

Government Oriental

BIBLIOTHECA SANS

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्करमिश्रविरचितभाष्यसहिता.

THE TAITTIRIYA SAMHITĀ

OF THE

KRISHNA YAJUR-VEDA

WITH THE

COMMENTARY OF BHATTABHA'SKARAMIS'RA.

Vol. III.

(Kanda I—Prasnas 7-8 and Kanda II—Prasnas 1-2.)

EDITED BY

A. MAHA'DEVA S'A'STRI, B. A.,

Curator, Government Oriental Library, Mysore.

AND

PANDITARATNAM K. RANGA'CHA'RYA,

Pandit, Government Oriental Library, Mysore.

Published under the Authority of the Government of
His Highness the Maharaja of Mysore.

MYSORE :

PRINTED AT THE GOVERNMENT BRANCH PRESS,

1895.

Price—Rs. 3,

PREFACE.

In addition to the MSS. included among those noticed in the preface to the volume I., the following MS. has also been used in editing the portion comprised in the present volume:—

(π) A Grantha MS. of the commentary on Kāṇḍa II. belonging to the Sarasvatī-Bhaṇḍāra of His Highness the Mahārāja of Mysore. Its readings differ in many places from those of κ and are often preferable to the latter.

MYSORE,
June 1895.

}

A. M.

विषयानुक्रमणिका.

प्रथमे काण्डे सप्तमः प्रपाठकः.

ऐष्टिकयाजमानब्राह्मणशेषः—

अनुवाकः.

इडानुमन्त्रणविधिः, (सं१-६-३^३-^७वाके समाम्नातानां) इडानु-
मन्त्रणमन्त्राणां ब्राह्मणं च १

ऐष्टिकहौत्रब्राह्मणशेषः—

इडोपाह्वानब्राह्मणम् २

ऐष्टिकयाजमानब्राह्मणशेषः—

अन्वाहार्यस्य विधिः. अन्वाहार्यमन्त्रस्य (सं१-६-३^४) ब्राह्मणं च... ३

अनूयाजादिशेषाहुत्यनुमन्त्रणमन्त्राणां आप्यायनादिमन्त्राणां उप-
स्थानादिमन्त्राणां च (सं१-६-४, ५, ६, वाकाम्नातानां) ब्राह्मणम्
अन्तरान्तरा तत्तदनुबन्धिनां केषांचिदर्थानां विधिभिस्साहितम् ... ४-६

वाजपेयसंगता आध्वर्यवा मन्त्राः—

सावित्रहोममन्त्रः, रथोपावहरणादिमन्त्राश्च ... ७

रथारोहणादिमन्त्राः ८

यूपारोहणादिमन्त्राः ९

सप्तान्नहोममन्त्राः, अभिषेकमन्त्राश्च ... १०

सप्तदशोजितिमन्त्राः ११

अतिग्राह्यमन्त्राः १२

काम्येष्टियाज्याः—

सं—२-२-६ मानुवाकाम्नातानां अमृज्विन्द्रयागादीनां पुरोनुवा-

क्यायाज्याः १३

अष्टमः प्रपाठकः.

राजसूयसंबन्धि ब्राह्मणम्, मन्त्राश्च.	अनुवाकः.
आनुमतनैरृतादयो यागाः, नैरृतहोमाङ्गमन्त्राश्च. ^{३-५} ...	१
आग्नेयादीन्यष्टौ वैश्वदेवहवींषि ...	२
वरुणप्रघासहवींषि, तदीयाः पत्न्युदानयनादिमन्त्राश्च. ^{२-५} ...	३
साकमेधपर्वणि प्रथमेहनि कार्याणि हवींषि, तदीयो मन्त्रौ, ^{२-३} द्वितीयेहि कार्याणि हवींषि च. ...	४
महापितृयज्ञहवींषि, तदीया मन्त्राश्च. ^{२-१०} ...	५
त्र्यम्बकहवींषि, तदीया मन्त्राश्च. ^{२-७} ...	६
शुनासीरीयहवींषि, ^१ इन्द्रतुरीयहवींषि, ^२ पञ्चेध्मीयहोमे मन्त्राः, ^{३-१३} तत्र दक्षिणाविधिः ^{१४} अपामार्गसक्तुहोमे मन्त्राः ^{१५-१७} तत्र दक्षिणाविधिः ^{१८}	७
देविकादिहवींषि ...	८
रत्निनां हवींषि, अध्वर्युजपमन्त्रः ^{१३} अभिषेचनीयदीक्षणीया च	९
देवसुवां हवींषि यजमानहस्तग्रहणादिमन्त्राश्च ...	१०
अभिषेकार्थजलग्रहणमन्त्राः ...	११
गृहीतजलसंस्कारमन्त्राः, ताप्योष्णीषधारणादिमन्त्राश्च ...	१२
दिग्ग्यास्थापनमन्त्राः, अभिषेकसंबन्धिहोममन्त्राश्च. ...	१३
अभिषेकादिमन्त्राः ...	१४
रथेन दिग्विजये मन्त्राः... ...	१५
विजयादूर्ध्वमुपवेशनादिमन्त्राः ...	१६
संसृप्यहवींषि. ...	१७
दशपेयतन्त्रम् ...	१८
अवेष्ट्यादिहवींषि. ...	१९
प्रयुजां हवींषि. ...	२०
सौत्रामण्या मन्त्राः पशवो हवींषि च ...	२१

काम्येष्टियाज्याः—

सं-२-२-९ मानुवाकाम्नातानां आग्नावैष्णवसारस्वतबार्हस्पत्यमैत्रावरुण-

यागानां याज्यापुरोनुवाक्याः. लिङ्गेन सोमारौद्रादिषु विनियोज्या ऋचः.

सं-२-२-१० अनुवाकाम्नातयोः सोमारौद्रसोमापौष्णयोर्याज्यापुरोनुवा-

क्याश्च. २२

द्वितीयकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः.

काम्याः पशुयागाः, केचिन्नैमित्तिकाश्च—

अनुवाकः.

- भूतिकामग्रामकामप्रजाकामज्योगामयाविनां वायव्याः पशवः, प्रजाकाम-
पशुकामयोः प्राजापत्योजस्तूपरः, पशुकामस्य सोमापौष्णश्चैतश्च. १
- वरुणगृहीतस्य वारुणः कृष्ण एकशितिपात्, पशुप्रजाकामानामादित्येभ्यः
कामाय अविर्वशा ब्रह्मवर्चसकामस्य बार्हस्पत्या मल्हाः, वच-
नाक्षमस्य सारस्वती मेषी, ज्योगामयाविनः प्रजाकामविद्यानुरूपकी-
र्तिरहितस्य पुरोध्यां स्पर्धमानस्य च आग्नेयादयः. २
- स्पर्धमानस्य वैष्णवो वामनः, संग्रामजयार्थिनः ऐन्द्रो ललामः, ग्राम-
कामस्य ऐन्द्रः पृश्निसक्थः, अन्नकामस्य राज्यकामस्य च सौम्यो
बभ्रुः, गतश्रियः प्रतिष्ठाकामस्य पाप्मगृहीतस्य राज्यकामस्य च
ऐन्द्रो ललामः. ... ३
- ब्रह्मवर्चसकामस्य आदित्या दशर्षभा, दुश्चर्मदोषभीतस्य सोमापौष्ण-
श्यामः, भ्रातृव्यवतः उक्षवशौ, पाप्मगृहीतस्याग्नेयेन्द्रौ, ज्योगप-
रुद्रस्य वायव्यः. ... ४
- पशुकामस्यैन्द्र उन्नतः, प्रजाकामस्य ओषधीभ्यो वेहत, भूतिकामस्यैन्दी
सूतवशा, विच्छिन्नसोमपीथस्य ऐन्द्राम्नः पुनरुत्सृष्टः, अभिचरतो
ब्राह्मणस्पत्यस्तूपरः. ... ५
- ग्रामकामस्य बार्हस्पत्यशिशतिपृष्ठः, अन्नकामस्य पौष्णः श्यामः मारुतः
पृश्निश्च, इन्द्रियकामस्यैन्द्रोरुणः, सनिकामस्य सावित्रोपध्वस्तः,
अन्नकामस्य ग्रामकामस्य च वैश्वदेवो बहुरूपः, ज्योगामयाविनः
प्राजापत्यस्तूपरः. ... ६
- ब्रह्मवर्चसकामस्य बार्हस्पत्या शितिपृष्ठा, वृष्टिकामस्य प्रजाकामस्य च
मैत्रावरुणी द्विरूपा, अन्नकामस्य ग्रामकामस्य च वैश्वदेवी बहुरूपा,
ब्रह्मवर्चसकामस्य बार्हस्पत्य उक्षवशः, अभिचरतो रौद्री रोहिणी. ७
- ब्रह्मवर्चसकामस्य सौरी वशा, अभिचरतो ब्राह्मणस्पत्या बभ्रुकर्णी, यज्ञ-
प्राप्तिकामस्य वैष्णवो वामनः, पशुकामस्य त्वाष्ट्रो वडवः, शत्रुभि-
स्तन्धिकामस्य मैत्रश्वेतः, वृष्टिकामस्य प्राजापत्यः कृष्णः. ८
- अन्नाद्योपनमनकामस्य वारुणी वशा, अन्नकामस्य ज्योगामयाविनश्च
मैत्रश्वेतादिः, पुष्टिकामस्य आश्विनी वशा. ... ९
- दुर्ब्राह्मणस्य सोमं पिपासोराश्विनो धूम्रः, मिथ्याभिशास्तस्य वायव्यो गो-
मृगः, आश्विने शस्यमाने सूर्यानाविर्भावे सौर्यो बहुरूपः १०

काम्या याज्याः—

अनुवाकः.

सं-२-२-११ वाकाम्नातानां ग्रामकामेष्टिसंज्ञानीष्टीनां पुरोनुवाक्या-

याज्याः

...

...

...

११

द्वितीयः प्रपाठकः.

काम्या इष्टयः, काश्चिन्नैमित्तिकाश्च—

प्रजाकामस्य स्पर्धमानस्य संग्राममुपप्रयास्यतः संग्रामंजितवतः जनतामे-
ष्यतः जनतामागतवतश्च ऐन्द्रास्र एकादशकपालः. ... १

दर्शाद्यतिपत्तिनिमित्तकः पाथिकृतोष्टाकपालः, अत्रत्यचरणनिमित्तकः
त्रातपत्योष्टाकपालः, रक्षोबाधानिवृत्तिकामस्य राक्षोघ्नोष्टाकपालः,
अभिचरतः रुद्रवद्यागः, गोपुरुषमृतिभीतस्य सुरभिर्मद्यागः, युयुत्सो-
रपमृत्युभीतस्य गृहदाहवतश्च क्षामवद्यागः. ... २

कामोपनतिकामस्य कामायाष्टाकपालः, स्पर्धमानस्य अभिचर्यमाण-
स्य च यत्रिष्टायाष्टाकपालः, आयुष्कामस्य आयुष्मतेष्टाकपालः,
भूतिकामस्य जातवेदसेऽष्टाकपालः, कान्तिकामस्य रुक्मतेऽष्टाक-
पालः, तेजस्कामस्य तेजस्स्वतेऽष्टाकपालः, वैर्याभिभवकामस्य
साहन्त्यायाष्टाकपालः ... ३

अन्नकामस्य अन्नपतित्वकामस्य च अन्नवते, अन्नादकामस्यान्नादाय,
ज्योगामयाविनः चक्षुष्कामस्य च पवमानादिगुणविशिष्टाय, प्रजा-
कामस्य पुत्रिणे, रसकामस्य रसवते, वसुकामस्य वसुमते,
युयुत्सोः वाजसृते, द्विरन्नयुद्धरणे निमित्ते अश्विवते, उद्धृताग्निनाशने
निमित्ते ज्योतिष्मते यागाः, मन्थनमन्त्रश्च. ... ४

अभिशस्तस्य प्रजाकामस्य च वैश्वानरादिः त्रिहविष्का, पुत्रजनने
निमित्ते दर्शाद्यतिपत्तौ च वैश्वानरः, अग्निमुद्रासयिष्यतः आग्नेया-
दिहाविर्द्वयं, ग्रामकामस्य वैश्वानरमारुतहविर्द्वयम्. ... ५

युयुत्सोः आदित्यः, संग्रामायतनगतस्य विद्विषाणयोरन्नादने शपथं
पूर्वमतिक्रामतः अवेः उभयादतश्च प्रतिग्रहे सनिमेष्यतः आगत-
स्य च वैश्वानरः.... ... ६

पशुकामस्य ऐन्द्रः ऐन्द्रियावतश्च, ब्रह्मवर्चसकामस्य धार्मवतः, अन्नकामस्य आर्कवतः, भूतिकामस्य धार्मवतादिहविस्त्रयं, पाप्म- गृहीतस्य आंहोमुचः, अन्यपीडितस्य वैमृधः, बद्धस्य परियत्तस्य च त्रात्रे, महायज्ञोपनतिकामस्य अर्काश्वमेधवते यागाः	७
ग्रामकामस्य अन्वृजवे, सैन्यकामस्य इन्द्राण्यै, युयुत्सोः हतमनसश्च मन्युमते, अन्यदीयदानार्थिनः दात्रे, उत्तमर्णस्य प्रदात्रे, अपरु- द्धस्य अपरुद्धयमानस्य च सुत्राम्णे, अधिकश्रीकामस्य इन्द्राय यागाः.	८
अभिचरतः अभिचर्यमाणस्य च आग्नावैष्णवादित्रयं, यज्ञोपनतिकामस्य चक्षुष्कामस्य च आग्नावैष्णवः, सोमेनायजमानस्याध्वरकल्पा.	९
ब्रह्मवर्चसकामस्य अभिचरतः ज्योगामयाविनः परवैरिजननकामस्य च सोमारौद्रः, चर्मदोषभीतस्य सोमापौष्णः. ...	१०
ग्रामकामस्य क्षत्रविशोः कलहकामस्य तयोः कलहशान्तिका- मस्य च ऐन्द्रादिहविर्द्वयं, ग्रामकामस्य ऐन्द्रादिहविर्द्वयं प्रैयङ्ग- वश्चरुश्च, ज्यैष्ठ्यकामस्य संज्ञानी ...	११

काम्येष्टियाज्याः—

सं-२-३-२ वाकाम्नातानां प्राजापत्यसौर्याग्नेयादिहविष्कसो- मैन्द्रदात्रादिहविष्काणां, सं-२-५-५ वाकाम्नातस्य शि- पिविष्टहविषः यत्रक्वचित्प्रसिद्धयोः वायव्यैन्द्रयोश्च याज्यापुरो- नुवाक्याः ...	१२
--	----

हरिः ३०५.

तैत्तिरीयसंहिता

भट्टभास्कररीयभाष्ययुक्ता.

प्रथमः काण्डः.

सप्तमः प्रश्नः.

पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः पशव
उप तिष्ठन्त इडा खलु वै पाकयज्ञ-
स्सैषान्तरा प्रयाजानूयाजान् यज-

¹पाकयज्ञमिति पाक-यज्ञम् । वै । अन्विति ।
आहिताग्नेरित्याहित-अग्नेः । पशवः । उपेति ।
तिष्ठन्ते । इडा । खलु । वै । पाकयज्ञ इति पाक-
यज्ञः । सा । एषा । अन्तरा । प्रयाजानूयाजानिति

¹अथ दर्शपूर्णमासयोरेव याजमानशेषस्य ब्राह्मणं प्राजापत्यं काण्ड-
म् । तत्रेडाया आद्वियमाणाया अनुमन्त्रणं विधातुमाह—पाकय-
ज्ञमित्यादि ॥ अत्रेदमुक्तमाचार्येण 'हुतः प्रहुत आहुतशूलगवो
बलिहरणं प्रत्यवरोहणमष्टकाहोम इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ।
अपरिमिता इत्येके ब्रुवते यत्किञ्चान्यत्र विकाराद्भूयते सर्वास्ताः
पाकयज्ञसंस्थाः' इति । पक्वमात्रनिर्वर्तिताः पाकयज्ञाः । अन्ये त्वा-

मानस्य लोकेवहिता तामाहियमा-
णामभि मन्त्रयेत् सुरूपवर्षवर्ण
एहीति पशवो वा इडां पशूनेवोप
ह्वयते यज्ञं वै देवा अदुहन् यज्ञो-

प्रयाज-अनूयाजान् । यजमानस्य । लोके । अ-
वहितेत्यव-हिता । ताम् । आहियमाणामित्या-
हियमाणाम् । अभीति । मन्त्रयेत् । सुरूपवर्षवर्ण
इति सुरूप-वर्षवर्णे । एति । इहि । इति । पशवः ।
वै । इडां । पशून् । एव । उपेति । ह्वयते । ^२यज्ञम् ।
वै । देवाः । अदुहन् । यज्ञः । असुरान् । अदुहत् ।

हुः—‘अल्पयज्ञाः पाकयज्ञाः’ इति । पाकयज्ञमनु आहिताग्नेः
पशव उपतिष्ठन्ते यजमानमेव श्रयन्ते । यद्वा—आहिताग्नेरिति
कर्मणि षष्ठी आहिताग्निं पशव इति । सङ्गतिकरणे आत्मने-
पदम् । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कर्मणस्सम्प्रदानत्वाच्चतु-
र्थ्यर्थे षष्ठी । ‘अनुर्लक्षणे’ इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । इडा
खल्वित्यादि । इडायाः प्राशनं पाकयज्ञः । सैषेति । ‘अन्तरा-
न्तरेण’ इति द्वितीया । यजमानस्य लोके स्थाने अवहिताव-
स्थिता । तामित्यादि । पशुसाधनत्वात्ताच्छब्दम् पशव इडेति । तस्मा-
दिड एहीति पशूनेवोपह्वयते । ‘निसमुपविभ्यो ह्वः’ इत्यात्मनेपदम् ॥

^२यज्ञं वा इत्यादि ॥ दुहेर्लडि ‘बहुलं छन्दसि’ इति रुट् ।
‘वैवावेति च छन्दसि’ इति निघाताभावः । अदुहदिति व्यत्य-

सुरा० अदुहत्तेऽसुरा यज्ञदुग्धाः परा-
 भवन् यो वै यज्ञस्य दोहं विद्वान् ॥
 ॥ १ ॥ यजतेप्यन्यं यजमानं दुहे
 सा मे सत्याशीरस्य यज्ञस्य भूया-
 दित्याहैष वै यज्ञस्य दोहस्तेनै-
 वैनं दुहे प्रत्ता वै गौर्दुहे प्रत्तेडा यज-

ते । असुराः । यज्ञदुग्धा इति यज्ञ-दुग्धाः । परे-
 ति । अभवन् । यः । वै । यज्ञस्य । दोहम् ।
 विद्वान् ॥ १ ॥ यजते । अपीति । अन्यम् । यज-
 मानम् । दुहे । सा । मे । सत्या । आशीरित्या-
 शीः । अस्य । यज्ञस्य । भूयात् । इति । आह ।
 एषः । वै । यज्ञस्य । दोहः । तेन । एव । एनम् ।
 दुहे । ^३प्रत्ता । वै । गौः । दुहे । प्रत्ता । इडा ।

येन च्छेरङ् । यज्ञेन दुग्धा यज्ञदुग्धाः । 'तृतीया कर्मणि' इति
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पराभवनं विनाशः । दोहनं हि रिक्तीक-
 रणम् । 'दुह प्रपूरणे' इति प्रशब्दो हि धात्वर्थनिवृत्तिमाचष्टे
 प्रस्मरणं प्रस्थानमिति यथा । यज्ञस्तु देवैर्दुग्धोपि स्वमहिम्ना
 पुनःपुनराप्यायते गौरिव । यो वा इत्यादि । सा मे सत्याशीरित्या-
 दिवचनं यज्ञस्य दोहः । अनेन मन्त्रेण यज्ञोसुरानधुक्षत् ।
 दुह इति पूर्ववत्तलोपः ॥

^३प्रत्तेत्यादि ॥ पयः प्रदातुमारब्धवती प्रत्ता वत्सलेहनेन

मानाय दुह एते वा इडायै स्तना
 इडोपहूतेति वायुर्वत्सो यर्हि होते-
 डामुपह्वयेत् तर्हि यजमानो होता-
 र्मीक्षमाणो वायुं मनसा ध्यायेत् ॥
 ॥ २ ॥ मात्रे वत्समुपावसृजति

यजमानाय । दुहे । एते । वै । इडायै । स्तनाः ।
 इडा । उपहूतेत्युप-हूता । इति । वायुः । वत्सः ।
 यर्हि । होता । इडाम् । उपह्वयेतेत्युप-ह्वयेत् ।
 तर्हि । यजमानः । होतारम् । ईक्षमाणः । वायुम् ।
 मनसा । ध्यायेत् ॥ २ ॥ मात्रे । वत्सम् । उपा-

प्रस्तुतस्तनी गौः । आदिकर्मणि क्तः, 'अच उपसर्गात्तः' इति
 तत्वम् । दुहे दुग्धे भूयिष्ठं क्षीरं क्षारयति । एवं प्रत्ता होत्रे
 अध्वर्युणा । प्रदानेन इडा यजमानाय दुग्धे तस्मादिडां प्रददा-
 तीति । एते वा इत्यादि । इडोपहूतेत्यादयो मन्त्राः अस्या-
 स्तनस्थानीयाः ; दोहनसाधनत्वात्स्तनत्वेन रूप्यन्ते स्तनापेक्षत्वादो-
 हस्य । वायुर्वत्सस्थानीयः प्राणवृत्तिरूपत्वात् । यर्हित्यादि ।
 'अनद्यतने हिंलन्यतरस्याम्' इति हिंल् । वायुमित्यादि । किं
 कृतं भवतीत्याह—मात्र इति । दोहार्थं मातृसकाशं वत्सं प्राप-
 यतीत्यनेन प्रदेशान्तरमृता एतेनेति । [...न्तरं गता एव ते इति ।]
 'उदात्तयणः' इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ॥

सर्वेण वै यज्ञेन देवास्सुवर्गं लोक-
मायन्पाकयज्ञेन मनुश्श्राम्यत्सेडा
मनुमुपावर्तत तां देवासुरा व्यह्वयन्त
प्रतीचीं देवाः पराचीमसुरास्सा देवा-
नुपावर्तत पशवो वै तद्देवानवृणत

वसृजतीत्युप-अवसृजति । 'सर्वेण । वै । यज्ञेन ।
देवाः । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । आयन् ।
पाकयज्ञेनेति पाक-यज्ञेन । मनुः । अश्राम्यत् ।
सा । इडा । मनुम् । उपावर्ततेत्युप-आवर्तत ।
ताम् । देवासुरा इति देव-असुराः । वीति ।
अह्वयन्त । प्रतीचीम् । देवाः । पराचीम् । असुराः ।
सा । देवान् । उपावर्ततेत्युप-आवर्तत । पशवः ।
वै । तत् । देवान् । अवृणत । पशवः । असुरान् ।

सर्वेणेत्यादि ॥ अश्राम्यत् पाकयज्ञमात्रानुष्ठानतत्परोभवत् ।
ततस्सेडा मनुमुपावर्तत । तस्मादियं मानवीत्युच्यत इत्यभिप्रायः ।
तामित्यादि । व्यह्वयन्त विविधमाह्वयन् । पूर्ववदात्मनेपदम् ।
प्रतीचीं स्वात्माभिमुखावस्थानाम्, पदाभ्यासात् । 'चौ' इति पूर्व-
पदस्य दीर्घत्वमन्तोदात्तत्वं च । पराचीं पराङ्मुखावस्थानाम्, पदा-
भ्यासाभावात् । 'अनिगन्तोञ्चतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं च ।
केचिदाहुः—इडोपहूतेति प्राची, उपहूतेडेति पराची । पशवो वा

पशवोसुरानजहुर्यं कामयेतापशु-
 स्यादिति पराचीं तस्येडामुप ह्ये-
 तापशुरेव भवति यम् ॥ ३ ॥
 कामयेत पशुमान्त्स्यादिति प्रतीचीं
 तस्येडामुप ह्येत पशुमानेव भवति
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा इडामु-

अजहुः । यम् । कामयेत । अपशुः । स्यात् ।
 इति । पराचीम् । तस्य । इडाम् । उपेति । ह्येत ।
 अपशुः । एव । भवति । ^५यम् ॥ ३ ॥ कामयेत ।
 पशुमानिति पशु-मान् । स्यात् । इति । प्रती-
 चीम् । तस्य । इडाम् । उपेति । ह्येत । पशुमा-
 निति पशु-मान् । एव । भवति । ^६ब्रह्मवादिन

इत्यादि । इडायाः प्रतीचीनत्वेन पशव एव देवानवृणत इति
 वेदितव्यम् । पराचीनत्वेनासुरान् पशवोऽजहुरत्यजन् । 'सिज-
 भ्यस्त' इति जुम् ॥

^५यमित्यादि । गतम्* ॥

^६ब्रह्मवादिन इत्यादि ॥ ब्रह्म वेदः तद्वदितुं शीलं येषामिति
 'ब्रह्मणि वदः' इति णिनिः, संहितायां तोरन्त्यलोपश्छान्दसः ।

प ह्वयेत् य इडांमुपहूयात्मानमिडा-
यामुपह्वयेतेति सा नः प्रिया सुप्र-
तूर्तिर्मघोनीत्याहेडामेवोपहूयात्मान-

इति ब्रह्म-वादिनः । वदन्ति । सः । तु । वै ।
इडांम् । उपेति । ह्वयेत् । यः । इडांम् । उपहूये-
त्युप-हूयं । आत्मानंम् । इडांयाम् । उपह्वयेते-
त्युप-ह्वयेत् । इति । सा । नः । प्रिया । सुप्रतू-
तिरिति सु-प्रतूर्तिः । मघोनी । इति । आह ।
इडांम् । एव । उपहूयेत्युप-हूयं । आत्मानंम् ।

उक्तं च प्रातिशाख्ये—‘तुनुपूर्व उदात्तयोर्वकारः’* इति । य
इडामात्मानि उपहूयात्मानमिडायामुपह्वयते स एवेडामुपह्वातुमर्हतीति ब्रह्म-
वादिन आहुः ॥

सा न इत्यादि ॥ सुप्रतूर्तित्वान्मघवत्त्वाच्च सास्माकं प्रियेति
आत्मानमिडायामुपह्वयते । व्यस्तमित्यादि । विच्छेद इवैष यज्ञस्य
क्रियते यदिडा नाम । कथमित्याह—सामीत्यादि । तत्र हविषो
यदेकदेशं प्राश्नन्ति यजमानपञ्चमा ऋत्विजः, एकदेशं प्रस्तरे
मार्जयन्ते, नायं यज्ञो न दक्षिणा व्यय एवायं; तस्माद्विच्छिद्यते
यज्ञ इति । ‘चादिलोपे विभाषा’ इति प्रथमा तिङ्भिक्तिर्न
निहन्यते, गतिस्वरसमासावुक्तौ ॥

मिडांयामुप ह्वयते व्यस्तमिव वा
 एतद्यज्ञस्य यदिडां सामि प्राश्रन्ति
 ॥ ४ ॥ सामि मार्जयन्त एतत्प्र-
 ति वा असुराणां यज्ञो व्यच्छिद्यत
 ब्रह्मणा देवास्समदधुर्बृहस्पतिस्तनु-
 तामिमं न इत्याह ब्रह्म वै देवानां

इडांयाम् । उपेति । ह्वयते । व्यस्तमिति वि-
 अस्तम् । इव । वै । एतत् । यज्ञस्य । यत् ।
 इडां । सामि । प्राश्रन्तीति प्र-अश्रन्ति ॥ ४ ॥
 सामि । मार्जयन्ते । एतत् । प्रतीति । वै । असु-
 राणाम् । यज्ञः । वीति । अच्छिद्यत । ब्रह्मणा ।
 देवाः । समिति । अदधुः । बृहस्पतिः । तनुताम् ।
 इमम् । नः । इति । आह । ब्रह्म । वै । देवानाम् ।
 बृहस्पतिः । ब्रह्मणा । एव । यज्ञम् । समिति ।

^४व्यस्तमिति ॥ भावे निष्ठायां व्यत्ययेन गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इत्याकारस्स्वर्यते । एतत्प्रतीति । अत
 एवैतस्मिन् प्रदेशे असुराणां यज्ञो व्यच्छिद्यत अतः परं लुप्त
 एवाभवत् । लक्षणादिना प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । देवास्तु
 विच्छिन्नं यज्ञं ब्रह्मणि समदधुः संहितमकुर्वन् । तस्मात् 'बृह-
 स्पतिस्तनुतामिमं नः'* इति मार्जनमन्त्रे वचनं ब्रह्मणि सन्धानप्रति-

बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञं सं दधाति
 विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधात्वित्याह
 सन्तत्यै विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह
 सन्तत्यैव यज्ञं देवेभ्योनुदिशति यां वै ॥ ५ ॥ यज्ञे दक्षिणां
 ददाति तामस्य पशवोऽनु सं क्रामन्ति

दधाति । विच्छिन्नमिति वि-च्छिन्नम् । यज्ञम् ।
 समिति । इमम् । दधातु । इति । आह । सन्त-
 त्या इति सं-तत्यै । विश्वे । देवाः । इह । माद-
 यन्ताम् । इति । आह । सन्तत्येति सं-तत्यै । एव ।
 यज्ञम् । देवेभ्यः । अन्विति । दिशति । याम् ।
 वै ॥ ५ ॥ यज्ञे । दक्षिणाम् । ददाति । ताम् ।

पादनार्थं, विच्छिन्नमिति वचनं सन्तत्यै । ब्रह्मणा समदधुरित्युक्ते
 ब्रह्मप्रतिपादनस्याकाङ्क्षितत्वात्तृतीयः पादः प्रथमं व्याख्यातः । ततो
 द्वितीयः—विश्व इति । विच्छिन्नं यज्ञं सन्तत्यैव सन्धाय देवे-
 भ्योनुदिशति । इह संहिते यज्ञे देवा मादयन्तु मोपेक्षां कृपतेति
 बोधयति ॥

यां वा इत्यादि ॥ अत्र 'ब्रध्न पिन्वस्व'* इति बर्हिपदं पुरोडाश-
 मनुमन्त्रयते, स च ऋत्विग्भ्यो दक्षिणैव दीयते । तामधिकृत्येद-
 मुच्यते—दक्षिणां पशवोनुसङ्क्रामन्ति दक्षिणया सह गच्छन्ति । स
 एष यजमानः ईजानः दक्षिणादानान्तं सर्वं यज्ञं कृतवान् अप-

स एष ईजानोपशुर्भावुको यजमानेन खलु वै तत्कार्यमित्याहुयथा देवत्रा दत्तं कुर्वीतात्मन्पशून्मयेतेति ब्रध्न पिन्वस्वेत्याह यज्ञो वै ब्रध्नो यज्ञमेव तन्महयत्यथो देवत्रैव दत्तं कुरुत आत्मन्पशून्मयते ददतो मे मा क्षायीत्याहाक्षितिमेवो-

अस्य । पशवः । अनु । समिति । कामन्ति । सः ।
 एषः । ईजानः । अपशुः । भावुकः । यजमानेन ।
 खलु । वै । तत् । कार्यम् । इति । आहुः । यथा ।
 देवतेति देव-त्रा । दत्तम् । कुर्वीत । आत्मन् ।
 पशून् । रमयेत । इति । ब्रध्न । पिन्वस्व । इति ।
 आह । यज्ञः । वै । ब्रध्नः । यज्ञम् । एव । तत् ।
 महयति । अथो इति । देवतेति देव-त्रा । एव ।
 दत्तम् । कुरुते । आत्मन् । पशून् । रमयते ।
 ददतः । मे । मा । क्षायि । इति । आह । अक्षि-
 तिम् । एव । उपेति । एति । कुर्वतः । मे । मा ।

शुर्भावुकः भविता । 'लषपतपद' इत्युक्त्वा । तस्माद्यजमानेन तादृशं किञ्चित्कर्तव्यं, येन देवत्रा देवेषु ऋत्विक्षु दत्तं पुरोडाशमेव कुर्वीत कर्तुं समर्थस्स्यात्, आत्मन्येव पशून्मयते । 'देवम-

पैति कुर्वतो मे मोष दसदित्याह

भूमानमेवोपैति ॥ ६ ॥

सञ्श्रवा ह सौवर्चनसस्तुमिञ्जमौ-

पोदितिमुवाच यत्सत्रिणां होता-

भूः कामिडामुपाह्वथा इति तामुपाह्व-

उपैति । दसत् । इति । आह । भूमानम् । एव ।

उपैति । एति ॥ ६ ॥

विद्वान्ध्यायेद्भवति यं प्राश्रन्ति यां वै म

एकान्न विश्रतिश्च ॥१॥

¹सञ्श्रवा इति सं-श्रवाः । ह । सौवर्चनसः ।

तुमिञ्जम् । औपोदितिमित्यौप-उदितिम् । उवाच ।

यत् । सत्रिणाम् । होता । अभूः । काम् । इडाम् ।

नुष्य' इति त्राप्रत्ययः । ब्रध पिन्वस्वेत्यादि । महयति महा-
न्तं करोति; महितं वा करोति । गतमन्यत्* ॥

इति सप्तमे प्रथमोनुवाकः.

¹संश्रवा इत्यादि प्रासङ्गिकं हौत्रम् । सुवर्चनसोपत्यं सं-
श्रवा नाम उपोदितस्यापत्यं तुमिञ्जनामोवाच । यदित्यादि । यत्
यदा । उपाह्वथाः—'निसमुपविभ्यो ह्वः' इत्यात्मनेपदम्, 'लिपि
सिचि ह्वश्च' इत्यङ् । एवं संश्रवसा पृष्ठे तामित्युत्तरमुवाच तुमिञ्जः ।

इति होवाच या प्राणेन देवान्दाधारं
व्यानेन मनुष्यान्पानेन पितृनिति
छिनत्ति सा न छिनत्ती३ इति छिन-
त्तीति होवाच शरीरं वा अस्यै तद्दु-

उपेति । अह्वाः । इति । ताम् । उपेति । अह्वा ।
इति । ह । उवाच । या । प्राणेनेति प्र-अनेन । देवान् ।
दाधारं । व्यानेनेति वि-अनेन । मनुष्यान् । अपा-
नेनेत्यप-अनेन । पितृन् । इति । छिनत्ति । सा । न ।
छिनत्ती३ । इति । छिनत्ति । इति । ह । उवाच । शरीरम् ।
वै । अस्यै । तत् । उपेति । अह्वाः । इति । ह । उवाच ।

येत्यादि । या प्राणेन उत्तमवृत्त्या दक्षिणात्वेन देवान्धारयति,
व्यानेन मध्यमवृत्त्या मनुष्योपजीव्यत्वेन मनुष्यान् धारयति, अपा-
नेनाधमवृत्त्या मरणेन पितृन्धारयति, तादृशीमहमुपाह, सन्ध्या
[सेयं] अन्या वास्त्विति* ॥

^२अथ संश्रवाः—छिनत्तीत्यादिकम् । प्रतिग्रहादिषु प्रजा अन-
र्थेन योजयति उत नेति । प्रश्नान्ते षुनः । ज्ञान्दमं निड
उदात्तत्वम्, विश्वजनादित्वात्तुगभावः । अथ छिनत्तीत्युवाच तुमि-
ञ्जः । समानवाक्ये पदात्परत्वाभावान्न निहन्यते । सर्वस्य षुन-
स्य पाक्षिकत्वादाख्यातलक्षणषुनाभावः ॥

^३संश्रवा उवाच—शरीरमित्यादि ॥ किं पुनस्तच्छरीरमित्या-

*म. क. ख. ग—संध्या अन्या वास्त्विति. तं—संध्या अन्या वास्त्विति.

पाह्वा इति होवाच गौ वै ॥ ७ ॥
 अस्यै शरीरं गां वाव तौ तत्पर्यवदतां
 या यज्ञे दीयते सा प्राणेन देवान्दा-
 धार यया मनुष्या जीवन्ति सा
 व्यानेन मनुष्यान् यां पितृभ्यो
 घ्नन्ति सापानेन पितृन् य एवं वेद

गौः । वै ॥ ७ ॥ अस्यै । शरीरम् । गाम् । वाव ।
 तौ । तत् । परीति । अत्रदताम् । या । यज्ञे । दीय-
 ते । सा । प्राणेनेति प्र-अनेन । देवात् । दाधार ।
 यया । मनुष्याः । जीवन्ति । सा । व्यानेनेति वि-
 अनेन । मनुष्यान् । याम् । पितृभ्य इति पितृ-भ्यः ।
 घ्नन्ति । सा । अपानेनेत्यप-अनेन । पितृन् । यः ।

काङ्क्षायां गौर्वा इत्यादि वेदात्मा वदति गोरूपा इडा भव-
 तीति । अथ सः असहमान इवाह—गामित्यादि । तत्
 तदानीं तौ संश्रवन्मित्रो एवं गां पर्यवदतामनिन्दतां, अन्य-
 त्प्रारब्धमन्यत्फलितमिच्छति वेतु [फलितमित्यतिवक्तु] त्वाभ्यु-
 पगमां निन्दा ॥

*अथ यदुक्तं संश्रवन्मा अस्याशरीरं त्वमुपाहवा इति तत्स-
 मर्थनार्थं प्राणाश्रुतिभिर्देवादीनां धारकत्वं वेदात्मैव गौराह—या
 यज्ञ इत्यादि ॥ तस्मात्सम्यगभिहितं संश्रवसेति । य एवमि-
 त्यादि । गतम् * ॥

पशुमान्भवत्यथ वै तामुपाह्व इति
 होवाच या प्रजाः प्रभवन्तीः प्रत्या-
 भवतीत्यन्नं वा अस्यै तत् ॥ ८ ॥
 उपाह्वथा इति होवाचौषधयो वा
 अस्या अन्नमोषधयो वै प्रजाः प्रभ-

एवम् । वेदं । पशुमानिति पशु-मान् । भवति ।
^५अथ । वै । ताम् । उपेति । अह्वे । इति । ह । उवा-
 च । या । प्रजा इति प्र-जाः । प्रभवन्तीरिति प्र-
 भवन्तीः । प्रतीति । आभवतीत्यां-भवति । इति ।
^६अन्नम् । वै । अस्यै । तत् ॥ ८ ॥ उपेति । अह्वथाः ।
 इति । ह । उवाच । ओषधयः । वै । अस्याः ।
 अन्नम् । ओषधयः । वै । प्रजा इति प्र-जाः । प्र-
 भवन्तीरिति प्र-भवन्तीः । प्रति । एति । भवन्ति ।
 यः । एवम् । वेदं । अन्नाद इत्यन्न-अदः । भवति ।

^५अथ तुमिञ्ज उवाच—अथ वैतामित्यादि ॥ लक्षणं चाचष्टे—
 येत्यादि । या प्रभवन्तीः प्रभुत्ववतीः प्रजाः प्रत्याभवति प्रत्य-
 क्षाभिमुख्येन भजति ॥

^६अथ संश्रवा उवाच—अन्नमित्यादि ॥ तत्समर्थयते वेदात्मा
 पुरुषः—ओषधय इत्यादि । अस्या गोरन्नमोषधयः, ताभिः
 प्रजाः प्रभवन्त्यो भवन्तीति ॥

वन्तीः प्रत्या भवन्ति य एवं वेदान्नादो
 भवत्यथ वै तामुपाह्व इति होवाच या
 प्रजाः पराभवन्तीरनुगृह्णाति प्रत्या-
 भवन्तीर्गृह्णातीति प्रतिष्ठां वा अस्यै
 तदुपाह्वथा इति होवाचेयं वा अस्यै
 प्रतिष्ठा ॥९॥ इयं वै प्रजाः पराभव-
 न्तीरनु गृह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गृह्णाति

⁷अथ । वै । ताम् । उपेति । अह्वे । इति । ह ।
 उवाच । या । प्रजा इति प्र-जाः । पराभवन्ती-
 रिति परा-भवन्तीः । अनुगृह्णातीत्यनु-गृह्णाति ।
 प्रतीति । आभवन्तीरित्या-भवन्तीः । गृह्णाति ।
 इति । ⁸प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । वै । अस्यै ।
 तत् । उपेति । अह्वथाः । इति । ह । उवाच ।
 इयम् । वै । अस्यै । प्रतिष्ठेति प्रति-स्था ॥ ९ ॥
 इयम् । वै । प्रजा इति प्र-जाः । पराभवन्तीरिति

⁷पुनरपि तुमिञ्ज उवाच—अथेति ॥ लक्षणं च ब्रूते—येत्या-
 दि । या पराभवन्तीः विद्यमानाः प्रजाः अनुगृह्णाति पुष्ट्यादिप्र-
 दानेन धारयति । प्रत्याभवन्तीः आत्मानं भजमानाः प्रजाः
 गृह्णाति प्रतिष्ठिताः करोतीति ॥

⁸अथ संश्रवा उवाच—प्रतिष्ठामित्यादि ॥ तदुपपादयति
 वेदात्मा—इयमित्यादि ॥

य ए॒वं वेद॑ प्र॒त्ये॒व ति॑ष्ठ॒त्यथ॑ वै ता-
मुपा॑ह्व इति॑ हो॒वाच॑ यस्यै॑ नि॒क्रम॑णे
घृ॒तं प्र॒जास्स॑जी॒वन्तीः॑ पि॒बन्ती॑ति
छि॒न॒त्ति॑ सा न छि॒न॒त्ती॑३ इति॑
न छि॒न॒त्ती॑ति॑ हो॒वाच॑ प्र॒तु ज॑न॒य॒ती-

परा—भ॒वन्तीः॑ । अ॒न्वि॒ति॑ । गृ॒ह्णा॒ति॑ । प्र॒ती॒ति॑ ।
आ॒भ॒व॒न्ती॒रि॒त्या—भ॒वन्तीः॑ । गृ॒ह्णा॒ति॑ । यः । ए॒वम् ।
वेद॑ । प्र॒ती॒ति॑ । ए॒व । ति॑ष्ठ॒ति॑ । ^९अथ॑ । वै । ताम् ।
उ॒पे॒ति॑ । अ॒ह्वे । इति॑ । ह । उ॒वा॒च॑ । यस्यै॑ । नि॒क्र-
म॑ण इति॑ नि—क्रम॑णे । घृ॒तम् । प्र॒जा इति॑ प्र-
जाः । स॒जी॒व॒न्ती॒रिति॑ सं—जी॒वन्तीः॑ । पि॒ब॒न्ति॑ ।
इति॑ । ^{१०}छि॒न॒त्ति॑ । सा । न । छि॒न॒त्ती॑३ । इति॑ ।
^{११}न । छि॒न॒त्ति॑ । इति॑ । ह । उ॒वा॒च॑ । प्रेति॑ । तु ।

^९अथ तुमिञ्ज उवाच—अथेति ॥ लक्षणं चाभिधत्ते—यस्या इत्यादि । यस्या निक्रमणे न्यक्पतने सर्वाः प्रजास्सजीवन्त्यः घृतमुदकं पिबन्ति । ब्राह्मणान्तरं च भवति 'सा यत्र यत्र न्यक्रामत्ततो घृतमपीज्यत'* इति ॥

^{१०}अथ संश्रवा उवाच—छिनत्तीत्यादि ॥ व्याख्यातम् ॥

^{११}अथ तुमिञ्जः प्रत्युवाच—न छिनत्ति, अपितु प्रजनयत्येव प्रजा इति ॥

त्येष वा इडामुपह्वथा इति हो-
वाच वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै निक्रमणे
घृतं प्रजास्सजीवन्तीः पिबन्ति य ए-
वं वेदु प्रैव जायतेऽन्नादो भव-
ति ॥ १० ॥

जनयति । इति । ¹²एषः । वै । इडाम् । उपेति ।
अह्वथाः । इति । ह । उवाच । वृष्टिः । वै । इडा ।
वृष्ट्यै । वै । निक्रमण इति नि-क्रमणे । घृतम् ।
प्रजा इति प्र-जाः । सजीवन्तीरिति सं-जीव-
न्तीः । पिबन्ति । यः । एवम् । वेदु । प्रैति । एव ।
जायते । अन्नाद इत्यन्न-अदः । भवति ॥१०॥

गौर्वा अस्यै तत्प्रतिऽष्टाह्वथा इति
विश्रुतिश्च ॥ २ ॥

¹²अथ संश्रवा उवाच—एष वा इडामित्यादि ॥ एष त्वमिडा-
मुपह्वथाः यस्त्वं घृतपदीमह्वथा इति । तदेतत्समर्थयते वेदात्मा—वृष्टिर्वा
इत्यादि । तत्साधनत्वात्ताच्छब्दम् । एवं वेदिता होता प्रकर-
णाद्वा यजमानः वृष्टिलाभेन प्रजावान् भवति अन्नस्य चात्ता ॥

इति सप्तमे द्वितीयोनुवाकः.

प॒रोक्षं वा अ॒न्ये दे॒वा इ॒ज्यन्ते प्र॒-
त्यक्ष॑म॒न्ये यद्य॑ज॒ते य ए॒व दे॒वाः प॒-
रोक्ष॑मि॒ज्यन्ते ताने॒व तद्य॑जति॒ यद॑-
न्वाहा॒र्यमा॒हर॑त्ये॒ते वै दे॒वाः प्र॒त्यक्षं
यद्ब्रा॑ह्म॒णास्ता॒नेव तेन॑ प्री॒णात्यथो

¹प॒रोक्ष॑मि॒तिं परः—अक्ष॑म् । वै । अ॒न्ये । दे॒वाः ।
इ॒ज्यन्ते । प्र॒त्यक्ष॑मि॒तिं प्रति—अक्ष॑म् । अ॒न्ये । यत् ।
य॑ज॒ते । ये । ए॒व । दे॒वाः । प॒रोक्ष॑मि॒तिं परः—
अक्ष॑म् । इ॒ज्यन्ते । तान् । ए॒व । तत् । य॑ज॒ति ।
यत् । अ॒न्वाहा॒र्यमित्य॑नु—आहा॒र्यम् । आ॒हर॑ती-
त्या—हर॑ति । ए॒ते । वै । दे॒वाः । प्र॒त्यक्ष॑मि॒तिं प्रति—
अक्ष॑म् । यत् । ब्रा॒ह्म॒णाः । तान् । ए॒व । तेन॑ ।
प्री॒णाति॑ । अथो इति । दक्षि॑णा । ए॒व । अ॒स्य ।

¹अथान्वाहार्यं विधास्यन्नाह—परोक्षं वा इत्यादि ॥ अक्षणः पर-
स्तात्परोक्षम् । 'परोक्षे लिट्' इति निपातनाद्रूपसिद्धिः । अक्षमक्षं
प्रति प्रत्यक्षम्, यथार्थेऽव्ययीभावः । उभयत्रापि 'कूलतीरतूल' इत्या-
दनी उत्तरपदाद्युदात्तत्वम्, 'एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्' इति प्रथमा
तिङ्घिभक्तिर्न निहन्यते । यद्यजते इत्यादि । यागेन परोक्षं यष्टव्यान्
यजते । प्रत्यक्षयष्टव्यानन्वाहार्याहरणेन प्रीणयति । एते वै देवाः
प्रत्यक्षमिति । वर्तन्त इति शेषः । अथो अपि च दक्षिणैवास्य याग-

दक्षिणैवास्यैषाथो यज्ञस्यैव छिद्र-
मपि दधाति यद्वै यज्ञस्य क्रूरं य-
द्विलिष्टं तदन्वाहार्येण ॥ ११ ॥ अ-
न्वाहरति तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वं
देवदूता वा एते यद्वृत्विजो यदन्वा-

एषा । अथो इति । यज्ञस्य । एव । छिद्रम् । अ-
पीति । दधाति । ^२यत् । वै । यज्ञस्य । क्रूरम् ।
यत् । विलिष्टमिति वि-लिष्टम् । तत् । अन्वाहा-
र्येणेत्यनु-आहार्येण ॥ ११ ॥ अन्वाहरतित्यनु-
आहरति । तत् । अन्वाहार्यस्येत्यनु-आहार्यस्य ।
अन्वाहार्यत्वमित्यन्वाहार्य-त्वम् । ^३देवदूता इति
देव-दूताः । वै । एते । यत् । ऋत्विजः । यत् ।

स्यैषा यदन्वाहार्याहरणम् । अपि च ; यज्ञस्य यच्छिद्रं प्रमादालस्या-
दिना छिन्नं तदपिदधाति पूरयति ॥

^२अधुना छिद्रापिधानं समर्थयते—यद्वा इत्यादि ॥ यज्ञस्य
यत्क्रूरं मात्रातीतं क्रियते, यच्च विलिष्टं न्यूनं क्रियते । लिश
अल्पीभावे । तदन्वाहार्येणान्वाहरति हीनं पुनरन्वाहरति । यद्वा-
अनुक्रमेणाहत्य नाशयति । तदन्वाहार्यत्वमस्य । करणे ण्यत् ।
तस्माच्छिद्रापिधानमेतत् इति । अन्वाहार्यः ओदनविशेषः ॥

^३देवदूता इत्यादि ॥ गतम् ॥

ह्यार्यमाहरति देवदूतानेव प्रीणाति प्र-
जापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत्स रि-
रिचानोऽमन्यत्स एतमन्वाहार्यम-
भक्तमपश्यत्तमात्मन्नधत्त स वा एष
प्राजापत्यो यदन्वाहार्यो यस्यैवं वि-
दुषोऽन्वाहार्य आह्रियते साक्षादेव

अन्वाहार्यमित्यनु-आहार्यम् । आहरतीत्यां-हर-
ति । देवदूतानिति देव-दूतान् । एव । प्रीणाति ।
प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । देवेभ्यः । यज्ञान् ।
व्यादिशदिति वि-आदिशत् । सः । रिचानः ।
अमन्यत् । सः । एतम् । अन्वाहार्यमित्यनु-आ-
हार्यम् । अभक्तम् । अपश्यत् । तम् । आत्मन् ।
अधत्त । सः । वै । एषः । प्राजापत्य इति प्राजा-
पत्यः । यत् । अन्वाहार्य इत्यनु-आहार्यः ।
यस्य । एवम् । विदुषः । अन्वाहार्य इत्यनु-आ-
हार्यः । आह्रियत् इत्यां-ह्रियते । साक्षादिति स-
अक्षात् । एव । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् ।

⁴प्रजापतिरित्यादि ॥ व्यादिशत् विभज्याददात् । स प्रजातिर्व्यादि-
ष्टयज्ञो रिक्तोहमित्यमन्यत । ततोऽन्वाहार्यमविभक्तमपश्यत् । तमात्मन्ये-
वाधत्त स्थापयामास । तस्मादयं प्राजापत्य एव । यस्यैवमित्यादि ।

प्रजापतिमृध्नोत्यपरिमितो निरुप्यो-
परिमितः प्रजापतिः प्रजापतेः ॥ १२ ॥
आप्त्यै देवा वै यद्यज्ञे ऽकुर्वत् तदसुरा
अकुर्वत् ते देवा एतं प्राजापत्यमन्वा-
हार्यमपश्यन्तमन्वाहरन्त ततो देवा
अभवन्परासुरा यस्यैवं विदुषो ऽन्वा-

ऋध्नोति । अपरिमित इत्यपरि-मितः । निरुप्य
इति निः-उप्यः । अपरिमित इत्यपरि-मितः ।
प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजापतेरिति प्रजा-
पतेः ॥ १२ ॥ आप्त्यै । ^५देवाः । वै । यत् ।
यज्ञे । अकुर्वत् । तत् । असुराः । अकुर्वत् । ते ।
देवाः । एतम् । प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् ।
अन्वाहार्यमित्यनु-आहार्यम् । अपश्यन् । तम् ।
अन्वाहरन्तेत्यनु-आहरन्त । ततः । देवाः । अभ-
वन् । परेति । असुराः । यस्य । एवम् । विदुषः ।
अन्वाहार्य इत्यनु-आहार्यः । आह्वियत् इत्या-

गतम् । अपरिमितत्वं प्रजापतेराप्त्यै च भवति; तस्याप्यपरिमि
तत्वात् ॥

^५देवा वा इत्यादि ॥ गतम् । भवत्यात्मना भूतिमान् सम्पद्यते ।
अस्य भ्रातृव्यः पराभवति विनष्टो भवति ॥

ह्यार्य आह्रियते भवत्यात्मना परास्य
भ्रातृव्यो भवति यज्ञेन वा इष्टी प-
क्केन पूर्ती यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्य
आह्रियते स त्वेवेष्टापूर्ती प्रजापते-
र्भागोसि ॥ १३ ॥ इत्याह प्रजाप-
तिमेव भागधेयेन समर्धयत्यूर्ज-

ह्रियते । भवति । आत्मना । परेति । अस्य ।
भ्रातृव्यः । भवति । यज्ञेन । वै । इष्टी । पक्केन ।
पूर्ती । यस्य । एवम् । विदुषः । अन्वाहार्य इत्य-
नु-आहार्यः । आह्रियत इत्या-ह्रियते । सः ।
तु । एव । इष्टापूर्तीतीष्ट-पूर्ती । प्रजापतेरिति
प्रजा-पतेः । भागः । असि ॥ १३ ॥ इति ।
आह । प्रजापतिमिति-प्रजा-पतिम् । एव । भा-

^६यज्ञेन वा इत्यादि ॥ इष्टमनेनेतीष्टी । पूर्वमनेनेति पूर्ती ।
'इष्टादिभ्यश्च' इतीनिप्रत्ययः, 'नध्याख्या' इति निष्ठानत्वा-
भावः, साधकतमत्वविवक्षायां 'क्तस्येन्विषयस्य' इति सप्तम्य-
भावः । अन्वाहार्यमाहरन्निष्ठापूर्ती भवति । 'अत इनिठनौ'
इतीनिप्रत्ययः, छान्दसं पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् ॥

^७प्रजापतेरित्यादिरन्वाहार्यस्यासन्नस्यानुमन्त्रणमन्त्रः । गतमन्यत्* ।

स्वान्पर्यस्वानित्याहोर्जमेवास्मिन्प-
 यो दधाति प्राणापानौ मे पाहि स-
 मानव्यानौ मे पाहीत्याहाशिषमेवै-
 तामा शास्ते ऽक्षितोस्यक्षित्यै त्वा मा
 मे क्शेषा अमुत्रामुष्मिन्लोक इत्या-
 ह क्षीयते वा अमुष्मिन्लोकेन्नमितः-
 प्रदानं ह्यमुष्मिन्लोके प्रजा उपजी-

गृधेयेनेति भाग-धेयेन । समिति । अर्धयति ।
 ऊर्जस्वान् । पर्यस्वान् । इति । आह । ऊर्जम् । एव ।
 अस्मिन् । पर्यः । दधाति । प्राणापानाविति प्राण-
 अपानौ । मे । पाहि । समानव्यानाविति समान-
 व्यानौ । मे । पाहि । इति । आह । आशिषमि-
 त्या-शिषम् । एव । एताम् । एति । शास्ते ।
 अक्षितः । असि । अक्षित्यै । त्वा । मा । मे ।
 क्शेषाः । अमुत्र । अमुष्मिन् । लोके । इति ।
 आह । क्षीयते । वै । अमुष्मिन् । लोके । अन्नम् ।
 इतःप्रदानमितीतः-प्रदानम् । हि । अमुष्मिन् ।
 लोके । प्रजा इति प्र-जाः । उपजीवन्तीत्युप-

पाहीत्याशिषमाशास्ते । इतः प्रदानमस्मिन् लोके यत्प्रत्तं तत्प्रजा
 अमुष्मिन् लोक उपजीवन्तीति । न तु तत्रोत्पाद्यते । तस्मात्

वन्ति यदेवमभिमृशत्यक्षितिमेवैन-
द्रमयति नास्यामुष्मिन्लोकेन्न क्षी-
यते ॥ १४ ॥

बृहृषोहं देवयज्यया प्रजावान्भू-
यासमित्याह बृहृषा वै प्रजापतिः

जीवन्ति । यत् । एवम् । अभिमृशतीत्यभि-मृ-
शति । अक्षितिम् । एव । एनत् । गमयति । न ।
अस्य । अमुष्मिन् । लोके । अन्नम् । क्षीयते ॥ १४ ॥

अन्वाहार्येण प्रजापतेरसि ह्यमुष्मिन्लोके
पञ्चदश च ॥ ३ ॥

¹बृहृषः । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया ।
प्रजावानिति प्रजा-वान् । भूयासम् । इति ।
आह । बृहृषा । वै । प्रजापतिरिति प्रजा-

क्षयितेमुष्मिन् लोकेन्न; तस्मादनेनाभिमर्शनमक्षयत्वाय भवति ।
अक्षितिरक्षयः ॥

इति सप्तमे तृतीयोनुवाकः.

¹अथानूयाजानामनुमन्त्रणमन्त्राः—बृहृषोहमित्याद्याः । गताः* ।

प्रजा असृजत तेनैव प्रजास्सृजते
 नराशंसस्याहं देवयज्ययां पशुमा-
 न्भूयासमित्याह नराशंसैन वै प्र-
 जापतिः पशून्सृजत तेनैव पशू-
 न्धसृजतेऽग्नेस्विष्टकृतोहं देवयज्य-
 यायुष्मान् यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमि-
 त्याहार्युरेवात्मन्धत्ते प्रति यज्ञेन ति-

पतिः । प्रजा इति प्र-जाः । असृजत । तेन ।
 एव । प्रजा इति प्र-जाः । सृजते । नराशंस-
 स्य । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्ययां । पशु-
 मानिति पशु-मान् । भूयासम् । इति । आह ।
 नराशंसैन । वै । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः ।
 पशून् । असृजत । तेन । एव । पशून् ।
 सृजते । अग्नेः । स्विष्टकृत इति स्विष्ट-कृतः ।
 अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्ययां । आयुष्मान् ।
 यज्ञेन । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । गमेयम् ।
 इति । आह । आर्युः । एव । आत्मन् । धत्ते ।

नरैशंसनीयो नराशंसः । द्वितीयानूयाजदेवता । छान्दसं पूर्वप-
 दस्य दीर्घत्वम्, उत्तरपदाद्युदात्तत्वं च ॥

षति दृशपूर्णमासयोः ॥ १५ ॥
 वै देवा उज्जितिमनुदजयन्दृशपू-
 र्णमासाभ्यामसुरानपानुदन्ताग्नेरह-
 मुज्जितिमनुजेषमित्याह दृशपूर्णमा-
 सयोरेव देवतानां यजमान उज्जिति-
 मनूजयति दृशपूर्णमासाभ्यां भ्रा-

प्रतीति । यज्ञेन । तिष्ठति । ^१दृशपूर्णमासयोरिति
 दृश-पूर्णमासयोः ॥ १५ ॥ वै । देवाः । उज्जि-
 तिमित्युत्-जितिम् । अनु । उदिति । अजयन् ।
 दृशपूर्णमासाभ्यामिति दृश-पूर्णमासाभ्याम् ।
 असुरान् । अपेति । अनुदन्त । अग्नेः । अहम् ।
 उज्जितिमित्युत्-जितिम् । अनु । उदिति । जेष-
 म् । इति । आह । दृशपूर्णमासयोरिति दृश-
 पूर्णमासयोः । एव । देवतानाम् । यजमानः ।
 उज्जितिमित्युत्-जितिम् । अनु । उदिति । जय-
 ति । दृशपूर्णमासाभ्यामिति दृश-पूर्णमासा-

^१दृशपूर्णमासयोर्वा इत्यादि ॥ दृशपूर्णमासयोर्या उज्जितिः उ-
 च्छ्रिता जितिः दृशपूर्णमासनिमित्ता वा । तामनु देवाः उदज-
 यन् । लक्षणेनोः कर्मप्रवचनीयत्वं, 'तादौ च' इति गतेः प्रकृ-
 तिस्वरत्वम् । दृशपूर्णमासयोरेवेति । दृशपूर्णमासयोर्या देवता

तृव्या॒नप॑ नुद॒ते वाज॑वतीभ्यां व्यू-
ह॒त्यन्नं॑ वै वाजोऽन्नमे॒वाव॑ रुन्धे द्वा-
भ्यां॑ प्रतिष्ठित्यै यो वै य॒ज्ञस्य॑ द्वौ
दोहौ॑ वि॒द्वान् यज॑त उ॒भय॑तः ॥१६॥

ए॒व य॒ज्ञं दु॒हे पु॒रस्ता॑च्चोपरि॒ष्टाच्चैष

भ्याम् । भ्रातृव्यान् । अपेति । नुदते । ^३वाजव-
तीभ्यामिति वाज-वतीभ्याम् । वीति । ऊहति ।
अन्नम् । वै । वाजः । अन्नम् । ए॒व । अवेति । रु-
न्धे । द्वाभ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।
^४यः । वै । य॒ज्ञस्य॑ । द्वौ । दोहौ । वि॒द्वान् । यज॑ते ।
उ॒भय॑तः ॥१६॥ ए॒व । य॒ज्ञम् । दु॒हे । पु॒रस्ता॑त् ।
च । उ॒परि॑ष्टात् । च । ए॒षः । वै । अ॒न्यः । य॒ज्ञ-

अन्नचादयः तासामुज्जितिमनु यजमान उज्जयति । सूक्तवाके
'अग्नेरहम्'* इत्युज्जितीनां वचनात् । अग्नेरहमिति चोपलक्षणं
'सोमस्याहम्'* इत्यादीनां सर्वासामुज्जितीनाम् ॥

^३वाजवतीभ्यामित्यादि ॥ 'वाजस्य मा प्रसवेन'* इत्यादिभ्यां
सुचौ व्यूहति विश्लेषयति । अध्वर्युणा क्रियमाणमनुमन्त्रयते—
द्वाभ्यां व्यूहनं प्रतिष्ठित्यै भवति । द्वाभ्यां हि पुरुषः प्रति-
ष्ठति । पूर्ववदतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^४यो वै यज्ञस्येत्यादि ॥ उभयतः यज्ञं दुग्धे पुरस्तादुपरिष्ठा-
च्च । पूर्ववत्तलोपः । एष वा इत्यादि । एष वक्ष्यमाणो यज्ञ-

वा अन्यो यज्ञस्य दोह इडायाम-
न्यो यर्हि होता यजमानस्य ना-
मं गृहीयात्तर्हि ब्रूयादेमा अग्मन्ना-
शिषो दोहकामा इति सञ्स्तुता
एव देवता दुहेऽथो उभयत एव यज्ञं

स्य । दोहः । इडायाम् । अन्यः । यर्हि । होता ।
यजमानस्य । नाम । गृहीयात् । तर्हि । ब्रूयात् ।
एति । इमाः । अग्मन् । आशिष इत्या-शिषः ।
दोहकामा इति दोह-कामाः । इति । सञ्स्तुता
इति सं-स्तुताः । एव । देवताः । दुहे । अथो
इति । उभयतः । एव । यज्ञं । दुहे । पुरस्तात् ।

स्यैको दोहः, इडायामेको दोहः । तत्रेडायाम् स प्रथमेनुवाके
उक्तः 'सा मे सत्याशीः' इति* ॥

⁵अत्र द्वितीयं दोहं विदधाति—यर्हि होतेत्यादि ॥ 'आ शास्ते यं
यजमानोसौ'† इत्यदशशब्दस्य स्थाने यदा यजमानस्य नाम गृह्णाति
तदा ब्रूयाद्यजमानः । एमा अग्मन् इत्यादि । संस्तुताः 'अग्नि-
मावह'‡ 'अग्निरिदं हविरजुषत'† इत्यादिषु बहुशस्सङ्कीर्तिताः ।
दर्शपूर्णमासदेवतास्सर्वा एव दुग्धे । अथो अपि च उभयतः
पुरस्तादुपरिष्ठाच्च यज्ञं दुग्धे ॥

दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च रोहितेन
 त्वाऽग्निर्देवतां गमयत्वित्याहैते वै दे-
 वाश्वाः ॥ १७ ॥ यजमानः प्रस्तरो
 यदेतैः प्रस्तरं प्रहरति देवाश्वैरेव
 यजमानः सुवर्गं लोकं गमयति
 वि ते मुञ्चामि रशना वि रश्मी-

च । उपरिष्ठात् । च । ^६रोहितेन । त्वा । अग्निः ।
 देवताम् । गमयतु । इति । आह । एते । वै । देवा-
 श्वा इति देव-अश्वाः ॥ १७ ॥ यजमानः । प्र-
 स्तर इति प्र-स्तरः । यत् । एतैः । प्रस्तरमिति
 प्र-स्तरम् । प्रहरतीति प्र-हरति । देवाश्वैरिति
 देव-अश्वैः । एव । यजमानम् । सुवर्गमिति सुवः
 -गम् । लोकम् । गमयति । ^७वीति । ते । मुञ्चा-
 मि । रशनाः । वीति । रश्मीन् । इति । आह ।

^६रोहितेन त्वेति प्रस्तरस्य प्रक्षीयमाणस्यानुमन्त्रणम् ॥ तत्रैते
 रोहितादयः देवानामग्र्यादीनामश्वाः । प्रस्तीर्यत इति प्रस्तरः ।
 'ऋदोरप्' । थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं, प्राधान्यात्ताच्छब्दम् ।
 यदेतैरित्यादि । एतैरनुमन्त्र्यमाणं प्रस्तरं प्रहरन्नग्निः देवाश्वैर्यज-
 मानं स्वर्गं प्रापयति ॥

^७वि ते मुञ्चामीति परिधीनां विमुच्यमानानामनुमन्त्रणम् ॥ एष
 मन्त्रोऽग्निविमोको नाम ॥

नित्याहैष वा अग्नेर्विमोकस्तेनैवैनं
 वि मुञ्चति विष्णोःशंयोरहं देवय-
 ज्यया यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याह
 यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञ एवान्ततः प्रति
 तिष्ठति सोमस्याहं देवयज्यया सु-
 रेताः ॥ १८ ॥ रेतो धिषीयेत्याह

एषः । वै । अग्नेः । विमोक इति वि-मोकः ।
 तेन । एव । एनम् । वीति । मुञ्चति । विष्णोः ।
 शंयोरिति शं-योः । अहम् । देवयज्ययेति देव-
 यज्यया । यज्ञेन । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् ।
 गमेयम् । इति । आह । यज्ञः । वै । विष्णुः ।
 यज्ञे । एव । अन्ततः । प्रतीति । तिष्ठति । सो-
 मस्य । अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । सु-
 रेतो इति सु-रेताः ॥ १८ ॥ रेतः । धिषीय ।
 इति । आह । सोमः । वै । रेतोधा इति रेतः-

शंयुवाकस्य* उक्तस्यानुमन्त्रणं विष्णोरिति ॥

सोमस्याहमित्यादयः पत्नीसंयाजानुमन्त्रणमन्त्राः ॥ मिथुनेन
 प्रजायत इति । मिथुनेन प्रजावान् भवेत् । तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञस्य
 मिथुनाद्यजमानो मिथुनेन प्रजावान् भवति ॥

सोमो वै रेतोधास्तेनैव रेत आत्म-
 न्धत्ते त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूनां
 रूपं पुषेयमित्याह त्वष्टा वै पशूनां
 मिथुनानां रूपकृत्तेनैव पशूनां
 रूपमात्मन्धत्ते देवानां पत्नीरग्निर्गृह-
 पतिर्यज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवय-
 ज्यया मिथुनेन प्र भूयासमित्याहै-
 तस्माद्वै मिथुनात्प्रजापतिर्मिथुनेन-
 ॥ १९ ॥ प्राजायत तस्मादेव यज-

धाः । तेन । एव । रेतः । आत्मन् । धत्ते । त्वष्टुः ।
 अहम् । देवयज्ययेति देव-यज्यया । पशूनाम् ।
 रूपम् । पुषेयम् । इति । आह । त्वष्टा । वै । प-
 शूनाम् । मिथुनानाम् । रूपकृदिति रूप-कृत् ।
 तेन । एव । पशूनाम् । रूपम् । आत्मन् । धत्ते ।
 देवानाम् । पत्नीः । अग्निः । गृहपतिरिति गृह-
 पतिः । यज्ञस्य । मिथुनम् । तयोः । अहम् ।
 देवयज्ययेति देव-यज्यया । मिथुनेन । प्रेति ।
 भूयासम् । इति । आह । एतस्मात् । वै । मिथु-
 नात् । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । मिथुनेन ।
 ॥१९॥ प्रेति । अजायत । तस्मात् । एव । यज-

मानो मिथुनेन प्र जायते वेदोसि
 वित्तिरसि विदेयेत्याह वेदेन वै देवा
 असुराणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्वे-
 दस्य वेदत्वं यद्यद्भ्रातृव्यस्याभिध्या-
 येत्तस्य नामं गृह्णीयात्तदेवास्य सर्वं

मानः । मिथुनेन । प्रेति । जायते । ¹⁰वेदः ।
 असि । वित्तिः । असि । विदेयं । इति । आह ।
 वेदेन । वै । देवाः । असुराणाम् । वित्तम् । वेद्यम् ।
 अविन्दन्त । तत् । वेदस्यं । वेदत्वमिति वेद-
 त्वम् । यद्यदिति यत्-यत् । भ्रातृव्यस्य । अभि-
 ध्यायेदित्यभि-ध्यायेत् । तस्यं । नामं । गृह्णीयात् ।
 तत् । एव । अस्य । सर्वम् । वृद्धे । घृतवन्तमिति

¹⁰वेदोसीति वेदेऽन्तर्वेदि विधीयमाने यजमानं वाचयति ॥
 वित्तं लब्धं वेद्यं लब्धुं योग्यं च धनं वेदादलभन्त देवाः । 'विदे-
 र्वित्तश्च विन्नश्च'* इति पाक्षिको नत्वाभावः, विद्यते लभ्यतेने-
 नेति करणे घञ् । उञ्छादित्वादन्तोदात्तत्वम् । यद्यद्भ्रातृव्यस्य
 सम्बन्धि गृहक्षेत्रादि तदभिध्यायेत् इदं ममास्त्विति मनसा का-
 ङ्क्षेत्, वेदमस्य भूयादिति वा । यं द्विष्यात् तस्य नामधेयं विदेये-

वृद्धे घृतवन्तं कुलायिनं रायस्पो-
षं सहस्रिणं वेदो ददातु वाजिन-
मित्याह प्र सहस्रं पशूनाप्नोत्यास्यं
प्रजायां वाजी जायते य एवं
वेदं ॥ २० ॥

घृत-वन्तम् । कुलायिनम् । रायः । पोषम् । स-
हस्रिणम् । वेदः । ददातु । वाजिनम् । इति ।
आह । प्रेति । सहस्रम् । पशून् । आप्नोति ।
एति । अस्य । प्रजायामिति प्र-जायाम् । वाजी ।
जायते । यः । एवम् । वेदं ॥२०॥

दर्शपूर्णमासयोरुभयतो देवाश्वास्सुरेताः
प्रजापतिर्मिथुनेनाप्नोत्यष्टौ च ॥ ४ ॥

त्यतः पुरा गृह्णीयात् । तत्सर्वमस्य वृद्धे स्वयमेव गृह्णाति । वृजी
वर्जने, रौधादिकः । यद्वा—तत्सर्वं तस्य वर्जयति नाशयति ।
वेदितुः प्रजासु वाजी जायते अन्नवानेव सर्वं आजिजायते, सर्वत्र
वा जायते ॥

इति सप्तमे चतुर्थोऽनुवाकः.

ध्रुवां वै रिच्यमानां यज्ञोनु रिच्यते
 यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा ध्रु-
 वामाप्यार्यमानां यज्ञोन्वा प्यायते
 यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजा आ
 प्यायतां ध्रुवा घृतेनेत्याह ध्रुवामेवा
 प्याययति तामाप्यार्यमानां यज्ञोन्वा
 प्यायते यज्ञं यजमानो यजमानं

¹ध्रुवाम् । वै । रिच्यमानाम् । यज्ञः । अन्विति ।
 रिच्यते । यज्ञम् । यजमानः । यजमानम् । प्रजा
 इति प्र-जाः । ध्रुवाम् । आप्यार्यमानामित्या-
 प्यार्यमानाम् । यज्ञः । अनु । एति । प्यायते ।
 यज्ञम् । यजमानः । यजमानम् । प्रजा इति प्र-
 जाः । एति । प्यायताम् । ध्रुवा । घृतेन । इति ।
 आह । ध्रुवाम् । एव । एति । प्याययति । ताम् ।
 आप्यार्यमानामित्या-प्यार्यमानाम् । यज्ञः । अनु ।
 एति । प्यायते । यज्ञम् । यजमानः । यजमानम् ।

¹आप्यायतामिति ध्रुवाया आप्यायमानाया अनुमन्त्रणम् ।
 तामाप्यार्यमानां स्तोतुमाह—ध्रुवां वा इत्यादि ॥ अनोर्लक्षणे
 कर्मप्रवचनीयत्वम् । रिचिर् रेचने, रौधादिकः, कर्मकर्तारि यक्
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । 'अचः कर्तृयकि' इति वा व्यत्ययेना-

प्रजाः प्रजापतेर्विभानाम् लोक-
स्तस्मिन्त्वा दधामि सह यजमा-
नेनेति ॥२१॥ आहाऽयं वै प्रजाप-
तेर्विभानाम् लोकस्तस्मिन्नेवैनं द-
धाति सह यजमानेन रिच्यत इव वा
एतद्यजते यद्यजमानभागं प्रा-

प्रजा इति प्र-जाः । ^२प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः ।
विभानिति वि-भान् । नाम् । लोकः । तस्मिन् ।
त्वा । दधामि । सह । यजमानेन । इति ॥ २१ ॥
आह । अयम् । वै । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः ।
विभानिति वि-भान् । नाम् । लोकः । तस्मिन् ।
एव । एनम् । दधाति । सह । यजमानेन । रि-
च्यते । इव । वै । एतत् । यत् । यजते । यत् । यज-
मानभागमिति यजमान-भागम् । प्राभातीति प्र-

नजन्तस्य भवति । श्यन्वा व्यत्ययेन । ॐ प्यायी वृद्धौ । गत-
मन्यत् ॥

^२प्रजापतेर्विभानिति ॥ यजमानप्राशनमन्त्रः । अयं लोको मनुष्य-
लोकः सूर्यादिभिर्विविधं भातीति विभान् । रिच्यत इवेत्यादि ।
नियमैः कर्षितत्वात् रिच्यत इव यजमानः । स आत्मीयभा-

श्रात्यात्मानमेव प्रीणात्येतावान् वै
 यज्ञो यावान् यजमानभागो यज्ञो
 यजमानो यद्यजमानभागं प्राश्राति
 यज्ञ एव यज्ञं प्रतिष्ठापयत्येतद्वै सू-
 यवसं सोदकं यद्बर्हिश्चापश्चैतत् ।
 ॥ २२ ॥ यजमानस्यायतनं यद्दे-

अश्राति । आत्मानम् । एव । प्रीणाति । एता-
 वान् । वै । यज्ञः । यावान् । यजमानभाग इति
 यजमान-भागः । यज्ञः । यजमानः । यत् ।
 यजमानभागमिति यजमान-भागम् । प्राश्रातीति
 प्र-अश्राति । यज्ञे । एव । यज्ञम् । प्रतीति । स्थाप-
 यति । एतत् । वै । सूयवसमिति सु-यवसम् ।
 सोदकमिति स-उदकम् । यत् । बर्हिः । च । आपः ।
 च । एतत् ॥२२॥ यजमानस्य । आयतनमित्या-
 यतनम् । यत् । वेदिः । यत् । पूर्णपात्रमिति पूर्ण-

गप्राशनेनात्मानं तर्पयति । एतावानित्यादि । प्राधान्याद्यज्ञो यज-
 मान इति तदधीनत्वात्तन्निवृत्तेः ॥

^३एतद्वा इत्यादि ॥ पूर्णपात्रविधिः । सूयवसं सोदकं चाने-
 तत्क्रियते, यद्बर्हिश्चापश्च संयोज्यन्ते । किञ्च—एतद्यजमानस्या-

द्विर्यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति स्व
 एवायतने सूयवसं सोदकं कुरुते
 सदसि सन्मे भूया इत्याहापो वै
 यज्ञ आपोऽमृतं यज्ञमेवामृतमात्म-
 न्धत्ते सर्वाणि वै भूतानि व्रतमुप-
 यन्तमनूपं यन्ति प्राच्यां दिशि देवा

पात्रम् । अन्तर्वेदीत्यन्तः—वेदि । निनयतीति नि-
 नयति । स्वे । एव । आयतन इत्या—यतने ।
 सूयवसमिति सु—यवसम् । सोदकमिति स—उद-
 कम् । कुरुते । ^४सत् । असि । सत् । मे । भूयाः ।
 इति । आह । आपः । वै । यज्ञः । आपः । अमृ-
 तम् । यज्ञम् । एव । अमृतम् । आत्मन् । धत्ते ।
^५सर्वाणि । वै । भूतानि । व्रतम् । उपयन्तमित्यु-
 प—यन्तम् । अनु । उपेति । यन्ति । प्राच्याम् ।
 दिशि । देवाः । ऋत्विजः । मार्जयन्ताम् । इति ।

यतनं गृहं यद्वेदिः तस्माद्यदिदमन्तर्वेदि प्रणीतासु पूर्णपात्रमानयति तदे-
 तस्व एवायतने आत्मार्थं सूयवसं सोदकं च कुरुते ॥

^४तत्र सदसि सन्मे इति पूर्णपात्र आनीयमाने यजमानो जपति ॥
 आपो वा इत्यादि । गतम् । यज्ञममृतं चात्मनि स्थापयति अनेन
 मन्त्रेण । सदादिपदैर्यज्ञामृते अभिधीयेते इति भावः ॥

^५सर्वाणीत्यादि ॥ व्रतोपायनकाल एवैनमनु सर्वाणि भूतानि

ऋ॒त्वि॒जो॑ मा॒र्ज॒यन्ता॒मित्या॑हैष वै
 द॒र्श॒पूर्ण॑मा॒सयो॑रवभृ॒थः ॥ २३ ॥
 यान्ये॒वैनं॑ भू॒तानि॑ व्र॒तमु॑प॒यन्त॑मनू-
 प॒यन्ति॒ तैरे॒व स॒हाव॑भृ॒थमवै॑ति वि-
 ष्णु॑मु॒खा वै दे॒वाश्छ॑न्दो॒भिरि॒मा-
 न्लो॒कान॑नप॒ज॒य्यम॒भ्यज॑यन् यद्वि-
 आ॒ह । ए॒षः । वै । द॒र्श॒पूर्ण॑मा॒सयो॑रिति॒ द॒र्श-
 पूर्ण॑मा॒सयोः॑ । अ॒व॒भृ॒थ इत्य॑व-भृ॒थः ॥ २३ ॥
 यानि॑ । ए॒व । ए॒नम् । भू॒तानि॑ । व्र॒तम् । उ॒प॒य-
 न्त॑मित्यु॒प-यन्त॑म् । अ॒नू॒प॒यन्ती॑त्यनु-उ॒प॒यन्ति॑ ।
 तैः । ए॒व । स॒ह । अ॒व॒भृ॒थमित्य॑व-भृ॒थम् । अ॒वे-
 ति॑ । ए॒ति । 'विष्णु॑मु॒खा इति॑ विष्णु॑-मु॒खाः ।
 वै । दे॒वाः । छ॑न्दो॒भिरिति॑ छ॒न्दः-भिः॑ । इ॒मान् ।
 लो॒कान् । अ॒न॒प॒ज॒य्यमित्य॑नप-ज॒य्यम् । अ॒भी-
 ति॑ । अ॒ज॒यन् । यत् । विष्णु॑क्र॒मानिति॑ विष्णु॑-

देवादीनि उपयन्ति उपगच्छन्ति । इदानीं तैस्सर्वैस्सहावभृथ-
 मवैति । कः पुनरयमवभृथ इत्याह—प्राच्यामित्यादि । अनेन
 मन्त्रेण यादृशां व्युत्सेचनम् ॥

विष्णुमुखा इत्यादि ॥ विष्णुक्रमाणां क्रमणविधिः । ते च
 'विष्णोः क्रिमोसि'* इत्यादयः । विष्णुमुखाः विष्णुप्रधानाः ।

ष्णुक्रुमान्क्रमते विष्णुरेव भूत्वा य-
जमानश्छन्दोभिरिमान्लोकाननप-
ज्यमभि जयति विष्णोः क्रमो-
स्यभिमातिहेत्याह गायत्री वै पृथि-
वी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानु-
ष्टुभीदिशश्छन्दोभिरेवेमान्लोकान्

क्रुमान् । क्रमते । विष्णुः । एव । भूत्वा । यज-
मानः । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । इमान् ।
लोकान् । अनपज्यमित्यनप-ज्यम् । अभी-
ति । जयति । विष्णोः । क्रमः । असि । अभि-
मातिहेत्याभिमाति-हा । इति । आह । गायत्री ।
वै । पृथिवी । त्रैष्टुभम् । अन्तरिक्षम् । जागती ।
द्यौः । आनुष्टुभीरित्यानु-स्तुभीः । दिशः ।
छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव । इमान् ।

अनपज्यमन्यैरपजेतुमशक्यम् । क्रियाविशेषणम्, 'अचो यत्' 'क्षय्यज्यौ शक्यार्थे' इति अयादेशः, 'ययतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । विष्णोः क्रमोसीति । चतुर्णां क्रमाणां ग्रहणम् । त्रिष्टुब्जगत्यनुष्टुप्शब्देभ्य उत्सादित्वादब् । आनुष्टुभीः अनुष्टुब्भ्यः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । छन्दोभिरेवेत्यादि । गायत्र्यादयः पृथिव्यादीनां कारणानि ; कारणेन

यथापूर्वमभि जयति ॥ २४ ॥
 अगन्म सुवस्सुवरगन्मेत्याह सुव-
 र्गमेव लोकमेति सन्दृशस्ते मा
 छित्सि यत्ते तपस्तस्मै ते मा वृक्षी-

लोकान् । यथापूर्वमिति यथा-पूर्वम् । अभीति ।
 जयति ॥ २४ ॥

यजमानेनेति चैतद्वभूथो दिश-
 स्सप्त च ॥५॥

^१अगन्म । सुवः । सुवः । अगन्म । इति । आह ।
 सुवर्गमिति सुवः-गम् । एव । लोकम् । एति ।
 सन्दृश इति सं-दृशः । ते । मा । छित्सि । यत् ।
 ते । तपः । तस्मै । ते । मा । एति । वृक्षि । इति ।

च कार्यजयस्सुकर इति भावः । यथापूर्वमिति । अनपजध्यमि-
 त्यर्थः । अनुक्रमेण वा ॥

इति सप्तमे पञ्चमोनुवाकः ॥

^१अगन्म सुवरित्याहवनीयोपस्थानम् ॥ यथा यजुरिति । यथा

त्याह यथायजुरेवैतत्सुभूरसि श्रेष्ठो
 रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मे धेही-
 त्याहाशिषमेवैतामा शास्ते प्र वा
 एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते यः ॥२५॥
 विष्णुक्रमान्क्रमते सुवर्गाय हि लो-

आह । यथायजुरिति यथा—यजुः । एव । एतत् ।
^२सुभूरिति सु—भूः । असि । श्रेष्ठः । रश्मीनाम् ।
 आयुर्धा इत्यायुः—धाः । असि । आयुः । मे ।
 धेहि । इति । आह । आशिषमित्या—शिषम् ।
 एव । एताम् । एति । शास्ते । ^३प्रेति । वै । एषः ।
 अस्मात् । लोकात् । च्यवते । यः ॥२५॥ विष्णु-
 क्रमानिति विष्णु—क्रमान् । क्रमते । सुवर्गायेति
 सुवः—गाय । हि । लोकाय । विष्णुक्रमा इति

यजुर्वदति तथैवैतत्सम्पद्यते । देवसन्दर्शनादनुध्यानलक्षणादविच्छेदनं,
 तपसश्च देवपरिचरणलक्षणादविच्छेदनमिति ॥

^२सुभूरित्यादित्योपस्थानम् ॥ आशिषं 'आयुर्मे धेहि वर्चो मे
 धेहि'*इत्येतां आशास्ते । अनेन मन्त्रेण लभते च यथाशासनमिति
 भावः ॥

^३प्र वा एष इत्यादि ॥ हेतुमाह—सुवर्गायेति । उक्तमुप-
 स्थानान्तं विष्णुक्रमाणां क्रमणम् । तत्रैवायं विशेष उच्यते—ब्रह्म

कार्यं विष्णुक्रमाः क्रम्यन्ते ब्रह्मवा-
दिनो वदन्ति स त्वै विष्णुक्रमान्क्र-
मेत् य इमान्लोकान्भ्रातृव्यस्य सं-
विद्य पुनरिमं लोकं प्रत्यवरोहेदि-
त्येष वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहो
यदाहेदमहममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दि-

विष्णु-क्रमाः । क्रम्यन्ते । ब्रह्मवादिन इति ब्रह्म-
वादिनः । वदन्ति । सः । तु । वै । विष्णुक्रमा-
निति विष्णु-क्रमान् । क्रमेत् । यः । इमान् ।
लोकान् । भ्रातृव्यस्य । संविद्येति सं-विद्यं । पुनः ।
इमम् । लोकम् । प्रत्यवरोहेदिति प्रति-अवरोहेत् ।
इति । एषः । वै । अस्य । लोकस्य । प्रत्यवरोह
इति प्रति-अवरोहः । यत् । आह । इदम् । अ-
हम् । अमुम् । भ्रातृव्यम् । आभ्यः । दिग्भ्य इति

वदितुं शीलं येषान्ते आहुः । स विष्णुक्रमान् क्रमितुमर्हति य इमान्
लोकान् पृथिवीप्रभृतीन् भ्रातृव्येण निजसुकृतैरार्जितान् संविद्य
लब्ध्वा आत्मसात्कृत्य तत्रतत्रारुह्य पुनरिमं मनुष्यलोकं प्रत्यवरो-
हेदिति । एष वा इत्यादि । इदमहमित्यस्य मन्त्रस्य वचनं
भ्रातृव्यलोकानां संवेदनस्य पुनरिह प्रत्यवरोहस्य च साधनमि-
त्यर्थः । आभ्यो दिग्भ्योस्यै दिव इति द्वयोरुपादानेन सर्वा-

गभ्योस्यै दिव इतीमानेव लोका-
 न्भ्रातृव्यस्य संविद्य पुनरिमं लोकं
 प्रत्यवरोहति सम् ॥ २६ ॥ ज्यो-
 तिषाऽभूवमित्याहास्मिन्नेव लोके
 प्रति तिष्ठत्यैन्द्रीमावृतमन्वावर्त इ-
 त्याहासौ वा आदित्य इन्द्रस्तस्यैवा-

द्विक्-भ्यः । अस्यै । दिवः । इति । इमान् । एव ।
 लोकान् । भ्रातृव्यस्य । संविद्येति सं-विद्यं । पुनः ।
 इमम् । लोकम् । प्रत्यवरोहतीति प्रति-अवरो-
 हति । ^४समिति ॥ २६ ॥ ज्योतिषा । अभूवम् ।
 इति । आह । अस्मिन् । एव । लोके । प्रतीति ।
 तिष्ठति । ^५ऐन्द्रीम् । आवृतमित्या-वृतम् । अन्वा-
 वर्त इत्यनु-आवर्ते । इति । आह । असौ । वै ।
 आदित्यः । इन्द्रः । तस्यं । एव । आवृतमित्या-

न्भ्रातृव्यस्य लोकानुपलक्षयंस्तेषां भूयस्त्वं गमयति । हस्ताग्रेण
 निदर्शयन्निदंशब्दं प्रयुक्ते ॥

^४सं ज्योतिषेत्यात्माभिमर्शनम् ॥ प्रतितिष्ठतीति । प्रतिष्ठयाभि-
 दीप्त्या सङ्गच्छते ॥

^५ऐन्द्रीमावृतमित्युदक्पर्यावर्तनमन्त्रः ॥ असौ वा इत्यादि । ईश्वर-
 त्वादिन्द्र आदित्यः तस्यावृतं पर्यावृत्तिं तेन पूर्वं कृतं यजमानो-

वृ॒त॒म॒नु॒ प॒र्या॒व॒र्त॒ते दक्षि॒णा प॒र्या॒व॒र्त॒-
ते स्वमे॒व वी॒र्य॑म॒नु॒ प॒र्या॒व॒र्त॒ते तस्मा॒-
दक्षि॒णोर्ध्वं आ॒त्म॒नो वी॒र्या॑व॒त्त॒रो॒थो
आद्वि॒त्यस्यै॒वावृ॒त॒म॒नु॒ प॒र्या॒व॒र्त॒ते स-
म॒हं प्र॒जया॒ सं मया॑ प्र॒जेत्या॑हाशि-

वृ॒त॒म् । अ॒न्वि॒ति॑ । प॒र्या॒व॒र्त॒तु इति॑ परि-आ॒व॒र्त॒ते ।
दक्षि॒णा । प॒र्या॒व॒र्त॒तु इति॑ परि-आ॒व॒र्त॒ते । स्व॒म् ।
ए॒व । वी॒र्य॑म् । अ॒न्वि॒ति॑ । प॒र्या॒व॒र्त॒तु इति॑ परि-
आ॒व॒र्त॒ते । तस्मा॑त् । दक्षि॑णः । अ॒र्ध्वः । आ॒त्म॒नः ।
वी॒र्या॑व॒त्त॒र इति॑ वी॒र्या॑व॒त्-त॒रः । अ॒थो इति॑ ।
आद्वि॒त्यस्य॑ । ए॒व । आ॒वृ॒त॒मि॒त्या-वृ॒त॒म् । अ॒न्वि॒-
ति॑ । प॒र्या॒व॒र्त॒तु इति॑ परि-आ॒व॒र्त॒ते । ^६स॒मि॒ति॑ ।
अ॒हम् । प्र॒जये॑ति॒ प्र-जया॑ । स॒मि॒ति॑ । मया॑ ।
प्र॒जेति॑ प्र-जा । इति॑ । आ॒ह । आ॒शिष॑मि॒त्या-

नुपर्यावर्तते । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । दक्षिणा दक्षिणेन शरीरभागेन प्रदक्षिणामिति यावत् । 'दक्षिणादाच्' । स्वमेवेत्यादि । आत्मनश्शरीरस्य दक्षिण एकदेशो वीर्यावत्तरः इतरस्मात् । छान्दसं दीर्घत्वम् । 'दक्षिणस्यादिगाख्यायाम्' इत्याद्युदात्तत्वम् । अथो अपि च । पुनर्वचनं प्रादक्षिण्यफलप्रदर्शनार्थम् ॥

^६समहमित्युपस्थानमन्त्रः ॥ आशिषमिति । ससाधनां क्रिया-

षम् ॥ २७ ॥ ए॒वैता॒मा शा॒स्ते
समि॑द्धो अ॒ग्ने मे दी॑दिहि॒ समे॒द्धा ते
अ॒ग्ने दी॒द्यास॒मित्या॑ह॒ यथा॒य॒जुरे॒वै-
तद्व॑सु॒मान् य॒ज्ञो व॑सी॒यान् भू॒यास॒मि-
त्या॑हाशि॒षमे॒वैता॒मा शा॒स्ते बहु॑ वै

शि॒षम् ॥ २७ ॥ ए॒व । ए॒ताम् । ए॒ति । शा॒स्ते ।
७समि॑द्ध इति॒ सं-इ॒द्धः । अ॒ग्ने । मे । दी॑दिहि ।
स॒मे॒द्धेति॑ सं-ए॒द्धा । ते । अ॒ग्ने । दी॒द्यास॒म् । इति॑ ।
आ॒ह । य॒था॒य॒जुरि॑ति॒ यथा-य॒जुः । ए॒व । ए॒तत् ।
८व॑सु॒मानि॑ति॒ वसु॑-मा॒न् । य॒ज्ञः । व॑सी॒यान् । भू-
या॒सम् । इति॑ । आ॒ह । आ॒शि॒षमि॑त्या-शि॒षम् ।
ए॒व । ए॒ताम् । ए॒ति । शा॒स्ते । ९ब॒हु । वै । गार्ह-

मुपसर्ग आहेति योग्यभूतगमनक्रियोपस्थानात् प्रजया सङ्गसीयेति
लाभादेवमुक्तम् ॥

७समिद्ध इति समिदाधानम् ॥ यथायजुरेवैतद्भवति । दीद्या-
समिति दीप्तिमत्त्वाशासनम् ॥

८वसुमानित्युपस्थानम् ॥ आशिषमिति । वसीयान् भूयासमि-
त्यनेनैतामाशिषमाशास्ते । लभते च यथाशासनमिति ॥

९बहु वा इत्यादि ॥ गार्हपत्यस्यान्ते समीपे मिश्रमिव पापश-
बलमिव बहु चर्यते परद्रोहचिन्तादि(षु) । क्षुद्रजन्तुवधादि च । येन
अग्निरप्यपूतस्यात् ; तस्मादाग्निपावमानीभ्यामृग्भ्यां 'अग्न आयूंषि

गार्हपत्यस्यान्ते मिश्रमिव चर्यते
 आग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमुप
 तिष्ठते पुनात्येवाग्निं पुनीत आत्मानं
 द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्या अग्ने गृहपत
 इत्याह ॥ २८ ॥ यथायजुरेवैतच्छ-
 पत्यस्येति गार्ह-पत्यस्य । अन्ते । मिश्रम् । इव ।
 चर्यते । आग्निपावमानीभ्यामित्याग्नि-पावमानी-
 भ्याम् । गार्हपत्यमिति गार्ह-पत्यम् । उपेति ।
 तिष्ठते । पुनाति । एव । अग्निम् । पुनीते । आत्मा-
 नम् । द्वाभ्याम् । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।
¹⁰अग्ने । गृहपत इति गृह-पते । इति । आह ।
 ॥२८॥ यथायजुरिति यथा-यजुः । एव । एतत् ।

पवसे '* इत्याभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठते । पुनात्येवाग्निं पुनीते
 चैवात्मानम् । कर्त्रभिप्रायत्वादुत्तरत्रात्मनेपदम्, सतिशिष्टोपि विक-
 रणस्वरः लसार्वधातुकस्वरेण बाध्यते इत्याद्युदात्तत्वम् । पुना-
 तीत्यत्र तस्य पिच्चाद्विकरणस्वरः । समानवाक्ये पदात्परत्वा-
 भावादुभयत्रापि निघाताभावः । द्वाभ्यामिति । उपतिष्ठत इत्येव ।
 प्रतिष्ठित्या इति । द्वित्वान्वयात् पद्म्यामिव प्रतिष्ठितो भवति ।
 पूर्ववद्वतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

¹⁰अग्ने गृहपते इत्युपस्थानमेव ॥ यथायजुरिति । सुगृहपति-
 त्वावाप्तिर्ज्योतिष्मदपत्यलाभश्चेत्येतद्यथायजुर्भवत्येव ॥

त॒ हि॒मा इत्या॑ह श॒तं त्वा॑ हे॒म-
 न्तानि॑न्धिषी॒येति॑ वावै॒तदा॑ह पु॒त्रस्य॑
 नामं॑ गृ॒ह्णात्य॑न्नाद॒मेवै॑नं॒ करो॑ति
 तामा॑शिष॒मा शा॑से॒ तन्त॑वे॒ ज्योति॑-
 ष्मती॑मिति॒ ब्रूया॑द्यस्य॒ पुत्रोऽजा॑त-
 स्यात्ते॑ज॒स्व्ये॑वास्य॒ ब्रह्म॑व॒र्चसी॑ पु-
 त्रो जा॑यते॒ तामा॑शिष॒मा शा॑से॒ऽमुष्मै॑
 ज्योति॑ष्मती॒मिति॑ ब्रूया॒द्यस्य॑ पु॒त्रः॥

¹¹श॒तम् । हि॒माः । इति॑ । आ॒ह । श॒तम् । त्वा ।
 हे॒म॒न्तान् । इ॒न्धि॒षी॒य । इति॑ । वाव । ए॒तत् ।
 आ॒ह । पु॒त्रस्य॑ । नामं॑ । गृ॒ह्णाति॑ । अ॒न्नाद॑मित्य॒न्न-
 अ॒दम् । ए॒व । ए॒नम् । क॒रोति॑ । ताम् । आ॒शिष-
 मित्या॑-शिष॒म् । एति॑ । शा॑से । तन्त॑वे । ज्योति॑-
 ष्मती॑म् । इति॑ । ब्रू॒यात् । यस्य॑ । पु॒त्रः । अजा॑-
 तः । स्यात् । ते॒ज॒स्वी । ए॒व । अ॒स्य । ब्रह्म॑व॒र्च-
 सीति॑ ब्रह्म-व॒र्चसी॑ । पु॒त्रः । जा॑यते । ताम् ।
 आ॒शिष॒मित्या॑-शिष॒म् । एति॑ । शा॑से । अ॒मुष्मै॑ ।

¹¹शतं हिमा इत्यादि ॥ व्याख्यातं अग्निहोत्राग्न्युपस्थाने
 'सम्पश्यामि'* इत्यत्र ॥

॥ २९ ॥ ज्ञातस्यात्तेज एवास्मि-
 न्ब्रह्मवर्चसं दधाति यो वै यज्ञं
 प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स
 भवति कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि-
 मुञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजा-
 ज्योतिष्मतीम् । इति । ब्रूयात् । यस्य । पुत्रः ।
 ॥ २९ ॥ ज्ञातः । स्यात् । तेजः । एव । अस्मिन् ।
 ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । दधाति । ¹²यः । वै ।
 यज्ञम् । प्रयुज्येति प्र-युज्यं । न । विमुञ्चतीति वि-
 मुञ्चति । अप्रतिष्ठान इत्यप्रति-स्थानः । वै । सः ।
 भवति । कः । त्वा । युनक्ति । सः । त्वा । वीति ।
 मुञ्चतु । इति । आह । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः ।
 वै । कः । प्रजापतिनेति प्रजा-पतिना । एव ।

¹²यो वै यज्ञमित्यादि ॥ गतम्* । अप्रतिष्ठानः प्रतिष्ठारहितः ।
 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । कस्त्वेति यज्ञविमोक्तः ।
 प्रजापतिनैवेनं युनक्ति कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिति प्रजापतिरेव
 त्वां योक्तुमर्हति ; अतस्स एव त्वां युनक्तिति, पूर्वं प्रजा-
 पतिनैव योगः कारितः । एवमत्रापि प्रजापतिनैव विमुञ्चति—कस्त्वा
 युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्विति । प्रजापतिर्हि त्वां युनक्ति स्म ।
 अतस्स एव त्वां विमुञ्चतु । तेन युक्तं त्वां कोन्यो मोक्तुं
 शक्नोतीति भावः । एवं हि क्रियमाणं प्रतिष्ठित्यै भवति, इत-

पतिनैवैनं युनक्ति प्रजापतिना वि
 मुञ्चति प्रतिष्ठित्या ईश्वरं वै व्रतम-
 विसृष्टं प्रदहोऽग्ने व्रतपते व्रतमचारिष-
 मित्याह व्रतमेव ॥३०॥ वि सृजते
 शान्त्या अप्रदाहाय पराङ् वाव

एनम् । युनक्ति । प्रजापतिनेति प्रजा-पतिना ।
 वीति । मुञ्चति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै ।
¹³ईश्वरम् । वै । व्रतम् । अविसृष्टमित्यवि-सृष्टम् ।
 प्रदह इति प्र-दहः । अग्ने । व्रतपत इति व्रत-प-
 ते । व्रतम् । अचारिषम् । इति । आह । व्रतम् ।
 एव ॥ ३० ॥ वीति । सृजते । शान्त्यै । अप्रदा-
 हायेत्यप्र-दाहाय । ¹⁴पराङ् । वाव । यज्ञः ।
 एति । न । नीति । वर्तते । पुनः । यः । वै ।

रथा अप्रतिष्ठानस्स्यात् ; अन्येन विमोकस्याविमोकतुल्यत्वात् अप्र-
 तिष्ठान एवेति । उक्तस्वरः । 'चादिलोपे विभाषा' इति
 प्रथमा तिङ्भिक्तिर्न निहन्यते ॥

¹³ईश्वरमित्यादि ॥ अविसृष्टं प्रदहः प्रकर्षेण दग्धुमीश्वरं
 शक्तम् । 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति कसुन् । अग्ने व्रतपते
 इति व्रतविमोकः ॥

¹⁴पराङित्यादि ॥ युक्तमुक्तो गौरिव पराचीनगतिरेव यज्ञो

य॒ज्ञ ए॒ति न नि वर्तते पुन॒र्यो वै
 य॒ज्ञस्य॑ पुनराल॒म्भं वि॒द्वान् यज॑ते
 तम॒भि नि वर्तते य॒ज्ञो ब॒भूव॒ स
 आ ब॒भूवेत्या॑हैष वै य॒ज्ञस्य॑ पुनरा-
 ल॒म्भस्तेनै॒वैनं॑ पुन॒रा ल॒भते॑ऽन॒वरु-
 द्धा वा ए॒तस्य॑ वि॒राड्य आ॑हिताग्नि-
 स्सन्न॑स॒भः प॒शवः॑ खलु वै ब्राह्म-

य॒ज्ञस्य॑ । पुन॒रा॒ल॒म्भमि॑ति पुनः—आ॒ल॒म्भम् ।
 वि॒द्वान् । यज॑ते । तम् । अ॒भि । नीति॑ । वर्तते ।
 य॒ज्ञः । ब॒भूव॒ । सः । एति॑ । ब॒भूव॒ । इति॑ । आ॒ह ।
 ए॒षः । वै । य॒ज्ञस्य॑ । पुन॒रा॒ल॒म्भ इति॑ पुनः—आ-
 ल॒म्भः । तेन॑ । ए॒व । ए॒नम् । पुनः॑ । एति॑ । ल॒भ-
 ते । ¹⁵अन॑वरुद्धेत्यन॒व—रुद्धा॑ । वै । ए॒तस्य॑ । वि॒रा-
 डिति॑ वि—राट् । यः । आ॑हिताग्निरित्याहित—अ॒ग्निः ।
 सन् । अ॒स॒भः । प॒शवः॑ । खलु॑ । वै । ब्रा॒ह्म॒णस्य॑ ।

मुक्तो गच्छति न पुनर्निवर्तते । किं सर्वत्र? नेत्याह—यो यज्ञ-
 स्य पुनरालम्भं विद्वान्यजते तमभि तदाभिमुख्येन निवर्तत एव ।
 यज्ञो बभूवेत्यादि यज्ञस्य पुनरालम्भः ॥

¹⁵अनवरुद्धेति ॥ विराडन्नं असभः अपशुस्स्यात् । 'नञ्सु-
 म्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । पशवः खल्वित्यादि । द्विपा-

णस्य सभेष्वा प्राडुत्क्रम्य ब्रूयाद्गो-
मां अग्नेऽविमां अश्वी यज्ञ इत्यव
सभां रुन्धे प्र सहस्रं पशूनां प्रो-
त्यास्य प्रजायां वाजी जायते ॥ ३१ ॥

सभा । इष्वा । प्राड् । उत्क्रम्येत्युत्-क्रम्यं । ब्रू-
यात् । गोमानिति गो-मान् । अग्ने । अविमानि-
त्यवि-मान् । अश्वी । यज्ञः । इति । अवेति ।
सभाम् । रुन्धे । प्रेति । सहस्रम् । पशून् । आ-
प्रोति । एति । अस्य । प्रजायामिति प्र-जायाम् ।
वाजी । जायते ॥ ३१ ॥

यस्समाशिषं गृहपत इत्याहामुष्मै ज्योतिष्म-
तीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो व्रतमेव खलु वै चतु-
र्विंशतिश्च ॥ ६ ॥

दश्वतुप्पादश्च तस्मादिष्वा प्राडुत्क्रम्य उदेत्य 'गोमां अग्ने' *
इत्यादिकां गोमतीमृचं ब्रूयात् जपेत्, अवरुन्धे च सभाम् ।
प्राप्नोति च सहस्रं पशून् । आजायते वाजी अस्य प्रजासु ।
वाजी अन्नवान् पुरुषः । पूर्ववत्प्रथमा तिङ्भिभक्तिर्न निहन्यते ।
'बर्हिषोहम्'† इत्यनुवाकान्ते तु 'प्र सहस्रं पशूनां प्रोति'† इत्ये-
कैव तिङ्भिभक्तिः ; आजायत इत्यस्या वेदितृविषयत्वात् । तस्मा-
च्चलोपाभावाद्बुभयमपि तत्र निहन्यते ॥

इति सप्तमे षष्ठोऽनुवाकः.

देव सवितः प्र सुव यज्ञं प्र सुव
यज्ञपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः ।
केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पति-
वाचमद्य स्वदाति नः । इन्द्रस्य व-

¹देव । सवितः । प्रेति । सुव । यज्ञम् । प्रेति ।
सुव । यज्ञपतिमिति यज्ञ-पतिम् । भगाय । दि-
व्यः । गन्धर्वः । केतपूरिति केत-पूः । केतम् ।
नः । पुनातु । वाचः । पतिः । वाचम् । अद्य । स्व-
दाति । नः । ²इन्द्रस्य । वज्रः । असि । वात्रिघ्न

¹अथ वाजपेयकाण्डं सौम्यम् । तत्र सावित्रं जुहोति—
देवसवितरिति जगत्या ॥ 'सावित्रं जुहोति कर्मणःकर्मणः पुर-
स्तात्'* इत्यादि ब्राह्मणम् । हे देव सवितः सर्वस्य प्रसवितः
प्रसुव प्रेरय प्रवर्तय यज्ञं वाजपेयं उदयादिभिः । यज्ञपतिं
यजमानं च प्रसुव भगाय ऐश्वर्याय अनुष्ठानसामर्थ्याय अन्नाय
वा । अन्नेन हि यागस्समाप्यते । दिव्यः दिवमर्हति 'छन्दासि
च' इति यः । गन्धर्वः गामुदकं धारयिता वृष्टिद्वारेण यागस्य
प्रवर्तयितेति । एवमीदृशस्त्वं प्रसुवेति । केतपूः केतस्यान्नस्य
ज्ञानस्य वा प्रजाया वा शोधयिता वायुः सोस्माकं केतं पुनातु
पवमानः वाचस्पतिर्देवः प्रजापतिर्मनो वा । सोपि नोस्माकं वाचं
अद्यास्मिन् कर्मणि स्वदाति स्वदयतु सुमतिं श्रवणीयां करोतु ।
लेख्याडागमः ॥

²रथमुपावहरति—इन्द्रस्येति यजुषा ॥ इन्द्रस्य यो वज्रस्स

जोसि वार्त्रघ्नस्त्वयाऽयं वृत्रं वध्यात् ।
 वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीम-
 दितिं नाम वचसा करामहे । यस्या-
 मिदं विश्वं भुवनमाविवेश तस्यां

इति वार्त्र-घ्नः । त्वयां । अयम् । वृत्रम् । व-
 ध्यात् । ^३वाजस्य । नु । प्रसव इति प्र-सवे ।
 मातरंम् । महीम् । अदितिम् । नाम । वचसा ।
 करामहे । यस्याम् । इदम् । विश्वम् । भुवनम् ।

एव त्वमासि । अमित्रवधसाधनत्वसामर्थ्यात् भाव [तद्भाव?] उप-
 चर्यते । यद्वा—वजित्वा गतो [वज गतौ] वज्रः । औणादिको
 रः [रन्] । रथ उच्यते । इन्द्रस्य रथोसि [सीति] स्तूयते ।
 इन्द्रस्य रथो विशेष्यते—वार्त्रघ्नः वृत्रघ्नोयं वार्त्रघ्नः । उत्सा-
 दित्वाद्भ् । यं रथमारुह्य वृत्रमसुरमिन्द्रो हतवान् स एव रथ-
 स्त्वमसीति । तस्मात्त्वयाऽयं यजमानो वृत्रं वारकं छादयितारम-
 मित्रं वध्यात् । आशिषि लिङ् । ‘हनो वध लिङि’ इति
 वधादेशः ॥

^३अन्तर्वेद्यभ्यावर्तयति—वाजस्येति जगत्या ॥ वाजस्थान्नस्य प्र-
 सवे उत्पत्तौ उत्पत्त्यर्थम् । थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । मातरं
 अन्नस्य निर्मातारं महीं पृथिवीं अदितिं नाम । अदितिरदीनाऽ-
 खण्डना वा । एवं स्वभाववन्नामधेयां वचसा स्तुत्या करामहे कुर्म-
 हे । अदितिस्वभावामेनामन्नप्रसवार्थं स्तुम इत्यर्थः । व्यत्ययेन
 शप् । किञ्च—यस्यामिदं विश्वं भुवनं भूतजातं आविवेश उपरि

नो देवस्सविता धर्मं साविषत् ।
 अप्सु ॥३२॥ अन्तरमृतमप्सु भेष-
 जमपामुत प्रशस्तिष्वश्वा भवथ वा-
 आविवेशेत्या-विवेशं । तस्याम् । नः । देवः ।
 सविता । धर्मं । साविषत् । ^४अप्स्वित्यप्-सु ॥३२॥
 अन्तः । अमृतम् । अप्स्वित्यप्-सु । भेषजम् ।
 अपाम् । उत । प्रशस्तिष्विति प्र-शस्तिषु । अ-

सुखेन वर्तते । तस्यामस्यां नोस्माकं धर्मं धारणं रथस्य देव-
 सविता साविषत् अनुजानातु । सुवतेर्लेटि 'सिब्वहुलं लेटि'
 इति सिब्विकरणस्य लुक्, इतश्च लोपः, गुणे कृते छान्दसं
 दीर्घत्वम् । यद्वा—छान्दसो लुङ्, सिचि वृद्धिः, ईटोपवादो-
 ङागमः 'अमाङ्चोगेपि' इति धातोरङ्भावः ॥

^४अश्वानप्सु स्नापयति—अप्स्वन्तरिति पुरउष्णिहा ॥ अप्स्व-
 न्तरममृतं वर्तते अमरणत्वम् । अप्स्वेव भेषजं अमृतत्वस्य साधनम् ।
 'ऊडिदम्' इति सप्तम्या उदात्तत्वम् । पूर्वत्र 'उदात्तस्वरितयोः'
 इति संहितायां स्वरितत्वम् । अमृतस्य स्वर उक्तः । तस्माद्या
 अन्या अप्यपां प्रशस्तयः प्रशस्तगुणाः तासु सर्वास्वपि हे अश्वा
 भवथ तत्सम्बन्धाद्युयमपि तत्स्वभावा भवथ । हे वाजिनः अन्न-
 वन्तः । अत्र पादादित्वाद्श्वा इति न निहन्यते । षाष्ठिकमा-
 मन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ; तस्य च व्यत्ययेन विद्यमानवच्चाभावः ।
 यद्वा—नाश्वा इत्यामन्त्रितम् । अपां प्रशस्तिष्वश्वा व्याप्तिमन्तो
 भवथ हे वाजिन इति । सर्वमिष्टं सिद्धम् । 'तादौ च
 निति' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

जिनः । वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा
गन्धर्वास्सप्तविंशतिः । ते अग्रे
अश्वमायुञ्जन्ते अस्मिञ्जवमादधुः ।
अपां नपादाशुहेमन् य ऊर्मिः

श्वाः । भवथ । वाजिनः । वायुः । वा । त्वा ।
मनुः । वा । त्वा । गन्धर्वाः । सप्तविंशतिरिति
सप्त-विंशतिः । ते । अग्रे । अश्वम् । आयुञ्जन् ।
ते । अस्मिन् । जवम् । एति । अदधुः । अपाम् ।
नपात् । आशुहेमन्नित्यांशु-हेमन् । यः । ऊर्मिः ।

^५प्रष्टिवाहिनं रथं युनक्ति—वायुर्वा त्वेत्यनुष्टुभा ॥ वाशब्दस्समु-
च्चये, विकल्पासम्भवात् । प्राणो मनुः । तद्वानित्येके । प्रसिद्धा
[सिद्ध] एवेत्यन्ये । वायुश्च मनुश्च गन्धर्वाश्च । कति पुनस्ते? पञ्च-
विंशतिरिति ब्रूमः । यदाहुः—सप्तविंशतिस्त इति । सर्वे सम्भूय
वायुमनुभ्यां सह सप्तविंशतिसङ्ख्यास्त इत्यर्थः । ते सर्वेपि अग्रं
प्रथममस्मत्तः पूर्वमश्वं व्याप्नुवन्तं आयुञ्जन् अयुञ्जत । ततोहं युन-
ज्मीति । छान्दसे लङिं छान्दस आडागमः । अटि वा वर्णव्यत्य-
येन दीर्घत्वम् । किञ्च—ते वाय्वादयोस्मिस्त्वयि जवं वेगं चादधुः
आदधतु । छान्दसो लिट् । वायुश्च त्वां मनुश्च त्वां गन्धर्वाश्च
त्वामिति प्रत्येकं योगसम्बन्धव्यापनाय युष्मच्छब्दावृत्तिः ॥

^६ष्टमश्वस्य प्रतिमार्ष्टि—अपान्नपादिति ककुदुष्णिहा ॥ द्विती-
यस्य द्वादशाक्षरत्वात्, ऊर्मिरिति प्रथमपादान्तः । अश्व आम-

ककुद्भ्रान्प्रतूर्तिर्वाजसातमस्तेनायं
वाजं सेत् । विष्णोः क्रमोसि

ककुद्भ्रानिति ककुत्-मान् । प्रतूर्तिरिति प्र-तूर्तिः ।
वाजसातम इति वाज-सातमः । तेन । अयम् ।
वाजम् । सेत् । विष्णोः । क्रमः । असि । वि-

न्त्रचते—हे अपान्नपात् अपां नप्तश्चतुर्थः । यथा—‘अद्भ्यः ष-
थिवी षथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योन्नमन्नादश्वः’ इति । हे
आशुहेमन् आशुगन्तः । हि गतौ, ‘अन्येभ्योपि दृश्यते’ इति
मनिन् । ‘सुबामन्त्रिते’ इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमु-
दायस्य षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । तस्य ‘नामन्त्रिते समा-
नाधिकरणे’ इत्यविद्यमानवत्त्वनिषेधात्परं न निहन्यते । ऊर्मिश्र-
दयिता अरणशीलो वा यस्तरङ्गः ककुद्भ्रान् प्रधानभूतः ककुत्स-
म्बन्धी वा प्रतूर्तिः त्वयि प्रतीर्णः त्वामभिगतः । नसत्तनिषत्तादौ
निष्ठायां निपातितं निष्ठावद्भावात्किन्नोपि भवति, ‘तादौ च’
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । वाजसातमः अन्नस्य सम्भक्तृतमः
दातृतमः । ‘जनसनखन’ इति विट्, ‘विड्वनोः’ इत्या-
त्वम् । तेन तादृशेनायं वाजमन्नं सेत् साधय यजमानस्य हे
अश्व । लिङ्ङुटोरन्यतरः, विकरणस्य लुक् । यद्वा—अयं यज-
मानः तेन त्वदीयेन वाजं सेत्साधयतु बध्नातु वा । षिञ् बन्धने ॥

‘विष्णुक्रमान्क्रमते रथं यजमानोभ्येति—विष्णोरिति ॥ विष्णोर्भ-
गवत एव क्रमोसि गमनसाधनत्वात् । प्रकृष्टस्य विष्णोः क्रमरू-
पेण स्तूयते रथः विष्णोः क्रमवत् भविष्यासि जयहेतुरिति । विष्णोः

विष्णोः क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्त-
 न्तमस्यङ्गै न्यङ्गावभितो रथं यौ
 ध्वान्तं वाताग्रमनु सञ्चरन्तौ दूरेहे-

ष्णोः । क्रान्तम् । असि । विष्णोः । विक्रान्तमि-
 ति वि-क्रान्तम् । असि । अङ्गै । न्यङ्गाविति
 नि-अङ्गै । अभितः । रथम् । यौ । ध्वान्तम् ।
 वाताग्रमिति वात-अग्रम् । अन्विति । सञ्चरन्ता-
 विति सं-चरन्तौ । दूरेहेतिरिति दूरे-हेतिः ।

क्रान्तमासि यत्पूर्वं विष्णुना कृतं क्रमणं, तदेव त्वमासि तद्वज्जयसा-
 धनं भविष्यसि अस्माकम् । विष्णोर्विक्रान्तं विजयः, तदेव त्वमासि
 तद्वद्विजयसाधनत्वात् । पूर्ववद्गतिस्वरः ॥

रथस्य चक्रे पक्षसी वाभिमृशति—अङ्गाविति त्रिष्टुभा ॥ अङ्गौ
 लक्षणभूतौ रथस्य । अकि लक्षणे, करणे घञ् । अञ्चतेर्वा । याभ्यां
 रथोञ्चति गच्छति तादृशौ । उञ्छादिर्द्रष्टव्यः । न्यङ्गौ नियतगमनौ नि-
 श्रितगमनौ वा । क्व? अभितो रथं रथस्य पार्श्वयोः यौ नियतगमनौ ।
 'नेरनिधाने' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ध्वान्तं शब्दितं शब्दवत् ।
 णिचि व्यत्ययेनेडभावः । वाताग्रं वातस्य पूर्वभागं अनुसञ्चरन्तौ
 शीघ्रतया वातमतिरङ्ग्य चरन्तौ तावङ्गौ । दूरेहेतिः, इन्द्रियावान्,
 पतत्रीत्येतन्नामानस्त्रयो नोस्माकमग्नयः पप्रयः पूरयितारः कर्मणाम् ।
 एतावङ्गौ पारयन्तु कर्मणि समर्थौ कुर्वन्तु । यद्वा—नोस्माकं
 पप्रयः अस्माद्धितार्थं तौ पारयन्तु । प्रा पूरणे, छान्दसस्य लिटः

तिरिन्द्रियावांन्पत्त्री ते नोग्रयः प-
प्रयः पारयन्तु ॥ ३३ ॥

देवस्याहं सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना

इन्द्रियावानितीन्द्रिय-वान् । पत्त्री । ते । नः ।
अग्रयः । पप्रयः । पारयन्तु ॥ ३३ ॥

अप्सु न्यङ्गौ पञ्च दश च ॥ ७ ॥

¹देवस्य । अहम् । सवितुः । प्रसव इति प्र-
सवे । बृहस्पतिना । वाजजितेति वाज-जितां ।

‘आद्यगमहन’ इति किन्प्रत्ययः । ते इति वा लिङ्गव्यत्ययः;
तावित्यर्थः । पक्षसी वा विशेष्येते ; अङ्गसाधने ते पक्षसी
पारयन्त्विति । पार तीर कर्मसमाप्तौ ॥

इति सप्तमे सप्तमोनुवाकः.

¹रथमातिष्ठति तमनुमन्त्रयते—देवस्येति यजुषा ॥ सवितुः
सर्वस्य प्रेरयितुः देवस्याहं प्रसवे अनुज्ञायां अनुज्ञां लब्ध्वैव न
स्वातन्त्र्येण बृहस्पतिना ब्रह्मणा साधनभूतेन वाजजिता अन्नं
जितवता वशीकृतसर्वान्नेन ; अतस्तेनाहं वाजमन्नं जेषं जयेयम् ।
लेटि ‘सिब्वहुलं लेटि’ इति सिप्, मिपोडागमः, इतश्च लोपः ।
बृहस्पतिशब्दे ‘तद्बृहतोः’ इति सुट्, वनस्पत्यादित्वात्पूर्वोत्तरप-
दयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

वाज॒जिता॒ वाजं॑ जेषं दे॒वस्या॒ह॒ सं-
 वितुः॑ प्र॒स॒वे बृह॒स्पति॑ना वाज॒जिता॒
 वर्षि॑ष्ठं नाकं॑ रुहे॒यमिन्द्रा॑य वाचं
 वद॒तेन्द्रं॑ वाजं॑ जाप॒यतेन्द्रो॑ वाज॒म-
 जयि॑त् । अश्वा॑जनि वाजिनि वा-
 वाज॑म् । जेष॑म् ।^२ दे॒वस्य॑ । अ॒हम् । स॒वितुः॑ । प्र॒स॒व इति॑
 प्र-स॒वे । बृह॒स्पति॑ना । वा॒ज॒जि॒तेति॑ वाज-जिता ।
 व॒र्षि॑ष्ठम् । नाकं॑म् । रु॒हे॒यम् ।^३ इन्द्रा॑य । वाचं॑म् ।
 व॒द॒त । इन्द्रं॑म् । वाजं॑म् । जा॒प॒य॒त । इन्द्रः॑ । वा-
 जं॑म् । अ॒ज॒यि॒त् ।^४ अश्वा॑जनीत्यश्व-अ॒ज॒नि ।

^२चात्वाले रथचक्रं निमित्तं ब्रह्माधिरोहति तमभिमन्त्रयते—
 देवस्येति ॥ गतम्* । वर्षिष्ठं वृद्धतमं नाकं स्वर्गं स्वर्गस्थानीयं
 चक्रं रुहेयमारोहामि नाकमेव वानेन निमित्तेनारुहेयम् । 'लि-
 ङ्चाशिष्यङ्' ॥

^३दुन्दुभिं संहादयति—इन्द्रायेति ॥ इन्द्रायेन्द्रार्थं सर्वे वाचं
 वदत तस्य स्वामित्वात् यथेन्द्रो जयति तथा शब्दयत । यज-
 मान एव वा ऐश्वर्ययोगादिन्द्रः ; तस्य शोभनां वाचं वदत ।
 इन्द्रं वाजं जापयत । 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्वम्, 'अर्तिही'
 इत्यादिना पुक् । इन्द्रश्च वाजमन्नमजयित् अजयत् । जयतेश्छा-
 न्दसे लङि वर्णव्यत्ययेन शप इकारः । शपो वा लुकि तिप इडागमः ॥

^४अश्वाजनीं प्रयच्छति—अश्वाजनीति गायत्र्या ॥ याऽश्वा-

जेषु वाजिनीवृत्यश्वान्थसमत्सु वा-
जय । अर्वाऽसि सप्तिरसि वाज्य-
सि वाजिनो वाजं धावत मरुतां

वाजिनि । वाजेषु । वाजिनीवतीति वाजिनी-
वति । अश्वान् । समत्स्विति समत्-सु । वाजय ।
५अर्वा । असि । ६सप्तिः । असि । ७वाजी । असि ।
८-९वाजिनः । वाजम् । धावत । मरुताम् । प्रसव

नाजयति गमयति साश्वजनी कशोच्यते । वाजिनी अन्नवती
यज्ञसाधनद्वारेण । यद्वा—वेगवती ; अश्वानां वेगहेतुत्वात् ।
वाजेषु अन्नेषु साध्येषु वाजिनीवती वेगवत्या गत्या तद्वती ।
यद्वा—वेगवत्याश्वपङ्क्त्या तद्वती । सा त्वमश्वान् समत्सु सङ्गामेषु
वाजय गमय । सह माद्यन्त्यास्विति समदः ॥

५-७तयाश्वान् समवाक्षिणोति—अर्वासीति ॥ अर्वा अरणकु-
शलः । 'अन्येभ्योपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । तादृशोसीति
दक्षिणम् । सप्तिः । षप समवाये । सङ्गामेषु सहसा सम-
वैति । तादृशोसीति मध्यमम् । वाजी वेगवान् अन्नवान्वा ।
तादृशोसीत्युत्तरम् । उक्तमुदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् ।
'अग्निर्वा अर्वा । वायुस्सप्तिः । आदित्यो वाजी । '* इत्यादि
ब्राह्मणम् ॥

८-९अश्वानाजिशिरोभ्यावर्तयति—वाजिन इति द्वाभ्याम् । त-
त्राद्या द्विपदा गायत्री ॥ हे वाजिनः अश्वा वाजमन्नं प्रति

प्रसवे जयत् वि योजना मिमीध्व-
मध्वनस्कभ्नीत ॥ ३४ ॥ काष्ठां
गच्छत् वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो

इति प्र-सवे । जयत् । वीति । योजना । मिमी-
ध्वम् । अध्वनः । स्कभ्नीत ॥ ३४ ॥ काष्ठांम् ।
गच्छत् । ¹⁰वाजेवाज इति वाजे-वाजे । अवत ।

धावत वाजं साधयितुं शीघ्रं गच्छत । सर्तेर्वेगितायां गतौ
धावादेशः । मरुतां प्रसवेऽनुज्ञायां जयतान्नाम् । ते हि युष्मानाज्ञा-
पयन्ति ; यूयं चास्माकं जयत । कथं धावतीति चेत्—वियो-
जनेति । इयं त्रिपदोपमा प्रतिष्ठा वा ; ‘षट्सप्तकाष्टकैर्विवर्धमाना ।
विपरीता प्रतिष्ठा’* इति । ककुद्मती वा, ‘एतस्मिन् पञ्चमे सर्व
छन्दः शङ्कुमती । षट्के ककुद्मती’† । योजना योजनानि विमि-
मीध्वं बहून्यपि योजनानि मिमीध्वम् । गमनशैघ्र्येण विमितानि
परिमितानि अल्पानीव कुरुध्वम् । माड् माने । किञ्च—अ-
ध्वनो मार्गान् स्कभ्नीत स्तम्भयत शीघ्रया गत्या हितानि कुरुत ।
काष्ठामध्वसमाप्तिं आजिशिरो गच्छत । गन्तव्यमध्वानं शीघ्रं
लङ्घयतेति यावत् ॥

¹⁰अश्वान् धावतोनुमन्त्रयते—वाजेवाज इत्यादिभिश्चतसृभिः ।
आद्या त्रिष्टुप् । ‘वाजिनो नः’ इति प्रथमषादान्तः ॥ वाजे-

*पि ३-१४, १५.

†पि सूत्रे ‘एकस्मिन्पञ्चके छन्दश्शङ्कुमती’ (३-५५) इत्येव दृश्यते.

धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य
मध्वः पिवत मादयध्वं तृप्ता यात
पथिभिर्देवयानैः । ते नो अर्वन्तो
हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु

वाजिनः । नः । धनेषु । विप्राः । अमृताः । ऋ-
तज्ञा इत्यृत-ज्ञाः । अस्य । मध्वः । पिवत ।
मादयध्वम् । तृप्ताः । यात । पथिभिरिति पथि-
भिः । देवयानैरिति देव-यानैः । ¹¹ते । नः । अ-
र्वन्तः । हवनश्रुत इति हवन-श्रुतः । हवम् ।

वाजे अन्नेऽन्ने साध्ये वाजिनः अश्वाः अस्मानवत रक्षत तल्ल-
म्भयित्वा । किञ्च—धनेषु अवतेति धनानि चास्मान् लम्भयत ।
हे विप्रा मेधाविनः यथा तद्भागिणः अमृताः अमरणाः ऋतज्ञाः
सत्यज्ञास्सत्यवन्तः अस्य मध्वः मधुसदृशस्य घृतस्य पिवत ।
पूर्ववत्कर्मणि षष्ठी । नुमभावश्चान्दसः । पीत्वा च मादयध्वं
तृप्यत । मद तृप्तियोगे, चुरादिरनुदात्तेत् । तृप्ताश्च यात गच्छत ।
पथिभिर्मार्गैर्देवयानैः देवा यैर्गच्छन्ति, तैर्मनोहरैः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

¹¹ते नो अर्वन्त इति द्विपदा विराट् । 'विराङ्गागतगायत्राभ्याम्'
इति ॥ हे अर्वन्तः अरणकुशलाः । अर्तेः 'अन्येभ्योपि दृ-
श्यन्ते' इति वनिप् । 'अर्वणस्त्रसावनजः' । हवनश्रुतः आह्वा-
नस्य श्रोतारः ते वाजिनोश्वाः अस्माकं हवं आह्वानं शृण्वन्तु
विश्वे सर्वेपि । 'भावेनुपसर्गस्य' इति अप्, सम्प्रसारणं च ॥

वाजिनः । मितद्रवस्सहस्रसा मे-
धसाता सनिष्यवः । महो ये रत्नं
समिधेषु जञ्चिरे शं नो भवन्तु

विश्वे । शृण्वन्तु । वाजिनः । ¹² मितद्रव इति मित-
द्रवः । सहस्रसा इति सहस्र-साः । मेधसातेति
मेध-साता । सनिष्यवः । महः । ये । रत्नम् ।
समिधेष्विति सं-इधेषु । जञ्चिरे । ¹³ शम् । नः ।

¹²मितद्रव इति परोष्णिक् अस्तारपङ्क्तिर्वा, 'परौ चेद्द्वादशा-
क्षरावास्तारपङ्क्तिः' इति ॥ मितमल्पमिव महान्तमपि पन्थानं
द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः । यद्वा—मितं शीघ्रं गच्छन्तीति
मितद्रवः 'मितद्रादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इति दुप्रत्ययः, दासी-
भारादिर्द्रष्टव्यः । मितं द्रवणं येषामिति वा बहुव्रीहिः । सह-
स्रसाः सहस्रस्य महतो धनराशेः सनितारः । पूर्ववद्विच्प्रत्यय
आकारश्च । मेधसाता मेधस्य सननं सम्भजनं मेधसातिः यज्ञ-
प्राप्तिः । तस्मिन्निमित्ते यतमानाः । 'जनसनखनां सञ्जलोः'
इत्यात्वम्, 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या ङादेशः, दासीभारादिः ।
सनिष्यवः सनिस्सननीयं धनं वा संविभजनम् । सनेरिसिप्रत्ययः,
तदन्तात् 'सुप आत्मनः' इति क्यच् । इप्रत्ययान्ताद्वा क्यचि
छान्दसस्सुडागमः । किञ्च—ये वाजिनस्समिधेषु सङ्गामेषु ।
'समीणः' इति धक्प्रत्ययः । महः महतः महाबलस्य शत्रोः
रत्नं धनं जञ्चिरे हरन्ति । छान्दसो लिट् । 'हग्रहोर्भः' इति भत्वम् ॥

¹³शं नो भवन्त्विति त्रिष्टुप् । अस्तारपङ्क्तिपक्षे देवतातेत्यादिः

वाजिनो हवेषु । देवताता मितद्रव-
स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृकं र-
क्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन् ॥३५॥

भवन्तु । वाजिनः । हवेषु । देवतातेति देव-ताता ।
मितद्रव इति मित-द्रवः । स्वर्का इति सु-अर्काः ।
जम्भयन्तः । अहिम् । वृकम् । रक्षांसि । सने-
मि । अस्मत् । युयवन् ॥ ३५ ॥ अमीवाः ।

त्रिपदा त्रिष्टुप् ॥ नोस्माकं शं भवन्तु सुखहेतवो भवन्तु हवेषु आ-
हानेषु । पूर्ववदप् । वाजिनोश्वाः देवताता देवास्तायन्ते विस्तार्यन्ते
पृथक्पृथगाराध्यन्तेस्मिन्निति देवतातिर्यज्ञः । परमप्यनुनासिकलोपं बा-
धित्वा व्यत्ययेन ' अनुनासिकस्य क्किञ्जलोः ' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्,
तत्रानुनासिकलोपः, पूर्ववत्सप्तम्या डादेशः । दासीभारादिः । मितद्रवः
व्याख्यातम्* । स्वर्काः शोभनगमनाः शोभनस्तुतयो वा । ' नञ्सुभ्याम् '
इति स्वरः । जम्भयन्तः भञ्जयन्तः अहिमागत्य हन्तारं वृकं हिंसकं
चोरादिकं रक्षांसि च । यद्वा—अहिमागत्य हन्तारं वृकमपहर्तारम् ।
कुक् वृक् आदाने, इगुपधात्कः । रक्षांसि धर्मविघ्नकारीणि । सनेमि
क्षिप्रमित्येके, पुराणमित्यन्ये । अस्मद्स्मत्तः युयवन् यावयन्तु पृथक्कु-
र्वन्तु । किञ्च—अमीवाः रोगांश्च युयवन्नित्येव । आगत्य हिंसन्तीत्य-
मीवाः । मीयतेराङ्पूर्वाद्धिप्रत्ययः, उपसर्गस्य च ह्रस्वत्वं निपात्यते ।
यौतेलेटि शपश्श्लुः, ' छन्दस्युभयथा ' इत्यार्धधातुकत्वात् डित्त्वाभावे
गुणः ॥

अमीवाः । एष स्य वाजी क्षिपणिं
तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकक्ष
आसनि । क्रतुं दधिक्रा अनु सन्त-

¹⁴ एषः । स्यः । वाजी । क्षिपणिम् । तुरण्यति ।
ग्रीवायाम् । बद्धः । अपिकक्ष इत्यपि-कक्षे । आ-
सनि । क्रतुम् । दधिक्रा इति दधि-क्राः । अन्वि-
ति । सन्तवीत्वदिति सं-तवीत्वत् । पथाम् । अ-

¹⁴प्रत्याधावतोनुमन्त्रयते—एष स्य इति जगती ॥ स्योश्वः सामान्येनोच्यते । एष स्यः स एषः वाजी अश्वः । 'स्यश्छन्दसि बहुलम्' इति सुलोपः । क्षिपणिं कशां क्षिप्यतेनयेत्यनिः । तुरण्यति त्वरयन्नतीव शीघ्रं प्रस्थापयति । तुरण त्वरायाम्, कण्डूदिरन्तर्भावितण्यर्थः । विभक्तिव्यत्ययो वा । क्षिपण्या क्षिपणिप्रहारेण त्वरयते तूर्णं गच्छति । ग्रीवायां बद्धः उरोवद्धेण अपिकक्षे कक्षेपि कक्षयया बद्ध इत्येव । 'सुप्सुपा' इति समासः । यद्वा—कक्षययामपीतः अपिकक्षः अवयवविशेषः यत्र कक्षयया बद्धयते । निरुदकादित्वाद्दुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आसनि आस्ये च बद्धः खलीनेन । 'पहन्' इत्यादिना आसन्नादेशः । एवमेषु स्थानेषु बद्धोप्येवं शीघ्रो भवतीति अन्यो ह्येषामेकत्रापि बद्धश्चलितुमपि न शक्नोतीति भावः । पुनश्च विशेष्यते—क्रतुं सादिनः प्रज्ञामभिप्रायं कर्म वात्मीयं यन्महाश्वानामुचितं भवति; तत् अनुसन्तवीत्वत् अनुसंवर्धमानः अनुविदधान इति यावत् । अनुक्रमेण वा संवर्धयन् । तु इति वृद्धिकर्मा, ततो यङ्कुकि 'गुणो यङ्कुकोः' इति गुणे कृते अभ्यासस्येडागमः, शतरि 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम्, कृदु-

वीत्वत्पथामङ्गाः श्यन्वापनीफणत् ।
 उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं
 न वेरनु वाति प्रगर्धिनः । श्येनस्येव

ङ्गाः सि । अन्विति । आपनीफणदित्या—पनीफ-
 णत् । ¹⁵उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरण्यतः ।
 पूर्णम् । न । वेः । अन्विति । वाति । प्रगर्धिन
 इति प्र—गर्धिनः । श्येनस्येव । इव । ध्रजतः । अ-

त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । दधिक्राः धारकान् पर्वतादीन् कामन् दूरस्थान-
 पि सहसावक्रामन्निति यावत् । (पर्वतादीन् माक्षि वा) । 'जनमन' इत्या-
 दिना विट्, 'विद्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्वम् । पुनश्च विशेष्य-
 ते—पथां मार्गाणां अङ्गामि लक्ष्मस्थानीयानि कुटिलानि निम्नोन्नतत्वा-
 दीनि वा । अकि लक्षणे, अमुन् । अन्वापनीफणत् अनुक्रमेण ऋजुत्वं
 समत्वं च पथामापादयन् । दाधत्यादीं निपात्यते, पूर्ववत्स्वरः । एवं
 कुर्वन् तुरण्यति ॥

¹⁵उत स्मेत्यादि ॥ स्मेति पादपूरणे । अपि चास्य द्रवतः
 गच्छतः तुरण्यतः त्वरमाणस्य । 'शतुरनुमः' इति षष्ठ्या
 उदात्तत्वम् । अस्येत्यन्वादेशानुदात्तत्वम् । प्रगर्धिनः गन्तव्या-
 क्रमणाभिकाङ्क्षिणः अस्याश्वस्याङ्गमं देहामक्तं चामरादिकं वस्त्रा-
 दिकं चास्य लक्षणभूतं तत्सर्वं परितः सर्वस्मिन्नपि देहे विद्य-
 मानं अनुवाति गच्छति । अङ्गैरेणादिकोमिच्छप्रत्ययः । कस्येव
 किमिव चेत्यन्वाह—श्येनस्येव वेः पक्षिणः ध्रजतो गच्छतः । ध्रज
 गतौ । पूर्णं न पत्रमिव पत्रार्थं प्रगर्धिनः आमिषार्धिनः । अने-

ध्रजतो अङ्गसं परि दधिक्राव्ण-
स्सहोर्जा तरित्रतः । आ मा वा-
जस्य प्रसवो जगम्यादा द्यावापृ-
थिवी विश्वशम्भू । आ मां गन्तां

ङ्गसम् । परीति । दधिक्राव्ण इति दधि-क्रा-
व्णः । सह । ऊर्जा । तरित्रतः । ¹⁶ एति । मा ।
वाजस्य । प्रसव इति प्र-सवः । जगम्यात् ।
एति । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । विश्वश-
म्भू इति विश्व-शम्भू । एति । मा । गन्ताम् ।

केवशब्दाद्वाक्यार्थोपमा भवतीति द्वयोरुपमार्थीययोरुपादानम् । अ-
श्वो विशेष्यते—दधिक्राव्णः व्याख्यातः* । ऊर्जा बलेन सह
तरित्रतः भृशं तरतः । यद्वा—ऊर्जा अन्नेन आमिषादिना सह
तरतः श्येनस्येव । वेगवच्चातिशयप्रदर्शनार्थं चेदम् । तरतेर्य-
ङ्गुगन्तस्य तत्रैव निपात्यते, 'शतुरनुमः' इत्येतद्वाधित्वा परत्वात्
'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वं भवति । 'सावेकाचः'
इत्यूर्जस्तृतीयाया उदात्तत्वम् ॥

¹⁶रथविमोचनीयं जुहोति—आ मा वाजस्येति त्रिष्टुभा ॥
वाजस्यान्नस्य प्रसवः प्रसूतिः उत्पत्तिः मा मां आजगम्यात्
आगच्छेत् । लिङि शपश्शुः । अन्नं ममोत्पद्यतामित्यर्थः ।
किञ्च—द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ च मामागच्छेताम् । विश्व-

पितरां ॥३६॥ मातरा चा मा सो-
मो अमृतत्वाय गम्यात् । वाजिनो
वाजजितो वाजं सरिष्यन्तो वाजं
जेष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमव जिघ्रत

पितरां ॥ ३६ ॥ मातरां । च । एति । मा ।
सोमः । अमृतत्वायेत्यमृत-त्वाय । गम्यात् ।
^{१७}वाजिनः । वाजजित इति वाज-जितः । वाजं-
म् । सरिष्यन्तः । वाजंम् । जेष्यन्तः । बृहस्पतेः ।

शम्भू विश्वस्य शं सुखं भावयन्त्यौ । मितद्वादित्वाङ्गुप्रत्ययः ।
क्विपि वा द्विवचनस्य पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । किञ्च—पितरा मातरा
च पिता माता च मामागच्छेताम् । लेटि शपो लुक्, 'पितरा
मातरा च छन्दसि' इति निपात्यते । यद्वा—उभयत्रापि 'सुपां
सुलुक्, इति सोराकारः । किञ्च—सोमश्च माममृतत्वाय अम-
रणत्वाय गम्यादागच्छेत् । लिङि शपो लुक् । आशिपि
लिङ्गा ॥

^{१७}रथयुजोश्वाङ्गैवारं चरुमवघ्रापयति—वाजिन इति यजुषा ॥
हे वाजिनः अश्वाः वाजजितः वाजमन्नं जेतुमुद्यताः । 'विभा-
षितं विशेषवचने बहुवचनम्' इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वाभावः । वाजं
वाजहेतुमाजिं सरिष्यन्तस्सर्तुकामाः सृत्वा च वाजमाजिं जेष्यन्तो
जेतुकामाः । उभयत्रापि हेतौ शता । सरणार्थं जयार्थं चेत्यर्थः ।
बृहस्पतेः बार्हस्पत्यस्य चरोर्नैवारस्य भागमवजिघ्रत । बृहस्पति-
शब्दे सुद्धरावुक्तौ । 'कर्षात्वतः' इति भागशब्दोन्तोदात्तः ॥

वाजिनो वाजजितो वाजं ससृ-
वांसो वाजं जिगिवांसो बृहस्प-
तेर्भागे नि मृदुमियं वस्सा सत्या
सन्धाऽभूद्यामिन्द्रेण समधध्वमजी-

भागम् । अवेति । जिघ्रत । ¹⁸वाजिनः । वाज-
जित इति वाज-जितः । वाजम् । ससृवांसः ।
वाजम् । जिगिवांसः । बृहस्पतेः । भागे । नी-
ति । मृदुम् । ¹⁹इयम् । वः । सा । सत्या । स-
न्धेति सं-धा । अभूत् । याम् । इन्द्रेण । समध-

¹⁸आगतवतोवघ्रापयति ॥ हे वाजिनः वाजजितः वाजं ससृवां
सः सृतवन्तः वाजं जिगिवांसः जितवन्तः । 'अभ्यासाच्च' इति
कुत्वम् । बृहस्पतेर्भागे निमृदुं निमार्जयध्वं शुद्धा भवत ।
मृजूष् शौचालङ्कारयोः, चुरादिराधृषीयः अनुदात्तेत् अकर्मकः,
'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । मार्ष्टेर्वा व्यत्ययेनात्मने-
पदम् । आत्मानं शोधयतेति ॥

¹⁹दुन्दुभीन्विमुच्यमानाननुमन्त्रयते—इयं व इति यजुषा ॥ हे
दुन्दुभयः इयं वो युष्माकं सा सन्धा सन्धानं सत्या अमोघ-
फलाऽभूत् । केत्याह—यां सन्धां इन्द्रेण समधध्वं इन्द्रेण सह
कृतवन्तः 'इन्द्राय वाचं वदत'* इत्यादिका सा सत्याभूदिति ।
किञ्च—हे वनस्पतयः । विकारे प्रकृतिशब्दः । वनस्पतिविकारा

जिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं वि
मुच्यध्वम् ॥ ३७ ॥

क्षत्रस्योल्बमसि क्षत्रस्ययोनिरसि

ध्वमिति सं-अधध्वम् । अजीजिपत । वनस्पतयः ।
इन्द्रम् । वाजम् । वीति । मुच्यध्वम् ॥ ३७ ॥

स्कञ्जीत युयवन्पितरा द्विचत्वारिंशच्च ॥८॥

^१क्षत्रस्य । उल्बम् । असि । ^२क्षत्रस्य । योनिः ।

हि दुन्दुभयः इन्द्रं वाजमजीजिपत इन्द्रं वाजस्यान्नस्य जेतारं
कृतवन्तः । यथोक्तं पूर्वं ' इन्द्रं वाजं जापयत '* इति । तच्च
तथा कृतवन्तस्स्थेत्यर्थः । सम्प्रति विमुच्यध्वं विश्राम्यत विमुक्ताः ।
जयेतेणौ ' क्रीङ्जीनां णौ ' इत्यात्वम्, वर्णव्यत्ययेन धातो-
रिकारः । वनस्पतिशब्दः पारस्करादिः ॥

इति सप्तमे अष्टमोनुवाकः.

^१यजमानं तार्प्यं घृताक्तं वस्त्रं परिधापयति—क्षत्रस्येति ॥ केचित्त-
रुत्वचं तार्प्यमाहुः । क्षत्रस्य धनस्य शरीरलक्षणस्य उल्बं रक्षाधिकर-
णस्थानीयं वा परिवासस्त्वमसि ॥

^२दर्भमयं पत्नी—क्षत्रस्येति ॥ क्षत्रस्य धनस्य योनिः कारणमसि ।
दर्भमूलत्वाद्धनसाधनानां कर्मणाम् ॥

जाय एहि सुवो रोहाव रोहाव हि
सुवरहं नावुभयोस्सुवो रोक्ष्यामि
वाजश्च प्रसवश्चापिजश्च क्रतुश्च सु-

असि । ^३जाये । एति । इहि । सुवः । रोहाव ।
^४रोहाव । हि । सुवः । ^५अहम् । नौ । उभयोः ।
सुवः । रोक्ष्यामि । ^६वाजः । च । प्रसव इति प्र-
सवः । च । अपिज इत्यपि-जः । च । क्रतुः । च ।

^३जायामामन्त्रयते—जाये इति ॥ हे जाये एहागच्छ सुवः स्वर्गं स्वर्गं हेतुं निश्रेणि रोहाव त्वञ्चाहश्च किं रोहावेति । ‘चादिलोपे विभाषा’ इति तिङन्तस्य निघातप्रतिषेधः । ‘स्वरो रोहतौ छन्दसि’ इत्युत्वम् ॥

^४जाया पतिभ्यामा[पतिं प्रत्या]ह—रोहाव हीति ॥ एवं भवत्या[त्वा] रोहाव सुवरावाम् । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात्सुवः तस्माद्रोहाव इति । अपदात्परत्वान्न निहन्यते, हियोगाच्च ॥

^५यजमान आह—अहमिति ॥ तर्हि नौ आवयोरुभयोरहं सुवो रोक्ष्यामि । पूर्ववदुत्वम् ॥

^६वाजप्रसवीया द्वादश स्रुवाहुतीर्जुहोति—वाजश्चेत्यादि ॥ प्राजापत्यास्सर्वाः ; तस्य सर्वमयत्वात् । वाजोन्नम् । प्रसवस्तस्योत्पत्तिः अनुज्ञा वा । थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अपिजः तस्यैव पुनःपुनरुत्पत्तिः । ‘अन्येषामपि दृश्यते’ इति ङः । क्रतुस्सङ्कल्पः भोगादिविषयः, यागो वा । सुवरादित्यः तस्योत्पत्तौ हेतुः । मूर्धा अहः ; प्रथ-

व॑श्च॒ मूर्धा॑ च॒ व्यश्चि॑यश्चाऽऽन्त्याय॒न-
श्चाऽन्त्य॑श्च॒ भौव॑नश्च॒ भुव॑नश्चाधि॒प-
तिश्च॑ । आयु॑र्य॒ज्ञेन॑ कल्पतां प्रा॒णो
य॒ज्ञेन॑ कल्पतामपानः ॥ ३८ ॥
य॒ज्ञेन॑ कल्पतां व्या॒नो य॒ज्ञेन॑ क-

सुव॑ः । च॒ । मूर्धा॑ । च॒ । व्यश्चि॑य इति वि-अ-
श्चि॑यः । च॒ । आ॒न्त्याय॑नः । च॒ । अन्त्यः । च॒ ।
भौव॑नः । च॒ । भुव॑नः । च॒ । अधि॑पतिरित्यधि-
पतिः । च॒ । ^७आयुः । य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्प॒ताम् । ^८प्राण
इति प्र-अ॒नः । य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्प॒ताम् । ^९अपान
इत्य॑प-अ॒नः ॥३८॥ य॒ज्ञेन॑ । क॒ल्प॒ताम् । ^{१०}व्या॒न

मोपलब्धेः प्राधान्यात् । व्यश्चियः रात्रिः विविधमन्नं व्याप्तिर्वा व्यश्चः
तत्र साधुः व्यश्चियः सर्वपरिणामहेतुत्वात् । आन्त्यायनः मासः, रविग-
त्योः अन्ते भवे अयने अन्त्ये ; तयोरपत्यस्थानीयत्वात् । संवत्सरो
वा अन्त्यः ; सर्वमासान्तभवत्वात् । तस्यापत्यस्थानीयो मास आन्त्या-
यनः । नडादिर्द्रष्टव्यः । अन्तशब्दाद्वा गर्गादियजन्तात् ' यञिञोश्च '
इति फक् । अन्त्यस्संवत्सरः मासानामन्ते भवः । भौवनः प्रजापतिः ;
भुवनात् विश्वोपादानाद्दुत्पन्नत्वात् । भवत्यस्माद्विश्वमिति भुवनः ।
औणादिकः क्युन्प्रत्ययः । अधिपतिः ततोप्यधिको विश्वस्य
पतिः विश्वाधिको देवः । एते वाजादयो मम सन्तु इति शेषः ॥

^{७-१६}दशभिः कल्पैरोहति—आयुर्यज्ञेनेति ॥ आयुर्जीविनमन्नं

ल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पतां५ श्रोत्रं
 यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्प-
 तां वाग्यज्ञेन कल्पतामात्मा य-
 ज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पतां५
 सुवर्देवां५ अगन्मामृता अभूम प्र-

इति वि-अनः । यज्ञेन । कल्पताम् । ¹¹चक्षुः ।
 यज्ञेन । कल्पताम् । ¹²श्रोत्रम् । यज्ञेन । कल्पताम् ।
¹³मनः । यज्ञेन । कल्पताम् । ¹⁴वाक् । यज्ञेन ।
 कल्पताम् । ¹⁵आत्मा । यज्ञेन । कल्पताम् । ¹⁶यज्ञः ।
 यज्ञेन । कल्पताम् । ¹⁷सुवः । देवान् । अगन्म ।
 अमृताः । अभूम । प्रजापतेरिति प्रजा-पतेः ।

वा । तद्यज्ञेनानेन कल्पतां मम सम्पद्यतां यथाश्रुतं भूयात् ।
 प्राणादीनां कल्पनं स्वकार्यकरणसामर्थ्यम् । पदानि व्याख्या-
 तानि । यज्ञस्य कल्पनं अविच्छेदेन प्रवर्तनम् ॥

¹⁷आरुह्य बाहू उद्गृह्णाति—सुवरिति ॥ सुवः स्वर्गं देवांश्च
 तत्रस्थान् सर्वान् अगन्म गतवन्तो वयम् । 'अस्मदो द्वयोश्च'
 इत्येकस्मिन् बहुवचनम् । अनेन निश्श्रेण्यारोहणेन स्वर्गं देवांश्च
 प्राप्ता वयमिति । छान्दसो भविष्यति लङ् । अनेनारोहणेन
 स्वर्गं देवांश्च गमिष्यामो वयमिति । 'आशंसायां भूतवच्च'
 इति वा भविष्यति भूतप्रत्ययः । सांहितिकौ रुत्वानुनासिकौ ।
 अमृता अमरणा अभूम भविष्यामो वा । 'न जो जरमर'

जापतेः प्रजा अभूम समहं प्रजया
 सं मया प्रजा समहः रायस्पोषेण
 सं मया रायस्पोषोत्राय त्वान्ना-
 द्याय त्वा वाजाय त्वा वाजजि-

प्रजा इति प्र-जाः । अभूम । समिति । अहम् ।
 प्रजयेति प्र-जया । समिति । मया । प्रजेति प्र-
 जा । समिति । अहम् । रायः । पोषेण । समिति ।
 मया । रायः । पोषः । अत्राय । त्वा । अन्ना-
 द्यायेत्यन्न-अद्याय । त्वा । वाजाय । त्वा । वा-

इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । प्रजापतेः सर्वस्य पितुः प्रजा अभूम
 वयं सम्प्रति प्रजास्मज्जाताः । प्रजासार्थकत्वात् । पूर्वमप्रजा इति
 भावः । 'पत्यांश्वर्यं' इति प्रजापतेः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

"इमं लोकं प्रत्येकं—समहमिति ॥ समाधनां क्रियामुपसर्ग
 आह । अहं प्रजया अपत्यादिना सङ्गच्छेय । प्रजा मया
 सङ्गच्छताम् । तथा रायो धनस्य पोषेणाहं सङ्गच्छेय । रायश्च
 पोषश्च मया सङ्गच्छताम् । रायो विभक्त्युदात्तत्वं मत्वं लोकम् ॥

"अत्राय अत्रायं अत्रं त्व
 प्राच्यादिषु अत्रायं अत्रायं अत्रं त्व
 स्यादिति, त्वामहं हन्मिनि शेषः । हननं नाडनम् । अत्रायं
 अत्रादनसामर्थ्यम् । उान्दसो यत् । वाजः सङ्गामसामर्थ्यम् ।

त्यार्यै त्वाऽमृतमसि पुष्टिरसि प्र-
जननमसि ॥ ३९ ॥

वाजस्येमं प्रसवस्सुषुवे अग्रे सो-

ज्जित्याया इति वाज-जित्यार्यै । त्वा । ²³अमृ-
तम् । असि । ²⁴पुष्टिः । असि । प्रजननमिति प्र-
जननम् । असि ॥ ३९ ॥

अपानो वाजाय नव च ॥ ९ ॥

¹वाजस्य । इमम् । प्रसव इति प्र-सवः ।
सुषुवे । अग्रे । सोमम् । राजानम् । ओषधीषु ।

अन्नमेव वा । वाजजित्या सङ्गमे विजयः । अन्नविजयो वा ।
छान्दसः कथप् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम्, पित्तस्य वा तुगर्थ-
त्वात् ॥

²³दक्षिणं पादं हिरण्य उपावहरति—अमृतमिति ॥ अमृतम-
मरणहेतुस्त्वमसि ॥

²⁴सव्यं वस्ताजिने—पुष्टिरिति ॥ पुष्टिः पुष्टिहेतुः असि ।
प्रजननं प्रजाहेतुरसि ॥

इति सप्तमे नवमोनुवाकः.

¹सप्त वाजप्रसवीयान् जुहोति—वाजस्येममिति ॥ तत्राद्यास्तिस्त्र-
स्त्रिष्टुभः, अन्त्या अनुष्टुभः । वाजस्यान्नस्य प्रसव उत्पत्तिः,

मꣳ राजानमोषधीष्वप्सु । ता अ-
स्मभ्यं मधुमतीर्भवन्तु वयꣳ राष्ट्रे
जाग्रियाम पुरोहिताः । वाजस्येदं
प्रसव आ बभूवेमा च विश्वा भुव-

अप्स्वित्यप्-सु । ताः । अस्मभ्यमित्यस्म-भ्यम् ।
मधुमतीरिति मधु-मतीः । भवन्तु । वयम् । रा-
ष्ट्रे । जाग्रियाम् । पुरोहिता इति पुरः-हिताः ।
^२वाजस्य । इदम् । प्रसव इति प्र-सवः । एति ।
बभूव । इमा । च । विश्वा । भुवनानि । सर्वतः ।

उत्पत्तिहेतुर्वा इदं कर्म, देवो वा सविता । इमं सोमं राजानं
ओषधीष्वप्सु च सुपुवे उदपीपदत् आधिपत्येन तासु प्रवर्तया-
मास । अग्रे प्रथममेव ताः तादृश्यः सोमसम्बन्धा ओषधयः
आपश्च अस्मभ्यमस्मदर्थं मधुमतीः मधुमत्यः मधुरसवत्यो वा
भवन्तु । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णादीर्गत्वम् । वयं च तद्व-
त्तया राष्ट्रे जाग्रियाम प्रबुध्येमहि अप्रमत्ता भवेम । 'छन्दस्युभ-
यथा' इत्युभयभावात् 'रिङ्गयग्लिङ्गु' सलोपश्च । पुरोहिता
धर्मकार्येष्वग्रतः कृताः प्रधानभूता इत्यर्थः । 'पुरोव्ययम्' इति
गतित्वात् 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदपठतिस्वरत्वम् ॥

^२अथ द्वितीया—वाजस्य प्रसवः प्रसवहेतुः इदं कर्म आ
बभूव उदपादि । अनन्तरं चेमानि विश्वानि भुवनानि भूत-
जातान्या बभूवुः । सर्वतः सर्वेण प्रकारेण । 'शेछन्दसि'

नानि स॒र्वतः । स वि॒राजं पर्येति
 प्र॒जानन्प्र॒जां पु॒ष्टिं वर्धय॑मानो अ॒स्मे ।
 वाज॑स्ये॒मां प्र॒सव॑दि॒शश्रिये॑ दि॒वमि॒-
 मा च॒ विश्वा॑ भुव॑नानि स॒म्राट् ।
 अ॒दित्स॑न्तं द्वाप॑यतु प्र॒जानन्न॑यिम् ॥

सः । वि॒राज॑मिति वि-राजम् । परीति । एति ।
 प्र॒जान॑मिति प्र-जानन् । प्र॒जामि॑ति प्र-जाम् ।
 पु॒ष्टिम् । वर्धय॑मानः । अ॒स्मे इति । ^३वाज॑स्य ।
 इ॒माम् । प्र॒सव॑ इति प्र-सवः । शि॒श्रिये॑ । दि॒वम् ।
 इ॒मा । च॒ । विश्वा॑ । भुव॑नानि । स॒म्राडिति॑ सं-
 राट् । अ॒दित्स॑न्तम् । द्वाप॑यतु । प्र॒जान॑मिति प्र-

इति शैर्लोपः । स वाजस्य प्रसवः अन्नं वा कर्म वा वि-
 राजं प्रजापतिं कर्मपक्षे अन्नं पर्येति प्राप्नोति । प्रजानन् प्र-
 जानन्नमिव मयैतत्कर्तव्यमिति विद्वानिव प्रजां पुष्टिञ्च वर्धयमानः
 वर्धयितुम् । हेतौ शानच्, अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे
 धातुस्वरः । अस्मे अस्माकं अस्मदर्थम् । 'सुपां सुलुक्' इति
 शे आदेशः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदात्तत्वम् ॥

^३अथ तृतीया—वाजस्य प्रसवो यथोक्तस्वरूपः इमां दिवं
 पृथिवीम् । त्रिष्वपि लोकेषु दिव्शब्दो वर्तते । यथा 'तृती-
 यस्यामितो दिवि'* इति । शिश्रिये श्रितवान् इमं लोकं

॥ ४० ॥ च नस्सर्ववीरां नि यच्छ-
 तु । अग्ने अच्छा वदेह नः प्रति
 नस्सुमनां भव । प्र णो यच्छ भुव-
 जानन् । रयिम् ॥ ४० ॥ च । नः । सर्ववीरामि-
 ति सर्व-वीराम् । नीति । यच्छतु । 'अग्ने । अ-
 च्छ । वद । इह । नः । प्रतीति । नः । सुमना
 इति सु-मनाः । भव । प्रेति । नः । यच्छ । भुवः ।

धारयितुम्* । अनेन हीहत्यानां स्थितिर्भवति कर्मणा वा वृष्ट्या-
 दिद्वारेण तत इमानि विश्वानि भुवनानि सप्रसवशिशश्रिये ।
 अन्नेन हि कर्मणा वृष्ट्यादिद्वारेण विश्वेषां भुवनानां स्थिति-
 र्भवति यथा 'तस्मादितः प्रदानं देवा उप जीवन्ति'* इति ।
 सम्राट् संहतदीप्तिः नोस्मभ्यं अदित्सन्तं दातुमनिच्छन्तं दापयतु ।
 यो हि दित्सन् भवति स हि स्वयमेव ददाति । प्रजानन् प्रजा-
 वानिव अस्मद्विषये प्रवर्तताम् । किञ्च—रयिं धनं च सर्ववीर-
 पुरुषान् नियच्छतु नियमयतु ददातु अस्मासु स्थापयतु वा ॥

'अथ चतुर्थी—अग्र इति ॥ हे अग्ने इहास्मिन् कर्मणि
 नोस्मान् अस्माकं वा इहास्मिन् कर्मणि अच्छवद आभिमुख्येन
 वद अस्मद्वितं ब्रूहि । किञ्च—नोस्मान् प्रति सुमनाः कल्या-
 णमतिश्च भव मनसा च अस्मद्वितमनुचिन्तयेत्यर्थः । किं वः क्रि-
 यतामिति चेत् ; नोस्मभ्यं प्रयच्छ देहि धनमिति गम्यते ;
 'धनदा असि' इति वक्ष्यमाणत्वात् । 'उपसर्गाद्विहुलम्' इति नसो
 णत्वम् । भुवस्पते पृथिव्याः पते । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति

स्पते धनदा असि नस्त्वम् । प्र णो
 यच्छत्वयमा प्र भगः प्र बृहस्पतिः । प्र
 देवाः प्रोत सूनृता प्र वाग्देवी ददातु
 नः । अर्यमणं बृहस्पतिमिन्द्रं दा-
 नाय चोदय । वाचं विष्णुं सरस्व-
 तीं सवितारम् ॥ ४१ ॥ च वा-

पते । धनदा इति धन-दाः । असि । नः । त्वम् ।
^५प्रेति । नः । यच्छतु । अर्यमा । प्रेति । भगः ।
 प्रेति । बृहस्पतिः । प्रेति । देवाः । प्रेति । उत ।
 सूनृता । प्रेति । वाक् । देवी । ददातु । नः ।
^६अर्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चो-
 दय । वाचम् । विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितार-
 म् ॥ ४१ ॥ च । वाजिनम् । सोमम् । राजा-

सत्वम् । धनदाः धनस्य दाता धनं दातुं समर्थः त्वमस्माक-
 मसि । तस्माद्देहीति ॥

^५अथ पञ्चमी—प्र ण इति ॥ नः अस्मभ्यमर्यमा प्रयच्छतु
 यावद्दातव्यं तत्सर्वं ददातु भगश्च, बृहस्पतिश्च, देवाश्च । उत
 अपि च सूनृता प्रियवाक् यज्ञः वाग्देवी सरस्वती च प्रददातु
 अस्मभ्यम् । बृहस्पतिशब्दे सुहृत्वावुक्तौ । शोभना च ऋता च
 सूनृता पृषोदरादिः ॥

^६षष्ठी—अर्यमणमिति ॥ हे अग्ने दानाय चोदय अभिम-

जिनम् । सोमं ५ राजानं वरुणम्-
 ग्रिमन्वारभामहे । आदित्यान् वि-
 ष्णुं ५ सूर्यं ब्रह्माणं च वृहस्पतिम् ।
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
 ब्राहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां ५ सर-
 स्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेस्त्वा

नम् । वरुणम् । अग्रिमम् । अन्वारभामह इत्यनु-
 आरभामहे । आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् ।
 ब्रह्माणम् । च । वृहस्पतिम् । " " देवस्य । त्वा ।
 सवितुः । प्रसव इति प्र-सवे । अश्विनोः । ब्राहु-
 भ्यामिति ब्राहु-भ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ।
 सरस्वत्यै । वाचः । यन्तुः । यन्त्रेण । अग्नेः । त्वा ।

तानि दापय । वाग्ग्रहणं सरस्वतीविशेषणं नदीनियुच्यर्थम् । सवि-
 तुविशेषणं वाग्निग्रहणम् ॥

^१सप्तमी—सोममिति ॥ सोमादीनां च त्वामन्वारभामहे । सूर्य-
 मेव प्रथमं कर्म आरम्भ्यम्, अभिमनप्रदत्त्यानः तयन्तु युष्मान-
 न्वारभामहे । यद्वा—अन्वारम्भणमवन्दम्बनम् । अस्मिन् कर्मणि
 सोमादीनेवावलम्बामह इति । यद्वा—अन्वारम्भणं पश्चादारम्भ-
 णम्, शभिश्च याचनायाम् । युष्मदानानन्तरं पुनःपुनर्युष्मानेव त्वयं
 याचामहे, नान्यान्यानिष्मर्हति । आदित्यान्प्येवमिति ॥

^२अभिषेकमन्त्राः—देवभ्येत्यादयः ॥ सावित्रो व्याख्यातः* ।

साम्राज्येनाभिषिञ्चामीन्द्रस्य बृह-
स्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामि
॥ ४२ ॥

अग्निरेकाक्षरेण वाचमुदजयदृश्विनौ

साम्राज्येनेति सां-राज्येन । अभीति । सिञ्चामि ।
इन्द्रस्य । बृहस्पतेः । त्वा । साम्राज्येनेति सां-
राज्येन । अभीति । सिञ्चामि ॥ ४२ ॥

रयि५ सवितार५ षट्त्रिंशच्च ॥ १० ॥

अग्निः । एकाक्षरेणेत्येक-अक्षरेण । वाचम् ।

सावितुर्देवस्यानुज्ञाने अश्विनोरेव बाहुभ्यां पूष्ण एव हस्ताभ्याम् ।
न त्वात्मियाभ्यामिति । सरस्वत्यै सरस्वत्याः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
सरस्वत्या वाचस्सम्बन्धिना यन्तुर्यन्त्रेण यन्तुरप्यन्यस्य यन्त्रणेन
यमनेन । सामान्येन वा विवक्ष्यते, यन्त्र्याः वाचस्सरस्वत्याः
यन्त्रणेन अग्रेश्च साम्राज्येन त्वामभिषिञ्चामि । सङ्गतं राजतीति
सम्राट्, 'मो राजि समः क्रौ,' 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति
प्यञ् । एवं 'इन्द्रस्य त्वा साम्राज्येन' 'बृहस्पतेस्त्वा साम्रा-
ज्येन,' इत्येतौ गतौ ॥

इति सप्तमे दशमोनुवाकः.

उज्जितोऽसप्तदश यजमानं वाचयति—अग्निरित्याद्याः ॥ एक-
मक्षरं यस्य तेनैकाक्षरेण छन्दसाग्निर्वाचमुदजयत् उज्जितवान्, तद्व-

द्व्यक्षरेण प्राणापानाबुदजयतां वि-
ष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीन्लोकानुदजय-
त्सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशू-

उदिति^१ । अजयत् । ^२अश्विनौ । द्व्यक्षरेणेति द्वि-
अक्षरेण । प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । उदि-
ति । अजयतास् । ^३विष्णुः । त्र्यक्षरेणेति त्रि-अ-
क्षरेण । त्रीन् । लोकान् । उदिति । अजयत् ।
^४सोमः । चतुरक्षरेणेति चतुः-अक्षरेण । चतुष्पद-
इति चतुः-पदः । पशून् । उदिति । अजयत् ।

दहमप्येकाक्षरेण वाचमुज्जीयासमिति । सर्वत्रैवमुक्तादीन्यष्टचन्तानि
द्वष्टव्यानि, सप्तदश छन्दांसि स्तूयन्ते । केचिदाहुः—‘आश्रा-
वयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये
यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वपट्कार एष वै सप्तदशः प्रजा-
पतिः’* इत्यस्यैकाक्षरादारभ्योच्यन्ते, इति । तेषां बहुव्रीहिस्वरो
नोपपद्यते । ‘ता वा एता उज्जितयो व्याख्यायन्ते । यज्ञस्य
सर्वत्वाय । देवतानामनिर्भागाय १’ । इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^{२-१७}अश्विनावित्यादयो निगदसिद्धाः । चतुष्पदः चत्वारः
पादा येषाम् । ‘सङ्ख्यासुपूर्वस्य’ इति पादस्य लोपे ‘पादः
पत्’ इति पद्भावः । पङ्क्तिः पञ्चपदा । सप्तपदा । ‘दाबृचि’

नुदंजयत्पूषा पञ्चाक्षरेण पङ्क्तिमुद-
 जयद्घाता षडक्षरेण षडृतनुदंजय-
 न्मरुतस्सप्तक्षरेण सप्तपदां शक-
 रीमुदंजयन्बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गा-
 यत्रीमुदंजयन्मित्रो नवाक्षरेण त्रि-
 वृतं स्तोममुदंजयत् ॥ ४३ ॥
 वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदंजय-

^५पूषा । पञ्चाक्षरेणेति पञ्च-अक्षरेण । पङ्क्तिम् ।
 उदिति । अजयत् । ^६घाता । षडक्षरेणेति षट्-
 अक्षरेण । षट् । ऋतून् । उदिति । अजयत् ।
^७मरुतः । सप्तक्षरेणेति सप्त-अक्षरेण । सप्तपदा-
 मिति सप्त-पदाम् । शकरीम् । उदिति । अजय-
 न् । ^८बृहस्पतिः । अष्टाक्षरेणेत्यष्टा-अक्षरेण ।
 गायत्रीम् । उदिति । अजयत् । ^९मित्रः । नवाक्ष-
 रेणेति नव-अक्षरेण । त्रिवृतमिति त्रि-वृतम् ।
 स्तोमम् । उदिति । अजयत् ॥ ४३ ॥ ^{१०}वरुणः ।
 दशाक्षरेणेति दश-अक्षरेण । विराजमिति वि-

इति टाप । बृहस्पतिर्व्याख्यातः* । त्रिवृतमिति । अवयवेषु
 अवयविति च तिस्रो वृत्तयो यस्य इति बहुव्रीहौ त्रिचक्रादि-

दिन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदज-
यद्विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जग-
तीमुदजयन्वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्र-
योदशः॑ स्तोममुदजयन्नद्राश्रतु-
र्दशाक्षरेण चतुर्दशः॑ स्तोममुदजय-
न्नादित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदशः॑
स्तोममुदजयन्नदितिष्षोडशाक्षरेण

राजम् । उदिति । अजयत् । ¹¹इन्द्रः । एकादशा-
क्षरेणेत्येकादश-अक्षरेण । त्रिष्टुभम् । उदिति ।
अजयत् । ¹²विश्वे । देवाः । द्वादशाक्षरेणेति द्वाद-
श-अक्षरेण । जगतीम् । उदिति । अजयन् ।
¹³वसवः । त्रयोदशाक्षरेणेति त्रयोदश-अक्षरेण ।
त्रयोदशमिति त्रयः-दशम् । स्तोमम् । उदिति ।
अजयन् । ¹⁴रुद्राः । चतुर्दशाक्षरेणेति चतुर्दश-
अक्षरेण । चतुर्दशमिति चतुः-दशम् । स्तोमम् ।
उदिति । अजयन् । ¹⁵आदित्याः । पञ्चदशाक्षरे-
णेति पञ्चदश-अक्षरेण । पञ्चदशमिति पञ्च-द-

त्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नवस्तोत्रीयस्तोमस्त्रिवृत् । विराट् दशा-
क्षरा, अन्नं चोच्यते । त्रयोदश स्तोमा यथासम्भवं द्रष्टव्याः ।
यथा द्वाभ्यां पञ्चकाभ्यामेकेन च त्रिकेण त्रयोदशेत्यादि । तत्र

षोडशः स्तोममुदजयत्प्रजापति-
सप्तदशाक्षरेण सप्तदशः स्तोम-
मुदजयत् ॥ ४४ ॥

उपयामगृहीतोसि नृषदं त्वा द्रुषदं

शम् । स्तोमम् । उदिति । अजयन् । ¹⁶ अदितिः ।
षोडशाक्षरेणेति षोडश-अक्षरेण । षोडशम् ।
स्तोमम् । उदिति । अजयत् । ¹⁷ प्रजापतिरिति
प्रजा-पतिः । सप्तदशाक्षरेणेति सप्तदश-अक्षरे-
ण । सप्तदशमिति सप्त-दशम् । स्तोमम् । उदि-
ति । अजयत् ॥ ४४ ॥

त्रिवृत्तः स्तोममुदजयत्षट्त्वारिंशच्च ॥ ११ ॥

¹ उपयामगृहीत् इत्युपयाम-गृहीतः । असि ।
नृषदमिति नृ-सदम् । त्वा । द्रुषदमिति द्रु-स-

त्रयोदश स्तोत्रीयाः परिमाणमस्येति 'स्तोमे ङविधिः पञ्चदशाद्य-
र्थम्' इति ङः । एवं सर्वत्र । त्रयोदशषोडशानां चास्तित्वे
इदमेव प्रमाणम् ॥

इति सप्तमे एकादशोनुवाकः.

¹ पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान् ग्रहान्गृह्णाति—उपयामगृहीतोसीत्यादिभिः ॥
उपयामगृहीतोसीति व्याख्यातम्* । 'इयं वा उपयामः'† तथैव

भुवनसदमिन्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष
ते योनिरिन्द्राय त्वोपयामगृहीतो-
स्यप्सुषदं त्वा घृतसदं व्योमसदमि-
न्द्राय जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरि-

दम् । भुवनसदमिति भुवन-सदम् । इन्द्राय ।
जुष्टम् । गृह्णामि । ^२एषः । ते । योनिः । इन्द्राय ।
त्वा । ^३उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि ।
अप्सुषदमित्यप्सु-सदम् । त्वा । घृतसदमिति
घृत-सदम् । व्योमसदमिति व्योम-सदम् । इन्द्रा-
य । जुष्टम् । गृह्णामि । ^४एषः । ते । योनिः ।

गृहीतोसीति हे ग्रह त्वा त्वां नृपदं नृपु प्रजासु सीदति
स्थित्यर्थं तेषां नृपत् । एवमुत्तरत्र । सुपामादित्वात्षत्वम्,
'सादिरप्रतेः' इति वा सर्वाविषयं द्रष्टव्यम् । द्रुपदं 'वनस्पत-
यो वै द्रु'* । भुवनसदं भुवनं सर्वभूतजातम् । इन्द्राय जुष्टं
प्रियं गृह्णामीति व्याख्यातप्रायम् ॥

^२गृहीत्वा यथायतनं सादयति—एष ते योनिः कारणं इन्द्रा-
य त्वा सादयामि । व्याख्यातमेवां ॥

^{३-४}द्वितीयम्—उपयामगृहीतोसीति ॥ त्वा त्वामप्सुषदम् ।
'तत्पुरुषे कृतिबहुलम्' इत्यलुक् । अन्नादीनामुत्पादकतया तत्र
सीदतीति । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यक्' इत्यादि । शेषं
समानम् ॥

न्द्राय त्वोपयामगृहीतोसि पृथिवि-
षदं त्वान्तरिक्षसदं नाकसदमिन्द्राय
जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा।
ये ग्रहाः पञ्चजनीना येषां तिस्रः

इन्द्राय । त्वा । ⁵उपयामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः ।
असि । पृथिविषदमिति पृथिवि-सदम् । त्वा ।
अन्तरिक्षसदमित्यन्तरिक्ष-सदम् । नाकसदमिति
नाक-सदम् । इन्द्राय । जुष्टम् । गृह्णामि । ⁶एषः ।
ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । ⁷ये । ग्रहाः । पञ्च-
जनीना इति पञ्च-जनीनाः । येषाम् । तिस्रः ।

⁵⁻⁶अथ तृतीयम्—उपयामगृहीतोसीति ॥ पृथिविषदम् ।
'इत्यापोस्संज्ञाच्छन्दसोः' इति ह्रस्वत्वम् । पूर्ववद्भूतिहेतुत्वेन पृथि-
व्यादिषु सदनम् । गतमन्यत् ॥

⁷अथ चतुर्थम्—ये ग्रहा इति पञ्चपदया पङ्क्त्या ॥ ये ग्रहाः
पञ्चजनीनाः पञ्चजनेभ्यो देवादिभ्यो वा हिताः । 'पञ्चजनादुप-
सङ्ख्यानम्' इति खः । सर्वेष्यतिग्राह्याः पञ्चजनीनाः येषां मध्ये
तिस्रः परमजाः प्रकृतयः परमायां प्रकृत्यवस्थायां जाताः समा-
प्ताः परमजाः आग्नेयैन्द्रसौर्याः ; प्रकृतिरूपेण विवक्षितत्वात् ।
ग्रहेष्वपि वर्तमानस्त्रिलिङ्गो भवति । 'तिसृभ्यो जसः' इत्युदात्त-
त्वम् । किञ्च—येषां प्रभावेन दैव्यः दिवि भवः कोशः मेघः
समुब्जितः अधोमुखः जलस्त्रावणायै आर्जवमासादितः वर्षाभिमुखः

परमजाः । दैव्यः कोशः ॥ ४५ ॥
 समुब्जितः । तेषां विशिप्रियाणा-
 मिषमूर्जः५ समग्रभीमेष ते योनि-
 रिन्द्राय त्वा । अपाः६ रसमुद्वयसः७
 सूर्यरश्मिः८ समाभृतम् । अपाः९
 रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तम-
 मेष ते योनिरिन्द्राय त्वा । अया

परमजा इति परम-जाः । दैव्यः । कोशः ॥ ४५ ॥
 समुब्जित इति सं-उब्जितः । तेषाम् । विशिप्रि-
 याणामिति वि-शिप्रियाणाम् । इषम् । ऊर्जम् ।
 समिति । अग्रभीम् । एषः । ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा ।
 ५अपाम् । रसम् । उद्वयसमित्युत्-वयसम् । सूर्य-
 रश्मिमिति सूर्य-रश्मिम् । समाभृतमिति सं-
 आभृतम् । अपाम् । रसस्य । यः । रसः । तम् ।
 वः । गृह्णामि । उत्तममित्युत्-तमम् । १०एषः ।

कृत इत्यर्थः । जलूकवद्रक्तस्त्रावणाये । उब्ज आर्जवे । तेषां
 तेभ्यः । तादर्थ्यचतुर्थ्याप्पष्ठी । विशिप्रियाणां विविधहनुपर्यन्तानां
 इषमन्नमूर्जं रसं च समग्रभीं सङ्गृह्णामि । उपयामगृहीतोसीति
 गृह्णाति । छन्दसे लुङि 'अमो मश' 'हग्रहोर्भः' ॥

६एष ते इत्यादि ॥ गतम् ॥

९-१०अथ पञ्चमम्—अपां रसमित्यनुष्टुप् ॥ अपां रसं सारं

विष्ठा जनयन्कर्वराणि स हि घृणि-
रुरुर्वराय गातुः । स प्रत्युदैद्धरुणो
मध्वो अग्रं स्वायां यत्तनुवां तनू-
मैरयत । उपयामगृहीतोसि प्रजा-

ते । योनिः । इन्द्राय । त्वा । ¹¹अया । विष्ठा इति
वि-स्थाः । जनयन् । कर्वराणि । सः । हि ।
घृणिः । उरुः । वराय । गातुः । सः । प्रति ।
उदिति । ऐत् । धरुणः । मध्वः । अग्रम् । स्वा-
याम् । यत् । तनुवाम् । तनूम् । ऐरयत । ¹²उप-
यामगृहीत इत्युपयाम-गृहीतः । असि । प्रजाप-

उद्वयसं उद्धूतान्नं उद्धूतजीवनं वा । सूर्यरश्मिं पावकरश्मिम् ।
यद्वा—सूर्यो रश्मिस्थानीयो यस्य । यद्वा—तृतीयाबहुवचनस्य
स्थाने व्यत्ययेन द्वितीयैकवचनम् । सूर्यरश्मिभिस्समाभूतं सम्य-
क्समन्ताच्च धृतं सम्यगाहृतं वा । 'हृग्रहोर्भः' । किञ्च—तस्यापां
रसस्य यो रसः अन्नं तमुत्तमं तस्मादुत्तमाय प्रशस्ताय जलर-
सायान्नाय च वो युष्मान्गृह्णामीति । उपयामगृहीतोसीति गृह्णाति ।
क्रियाविशेषणं वा, उत्तमं गृह्णामीति । तादर्थ्यात्ताच्छब्दम् ।
उत्तमशब्द उञ्छादिः । 'ऊडिदम्' इत्यङ्ग्यष्पष्ट्या उदात्त-
त्वम् । गतमन्यत् ॥

¹¹⁻¹²सुराग्रहान् गृह्णाति—अया विष्ठा इति त्रिष्टुभा यजुर-
न्तया ॥ अया अनेन ग्रहणेन । इदमस्तृतीयाया याजादेशः

पतये त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते यो-
निः प्रजापतये त्वा ॥ ४६ ॥

तय इति प्रजा-पतये । त्वा । जुष्टम् । गृह्णामि ।
एषः । ते । योनिः । प्रजापतय इति प्रजा-पत-
ये । त्वा ॥ ४६ ॥

कोशस्तनुवां त्रयोदश च ॥ १२ ॥

‘हलि लोपः’ । यद्वा—अया अस्मिन् जगति विष्टाः । सप्त-
म्या याजादेशः । विष्टाः विविधं तिष्ठन्तीति । ‘क्लिप्न’ इति
क्लिप् । सर्वात्मतया स्थित इत्यर्थः । जनयन्नुत्पादयन् कर्कराणि
कर्माणि कार्यजातानि वा य एवं करोति प्रजापतिः स हि
घृणिः दीप्यमानः । घृणि दीप्तौ ‘इन् सर्वधातुभ्यः’ इतीन् ।
हेतौ हिः । घृणिमान्वा घृणिः, मत्वर्थीयो लुप्यते । उरुर्महान्
वराय वरिष्ठाय फलाय गातुर्मार्गः प्राप्तेः पुरुषार्थप्राप्तिमार्गः ।
तादर्थ्ये चतुर्थी । स तादृशः प्रत्युदेत् प्रत्युद्गच्छतु । आन्दसो
लुङ् । किम् ? मध्वः उदकस्य अग्रं सारम् । नुमभावच्छान्द-
सः, ‘जसादिषु वा वचनं प्राङ्गो चङ्गुपधायाः’ इति गुणाभावः ।
धरुणो धारयिता स तादृशः मधुनोग्रं प्राप्नोतु । यद्यस्मात्स्वा-
यामात्मीयायां तनुवां शरीरभूतेस्मिन् ग्रहे तनुं स्वशरीरभैरयत
प्रेरयति; तस्मादेतद्गृहात्मा अस्मदभिमतं साधयत्विति । उपयाम-
गृहीतोसीत्यादि गतम् । प्रजापतिशब्दे ‘पत्याँवैश्वर्ये’ इति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । वाजपेयमन्त्रास्ममाप्ताः ॥

इति सप्तमे द्वादशोऽनुवाकः.

अन्वह मासा अन्विद्वनान्यन्वोष-
धीरनु पर्वतासः । अन्विन्द्रु रोद-
सी वावशाने अन्वापो अजिहत
जायमानम् । अनुते दायि मह इ-

¹अन्विति । अह । मासाः । अन्विति । इत् ।
वनानि । अन्विति । ओषधीः । अन्विति । पर्व-
तासः । अन्विति । इन्द्रम् । रोदसी इति । वावशा-
ने इति । अन्विति । आपः । अजिहत । जायमा-
नम् । ²अन्विति । ते । दायि । महे । इन्द्रियाय ।

¹अथ याज्याकाण्डं वैश्वदेवं, तत्र 'इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाश-
मेकादशकपालं निर्वपेद्दामकामः' * इत्यस्य पुरोनुवाक्या—अन्वहे-
ति त्रिष्टुप् ॥ अहेति पादपूरणे प्रसिद्धौ वा । इदिति समुच्चये ।
मासाश्च वनानि च ओषधीः ओषधयश्च । पूर्वत्पूर्वसवर्णदीर्घ-
त्वम् । पर्वतासः पर्वताः । पूर्ववदसुक् । रोदसी रोदस्यौ
द्यावापृथिव्यौ च वावशाने कामयमाने इन्द्रमेव परस्परं वा ।
यद्गुगन्तात्ताच्छीलिकश्चानश्, 'न वशः' इति सम्प्रसारणाभावः ।
आपश्चेन्द्रमेव जायमानमन्वजिहत अनुजिहते अनुगच्छन्ति अनुजा-
यन्ते इत्यर्थः । यद्वा—स्वामित्वेन जायमानमिन्द्रमेवेन्द्रं भजन्ते ।
छान्दसो लिङ्, 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । स इन्द्र
एवम्महाप्रभावः अस्माकं ग्रामं साधयत्विति ॥

²तत्रैव याज्या—अनु ते दायीति त्रिष्टुप् ॥ व्याख्यातेयं

न्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रह-
त्ये । अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्रं
देवेभिरनु ते नृषह्ये । इन्द्राणीमा-
सु नारिषु सुपत्नीमहमश्रवम् । न

सत्रा । ते । विश्वम् । अन्विति । वृत्रहत्य इति
वृत्र-हत्ये । अन्विति । क्षत्रम् । अन्विति । सहः ।
यजत्र । इन्द्रं । देवेभिः । अन्विति । ते । नृषह्य
इति नृ-सह्ये । इन्द्राणीम् । आसु । नारिषु । सुप-
त्नीमिति सु-पत्नीम् । अहम् । अश्रवम् । न ।

षष्ठान्ते* । हे इन्द्र यजत्र यष्टव्य तुभ्यं देवैः ऋत्विग्भिः दायि
दीयते सामर्थ्याद्धविः । विश्वं कृत्स्नमपि सत्रा सर्तव्येषु यज्ञेषु
महदिन्द्रियमनुवीक्ष्य महतेन्द्रियेण तद्धानिति कृत्वा, वृत्रहत्यां
चानुवीक्ष्य, क्षत्रं धनं सहो बलं चानुवीक्ष्येति ॥

“ इन्द्राण्यै चरुं निर्वपेद्यस्य सेनाऽसंशितेव स्यात् ”† इत्यस्य
पुरोनुवाक्या—इन्द्राणीमित्यनुष्टुप् ॥ इन्द्राणीमिन्द्रस्य पत्नीम् ।
‘ इन्द्रवरुण ’ इति ङीष् । आसु नारिषु मध्ये । छान्दसं
ह्रस्वत्वम् । सुपत्नीं शोभनपतिकाम् । ‘ विभाषा सपूर्वस्य ’ इति
ङीप्, ‘ आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अह-
मश्रवं श्रुतवानस्मि । शृणोतेर्लङि व्यत्ययेन शप् । लुप्त्वा शपः ।
अपरञ्चन किञ्चन किञ्चान्यदित्यर्थः अयमस्या अन्यो विशेषः ।

ह्यस्या अपरं चन जरसां ॥ ४७ ॥

मरते पतिः । नाहमिन्द्राणि रार-
ण सख्युर्वृषाकपेर् ऋते । यस्येद-
मप्य हविः प्रियं देवेषु गच्छति ।

हि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसां ॥ ४७ ॥
मरते । पतिः । न । अहम् । इन्द्राणि । रारण ।
सख्युः । वृषाकपेरिति वृषा-कपेः । ऋते । यस्य ।
इदम् । अप्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति ।

चनेति समुच्चये । न ह्यस्याः पतिः जरसा वयोहान्या मरते
म्रियते । व्यत्ययेन शप्, 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः ।
सैव महाभागा इन्द्राणी अस्मत्सेनामुत्साहवतीं करोत्वित्यर्थः ॥

तत्रैव याज्या—नाहमित्यनुष्टुप् ॥ हे इन्द्राणि तव सख्युः
वृषाकपेः इन्द्रादृते वा मम सख्युः वृषाकपेः आदित्याद्विष्णोर्वा
ऋते कश्चिदपि माहं रारण न रणामि न कीर्तयामि ततोन्त्यं
न नौमीत्यर्थः । ततोन्त्येन वा केन चिदपि न रमे । छान्दसो
लिट् । तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घत्वम्, 'णलुत्तमो वा' इति
वृद्ध्यभावः, रमतेरन्त्यविकारश्छान्दसः । आत्मानं विशिनष्टि—यस्य
हविः मम सम्बन्धि हविः अप्यमद्भ्यो हितं, वृष्टिहेतुत्वात् ।
अप्सु वा भवं सोमपुरोडाशादिकं, तत्कारणत्वात् । छान्दसो यत् ।
प्रियमिष्टं भूत्वा देवेषु गच्छति सर्वान् देवान् प्राप्नोति । एवं
सर्वदेवप्रीणनसमर्थोपि अहं वृषाकपेः ऋते न कश्चिद्धारण न वा
केन चिद्गणे, सखित्वात् । सोहमिदानीं अनेन हविषाराधयामि,
अतोस्मत्सेनां संशितां कुर्विति ॥

यो जा॒त ए॒व प्र॑थ॒मो मन॑स्वान्दे॒-
वो दे॒वान्क्र॑तु॒ना प॒र्यभू॑षत् । यस्य
शु॒ष्माद्रो॑द॒सी अ॒भ्यसे॑तां नृ॒म्णस्य॑
म॒ह्ना स ज॑ना॒स इन्द्रः॑ । आ ते॑ म॒ह

५ यः । जा॒तः । ए॒व । प्र॒थमः॑ । मन॑स्वान् । दे॒वः ।
दे॒वान् । क्र॑तु॒ना । प॒र्यभू॑ष॒दिति॑ परि—अभूषत् । यस्य ।
शु॒ष्मात् । रो॑द॒सी इति॑ । अ॒भ्यसे॑ताम् । नृ॒म्णस्य॑ ।
म॒ह्ना । सः । ज॒ना॒सः । इन्द्रः॑ । 'एति॑ । ते । म॒हः । इन्द्र॑ ।

५६ इन्द्राय मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्व-
पेत्सङ्ग्रामे संयत्ते * इत्यस्य पुरोनुवाक्या—यो जात इति ॥
यो जात एव जातमात्र एव अन्येन संस्कारेण विनैव प्रथमः
देवानां प्रधानभूतः मनस्वान् मनस्वी तेजस्वी देवः दीप्तिमान्
क्रतुना कर्मणा वृत्रवधादिना प्रज्ञया वा पर्यभूषत् अत्यक्रमत्
पर्यगृह्णाद्वा स्वामित्वेन । भवतेर्लुङ्, व्यत्ययेन कसः, 'श्रुकः
किति' इतीद्विपेधः । यस्य शुष्मात् रोदसी द्यावापृथिव्यावपि ।
किमुतान्यः । अभ्यसेतां अविभीताम् । भ्यस भये, अनुदात्तेत् ।
हे जनासः जनाः । पूर्ववदसुक । स तादृश इन्द्रः नृम्णस्य
बलस्य मह्ना महन्त्वेन इत्थम्भूतस्तादृशो महाबलोन्यो नास्ति
तस्मान्मा भैष्ट जनाः दास्यत्यस्मभ्यमिन्द्रियं बलं चेति । मह-
तेरौणादिको नप्रत्ययः, तृतीयैकवचनस्य 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः ॥

५७ तत्रैव याज्या—आ ते मह इति पुरस्ताज्ज्योतिस्त्रिष्टुप् ।

इन्द्रोत्पुग्र समन्यवो यत्समरन्तु से-
नाः । पताति दिद्युन्नर्यस्य बाहुवो-
र्मा ते ॥ ४८ ॥ मनो विष्वद्रिय-

ऊती । उग्र । समन्यव इति स-मन्यवः । यत् ।
समरन्तेति सं-अरन्त । सेनाः । पताति । दिद्यु-
त् । नर्यस्य । बाहुवोः । मा । ते ॥ ४८ ॥ मनः ।
विष्वद्रियगिति विष्व-द्रियक् । वीति । चारीत् ।

त्रिष्टुबेव वा ; प्रथमः पादो दशाक्षरः कार्यः । बाहोरिति
तृतीयपादान्तः ॥ हे इन्द्र उग्र उद्गीर्णायुध ते तव महः महती
ऊती गतिः प्रभावः । ‘ऊतियूति’ इति क्तिन उदात्तत्वम् ।
प्रथमायाः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । मह इत्यस्यान्तोदात्तत्वं मृग्यम् ।
यद्वा—ते तव महः महतः प्रभावस्य ‘सावेकाचः’ इति षष्ठ्या
उदात्तत्वम् । ऊत्या प्राप्या । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । समन्यवः
सामर्षास्सेनाः । सामर्थ्यात्परकीयाः यद्यस्मात् आसमरन्त सर्वास्सम्भू-
यागताः । ‘समो गमृच्छि’ इत्यात्मनेपदम्, ‘सर्तिशास्त्यर्ति-
भ्यश्च’ इत्यङ् । तस्य ते नर्यस्य नरीभ्यो हितस्य बाहोः
दिद्युत् दीप्यमानः शत्रुः पताति पतेत् अग्नौ शलभ इव ।
लेट्याडागमः । यद्वा—दिद्युत् आयुधविशेषः तव बाहोस्सम्बन्धी
इतश्चेतश्च पततु । किञ्च—ते तव मनः विष्वद्रियक् विष्वग्गतं
स मा विचारीत् विचलितं मा भूत् अस्मज्जयायैव भवतु
‘विष्वग्देवयोश्च’ इत्यद्वादेशः । अद्विसन्ध्योरन्तोदात्तत्वनिपातनं
स्वरनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् ॥

ग्वि चारीत् । मा नो मर्धीरा भरा
दृद्धि तन्नः प्र दाशुषे दातवे भूरि
यत्ते । नव्ये देष्णे शस्ते अस्मिन्त-

• 'मा । नः । मर्धीः । एति । भर । दृद्धि । तत् ।
नः । प्रेति । दाशुषे । दातवे । भूरि । यत् । ते ।
नव्ये । देष्णे । शस्ते । अस्मिन् । ते । उक्थे ।

“ इन्द्राय दात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः कामयेत दानकामा मे प्रजास्स्युः ”* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—मा न इति त्रिष्टुप् ॥ हे इन्द्र नोस्मान् मा मर्धीः कलहिनो मा कार्षीः । किन्तु; नोस्मभ्यं आभर आहर । पूर्ववद्भत्वम् । ‘द्व्यचोत-
स्तिडः’ इति संहितायां दीर्घत्वम् । आहृत्य च तदस्मभ्यं प्रदद्धि प्रदेहि । व्यत्ययेन एत्वाभ्यासलोपाभावः । तदित्युक्तमित्याह—यत्ते तव सम्बन्धि भूरि बहु तत्तु ‘दातवे’ इति सन्नि-
धेर्धनमिति गम्यते । प्रदातव इति वा समस्तमेव सम्बध्यते । दाशुषे पुरोडाशादीनि हवींषि दत्तवते यजमानाय ‘दाश्वान्’ इति निपात्यते । तस्मै दातवे दातुं दानार्थमेव यत्त्वया कल्पितं प्रभूतं धनमस्मभ्यं प्रदेहीति । ‘तुमर्थे सेसेन्’ इति तवेन्प्र-
त्ययः । यस्मात्त्वां स्तुवन्तो वयं प्रब्रवाम प्रकर्षेण ब्रूमः; देहि नो देहि न इति, तस्मात्तदाहृत्य ते वयमपि दाश्वांस इति । कदा दातव इत्याह—नव्ये अभिनवे देष्णे दानसमर्थे । औणा-
दिके स्त्रप्रत्यये धातोरिकारान्तादेशः । यद्वा—देष्णे दात्रे तुभ्यम् । औणादिके कनिप्रत्यये धातोरेकारप्पुगागमश्च, उदात्त-

उ॒क्थे प्र॒ ब्र॒वाम॒ व॒यमिन्द्र॒ स्तु॒वन्तः॑ ।

आ॒ तू॒ भ॒र॒ माकि॒रेत॒त्परि॒ष्ठा-

द्वि॒द्या हि॒ त्वा॒ वसु॑पतिं॒ वसू॑नाम् ।

इन्द्र॒ यत्ते॒ माहि॑नं॒ द॒त्रम॒स्त्य॒स्मभ्यं॑

प्रीतिं । ब्र॒वाम् । व॒यम् । इन्द्र॒ । स्तु॒वन्तः॑ ।

^४एति॑ । तु । भ॒र॒ । माकिः॑ । ए॒तत् । परी॑ति । स्था॒त् ।

वि॒द्म । हि । त्वा॒ । वसु॑पतिमि॒ति॒ वसु॑-प॒तिम् ।

वसू॑नाम् । इन्द्र॑ । यत् । ते॒ । माहि॑नम् । द॒त्रम् ।

अ॒स्ति । अ॒स्मभ्य॑मि॒त्य॒स्म-भ्य॑म् । तत् । ह॒र्य-

निवृत्तिस्वरेण चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । ते तव उक्थे स्तोत्रे
अस्मिन् स्तोत्रस्थानीये शस्ते प्रशस्ते दाशुषे दातुं यत्तव भूरि
तदस्मभ्यं देहीति । यद्वा—ईदृशे शस्ते उक्थे समाप्ते इदानीं
यत्त्वां प्रब्रवाम तद्देहीति । ब्रूओ लोटि 'आडुत्तमस्य' इत्या-
डागमः । लोटि वा 'लेटोडाटौ' इत्याडागमः, 'छन्दस्युभयथा'
इत्यार्धधातुकत्वाङ्ङित्वाभावः, सार्वधातुकत्वाद्दृच्यादेशो न प्रवर्तते ॥

^४तत्रैव याज्या—आ तू भरेति तृतीयपादान्तम्, तूइति पाद-
पूरणार्थम् । हे इन्द्र आभर 'विद्वा हि त्वा वसुपतिम्' इति
वक्ष्यमाणत्वात् वस्विति गम्यते । पूर्ववद्भवम् । एतद्वसु माकिः
परिष्ठात् परत्र मास्थात् अस्मास्वेव तिष्ठतु । यद्वा—अस्मभ्य-
माहृतं वसु त्वया एतत्परिष्ठितं समाप्तं मा भूत् अनुपक्षीणमस्तु ।
माकिरिति माशब्दपर्यायो निपातः, 'गातिस्था' इति सिचो
लुक् । कस्मादेवमुच्यसे? इति चेत् हि यस्मात्त्वां सर्वेषां वसूनां

तद्धर्यश्व ॥४९॥ प्र यन्धि । प्रदा-
 तारः हवामह इन्द्रमा हविषा व-
 यम् । उभा हि हस्ता वसुना पूण-
 श्वेति हरि-अश्व ॥ ४९ ॥ प्रेति । यन्धि । प्रदा-
 तारमिति प्र-दातारम् । हवामहे । इन्द्रम् । एति ।
 हविषा । वयम् । उभा । हि । हस्ता । वसुना ।
 पूणस्व । आ । प्रेति । यच्छु । दक्षिणात् । एति ।
 सम्बन्धिनं वसुपतिं धनपतिं विद्म विजानीमः । 'द्व्यनोत-
 स्तिडः' इति संहितायां दीर्घत्वम् । सर्ववसुपतित्वप्रतिपादनार्थं
 वसुनामित्युक्तम्, समासे सङ्ख्याविशेषाप्रतीतिः । 'पत्यांश्चर्य' ।
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे ष्यिन्त्याः'
 *इत्यादिषु त्वाभेव सर्ववसुपतिं शृणुमः, तस्मादुच्यते आ नृ भर्गि ।
 किञ्च—हे इन्द्र यत्ते नव माहिनं महत् महनीयं वा हिरण्या-
 दिकम् । महेरिन् वृद्धिश्च । यद्वा—माहिनं महाप्रमाणम्, । माह
 माने, स एव प्रत्ययः । इत्वं दातव्यम् । औणादिकस्त्रन्प्रत्ययः ।
 ईदृशं यत्तव धनं अस्ति दानार्थेव कल्पितं, तदस्मभ्यं प्रयन्धि
 प्रयच्छ । इन्द्रो विभावः, शपो लुक । हे हर्यश्व
 हरिवाहन ॥

१६ इन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यम्भे प्रतमिव
 सन्न प्रदीयेत 'ः' इत्यस्य पुरोनृवाक्या—प्रदानारमिति बृहती ॥
 द्वाभ्यामष्टाक्षराभ्यां दशाक्षराभ्यां च बृहती । प्रदानारमिन्द्रमिति
 त्वामनेन हविषा वयं हवामहे आहवामहे । 'बहुलं इन्द्रनि'

स्वा प्र यच्छ दक्षिणादोत सव्यात् ।
 प्रदाता वृज्जी वृषभस्तुरापाटुष्मी
 राजा वृत्रहा सोमपावा । अस्मिन्
 यज्ञे बर्हिष्या निपद्याथा भव यज-

उत । सव्यात् । ¹⁰प्रदातेति प्र-दाता । वृज्जी ।
 वृषभः । तुरापाट् । शुष्मी । राजा । वृत्रहेति वृ-
 त्र-हा । सोमपावेति सोम-पावा । अस्मिन् ।
 यज्ञे । बर्हिषि । एति । निपद्येति नि-सद्य ।

इति सम्प्रसारणम् । स त्वमुभौ हस्तौ वमुना धनेन पृणस्व
 पूर्य । पृण प्रीणने, तौदादिकः, व्यत्ययेनात्मनेपदम्, 'हि च'
 इति निघातप्रतिषेधः । पूरयित्वा चास्मभ्यं प्रयच्छ देहीति
 यावन् । आ दक्षिणादा च सव्यात्प्रसारिताद्धस्तात् ताभ्यां प्र-
 सारिताभ्यां यावद्दृश्यते तावद्देहीति यावन् ॥

¹⁰तत्रैव याज्या—प्रदातेति त्रिष्टुप् ॥ प्रदाता प्रकर्षेण दाता
 वृज्जी वृज्जवान् वृषभः वर्णिताभिमतानां धनानां तुरापाट् तूर्णम-
 भिभविता शत्रूणाम् । तुर त्वरासम्भ्रमयोः, मिदादिक्लक्षणोद्, 'लन्दमि महः' इति णिन्, 'सहेस्मादस्मः' इति पत्वम् ।
 शुष्मी बलवान् राजा दीप्यमानः वृत्रहा वृत्रं हतवान्
 सोमपावा सोमस्य पाता । 'आतो मनिन्' इति वनिप् ।
 ईदृशस्त्वमग्निन् यज्ञे बर्हिषि सीदमि । आगत्य निपद्य आ-
 सित्वा, अथ अनन्तरं यजमानाय शं च योश्च भव रोगाणां

मानाय शं योः । इन्द्रस्सुत्राम्ना
स्ववाꣳ अवोभिस्सुमृडीको भवतु
विश्ववेदाः । बाधतां द्वेषो अभयं

अर्थ । भव । यजमानाय । शम् । योः । ¹¹ इन्द्रः ।
सुत्रामेति सु-त्रामां । स्ववानिति स्व-वान् ।
अवोभिरित्यवः-भिः । सुमृडीक इति सु-मृडी-
कः । भवतु । विश्ववेदा इति विश्व-वेदाः । बाध-
ताम् । द्वेषः । अभयम् । कृणोतु । सुवीर्यस्येति

शमयिता भयानां च यावयिता । शाम्यतेर्यौतेश्च विच् ।
' निपातस्य च ' इति संहितायामथशब्दस्य दीर्घत्वम् ॥

¹¹ ' इन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरुद्धो वा-
परुद्धच्यमानो वा '* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—इन्द्रस्सुत्रामेति त्रिष्टुप् ॥
इन्द्रस्सुत्राम्ना सुष्टु त्राता सर्वेषाम् । तेनैव मनिन् । स्ववान्
धनवान् । ' दीर्घादटि समानपादे ' इति रुत्वम् । अवोभिः रक्षणैः
सुमृडीकः सुसुखः सुष्टु सुखयितास्माकं भवतु । ' मृडीकादयश्च ' इति कन्, ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । विश्ववेदाः
' गतिकारकयोरपि ' इत्यसुन्, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च । सर्वधनो वा ।
' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति विश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वम्,
किञ्च—बाधतां नाशयतु द्वेषः द्वेष्टन् । ' अन्येभ्योपि दृश्यते ' इत्यसुनि वा जातावेकवचनम् । अभयं चास्माकं कृणोतु ।

कृणोतु सुवीर्यस्य ॥ ५० ॥ पतय-
 स्याम । तस्य वयम् सुमतौ य-
 ज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।
 स सुत्रामा स्ववाङ् इन्द्रो अस्मे
 सु-वीर्यस्य ॥ ५० ॥ पतयः । स्याम । ¹²तस्य ।
 वयम् । सुमताविति सु-मतौ । यज्ञियस्य ।
 अपीति । भद्रे । सौमनसे । स्याम । सः । सुत्रा-
 मेति सु-त्रामा । स्ववानिति स्व-वान् । इन्द्रः ।
 अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः ।

‘ धिन्विकृण्वोरच ’ इत्युप्रत्ययः । सुवीर्यस्य सुसारस्य सर्वस्य
 वयं पतयस्याम भूयांस्म । ‘ वीरवीर्यौ च ’ इत्युत्तरपदाद्युदा-
 त्तत्वम् ॥

¹²तत्रैव याज्या—तस्य वयमिति त्रिष्टुप् ॥ तस्येन्द्रस्य यज्ञिय-
 स्य यज्ञार्हस्य यज्ञसम्पादनार्हस्य । ‘ यज्ञर्त्विग्भ्यां घखजौ ’ । तस्य
 सुमतौ कल्याण्यां मतौ । ‘ मन्क्तिन्व्याख्यान ’ इत्युत्तरपदान्तो-
 दात्तत्वम् । शोभनायां वा बुद्धौ । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तो-
 दात्तत्वम् । तत्र विषयत्वेन वयं स्याम, तस्येन्द्रस्य भद्रे भज-
 नीये कल्याणे सौमनसे सौमनस्ये च स्याम । एतदुक्तं भवति—
 यागसम्पादिनः तस्य सुमतौ स्याम यथा सर्वकालं यागकारिणो
 भवाम । अपि च—तस्य भद्रे सौमनसे सौमनस्ये च फलं
 स्याम यथा सर्वकालाभिमतभाजः सर्वकालं मोदेमहीति । छान्द-
 सोणप्रत्ययः । इन्द्रस्सुत्रामा सुष्टु ताता स्ववान् धनवान् अस्मा-

आराच्चिद्वेषस्सनुतर्युयोतु । रेवती-
 र्नस्सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः ।
 क्षुमन्तो याभिर्मदेम । प्रोष्वस्मै
 युयोतु । ¹³ रेवतीः । नः । सधमाद् इति सध-
 मादः । इन्द्रे । सन्तु । तुविवाजा इति तुवि-वाजाः ।
 क्षुमन्तः । याभिः । मदेम । ¹ प्रो इति । स्विति ।

कं द्वेषो द्वेषन् सनुतः अन्तर्हितान् कृत्वा आराच्चिद्वेषादेव
 युयोतु यापयतु नाशयतु । व्यत्ययेन शपश्शुः । 'सुपां
 सुलुक्' इत्यस्मच्छब्दात्परस्याष्षष्ट्याशशे आदेशः, 'शे' इति
 प्रगृह्यत्वम् ॥

¹³ योलं श्रियै सन् सदङ्गमानैस्स्यात्तस्मा एतमेन्द्रमेकादशक-
 पालं निर्वपेत्* इत्यस्य पुरोनुवाक्या—रेवतीर्न इति गायत्री ॥
 'रेवती पुरोनुवाक्या'* इति ब्राह्मणम् । रेवत्यः धनवत्यः
 सर्वधनसाधनभूताः । पूर्ववत्पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । नोस्माकं सधमादः
 अस्माभिस्सह माद्यन्तः । मद तृप्तियोगे, चुरादिः, ततो ण्य-
 न्तात्किप्, 'सधमादस्थयोः' इति सहस्य सधादेशः । आप-
 श्चोच्यन्ते । तुविवाजाः बह्वन्नं चरुपुरोडाशादिवहन्नसम्पादिन्यः
 अस्माकं इन्द्रे इन्द्रनिमित्तं सन्तु याभिर्विषयं क्षुमन्तः इन्द्रमेव
 स्तुवन्तो मदेम माद्येम । व्यत्ययेन शप् । क्षौतेः क्विपि
 छान्दसस्तुगभावः, 'ह्रस्वनुङ्ग्याम्मत्तुप्' इति मत्तुप उदात्तत्वम् ॥

¹⁴ तत्रैव याज्या—प्रोष्वस्मा इति शकरी सप्तपदा ॥ 'श-
 करी याज्या'* इति ब्राह्मणम् । अस्मै इन्द्राय । षष्ठ्यर्थे

पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत । अभी-
के चिदु लोककृत्सङ्गे समत्सु वृत्र-

अस्मै । पुरोरथमिति पुरः-रथम् । इन्द्राय । शू-
षम् । अर्चत । अभीके । चित् । उ । लोककृदिति
लोक-कृत् । सङ्गे । समत्स्विति समत्-सु । वृत्र-

चतुर्थी । अस्येन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरस्तात् । 'पुरोव्ययम्'
इति गतित्वम् । रथस्याग्रतो यथा शूषं बलं प्रोष्वर्चत प्रक-
र्षेण सुखेन च वाग्भिरभ्यर्चयत । प्रो इति निपातसमुदाय
ओदन्तः, 'सुजः' इति सोष्पत्वम् । स चास्माभिरर्चितबलः
अस्माकं बोधि अस्मद्बुध्यतां रक्ष्यत्वेन स्मरतु । 'अधीगर्थ'
इति कर्मणि षष्ठी । बुधेश्छान्दसे लुङि 'दीपजनबुध' इति
च्लेश्चिणादेशः, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्चोगेपि' इत्यङ्भावः ।
इन्द्रो विशेष्यते—अभीके चित् अभ्यर्णेपि परबले योद्धुं कामय-
मानोपि लोककृत् स्थानकृत् एवमेव वैमुख्यं भजते । केशा-
केश्यवस्थायामपि परबलेनार्दितोपि युद्धभूमौ स्थितिमानेव भवतीति ।
क्तेत्यत्राह—समत्सु सङ्ग्रामेषु सङ्गे सति यदा समत्सु सङ्गं क-
रोति तदाभीके अन्तिकेपि लोककृदेव । वृत्रहा वृत्रं हतवान्
खल्वसाविति । 'अनुकाभिकाभीकः कर्मिता' इति निपात्यते ।
सह माद्यन्त्यास्विति समदः । समानं माद्यन्ति वा, 'समानस्य
सः' इति सभावः । स खल्विन्द्रश्चोदिता सर्वेषां धनानां दाता
प्रेरयिता । च्चुद् सञ्चोदने, ष्यन्तात्तृचि 'बहुलं संज्ञाच्छन्दसोः'
इति णिलुक् । किञ्च—तस्येन्द्रस्य प्रसादेन अन्यकेषां परेषां
याकाः । उभयत्रापि कुत्सायां प्रागिवीथः कः । अधिधन्वसु

हा । अस्माकं बोधि चोदिता न-
भन्तामन्यकेषाम् । ज्याका अधि
धन्वसु ॥ ५१ ॥

हेति वृत्र-हा । अस्माकम् । बोधि । चोदिता ।
नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधीति ।
धन्वस्विति धन्व-सु ॥ ५१ ॥

• जरसा मा ते हर्यश्च सुवीर्यस्याध्येकं च ॥ १३ ॥

• पाकयज्ञं सध्रवाः परोक्षं बर्हिषोहं ध्रुवाम-
गन्मेत्याह देवं सवितर्देवस्याहं क्षत्रस्योल्बं वाज-
स्येममाग्निरेकाक्षरेणोपयामगृहीतोस्यन्वह मासास्त्र-
योदश ॥ १३ ॥

पाकयज्ञं परोक्षं ध्रुवां वि सृजते च नस्सर्व-
वीरां पतयस्यामैकपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

पाकयज्ञं धन्वसु ॥

हरिः ॐ तत्सत् ॥

धनुष्वारोपिताः कृत्सिता ज्याः नभन्तां नश्यन्तु । नभ हि-
सायाम्, व्यत्ययेन शप ॥

इति श्रीभट्टभास्करमिश्रविरचिते ज्ञानयज्ञारण्ये यजुर्वेदभाष्ये
प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके त्रयोदशानुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

ओम्.

अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं नि-

¹अनुमत्या इत्यनु-मत्यै । पुरोडाशम् ।
अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति ।

¹अथ राजसूयब्राह्मणं वैश्वदेवं काण्डम् । ऋचो यजूषि चात्र भवन्ति, प्रायिकत्वाद्ब्राह्मणमुच्यते । द्विविधं ब्राह्मणं, कर्मब्राह्मणं कल्पब्राह्मणं चेति । तत्र कर्मब्राह्मणं, यत्केवलानि कर्माणि विधत्ते, मन्त्रान्विनियुक्ते, न प्रशंसां करोति न निन्दाम्, यथेदमेव—‘अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति धेनुर्दक्षिणा’ इत्यादि* । कल्पब्राह्मणं भवति, यथा—‘संवत्सरमेतद्भूतं चरेत् । द्यौ वा मासौ’ इत्यादि† । कृतयः ‘प्रजापतिः प्रजा असृजत’‡ इत्यादयः, तदपि कल्पब्राह्मणम् । गाथा इतिहासाः पुराकल्पाश्च ब्राह्मणान्येव । गाथा वैदिकाश्लोकाः अर्थप्रधानाः न प्रशंसानिन्दापराः ‘स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् । अनुमानश्चतुष्टयम्’§ इत्याद्याः । इतिहासाः परकृतयः मनुष्यकृतयः ‘विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः’¶ इत्येवमादयः । पुराकल्पाः प्रजापत्यादिकृतयः ‘प्रजापतिः प्रजा असृजत’‡ इत्येवमादयः । सर्वाण्येतानि ब्राह्मणान्युच्यन्ते । एतदुक्तं भवति—कर्ममन्त्रचोदना ब्राह्मणम् । तत्त्वविषयमर्थवादादियुक्तं कर्मविधानं कल्पं ब्राह्मणमित्युच्यते । अतत्त्वविषयं कर्मविधानं कल्पब्राह्मणमेव, यथा—‘सावित्रं जुहोति प्रसूत्यै’ इत्यादि** । आहुश्च—

क्वचिद्विधिः प्रशंसा च केषु चिद्विधिरेव हि ।

केषु चित्स्तुतिरेव स्यात् एवं निन्दानिषेधयोः ॥ इति ।

*सं. १-८-१.

†आ. १-३२.

‡सं. २-१-२.

§आ. १-२.

¶सं. २-५-१.

**आ. ५-२.

र्वपति धेनुर्दक्षिणा ये प्रत्यञ्चश-
म्याया अवशीयन्ते तं नैर्ऋतमेक-

वपति । धेनुः । दक्षिणा । ^२ये । प्रत्यञ्चः ।
शम्यायाः । अवशीयन्त इत्यव-शीयन्ते । तम् ।
नैर्ऋतमिति नैः-ऋतम् । एककपालमित्येक-

तत्रास्मिन् प्रश्ने कर्माणि विधीयन्ते मन्त्राश्च केवलमाश्रायन्ते,
न विनियुज्यन्ते । औपानुवाक्ये तु कर्माणि च विधीयन्ते मन्त्रा-
श्चाश्रायन्ते तदानीमेव च ते विनियुज्यन्ते इति विशेषः । तत्र
राजसूये पवित्रेग्निष्टोमे पञ्चम्यां संस्थिते षष्ठीमारभ्यान्वहमनुमत्या-
दयोष्टौ यागास्सन्ति, तान्विदधाति—अनुमत्यै पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपतीत्यादि ॥ अनुब्राह्मणं च भवति 'अष्टावेतानि हवींषि भव-
न्ति '* इति । तत्र षष्ठ्यामानुमतमष्टाकपालं निर्वपति । या[यम्या] सर्व
क्रियते [साऽनुमतिः] अनुमतिरिति 'इयमेवास्मै राज्यमनुमन्यते '*
इत्यनुमत्यभिमानिनी वा काचिद्देवता पृथिवीत्वेन रूप्यते । 'तादौ च
निति' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तस्यै पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
तदुद्देशेन पृथक्करोति । अष्टसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे द्विगुः,
'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति प्राग्दीव्यतीयस्य लुक्, 'अष्टनः कपाले
हविष्युपसङ्ख्यानम्' इति पूर्वपदस्यात्वम्, 'इगन्तकालकपाल'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तत्र धेनुः प्रत्यग्रप्रसवा गौर्दक्षिणा
देया । 'दक्षिणस्यादिगाख्यायाम्' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

^२तथास्मिन्नेव नैरृतं विधातुमाह—ये प्रत्यञ्च इत्यादि ॥ अत्र
'नैर्ऋतेन पूर्वेण प्रचरति'* इत्यनुब्राह्मणदर्शनादानुमतात्पूर्वमेव नैरृतेन
प्रचरितव्यं, तत्रानुमतस्य प्रथमाम्नासामर्थ्यात्प्रथममानुमतमासाद्यते ।

कपालं कृष्णं वासः कृष्णतूष्पं द-
क्षिणा वीहि स्वाहाहुतिं जुषाण एष

कपालम् । कृष्णम् । वासः । कृष्णतूष्पमिति कृ-
ष्ण-तूष्पम् । दक्षिणा । वीति । इहि । स्वाहा ।

प्रचरणन्तु नैर्ऋतयागात्पश्चादिति विवेकः । तत्रानुमतं पिषन्
पश्चादुत्तरतश्च व्यवशातयति तण्डुलान्, तत्र ये शम्यायाः प्रत्यञ्चः
प्रत्यग्गताः अवशीर्यन्ते अवपतन्ति तान् नैर्ऋतमेककपालं निर्व-
पेत्, निर्वपतीति प्रकृतत्वात् । निर्वपतिस्तु तूष्णीमुपचारादित्याहुः ।
निर्वपतिर्वा धात्वर्थसामान्ये करोत्यर्थे वर्तते । तान् प्रतीचीनां-
स्तण्डुलान् नैर्ऋतं कुर्यादित्यर्थः । तमित्येककपालापेक्षयैकवचनम् ।
पूर्ववत्समासादिः । विबाधन*पृथिव्येव निरऋतिः, पृथिव्येव विश्व-
मनुगृह्णाति निगृह्णाति च । ब्राह्मणं च भवति 'इयं निरऋतिः'
इति† । देवतान्तरं वा पूर्ववत् । तत्र कृष्णं वासः कृष्णतूष्पं
कृष्णदशान्तं दक्षिणा ॥

‡तत्र नैरृतेन प्रचरितुं दक्षिणमपरमवान्तरदेशं गमिष्यन् गार्ह-
पत्ये जुहोति—वीहीति ॥ वीहि विगच्छ विगच्छद्विरस्माभिः
विश्लिष्टो भव मास्माननूत्थाय बाधिष्ट । हे गार्हपत्य तुभ्यं
स्वाहा स्वाहुतं करोमीदमाज्यम् । तस्मादिमामाहुतिं जुषाणस्सेवमानः
शान्तो भूत्वा इहैवास्वेत्यर्थः । स्वाहाकृतामिमामाहुतिं जुषाण
इति वा । 'तादौ च' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
जुषेशानचि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, व्यत्ययेन

ते॑ नि॒र॒ऋ॒ते भा॒गो भू॒ते ह॒विष्म॑त्यसि
मु॒ञ्चे॑मम॒हंस॑स्स्वाहा॒ नमो॑ य इ॒दं
च॒कारा॑दित्यं च॒रुं निर्व॑पति॒ वरो॑ द-

आहु॑तिमित्या-हु॒तिम् । जु॒षा॒णः । ^४ए॒षः । ते॑ ।
नि॒र॒ऋ॒त इति॑ निः-ऋ॒ते । भा॒गः । भू॒ते । ह॒विष्म॑-
ती । अ॒सि । मु॒ञ्च । इ॒मम् । अ॒हंसः । ^५स्वाहा॑ ।
नमः॑ । यः । इ॒दम् । च॒कारं॑ । ^६आ॒दित्य॑म् । च॒रुम् ।

सार्वधातुकत्वाद्नुदात्तत्वाभावः, ताच्छीलिको वा चानश् ।
'यदहुत्वा गार्हपत्य ईयुः'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^४नैरऋतं सर्वं जुहोति—एष त इति गायत्री । यजुरिति केचित् ॥
मुञ्चेति तिङः परत्वात्पादादित्वान्न निहन्यते । हे निरऋते एष ते
भागः, त्वयेदं हविर्भुज्यताम् । कर्मणि घञ्, 'कर्षात्वतः' इत्यन्तो-
दात्तत्वम् । हे भूते भूतरूपे निरृतिभूते वा । यद्वा—
सर्वेषां भूतिहेतो । ब्राह्मणं च भवति 'भूतिमेवोपावर्तते'* इति ।
पादादित्वान्न निहन्यते । यस्मादनेन हविषा हविष्मती त्वमसि,
तस्मादिमं हविषोस्य दातारं यजमानं अंहसः पापान्मुञ्चेति ।
'अंहस एवैनं मुञ्चति'* इति ब्राह्मणम् ॥

^५पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति—स्वाहा स्वाहुतमिदमाज्यमस्तु, नमः
नमस्कारश्चास्तु । (कतमस्मै) कस्मै ? यो हवा इदमस्मत्प्रार्थितं चकार तथैव
कृतवान्, निरऋतिं यष्टुं गच्छतोस्मान् सोढ्वा अननूत्थाय अत्रैव शान्तो-
वस्थित इति यावत् । यद्वा—इदं विश्वं चराचरं जगच्चकार ॥

^६श्वो भूते आदित्यं चरुं निर्वपति—अदितिः देवमाता पृ-

क्षिणाग्रावैष्णवमेकादशकपालं वा-
मनो वही दक्षिणाग्रीषोमीयम् ॥ १ ॥
एकादशकपालं हिरण्यं दक्षिणैन्द्र-

निरिति । वपति । वरः । दक्षिणा । ^७आग्रावैष्णव-
मित्याग्रा-वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकादश-
कपालम् । वामनः । वही । दक्षिणा । ^८अग्रीषो-
मीयमित्यग्री-सोमीयम् ॥ १ ॥ एकादशकपाल-
मित्येकादश-कपालम् । हिरण्यम् । दक्षिणा । ^९ऐ-
न्द्रम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।

थिवी वा, सा देवतास्य आदित्यः । 'दित्यदिति' इति ण्यः ।
'उभयीष्वेव प्रजासु'* इत्यादि ब्राह्मणम् । तत्र वरो दक्षि-
णा, गौरवरः ॥

^७श्वो भूते आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति—'अग्निस्सर्वा
देवताः'* इत्यादि ब्राह्मणम् । अत्र वामनो वही दक्षिणा ।
वामनो ह्रस्वाङ्गः, वही वहनदेशवान् । 'यद्वही । तेनाग्नेयः'*
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^८श्वो भूते अग्रीषोमीयमेकादशकपालं निर्वपति—'अग्रीषोमा-
भ्यां वा इन्द्रः'* इत्यादि ब्राह्मणम् । 'द्यावापृथिवीशुनासीर'
इति छः । तत्र हिरण्यं दक्षिणा 'हिरण्यं दक्षिणा समृद्धयै'* भवति ॥

^९श्वो भूते ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति—'इन्द्रो वृत्रं हत्वा'
इति ब्राह्मणम्* । तत्र ऋषभो वही दक्षिणा । ऋषभस्सेक्ता

मेकादशकपालमृषभो वही दक्षि-
णाग्नेयमष्टाकपालमैन्द्रं दधृचषभो
वही दक्षिणैन्द्राग्रं द्वादशकपालं वै-
श्वदेवं चरुं प्रथमजो वत्सो दक्षिणा

ऋषभः । वही । दक्षिणा । ¹⁰आग्नेयम् । अष्टाकपा-
लमित्यष्टा-कपालम् । ऐन्द्रम् । दधि । ऋषभः ।
वही । दक्षिणा । ¹¹ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र-अग्रम् । द्वादश-
कपालमिति द्वादश-कपालम् । वैश्वदेवमिति वै-
श्व-देवम् । चरुम् । प्रथमज इति प्रथम-जः ।
वत्सः । दक्षिणा । सौम्यम् । श्यामाकम् । चरुम् ।

खेलगतिर्वा । अत्रायं पञ्चम ऐन्द्रो विधीयते, अनुब्राह्मणे तु ऐन्द्रा-
ग्रः, अत्र कथं भाव्यमिति भाव्यं; विकल्पो वा तुल्यबलत्वात् ॥

¹⁰श्वो भूते आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति, ऐन्द्रं च दधि—द्विह-
विष्कोयं यागः । 'अग्निर्वै यज्ञसुखम्'* इत्यादि ब्राह्मणम् ।
ऋषभो वही दक्षिणा ॥

¹¹श्वो भूते ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं निर्वपति, वैश्वदेवं चरुं निर्व-
पति—'देवा वा ओषधीष्वाजिमयुः' इत्यादि ब्राह्मणम्* । अत्र
प्रथमजः प्रथमजातो वत्सो दक्षिणा । अस्मिन् यागे सौम्यं श्यामा-
कं चरुं निर्वपति—'सोमो वा अकृष्टपच्यस्य राजा'* इत्यादि ब्रा-
ह्मणम् । श्यामाकशब्दाद्विकारे 'कोपधाच्च' इत्यण् । तत्र वासो
दक्षिणा । 'सौम्यं हि देवतया वासः'* । त्रिहविष्कोयं यागः ।

सौम्यं श्यामाकं चरुं वासो दक्षि-
णा सरस्वत्यै चरुं सरस्वते चरुं
मिथुनौ गावौ दक्षिणा ॥ २ ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं

वासः । दक्षिणा । ¹²सरस्वत्यै । चरुम् । सरस्वते ।
चरुम् । मिथुनौ । गावौ । दक्षिणा ॥ २ ॥

अग्नीषोमीयं चतुस्त्रिंशच्च ॥ १ ॥

¹आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् ।
निरिति । वपति । सौम्यम् । चरुम् । सावित्रम् ।

‘अष्टावेतानि हवींषि’* इति ब्राह्मणानुसारेण व्याख्यायते वत्स-
वाससी दक्षिणा इति ॥

¹²श्वो भूते सरस्वत्यै चरुं निर्वपति, सरस्वते चरुम्—स्त्रीपुंसात्मके
द्वे देवते । अयमपि द्विहविष्कः । मिथुनौ स्त्रीपुंसौ गावौ दक्षिणा ॥

इत्यष्टमे प्रथमोनुवाकः.

¹सन्ति तावद्वाजसूयान्तर्भावीनि चातुर्मास्यहवींषि; तत्र तावद्वैश्व-
देवहवींषि विदधाति—आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादि ॥ एतानि
यथासमाम्नातमष्टौ हवींषि निर्वपति । अष्टहविष्कोयमेको यागः । एषां

च॒रुः सा॑वि॒त्रं द्वा॑द॒शक॑पालः सा-
र॒स्व॒तं च॒रुं पौ॑ष्णं च॒रुं मा॑रु॒तः
स॒प्तक॑पालं वैश्व॒दे॒वीमा॑मि॒क्षां द्या॒वा-
पृ॒थि॒व्यमे॑ककपालम् ॥ ३ ॥

द्वा॑द॒शक॑पालमिति द्वा॑द॒श-क॑पालम् । सा॒र॒स्व॒तम् ।
च॒रुम् । पौ॑ष्णम् । च॒रुम् । मा॑रु॒तम् । स॒प्तक॑पालमिति
स॒प्त-क॑पालम् । वैश्व॒दे॒वीमि॒ति वैश्व-दे॒वीम् ।
आ॒मि॒क्षांम् । द्या॒वापृ॒थि॒व्यमि॒ति द्या॒वा-पृ॒थि॒व्यम् ।
ए॒कक॑पालमित्ये॒क-क॑पालम् ॥ ३ ॥

आग्ने॒यः सौ॒म्यं मा॑रु॒तमृ॑ष्टाद॒श ॥ २ ॥

च पौष्णान्तानि पञ्च सञ्चराणि वरुणप्रघासादिष्वप्युपयोक्ष्यन्ते ।
'वैश्वदेवेन वै प्रजापतिः प्रजा असृजत'* इति ब्राह्मणम्,
'ते वा एते त्रिस्संवत्सरस्य प्रयुज्यन्ते'* इति च । 'अग्नेर्दक्' ।
सौम्यम्, पूर्ववदृचण् । तप्ते पथसि दध्यानयति यत्संवर्तते सा-
मिक्षा । द्यावापृथिव्यमिति । 'द्यावापृथिवीशुनासीर' इति
यत् । सर्वेषां यागानामन्त्य एककपालः ॥

इत्यष्टमे द्वितीयोनुवाकः.

ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं मारुतीमा-
मिक्षां वारुणीमामिक्षां कायमेक-
कपालं प्रघास्यान् हवामहे मरुतो

¹ ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र-अग्रम् । एकादशकपालमि-
त्येकादश-कपालम् । मारुतीम् । आमिक्षाम् ।
वारुणीम् । आमिक्षाम् । कायम् । एककपालमि-
त्येक-कपालम् । ² प्रघास्यानिति प्र-घास्यान् ।
हवामहे । मरुतः । यज्ञवाहस इति यज्ञ-वाहसः ।

¹अथ वरुणप्रघासहवींषि विदधाति—ऐन्द्राग्रमित्यादि ॥ एतानि
चत्वारि हवींषि पञ्चसञ्चरातिरिक्तानि । ‘एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च
हवींषि । अथैष ऐन्द्राग्रो भवति’* इत्यादि ब्राह्मणम् ।
तेन सञ्चरैस्सह नव भवन्ति । को देवता अस्य कायम् ।
‘कस्येत्’ इतीत्वम् । कः प्रजापतिः ॥

²गृहीतकरम्भपात्रां पत्नीमुदानयित्वा वाचयति प्रतिप्रस्थाता—
प्रघास्यानिति । इयं गायत्री ॥ पूर्वपदलोपोत्र द्रष्टव्यः । यथा—
देवदत्तो दत्तः, सत्यभामा भामेति । एवं वरुणप्रघासाः प्रघासाः ; तत्र
भवास्तेषां सम्बन्धिनो मरुतः प्रघास्याः । ‘भवे छन्दसि’ इति यः ।
मरुद्विशेषा वा प्रघास्यास्तान् हवामहे आह्वयामः यजामहे वा ।
‘बहुलं छन्दसि’ इति सम्प्रसारणम् । [यज्ञं वहन्तीति यज्ञवाहसः]
‘वहिहाधाञ्म्यश्छन्दसि’ इति विधीयमानोऽसुन् ‘गतिकारकयोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ इति कारकपूर्वादपि भवति, णिदिति

यज्ञवाहसः करम्भेण सजोषसः ।
मो षू णं इन्द्र पृत्सु देवास्तु स्म
ते शुष्मिन्नवया । मही ह्यस्य मीढु-

करम्भेण । सजोषस इति स-जोषसः । ३मो इति ।
स्विति । नः । इन्द्र । पृत्स्विति पृत्-सु । देव ।
अस्तु । स्म । ते । शुष्मिन् । अवया । मही । हि ।
अस्य । मीढुषः । यव्या । हविष्मन्तः । मरुतः ।

तत्रानुवृत्तेर्वृद्धिः । दधिसर्पिर्मिश्रास्सक्तवः करम्भाः । जाताविकवचनम् ।
तद्योगात्ताच्छब्दम् । करम्भपात्रैर्हेतुभिः सजोषसस्समानप्रीतीन् पर-
स्परमस्माभिर्वा सप्रीतीन् । 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्त-
त्वम् ॥

३यजमानः पुरोनुवाक्यामन्वाह—मो षू ण इति ॥ पङ्क्तिप्रका-
रोयम् । पादादित्वादस्त्विति न निहस्यते । मो इति प्रतिषेधे ।
निपातसमुदायो वा । सामर्थ्याल्लभ्या क्रिया; तस्या एव निषेध-
सम्भवात्, अस्त्विति वक्ष्यमाणत्वाच्च । हे इन्द्र देवनादिगुणक अ-
स्माकं ष्ट्सु सङ्गामेषु प्रवृत्तिः (सु) मो मा भूदिति । सु सुष्टु
समीचीनमेव । सुष्टु मा भूदिति वा । अस्मान् ष्ट्सु माकार्पीः
शोभनमेतदिति । 'सुञः' इति सोष्णत्वम्, 'अन्येषामपि दृश्यते'
इति दीर्घत्वम् । 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति नसो णत्वम् ।
किञ्च—हे शुष्मिन् बलवन् ते तव प्रसादात् अवया करम्भ-
पात्रयागोस्तु अवयजनमवया । 'अवे यजः' इति ण्विः, छा-

षो यव्या । हविष्मतो मरुतो व-
न्दते गीः । यद्ग्रामे यदरण्ये यत्स-
भायां यदिन्द्रिये । यच्छूद्रे यदर्यं
एनश्चकृमा वयम् । यदेकस्याधि

वन्दते । गीः । ⁴यत् । ग्रामे । यत् । अरण्ये ।
यत् । सभायाम् । यत् । इन्द्रिये । यत् । शूद्रे ।
यत् । अर्यं । एनः । चकृम । वयम् । यत् । एक-
स्य । अधीति । धर्मणि । तस्य । अवयजनमित्य-

न्दसोन्त्यविकारः । सोर्वा डादेशः । वरुणपाशानामवयजनं वि-
नाशहेतुरस्त्विवाति यावत् । कः पुनरस्य विशेष इति चेद्भूमः—
हे इन्द्र अस्य तव मीढुषः सेक्तुः सम्बन्धिनीयमिष्टिः मही पृथ्वी
यस्माद्यव्या यवमात्रसदृशी अतिस्वल्पेति यावत् । शाखादित्वादिवार्थे यः ।
यद्वा—इयमेवेष्टिः तव प्रसादान्महती यव्या यावयित्री वरुणपा-
शानां पृथक्करणसमर्थेति यावत् । छान्दसो यः । अन्वादेश-
त्वादस्येति निहन्यते । दाश्वानादौ मीढ्वानिति निपातितः । किञ्च—
हविष्मतश्चरुमतो मम गीर्वन्दते स्तौति ॥

⁴दम्पती याज्यां ब्रूतः—यद्ग्राम इति । षट्त्वा जगतीयम् ॥
ग्रामे जनपदे गूढे प्रदेशे सभायां गृहे इन्द्रिये चक्षुरादिके वा-
गादिके च शूद्रे चतुर्थे । निकृष्टोपलक्षणम् । ‘अर्यस्वामिवै-
श्ययोः’ इति निपात्यते, निपातनसामर्थ्यादेवाभिमतस्य सिद्धिः ।
एषु ग्रामादिष्वाधारेषु एतेषु वा निमित्तेषु वयं यदेनः पापं च-
कृम बुद्धिपूर्वमबुद्धिपूर्वं वा सह कृतवन्तः । साहितिकं दीर्घत्वम् ।

धर्माणि तस्यावयजनमसि स्वाहा ।
 अक्रन्कर्म कर्मकृतस्सह वाचा म-
 व-यजनम् । असि । स्वाहा । ^५अक्रन् । कर्म ।
 कर्मकृत इति कर्म-कृतः । सह । वाचा । मयो-

‘अस्मदो द्वयोश्च’ इति द्वयोर्बहुवचनं वयमिति । यच्च आव-
 योरेकस्यान्यतरस्य एनः पृथगेवानया मया वा कृतम्, अधिध-
 र्माणि स्थानासनादिके क्रियमाणे तन्निमित्तं वा कृतं तस्य सर्व-
 स्यावयजनं नाशनमसि हे करम्भपात्राणि । सामान्यविवक्षायामे-
 कवचनं, करम्भेण चेति प्रक्रान्तत्वात् । स्वाहाकरोमि त्वामिति ।
 ‘यजमानदेवत्यो वा आहवनीयः’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^५पृथग्गच्छन्तावनुमन्त्रयेते पत्नीयजमानौ—अक्रन्निति । अनुष्टु-
 बेषा ॥ अक्रन् कृतवन्तः । बहुवचनेन द्वावुच्येते । कर्म कर-
 म्भपात्रहोमलक्षणं कृतवन्तः । ‘मन्त्रे घस’ इति च्छेर्लुक्, पुरु-
 षव्यत्ययः, अकार्षेति मध्यमतया विपरिणतिः, ‘अस्तं प्रेत’ इत्ये-
 कवाक्यत्वात् । कर्मकृतः एतस्य कर्मणः कर्तारः एतदेवाक्रन् ।
 ‘सुकर्मपाप’ इति क्विप् । सह वाचा मन्त्रात्मिकया मयोभुवा
 मयसस्सुखस्य भावयित्र्या मन्त्रवदेव कर्म कृतवन्तः । भवतेर्ण्य-
 न्तात्क्विप्, ‘बहुलमन्यत्रापि’ इति णिलुक्, उपपदसमासः ।
 ‘अन्तोदात्तादुत्तरपदात्’ इति तृतीयाया उदात्तत्वं व्यत्ययेन नित्य-
 समासेपि । यद्वा—मयसां भूर्मयोभूरिति षष्ठीसमासः । ‘सावे-
 काचः’ इति वाचस्तृतीयाया उदात्तत्वम् । देवेभ्यो देवार्थं देव-
 णानिरवदानार्थम् । ते यूयं सम्प्रति कर्म यथोक्तं कृत्वा अस्तं

योभुवा । देवेभ्यः कर्म कृत्वास्तं
प्रेतं सुदानवः ॥ ४ ॥

अग्रयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपा-
लं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यता

भुवेति मयः—भुवा । देवेभ्यः । कर्म । कृत्वा । अस्तम् ।
प्रेति । इत् । सुदानव इति सु—दानवः ॥ ४ ॥

वयं यद्विश्वं शतिश्च ॥ ३ ॥

¹अग्रये । अनीकवत् इत्यनीक—वते । पुरोडा-
शम् । अष्टाकपालमित्यष्टा—कपालम् । निरिति ।
वपति । साकम् । सूर्येण । उद्यतेत्युत्—यता ।

प्रेत स्वस्वं स्थानं वियुक्ता गच्छत । हे सुदानवः कल्याण-
दानाः । कर्मसमाप्तिं वा अस्तमयत देवाः । 'देवानृणं निस्व-
दाय'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

इत्यष्टमे तृतीयोनुवाकः.

¹अथ साकमेधहवीषि विधीयन्ते । तत्र प्रथमेहनि यानि
भवन्ति तानि विदधाति—अग्रयेनीकवत् इति ॥ 'देवासुरासं-
यत्ता आसन् । सोऽग्निरब्रवीत् । ममेयमनीकवती तनूः'† इत्या-
दि ब्राह्मणम् । 'असौ वा आदित्योऽग्निरनीकवान् । तस्य रश्म-

मरुद्भ्यस्सान्तपनेभ्यो मध्यन्दिने च-
रुं मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यस्सर्वासां दु-
ग्धे सायं चरुं पूर्णां दूर्विं परां पत

मरुद्भ्य इति मरुत्-भ्यः । सान्तपनेभ्य इति सां-
तपनेभ्यः । मध्यन्दिने । चरुम् । मरुद्भ्य इति म-
रुत्-भ्यः । गृहमेधिभ्य इति गृहमेधि-भ्यः ।
सर्वासाम् । दुग्धे । सायम् । चरुम् । ^२पूर्णा । दूर्वि ।
परेति । पत । सुपूर्णोति सु-पूर्णा । पुनः । एति ।

योऽनीकानि '* । यदा सूर्यश्चोदयं करोति, अध्वर्युश्च पुरोडाशं
निर्वपति ; तदानीं सूर्येणोद्यता साकं निर्वपति तदा सूर्योदय-
काले निर्वपतीत्यर्थः । 'राजसूय' इत्यादौ सूर्यशब्दो निपा-
तितः, 'शतुरनुमः' इत्युद्यच्छब्दात्तृतीयाया उदात्तत्वम् । अथ
मध्यन्दिने मरुद्भ्यस्सान्तपनेभ्यश्चरुं निर्वपति । अहो मध्यं मध्यं-
दिनम् । 'मध्यो मध्यं दिनश्चास्मात्' इति दिनञ्प्रत्ययः ?
सम्यक्समन्ताच्च शोषणं सन्तपनं, तत्सम्बन्धिनस्सान्तपनाः सन्ताप-
नसमर्थाश्शत्रूणाम् । 'तेऽसुराः पराजिता यन्तः'* इत्यादि
ब्राह्मणम् । अथ सायमस्तकाले मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः गृहमेध-
वद्भ्यः सर्वासां गवां यजमानसम्बन्धिनीनां दुग्धे चरुं निर्वपति ।
'ते देवाश्चो विजयिनः'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^२अव्युष्टायां रजन्यां पूर्णदर्व्येण चरन्ति शरनिष्कासस्य दूर्वीं
पूरयित्वा गार्हपत्ये जुहोति । तत्र पुरोनुवाक्या—पूर्णेत्यनुष्टुप् ॥

सुपूर्णा पुनरा पत । वस्त्रेव वि क्री-
णावहा इषमूर्ज^१ शतक्रतो । देहि
मे ददामि ते नि मे धेहि नि ते
दधे । निहारमिनि मे हरा निहा-

पत । वस्त्रा । इव । वीति । क्रीणावहै । इषम् ।
ऊर्जम् । शतक्रतो इति शत-क्रतो । ^२देहि । मे ।
ददामि । ते । नीति । मे । धेहि । नीति । ते ।
दधे । निहारमिति नि-हारम् । इत् । नीति ।

हे देवि पूर्णा शरनिष्कासस्य पूरिता । 'वा दान्तशान्त'
इति ष्यन्तस्य निपात्यते । ईदृशी परापत इन्द्रं प्रति गच्छ ।
ततस्सुपूर्णा सुष्ठु धनस्य पूर्णा पुनरस्मान् प्रत्यापत आगच्छ ।
एवं वस्त्रेव वस्त्रेन मूल्येनेव । 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः ।
क्रीणावहै इन्द्रश्चाहं च परस्परतः वणिग्वद्विनिमयं करवावहै ।
किं विक्रीणावहा इत्युच्यते—इषमूर्जमन्नं रसादिकं धनादिकं च ;
अतोत्रावयोस्त्वं गतागतकारिणी साधनभावमाचरेति । तदेवाह—
हे शतक्रतो बहुविधकर्मकरणकुशले गतागतसमर्थे ॥

^३अथ याज्या—देहीत्यनुष्टुप् ॥ देहि मे मह्यं अभिमतं धनं,
अहमपि ते तुभ्यं ददामि । निधेहि स्थापय मे मदर्थं, अह-
मपि ते त्वदर्थं निदधे स्थापयामि । तथा निहारमित् निहार-
मेव निर्हृत्यनिर्हृत्यैव मे मम निहर, अहमपि ते निहारं
निर्हृत्यनिर्हृत्य निहरामि । नियमेन नितरां निर्हृत्य वा समुदा-

रम् ॥ ५ ॥ नि हरामि ते । मरु-
द्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरोडाशं सप्तक-
पालं निर्वपति साकं सूर्येणोद्यता-
ग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं

मे । हर । निहारमिति नि-हारम् ॥ ५ ॥ नीति ।
हरामि । ते । ^४मरुद्भ्य इति मरुत्-भ्यः । क्रीडि-
भ्य इति क्रीडि-भ्यः । पुरोडाशम् । सप्तकपाल-
मिति सप्त-कपालम् । निरिति । वपति । साकम् । सू-
र्येण । उद्यतेत्युत्-यता । ^५आग्नेयम् । अष्टाकपाल-
मित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपति । सौम्यम् ।

याद्धरणं निहरणम् । आभीक्ष्ये णमुल्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
त्वम्, लिस्वरः । एवमुपकारप्रत्युपकारितया आवयोर्वृत्तिरस्त्विति
लोकवृत्तान्तनिदर्शनम् ॥

^४अथ द्वितीयेद्वि साकं सूर्येणोद्यता मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः पुरो-
डाशं सप्तकपालं निर्वपति ॥ क्रीडन्तीति क्रीडिनः, ग्रह्यादित्वा-
णिनिः । 'त एनमत्यक्रीडन् । तत्क्रीडिनां क्रीडित्वम्'* इति
ब्राह्मणम् ॥

^५अथ महाहविस्सम्बन्धीन्यष्टौ हवीषि विदधाति—आग्नेयमष्टा-
कपालमित्यादि ॥ तत्र पौष्णान्तानि पञ्च सञ्चराणि प्रागेवा-
म्रातान्यपि पुनः पठित्वा दर्शयति । ऐन्द्राग्रमपि वरुणप्रवासेषु

च॒रुः सा॒वि॒त्रं द्वा॒दश॑कपालः सार-
स्व॒तं च॒रुं पौ॒ष्णं च॒रुमै॒न्द्रा॒ग्नमेका॑-
दश॑कपालमै॒न्द्रं च॒रुं वै॒श्वक॑र्मणमे-
क॑कपालम् ॥ ६ ॥

च॒रुम् । सा॒वि॒त्रम् । द्वा॒दश॑कपालमि॒ति द्वा॒दश-
क॒पालम् । सा॒र॒स्व॒तम् । च॒रुम् । पौ॒ष्णम् । च॒रुम् ।
ऐ॒न्द्रा॒ग्नमि॒त्यै॒न्द्र-अ॒ग्नम् । एका॑दशकपालमि॒त्येका॑-
दश-क॒पालम् । ऐ॒न्द्रम् । च॒रुम् । वै॒श्वक॑र्मणमि॒ति
वैश्व-क॒र्मणम् । एक॑कपालमि॒त्येक॑-क॒पालम् ॥ ६ ॥

ह॒रा नि॒हारं त्रि॑श॒च्च ॥ ४ ॥

षष्ठतयाम्नातमेव पुनः पठति । ब्राह्मणं च भवति 'एतद्ब्राह्मणान्येव
पञ्च हवींषि । एतद्ब्राह्मण ऐन्द्राग्नः'* इति । 'अथैष ऐन्द्र-
श्वरुर्भवति'* । ऐन्द्रस्यापूर्वं विधानम् । 'उद्धारं वा एतम्'*
इत्यादि ब्राह्मणम् । वैश्वकर्मणस्यैककपालस्य चापूर्वं विधानम् ॥

इत्यष्टमे चतुर्थोऽनुवाकः.

सोमाय पितृमते पुरोडाशं षट्क-
पालं निर्वपति पितृभ्यो बर्हिषद्भ्यो
धानाः पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्यायै
दुग्धे मन्थमेतत्ते तत् ये च

¹सोमाय । पितृमत इति पितृ-मते । पुरो-
डाशम् । षट्कपालमिति षट्-कपालम् । निरिति ।
वपति । पितृभ्य इति पितृ-भ्यः । बर्हिषद्भ्य
इति बर्हिषत्-भ्यः । धानाः । पितृभ्य इति
पितृ-भ्यः । अग्निष्वात्तेभ्य इत्यग्नि-स्वात्तेभ्यः ।
अभिवान्याया इत्यभि-वान्यायै । दुग्धे । मन्थम् ।
²एतत् । ते । तत् । ये । च । त्वाम् । अन्विति ।

¹अथ पितृयज्ञहवींषि विदधाति—सोमाय पितृमते पुरोडाश-
मित्यादि ॥ ‘संवत्सरो वै सोमः पितृमान्’* इत्यादि ब्रा-
ह्मणम् । ‘ह्रस्वनुडभ्यां मतुप्’ इति मतुप उदात्तत्वम् ।
बर्हिषि सीदन्तीति बर्हिषदः मासाः । अन्त्यलोपश्छान्दसः ।
तण्डुलप्रभवा लाजा धानाः । अर्धमासाः पितरोऽग्निष्वात्ताः । ‘आदि-
तश्च’ इति चकारादिडभावः, तृतीयासमासे ‘संज्ञायामनाचितादी-
नाम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभिवान्या अन्यवत्सा [त्स] दोह्या,
तस्या दुग्धे सक्तूनोप्य मन्थति स मन्थः । द्रवयुक्तास्सक्तवो
मन्थाः । ‘अर्ध उपमन्थति’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

²हविशेषान् सम्प्लोत्राय पिण्डान् कृत्वा वेद्यास्तिसृषु स्वक्तिषु

त्वामन्वेतत्ते पितामह प्रपितामह
 ये च त्वामन्वत्रं पितरो यथाभागं
 मन्दध्वं सुसन्दृशं त्वा वयं मघ-

एतत् । ते । पितामह । प्रपितामहेति प्र-पितामह ।
 ये । च । त्वाम् । अन्विति । अत्रं । पितरः ।
 यथाभागमिति यथा-भागम् । मन्दध्वम् । सुस-
 न्दृशमिति सु-सन्दृशम् । त्वा । वयम् । मघव-

निदधाति पूर्वस्यां दक्षिणस्यां अपरस्यामिति—एतत्ते ततेत्यादि ॥
 एनदन्नं ते तव भवतु हे तत तात । ये च त्वामनुगता आश्रिताः
 अन्ये, तेषाञ्चैतदन्नं भवतु । एतत्ते अन्नं हे पितामह, ये च
 त्वामनुगताः तेषां च । पितुः पिता पितामहः । एवमेतत्ते अन्नं
 हे प्रपितामह, ये चान्ये त्वामनुगताः, तेषाञ्च । पितामहस्य
 पिता प्रपितामहः । अधुना सर्वेपि सामान्येनोच्यन्ते । अत्र अ-
 स्मिन् कर्मणि हे पितरः पातारः पितृप्रभृतयो वा पितृपितामह-
 प्रपितामहाः यथाभागं योयो यस्य भागः तेनतेन । ‘यथाऽसादृश्ये’
 इत्यव्ययीभावः । यूयं मन्दध्वं मोदध्वम् । मदि स्तुतिमोदमद-
 स्वप्नगतिषु ॥

³आहवनीयमुपतिष्ठते—सुसन्दृशमिति पञ्चपदया ऐन्द्रापङ्क्त्या ॥
 इन्द्रात्मना स्तूयते । हे मघवन् इन्द्र सुसन्दृशं सुष्टुनुग्रहदृष्ट्या सर्वस्य
 द्रष्टारम् । यद्वा—शोभना सन्दृष्टिर्यस्य द्रष्टृणां तादृशं त्वां
 वयं मन्दिषीमहि तर्पयामः । आमन्त्रितस्याविद्यमानवच्चान्निघाताभावः,

वन्मन्दिषीमहि । प्र नूनं पूर्णवन्धु-
रस्तुतो यासि वशाः अनु । यो-
जा न्विन्द्र ते हरी ॥ ७ ॥ अक्ष-

न्निति मघ-वन् । मन्दिषीमहि । प्रेति । नूनम् ।
पूर्णवन्धुर इति पूर्ण-वन्धुरः । स्तुतः । यासि ।
वशान् । अनु । योजा । नु । इन्द्र । ते ।
हरी इति ॥ ७ ॥ ⁴अक्षन् । अमीमदन्त ।

‘ लिङ्याशिषि ’ इत्यार्धधातुकत्वाच्चसार्वधातुकानुदात्तत्वाभावः । त्वञ्च
सन्तृप्तः पूर्णवन्धुरः अस्माभिर्दत्तैः हविर्भिः पूरितरथपृष्ठः स्तुतश्च
अस्माभिरात्मीयैर्वा वन्दिभिः नूनं प्रयासि, इत्थं कृतकृत्यो यातु-
मारभसे इति तर्कयामि । पञ्चमो लकारः । प्रजायाः नूनं कृत-
कृत्य एव वशानिष्टान्देशाननुलक्षीकृत्य प्रयाहि अनुक्रमेण वा ।
कथं याहीत्याह—योजा योजयित्वा । निपातोयं योजयित्वेति
समानार्थः । ते हरितावश्वौ । न्विति क्षिप्रनाम । पुराणवचनो वा,
पुरातनी या तव पुराणप्रक्रियेति द्योत्यते । यद्वा—योजा योजनी
योगकरी [योजनीयौ गत्वरौ] क्षिप्रं वाहनार्थं रथे । ण्यन्तात्कर्मणि घञ्,
‘ सुपां सुलुक् ’ इत्याकारः । लोटि वा विकरणव्यत्ययेन शप्, वर्ण-
व्यत्ययेन तस्याकारः । क्षिप्रं हरी यानार्थं योजयेत्यर्थः ॥

⁴गार्हपत्यमुपतिष्ठते—अक्षन्नमीमदन्तेति पञ्चपदया पङ्क्त्या ।
ह्यन्तः प्रथमः पादः ॥ अक्षन् भुक्तवन्तः । अदेर्लुङि ‘ लुङ्-
नोर्घस्लृ ’ इति घस्लृदेशः, ‘ मन्त्रे घस ’ इत्यादिना च्छेर्लुक्,
‘ घसिभसोर्हलि च ’ इत्युपधालोपः, ‘ शासिवसिघसीनाञ्च ’ इति

अमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूषत ।
 अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नवि-
 ष्टया मती । योजा न्विन्द्र ते हरी ।
 अक्षन्पितरोमीमदन्त पितरोतीतृप-

हि । अवेति । प्रियाः । अधूषत । अस्तोषत ।
 स्वभानव इति स्व-भानवः । विप्राः । नविष्टया ।
 मती । योजा । नु । इन्द्र । ते । हरी इति । ⁵अक्ष-
 न् । पितरः । अमीमदन्त । पितरः । अतीतृपन्त ।

षत्वम् । अमीमदन्त अतृष्यन् । मद तृप्तियोगे, चौरादिकः,
 तिङः परत्वान्न निहन्यते, हियोगाद्वा । किञ्च—प्रियाः तनूः
 अवाधूषत अकम्पयन् भोजनस्य साद्रुण्यमनुस्मृत्येव । धूञ् कम्पने,
 सिचि व्यत्ययेन गुणाभावः । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधा-
 तुकत्वेन सिचो डित्वाद्वा । अपि च—विप्रा मेधाविनः वि-
 शेषज्ञाः स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयः* अस्तोषत स्तुवन्ति भोजनं,
 अहो दत्तं मुहुश्श्रद्धया चेति । नविष्टया नमृतमया । णु
 स्तवने, तृजन्तात् 'तुश्छन्दसि' इतीष्टन् प्रत्ययः, 'तुरिष्ठे-
 मेयस्सु' इति वृत्लोपः । मती मत्या । 'सुपां सुलुक्' इति
 पूर्वसवर्णः, 'मन्त्रे वृष' इति क्तिन उदात्तत्वम् । 'योजा नु'
 इत्यादि गतम् ॥

⁵अन्वाहार्यपचनमुपतिष्ठते—अक्षन् पितर इति ॥ अक्षन् भुक्त-
 वन्तः पितरः पित्रादयः अमीमदन्त तृप्ताश्चाभूवन् । अतीतृपन्त

न्त पितरोमीमृजन्त पितरः । परे-
त पितरस्सोम्या गम्भीरैः पथिभिः
पूर्वैः । अथा पितृन्सुविदत्राः ५

पितरः । अमीमृजन्त । पितरः । परेति । इत् ।
पितरः । सोम्याः । गम्भीरैः । पथिभिरिति पथि-
भिः । पूर्वैः । अथ । पितृन् । सुविदत्रानिति
सु-विदत्रान् । अपीति । इत् । यमेन । ये । सध-

अस्मांश्चातर्पयन् । ण्यन्ताच्छुडि च्लेश्छुडि 'उरत्' इत्यत्वम् ।
अमीमृजन्त शोधितवन्तः अस्मान् ॥

^६पितृन् प्रवाहयति—परेतेति । पञ्चपदा बृहती ॥ हे पितरः
ते यूयं परेत सम्प्रति गृहान् प्रति गच्छत । सोम्यास्सोमार्हाः ।
'सोममर्हति' इति यः । गम्भीरैः सुलभान्नतोयैः पथिभिः
मार्गैः पूर्वैः पूर्वकृतैः प्रहृत्तरित्यर्थः । 'पूर्वैः कृतमिनयौ च' इति
यः । अथ तथा गत्वा ते यूयं पितृन् अस्मत्पूर्वपुरुषान् सुवि-
दत्रान् शोभनज्ञानान् कल्याणमतीनिति यावत् । सुष्ठु विन्दतीति
सुविदत्राः । 'सुञि विदेः कत्रन्' इति कत्रन्प्रत्ययः, कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम्, 'दीर्घादटि समानपादे' इति संहितायां रुत्वम् ।
'निपातस्य च' इत्यथेत्यस्य दीर्घत्वम् । तानपीत अनुप्राप्तुत
एकीभवत । पुनश्च ते विशेष्यन्ते—यमेन ये सधमादं सहस्था-
नस्थं मदं यथा तथा मदन्ति माद्यन्ति तेन सह मोदन्ते,
तानपीतेति । 'सधमादस्थयोः' इति सधादेशः, चौरादिकान्म-
ङ्गण्यन्तात्क्वप्, क्रियाविशेषणत्वेपि व्यत्ययेन नपुंसकत्वाभावः, ण-

अपीत यमेन ये संधमादं मदन्ति ।
 मनो न्वा हुवामहे नाराशंसेन
 स्तोमेन पितृणां च मन्मभिः । आ
 ॥ ८ ॥ न एतु मनः पुनः ऋत्वे
 मादमिति सध-मादम् । मदन्ति । ७मनः । नु ।
 एति । हुवामहे । नाराशंसेन । स्तोमेन । पितृ-
 णाम् । च । मन्मभिरिति मन्म-भिः । ८एति
 ॥ ८ ॥ नः । एतु । मनः । पुनः । ऋत्वे । दक्षाय ।

मुलन्तो वा । यमेन सहाभीक्षणं मदन्तीति माद्यतेव्यत्ययेन शप् ।
 मादयतेर्वा व्यत्ययेन परस्मैपदम्, 'छन्दस्युभयथा' इति सार्व-
 धातुकत्वाणिगलोपः ॥

७अथ तैस्सह तं देशं गतमिव कृत्वा मन आह्वयति—मन
 इति तिसृभिर्गायत्रीभिः ॥ मनः आहुवामहे आह्वयामः । पूर्व-
 क्तसम्प्रसारणम् । नु क्षिप्रं पूर्ववदिति वा । नाराशंसेन नराणां
 सर्वेषामपि शंसनीयेन मनोहरेण स्तोमेन स्तोत्रेण शस्यन्ते स्तूयन्ते
 तेन वाचिकेन स्तोमेन मानसेन पितृणाञ्च मन्मभिः मननीयैरिष्ट-
 तमैः स्वधादिभिः पदैर्युक्तेन स्तोमेनाह्वयामहे ॥

८अथ द्वितीया ॥ तस्मान्नः अस्मान् पुनरैतु । किं प्रयोजनं ?
 ऋत्वे कर्मणे कर्मानुष्ठानार्थम् । 'जसादिषु वा वचनं प्राङ्गौ
 चङुचपधायाः' इति गुणाभावः । दक्षाय क्रियानुष्ठानसामर्थ्याय ।
 तदपि किमर्थं ? इत्याह—जीवसे जीवितुं दीर्घमायुर्यथा स्यात् ।
 'तुमर्थे सेसेन्' इति सेप्रत्ययः । किमेतावदेव प्रयोजनम् ? ज्योक्

दक्षाय जीवसे । ज्योक् सूर्यं दृशे ।
 पुनर्नः पितरो मनो ददातु दैव्यो
 जनः । जीवं व्रातं सचेमहि ।
 यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मा-
 जीवसे । ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे । पुनः । नः ।
 पितरं । मनः । ददातु । दैव्यः । जनः । जीवम् ।
 व्रातम् । सचेमहि । ¹⁰यत् । अन्तरिक्षम् । पृथि-
 वीम् । उत । द्याम् । यत् । मातरम् । पितरम् ।

चिरं सूर्यं दृशे द्रष्टुं मोक्षार्थञ्चेत्यर्थः । स ह्यात्मेत्युक्तं, आत्म-
 दर्शनाच्च मोक्ष इति, यथा—‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः’* इति ।
 ‘दृशे विख्ये च’ इति केप्रत्ययान्तो निपात्यते ॥

⁹अथ तृतीया ॥ पुनः नः अस्माकं मनः हे पितरः सर्वेषां
 पातारः । व्यत्ययेन निघाताभावः । युष्मत्प्रसादेन दैव्यः दिवि
 मवः जनो ददातु । ‘देवाद्यज्जौ’ इति यञ् । वचनव्यत्य-
 यो वा । पितरो ददातु । ततश्च वयं त्वत्प्रसादेन जीवं जी-
 वितं व्रातं सङ्घातात्मानं वर्षशतप्रमाणं सचेमहि सेवेमहि, तादृश-
 जीवितं लभेमहीति ॥

¹⁰गार्हपत्यसमीपं गच्छन् जपति—यदन्तरिक्षमिति षट्पदा शक्करी ।
 केचित् पङ्क्तिमाहुः ॥ यत् यस्मिन् कर्माणि येन प्रतिषिद्धकरणेन
 कर्मलोपेन वा यदन्तरिक्षं पृथिवीं अपि च द्यां द्युलोकञ्च जि
 हिंसिम, येन वा मातरं पितरं वा जिहिंसिम हिंसितवन्तः हिंसि-

तरं पितरं वा जिहिंसिम । अग्नि-
र्मा तस्मादेनसो गार्हपत्यः प्र मु-
ञ्चतु दुरिता यानि चकृम करोतु
मामनेनसम् ॥ ९ ॥

वा । जिहिंसिम । अग्निः । मा । तस्मात् ।
एनसः । गार्हपत्य इति गार्ह-पत्यः । प्रेति ।
मुञ्चतु । दुरितेति दुः-इता । यानि । चकृम ।
करोतु । माम् । अनेनसम् ॥ ९ ॥

हरी मन्मभिरा चतुश्चत्वारिंशच्च ॥ ५ ॥

तारस्तेषां सम्भवेम । छन्दसो लिट् । अयमग्निर्गार्हपत्यः तस्मा-
त्तन्निमित्तादेनसः पापात्प्रमुञ्चतु । आत्माधीनत्वात्सर्वासामात्मन्येक*
वचनम् । यानि चान्यानि अज्ञातस्वरूपाणि दुश्चरितानि दुःखा-
दिसाधनानि पापानि वयं चकृम यैर्वयं सर्वस्य लोकस्य हिंसि-
तारस्सम्भवाम ; तस्माच्चैनसो मामग्निः प्रमुञ्चत्वेव । ‘शेश्छन्दसि
बहुलम्’ इति शैर्लोपः । एवं सर्वप्रकाराणां मया मदीयैश्च
कृतानां पापानां विमोचनेन मामनेनसं करोत्वयमग्निरिति ॥

इत्यष्टमे पञ्चमोनुवाकः.

*म—...सर्वसामान्येनैक.

प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपत्येकम-
तिरिक्तं यावन्तो गृह्यास्मस्तेभ्यः
कमकरं पशूनां शर्मासि शर्म

¹प्रतिपुरुषमिति प्रति-पुरुषम् । एककपालानि-
त्येक-कपालान् । निरिति । वपति । एकम् । अ-
तिरिक्तमित्यति-रिक्तम् । ²यावन्तः । गृह्याः । स्मः ।
तेभ्यः । कम् । अकरम् । पशूनाम् । शर्म । अ-

¹अथ त्र्यम्बकान्विदधाति—प्रतिपुरुषमेककपालान्निर्वपतीति ॥
'अथौषधय इमं देवं त्र्यम्बकैरयजन्त '* इत्यादि ब्राह्मणम् । पुरुषं
पुरुषं प्रतिपुरुषं, पुरुषशब्दपर्यायः पुरुषशब्दः । उपलक्षणत्वात्
स्त्रियोपि गृह्यन्ते । यजमानस्य यावन्तोमात्यास्सस्त्रीकाः तावतः
एककपालान्निर्वपति; एकमतिरिक्तं सङ्ख्या निर्वपेत् । 'गतिरन-
न्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'जाता एव प्रजा रुद्रान्निर-
वदयते †' इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

²त्र्यम्बकानादाय गार्हपत्यमुपतिष्ठते—यावन्त इति ॥ गृहे
भवा गृह्याः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वाभावः । यावन्तः यत्परिमाणा
वयं गृह्याः पुमांसस्त्रियश्च स्मो भवामः ; तेभ्यस्सर्वेभ्योस्मभ्यं कं
सुखमेभिस्त्र्यम्बकैरकरं करोमि । यद्वा—सर्वेभ्यस्सुखकरं त्रैयम्ब-
कयागाख्यमेतत्कर्म करोमीति । छान्दसो लुङ् । 'मन्त्रे घस'
इति च्लेर्लुक् । पुरुषव्यत्ययो वा, कं कुर्वीतेति । कस्मादेव-

यजमानस्य शर्म मे यच्छैक एव
रुद्रो न द्वितीयाय तस्थ आखुस्ते
रुद्र पशुस्तं जुषस्वैष ते रुद्र भाग-

सि । शर्म । यजमानस्य । शर्म । मे । यच्छ ।
३एकः । एव । रुद्रः । न । द्वितीयाय । तस्थे । आ-
खुः । ते । रुद्र । पशुः । तम् । जुषस्व । एषः ।
ते । रुद्र । भागः । सह । स्वस्त्रा । अम्बिकया ।

मुच्यसे ? इति चेत्—पशूनां सर्वेषां शर्मासि शर्म सुखं शरणं
वा त्वमसि । ‘ नामन्यतरस्याम् ’ इति नाम उदात्तत्वम् । किञ्च—
यजमानस्य च शर्मासि स त्वं मम च शर्म यच्छ देहि ॥

३अम्बिकात् सकृत्सकृदवदाय जुहोति—एक एवेति ॥ असहा-
य एव ऐश्वर्येण रुद्रः तुल्योत्कृष्टरहितः ; परस्मिन् पदे स्थित-
त्वात् । तदेव स्पष्टयति—न द्वितीयाय स्वव्यतिरिक्ताय कस्मै-
चिदपि तस्थे तिष्ठते आत्मानं प्रकाशयति । यथा द्वितीयेन
स्वप्रभावो न परिच्छिद्यते तथैव सर्वदा भवति । तस्मात्सर्व-
दोत्कृष्टरहितत्वादेक एवेति । ‘ श्लाघहुङ्स्थाशपाम् ’ इति सम्प्र-
दानत्वम् । ‘ प्रकाशनस्थेयाख्यथोश्च ’ इत्यात्मनेपदम् । यद्वा—
एक एव रुद्र इति निस्सामान्यमैश्वर्यं प्रतिपादयति । यस्मादेवं
तस्मादेष देवः कदाचिदपि द्वितीयाय सहायाय न तस्थे स-
हायार्थं न तिष्ठतीति सहायापेक्षी न क्वचिदपि कार्येषु भवतीति ।
हे रुद्र आखुः मूषकः पशुः भागभूतः । श्रुतिप्रामाण्यादवग-

स्सह स्वस्त्राम्बिकया तं जुषस्व भेष-
जं गवेश्वाय पुरुषाय भेषजमथो
अस्मभ्यं भेषजं सुभेषजम् ॥ १० ॥

तम् । जुषस्व । भेषजम् । गवे । अश्वाय । पुरु-
षाय । भेषजम् । अथो इति । अस्मभ्यमित्यस्म-
भ्यम् । भेषजम् । सुभेषजमिति सु-भेषजम् ॥
॥ १० ॥ यथा । अस्मति । सुगमिति सु-गम् ।

म्यते । यद्वा—आखुः उत्करस्थः पुरोडाशः तव पशुः पशु-
वत्प्रीतिहेतुः । यथोक्तम्—‘आखूत्कर एकं पुरोडाशमुपवपति’*
इति । यद्वा—आखुस्थानीयस्तव पशुः द्विपाञ्चतुष्पाञ्च सर्वः ;
तस्मात्तमाखूत्करस्थं पुरोडाशं जुषस्व । अपि च—हे रुद्र स
एवाखूत्करस्थस्तव भागः सर्वत्रैयम्बकादानात्मकः ; तस्मात्तमपि भग-
वत्याम्बिकया देव्या सह जुषस्व । लक्षितलक्षणया स्वस्त्रा भगिनी
लक्ष्यते । भगिन्या भगवत्या । यद्वा—स्वसृत्वेन सहजत्वं
लक्ष्यते तेन चाविनाभावः । यद्वा—स्वमात्मानं सरति भजत
इति स्वसा देहार्धभूता । पृषोदरादिः । सुष्ठु वात्मना अस्यते
प्राप्यते इति स्वसा । असु गत्यादिषु, तस्मात् ‘सुज्यसेरृन्’
इति ऋन्प्रत्ययः, व्युत्पत्त्यनवधारणान्नावगृह्यते ॥

*ततश्च त्वत्प्रसादादस्माकमित्थमस्त्वित्याशास्ते—भेषजं गव इति
पङ्क्त्या पञ्चपदया ॥ भेषजं गवेश्वायेति प्रथमः पादः । सर्वत्र
जातावेकवचनम् । गोभ्योश्वेभ्यः पुरुषेभ्यश्च भेषजमौषधं यथा

यथासति । सुगं मेषाय मेष्या अ-
वाम्ब रुद्रमदिमह्यव देवं त्र्यम्ब-
कम् । यथा नश्श्रेयसः करद्यथा नो

मेषाय । मेष्यै । ^५अवेति । अम्ब । रुद्रम् । अदि-
महि । अवेति । देवम् । त्र्यम्बकमिति त्रि-अम्ब-
कम् । यथा । नः । श्रेयसः । करत् । यथा । नः ।
वश्यसः । करत् । यथा । नः । पशुमत इति

असति भवेत् ; तथा जुषस्व । अथो अपि च अस्मभ्यं यथा
भेषजं रोगशमनं च भवेत्, सुभेषजं च शरीरसिद्ध्यादिकारणं
यथा भवेत्, सुगं सुष्टुगम्यं सेव्यं यथा भवेत् । सुष्टु वा
गम्यतेऽनेन सर्वमभिमतं यथा तथा तं जुषस्व । किञ्च—
मेषेभ्यो मेषीभ्यश्च भेषजं यथा स्यात् तथा जुषस्व ।
अस्तेर्लृटि शपो लुकि 'लेटोडाटौ' इत्यडागमः । गोशब्दात्
'सांवेकाचः' इति प्राप्तं विभक्त्युदात्तत्वं 'न गोश्वन्' इति
प्रतिषिध्यते ॥

^५इदानीमारोग्यानन्तरं धनसमृद्ध्यादिकमाशास्ते—अवाम्बेति षट्पदा
जगतीयम् ॥ अत्र देवीं प्रत्याशास्ते । हे अम्ब जगतां मातः
देवं (अम्ब) वयमवादिमहि अवदानैस्तोषयामः । अवदानसाध्या
देवतातृप्तिरवदानेन लक्ष्यते । छान्दसो लुङ्, व्यत्ययेनात्मने-
पदम्, 'स्थाध्वोरिञ्च' इतीत्वकिञ्चे, 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो
लुक् । त्र्यम्बकञ्च देवमवादिमहीत्येव । आदरार्थं द्वितीयं ब्रवी-

वस्यसः कर्द्यथा नः पशुमतः क-
र्द्यथा नो व्यवसाययात् । त्र्यम्ब-

पशु-मतः । करत् । यथा । नः । व्यवसायया-
दिति वि-अवसाययात् । १ त्र्यम्बकमिति त्रि-अ-

ति गुणान्तरख्यापनार्थं वा । त्र्यम्बकमिति त्रीणि अम्बकानि
लोचनानि यस्य । यद्वा—अबि शब्दे, अम्बका वेदाः त्र्यम्बकः
वेदत्रयीप्रतिपाद्यः । अथ वा—अम गत्यादिषु, अमनहेतवोम्बाः
द्यौरापः पृथिवी चेति, तदाराधनीयत्वात् । त्रयो वा अग्नयः
तिस्रो वा गतयः त्रीणि वा ज्योतीषि । छान्दस इयडादेशः ।
तस्मादेवं महानुभावं देवं त्र्यम्बकमवादिमहि । किमर्थम् ? यथा
नोस्मान् श्रेयसः विद्याधनपुत्रादिभिः प्रशस्यतरान् करत् कुर्यात्
तदर्थमित्यर्थः । पूर्ववल्लेटि शपो लुक् । यथा नोस्मान् वस्य-
सः वसीयसः वसुमत्तरान् कुर्यात् । वसुमच्छब्दादीयसुनि 'वि-
न्मतोर्लुक्' टिलोपः, छान्दसः ईकारलोपः । वस्तुशब्दाद्वा
'तुश्छन्दसि' इतीयसुन्, अतिशयेन वस्तुन्, यथा चास्मान्
पशुमतः बहुपशुकान् कुर्यात् 'ह्रस्वनुङ्घ्रां मतुप्' इति मतुप्
उदात्तत्वम् । यथा च नोस्मान् व्यवसाययात् व्यवसितकर्मणः
कुर्यात् अवित्रेनेदं कर्म समापयेत् । व्यवपूर्वात्त्रयतेर्णिचि 'शा-
च्छासाह्वा' इति युगागमः, लेख्याडागमः ॥

१ त्रिः प्रदक्षिणं परियन्ति—त्र्यम्बकमिति । अनुष्टुबेषा ॥
इदानीं मृत्युञ्जयमाशास्ते । त्र्यम्बकं व्याख्यातम् * । सुगन्धि

कं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय
मामृतात् । एष ते रुद्र भागस्तं जु-

म्बकम् । यजामहे । सुगन्धिमिति सु-गन्धिम् ।
पुष्टिवर्धनमिति पुष्टि-वर्धनम् । उर्वारुकम् । इव ।
बन्धनात् । मृत्योः । मुक्षीय । मा । अमृतात् ।
१ एषः । ते । रुद्र । भागः । तम् । जुषस्व । तेन ।

नित्यशोभनं यशोगन्धि, सर्वसुकृतमयत्वात् । ‘गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्’ इतीत्वम् । पुष्टिवर्धनं गोभूमिवित्तविद्यादिपुष्टिहेतुं ईदृशं देवं यजामहे । किमर्थम् ? यथा उर्वारुकं फलं बन्धनात्प्रसवबन्धनात् पक्वं स्वयं मुच्यते, एवमहमपि मृत्योरनेन मुक्षीय मुक्तो भूयासं, मामृतान्मुक्षीय अमरणो भूयासम् । मुचेराशिषि लिङि सीयुटि ‘लिङ्गिचावात्मनेपदेषु’ इति कित्त्वम् । बहुव्रीहौ ‘नञो जरमर’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्, भावप्रधानो द्रष्टव्यः । त्रपुसमुर्वारुकमिति केचित् । हिम*मित्यन्ये । अन्य आहुः—पुरुषेण वाह्यात्काष्ठादिभारात् यद्भारातिरिक्तं तदुर्वारुकमिति तद्यथा बन्धनव्यवसायान्मुच्यते न वाहकवशं भवति एवमहं मृत्योर्मुक्षीय मृत्युवशं मा गां मां मृत्युर्मा गात् इति । उरोभरिाद्वारणीयमुर्वारुकमिति ॥

१शुक्ले स्थाणौ तान्बधाति—एष त इति ॥ हे भगवन् रुद्र एष तव भागः, तं जुषस्व गृहाण ! तेनानेनावसेन पथामवनेन

षस्व तेनावसेन परो मूर्जवतोती-
ह्यवततधन्वा पिनाकहस्तः कृत्ति-
वासाः ॥ ११ ॥

अवसेन । परः । मूर्जवत् इति मूर्ज-वत्तः । अ-
तीति । इहि । अवततधन्वेत्यवतत-धन्वा । पिना-
कहस्त इति पिनाक-हस्तः । कृत्तिवासा इति
कृत्ति-वासाः ॥ ११ ॥

सुभेषजमिहि त्रीणि च ॥ ६ ॥

पथः येन अवते । गत्यर्थादौणादिकोस्वप्रत्ययः । परः परस्ता-
त् । मूर्जवान्नाम पर्वतः उच्छ्रिततया प्रसिद्धः; तस्यापि परस्तात्
अतीहि अतिक्रम्य गच्छ । यद्वा—मूङ् बन्धने, बन्धजस्संसारो
मूर्जः तद्वतः प्रपञ्चादतीहि । परशब्दाच्छान्दसोसिचप्रत्ययः ।
अवततधन्वा अवतारितज्याकरवत्तादृशं धनुर्यस्य इति बहुव्रीहौ
'धनुषश्च' इत्यानङ्, 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वर-
त्वम् । पिनाकहस्तः पिनाकाख्यं धनुर्दण्डं हस्ते अलङ्कारार्थं
वहन्न हि ते निरायुधस्यापि चोरादिभयमस्ति । कृत्तिवासाः वैया-
घ्रनागचर्ममात्रं वसानः । कवचादि नेति भावः । ईदृशो दूरतरः
गन्तुमर्हति । देव वयं न विभीमः प्रसादादृते कस्त्वां पश्यन्न
विभेतीति । साकमेधास्समाप्ताः ॥

इत्यष्टमे षष्ठोऽनुवाकः.

ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरु-
मिन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वा-
दशकपालं वायव्यं पर्यस्सौर्यमेक-
कपालं द्वादशगवः सीरं दक्षिणा-

¹ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र-अग्रम् । द्वादशकपालमिति
द्वादश-कपालम् । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् ।
चरुम् । इन्द्राय । शुनासीराय । पुरोडाशम् ।
द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । वायव्यम् ।
पर्यः । सौर्यम् । एककपालमित्येक-कपालम् ।
द्वादशगवमिति द्वादश-गवम् । सीरम् । दक्षिणा ।

¹अथ शुनासीरीयं हविर्विदधाति—ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालमिति ॥
तानि पञ्च हवींषि पञ्चसञ्चरव्यतिरिक्तानि, तेन दश हवींषीति
केचित् । अन्ये तु 'एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवींषि'* इत्युक्त्वा
'अथेन्द्राय शुनासीराय'* इति त्रयाणामनुब्राह्मणे विधानादष्टा-
वित्याहुः । तदानीमैन्द्राग्रवैश्वदेवयोर्विकल्पार्थमाज्ञानम् । शुनो वायुः,
सीर आदित्यः, तद्धानिन्द्र इहोच्यते, अभेदात्मत्वात् । मत्वर्थीयो वा
लुप्यते । 'देवताद्वन्द्वे च' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ।
वायव्यम् । 'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्' इति यत् । एवं सर्वे एक-
कपालानां यागाः । द्वादशगवं, द्वादश गावस्समाहृताः, तद्युक्तं
सीरं लाङ्गलं च दक्षिणा । 'गोरतद्धितलुकि' इति अच् ।
राजसूयान्तर्भाविताश्चातुर्मास्ययागास्समाप्ताः ॥

श्रेयमष्टाकपालं निर्वपति रौद्रं गा-
वीधुकं चरुमैन्द्रं दधि वारुणं यव-
मयं चरुं वहिनीं धेनुर्दक्षिणा ये दे-
वाः पुरस्सदोऽग्निनेत्रा दक्षिणसदो
यमनेत्राः पश्चात्सदस्सवितृनेत्रा उ-

²आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरि-
ति । वपति । रौद्रम् । गावीधुकम् । चरुम् । ऐ-
न्द्रम् । दधि । वारुणम् । यवमयमिति यव-मयम् ।
चरुम् । वहिनी । धेनुः । दक्षिणा । ³ये । देवाः ।
पुरस्सद् इति पुरः-सदः । अग्निनेत्रा इत्यग्नि-
नेत्राः । ⁴दक्षिणसद् इति दक्षिण-सदः । यमनेत्रा
इति यम-नेत्राः । ⁵पश्चात्सद् इति पश्चात्-सदः ।
सवितृनेत्रा इति सवितृ-नेत्राः । ⁶उत्तरसद् इत्यु-

²एवं संवत्सरमिष्ट्या तदन्ते आगामिन्यां पौर्णमास्यामिन्द्रतुरीयेण
चतुर्हविषा यजेत, तं विदधाति—आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपतीत्यादि ॥
गावीधुको रौद्रश्चरुर्द्वितीयः । गवीधुकाः तृणतण्डुलाः । ऐन्द्रं
दधि तृतीयम् । वारुणो यवमयश्चरुश्चतुर्थः । ‘द्व्यचश्छन्दसि’
इति मयट् । तत्र वहिनी धेनुर्दक्षिणा । गतम् । ‘देवासुरास्संयत्ता
आसन् । ते देवा अग्निमब्रुवन् । त्वया वीरेणासुरानभिभवामेति ।
सोब्रवीत् । त्रेधाहमात्मानम्’* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

त्तरसदो वरुणनेत्रा उपरिषदो बृह-
स्पतिनेत्रा रक्षोहणस्ते नः पान्तु ते
नोवन्तु तेभ्यः ॥ १२ ॥ नमस्ते-

त्तर—सदः । वरुणनेत्रा इति वरुण—नेत्राः । 'उप-
रिषद इत्युपरि—सदः । बृहस्पतिनेत्रा इति बृहस्प-
ति—नेत्राः । रक्षोहण इति रक्षः—हनः । ते । नः ।
पान्तु । ते । नः । अवन्तु । तेभ्यः ॥१२॥ नमः ।

^{३-७}यस्मिन्नहनीन्द्रतुरीयं कर्म क्रियते तस्यां रात्र्यां पञ्चमीयेन
यजेत, आहवनीयधिष्ण्य एव चतुर्धाहवनीयं प्रतिदिशं व्युद्धृत्य
मध्ये पञ्चमं कृत्वा पञ्चगृहीतेनाज्येन यथालिङ्गं जुहोति । आज्ये-
नैतान्व्याघारयतीति केचित्—ये देवाः पुरस्सद इत्यादिभिः ॥
तत्र ये देवा इति पदद्वयं रक्षोहण इत्यादि च पूर्वत्र परत्र च
पञ्चस्वप्यनुषज्यते । ये देवाः पुरस्सदः पूर्वस्यां दिशि सीदन्ती-
ति । 'पूर्वापराधराणाम्' इत्यसिप्रत्ययः । अग्निनेत्राः अग्नि-
प्रधानाः । 'छन्दसि नेतुरुपसङ्ख्यानम्' इत्यप्रत्ययः, 'ऋतश्छ-
न्दसि' इति कवभावः । रक्षोहणः रक्षसां हन्तारः, ते नोस्मा-
न्पान्तु, ते नोस्मानवन्तु प्रीणयन्तु, तेभ्यो नमः नमस्कुर्मः,
तेभ्यस्स्वाहा स्वाहुतमस्तु । एवं ये देवाः दक्षिणसदः यमनेत्रा
रक्षोहणः ते नः पान्तु ते नोवन्त्वित्यादि । तथा ये देवाः पश्चा-
त्सदः सवितृनेत्राः रक्षोहण इत्यादि । ये देवा उत्तरसदो वरु-
णनेत्राः रक्षोहण इत्यादि । ये देवा उपरिषदो बृहस्पतिनेत्राः

भ्यस्स्वाहा समूहं रक्षसन्दग्धं
 रक्ष इदमहं रक्षोभि सं दहाम्यग्न-
 ये रक्षोघ्ने स्वाहा यमाय सवित्रे
 वरुणाय बृहस्पतये दुर्वस्वते रक्षो-

तेभ्यः । स्वाहा । ⁸समूहमिति सं-ऊहम् । रक्षः ।
 संदग्धमिति सं-दग्धम् । रक्षः । इदम् । अहम् ।
 रक्षः । अभि । समिति । दहामि । ⁹अग्नये ।
 रक्षोघ्न इति रक्षः-घ्ने । स्वाहा । ¹⁰यमाय । ¹¹सवि-
 त्रे । ¹²वरुणाय । ¹³बृहस्पतये । दुर्वस्वते । रक्षोघ्न

रक्षोहण इत्यादि । वनस्पत्यादित्वात् बृहस्पतिशब्दे पूर्वोत्तरयोः
 पदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

⁸उद्वेषेण सर्वानाहवनीयाङ्गारान्मध्ये एकयोपसमूहति—समूह-
 मिति ॥ समूहमेकीकृत्य नाशितमस्तु रक्षः अनेनाङ्गारसमूहेन,
 तथा सन्दग्धं एकीकृत्य दग्धमस्तु । उभयत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्व-
 रत्वं 'गतिरनन्तरः' इति । तस्मादहं रक्षः इदमहमभिसन्दहामि
 आभिमुख्येन चैकीकृत्य चानेन दहामि । इदमिति क्रियावि-
 शेषणम् ॥

⁹⁻¹³अपरं पञ्चगृहीतं गृहीत्वा पञ्च स्तुवाहुतीरभिजुहोति—
 अग्नये रक्षोघ्ने स्वाहेति ॥ यमादिष्वपि चतुर्ष्वनुषज्यते । दुव-
 स्वते इति विकल्पार्थं इति केचित् । बृहस्पतिविशेषणमित्यन्ये ।

घ्ने स्वाहा प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा
 देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
 बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां रक्षसो

इति रक्षः—घ्ने । स्वाहा । प्रष्टिवाहीति प्रष्टि—वाही ।
 रथः । दक्षिणा । ¹⁴देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रस-
 व इति प्र—सवे । अश्विनोः । बाहुभ्यामिति बाहु-
 भ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् । रक्षसः । वधम् ।

दुवस्वते परिचर्यावते बृहस्पतय इति । सर्वे निगदसिद्धाः ।
 रक्षोघ्ने रक्षसां हन्ते । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ।
 सवित्रे इति 'उदात्तयणः' इति विभक्तुचदात्तत्वम् । बृहस्पति-
 रुक्तस्वरः ॥

अत्र प्रष्टिवाही रथो दक्षिणा । प्रष्टिः त्रिपादाधारविशेषः ।
 यो रथस्त्रिभिरश्वैर्युक्तः प्रष्टिवद्ब्रह्मति स प्रष्टिवाही । 'उपमानं
 शब्दार्थप्रकृतावेव' इति नियमात् पूर्वपदाद्युदात्तत्वाभावे कृदुत्तरप-
 दप्रकृतिस्वरत्वमेव प्रवर्तते । 'प्रजापतिरग्निमसृजत । तं सृष्टं
 रक्षांस्यजिघांसन् । स एताः प्रजापतिरात्मनो देवता निरमिमी-
 त'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

यो रक्षोभ्यो विभियात्पिशाचेभ्यो वा सोनेन यजेतेत्ययज्ञ-
 संयुक्तं केचिदाहुः ॥

¹⁴अथ व्युष्टायां पुनर[पुरा]ग्निहोत्रात् अपामार्गसकून् जुहोति—

वधं जुहोमि हतं रक्षोऽवधिष्म
 रक्षो यद्वस्ते तदक्षिणा ॥ १३ ॥
 धात्रे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्व-
 पत्यनुमत्यै चरुं राकार्यै चरुं सि-

जुहोमि । ¹⁵हतम् । रक्षः । ¹⁶अवधिष्म । रक्षः ।

¹⁷यत् । वस्ते । तत् । दक्षिणा ॥ १३ ॥

तेभ्यः पञ्चचत्वारिंशच्च ॥ ७ ॥

¹धात्रे । पुरोडाशम् । द्वादशकपालमिति द्वाद-
 श-कपालम् । निरिति । वपति । अनुमत्या इत्य-
 नु-मत्यै । चरुम् । राकार्यै । चरुम् । सिनीवात्यै ।

देवस्येति ॥ व्याख्यातम्* । रक्षसो वधं वधहेतूनिमान् जुहोमीति ॥

¹⁵स्रुवं प्रहरति—हतं रक्ष इति ॥

¹⁶उत्तिष्ठति—अवधिष्म रक्ष इति ॥ हतवन्तो वयं रक्षः,
 तत्किमिदानीमास्म इत्युत्तिष्ठति ॥

¹⁷अत्र राजा यद्वस्ते परिधत्ते तदक्षिणा अध्वर्यवे वस्त्रं देयम् ॥

इत्यष्टमे सप्तमोनुवाकः.

¹अथाग्निहोत्रं हुत्वा देविकाहवींषि निर्वपति । तानि विदधाति—
 धात्र इत्यादि ॥ पञ्चेमानि हवींषि । 'संवत्सरो वै धाता'† इत्यादि
 ब्राह्मणम् । अनुमत्यादीनि नामानि । अनुमतिरूनचन्द्रा पञ्चदशी,

नीवा॒ल्यै च॒रुं कु॒ह्वै च॒रुं मि॒थु॒नौ गा-
 वौ दक्षिणा॒ग्रावै॒ष्णवमेका॑दशकपालं
 निर्व॑पत्यैन्द्रावै॒ष्णवमेका॑दशकपालं
 वैष्ण॑वं त्रिक॒पालं वा॒म॒नो व॒ही दक्षि-
 च॒रुम् । कु॒ह्वै । च॒रुम् । मि॒थु॒नौ । गा॒वौ । दक्षिणा ।
 २ आ॒ग्रावै॒ष्णवमि॒त्या॒ग्रा-वै॒ष्णवम् । एका॑दशकपा-
 ल॒मि॒त्येका॑दश-क॒पालम् । निरि॑ति । व॒प॒ति ।
 ऐन्द्रा॑वै॒ष्णवमि॒त्यैन्द्रा-वै॒ष्णवम् । एका॑दशकपा-
 ल॒मि॒त्येका॑दश-क॒पालम् । वै॒ष्णवम् । त्रि॒क॒पाल-
 मि॒ति त्रि-क॒पालम् । वा॒म॒नः । व॒ही । दक्षिणा ।

पूर्णचन्द्रा राकेति, किञ्चिद्दृष्टचन्द्रा पञ्चदशी सिनीवाली, नष्ट-
 चन्द्रा कुहूः । धात्रे । 'उदात्तयणः' इति विभक्त्युदात्तत्वम् ।
 अनुमत्यै । 'तादौ च निति' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सिनीवा-
 ल्यै । पूर्ववद्विभक्त्युदात्तत्वम् । जुहोतेर्ह्यतेर्वाऽपि कुहूः । 'नोङ्घात्वोः'
 इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति
 विभक्तिस्स्वर्यते । मिथुनौ स्त्रीपुंसौ गावौ दक्षिणा ॥

२अथ त्रिहविष्काणि त्रीणि कर्माणि भवन्ति, तानि विदधाति—
 आग्रावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपतीत्यादि ॥ आग्रावैष्णवमैन्द्रावैष्णव-
 मिति 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ्, उभयपदवृद्धिश्च । वैष्णवस्त्रि-
 कपालस्तृतीयः । 'वीर्यं वा अग्निः'* इत्यादि ब्राह्मणम् ।
 अत्र वामनो वही दक्षिणा अनुब्राह्मणवशात् ऋषभ इति गम्यते ॥

णाऽग्नीषोमीयमेकादशकपालं नि-
र्वपतीन्द्रासोमीयमेकादशकपालं
सौम्यं चरुं बभ्रुर्दक्षिणा सोमापौष्णं
चरुं निर्वपत्यैन्द्रापौष्णं चरुं पौष्णं
चरुञ् श्यामो दक्षिणा वैश्वानरं द्वा-

^३अग्नीषोमीयमित्यग्नी-सोमीयम् । एकादशकपा-
लमित्येकादश-कपालम् । निरिति । वपति । इन्द्रा-
सोमीयमितीन्द्रा-सोमीयम् । एकादशकपालमि-
त्येकादश-कपालम् । सौम्यम् । चरुम् । बभ्रुः । द-
क्षिणा । ^४सोमापौष्णमिति सोमा-पौष्णम् । चरुम् ।
निरिति । वपति । ऐन्द्रापौष्णमित्यैन्द्रा-पौष्णम् ।
चरुम् । पौष्णम् । चरुम् । श्यामः । दक्षिणा । ^५वैश्वा-

^३अथ द्वितीयम्—अग्नीषोमीयमित्यादि ॥ ‘ ईदग्नेस्सोमवरुणयोः’
इतीकारः, ‘ अग्नेस्तुत्सोमसोमाः ’ इति षत्वम्, ‘ द्यावापृथिवी-
शुनासीर ’ इति छः । इन्द्रासोमीयम् । छान्दसश्छः, पूर्ववदा-
नङ् । सौम्यश्चरुस्तृतीयः । ‘ सोमाट्टचण् ’ । ‘ अग्निः प्रजानां
प्रजनयिता ’* इत्यादि ब्राह्मणम् । बभ्रुः श्यामकपिलो गौ-
र्दक्षिणा ॥

^४अथ तृतीयम्—सोमापौष्णमित्यादि ॥ पूर्ववदानङ्, उभय-
पदवृद्धिश्च । पौष्णश्चरुस्तृतीयः । अत्र श्यामो गौर्दक्षिणा ॥

^५अथ तदानीमेव कर्तव्यं यागं विदधाति—वैश्वानरं द्वादश-

द्वादशकपालं निर्वपति हिरण्यं दक्षि-
णा वारुणं यवमयं चरुमश्वो द-
क्षिणा ॥ १४ ॥

वारुहस्पत्यं चरुं निर्वपति ब्रह्मणो

नरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् ।
निरिति । वपति । हिरण्यम् । दक्षिणा । वारु-
णम् । यवमयमिति यव-मयम् । चरुम् ।
अश्वः । दक्षिणा ॥ १४ ॥

वैश्वानरं द्वादशकपालं निरष्टौ च ॥ ८ ॥

¹वारुहस्पत्यम् । चरुम् । निरिति । वपति ।
ब्रह्मणः । गृहे । शितिपृष्ठ इति शिति-पृष्ठः ।

कपालमिति ॥ तत्र हिरण्यं दक्षिणा ॥

⁶अथ तदानीमेव वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति । अत्राश्वो दक्षिणा ॥*

इत्यष्टमे अष्टमोनुवाकः.

¹अथ रत्निनां हवींषि द्वादश भवन्ति अन्वहं कर्तव्यानि,
तानि विदधाति 'रत्निनामेतानि हवींषि भवन्ति'† इत्यादि
ब्राह्मणम् । अग्नीन् समारोप्य ब्रह्मणो महर्त्विजो गृहं गत्वा

* व्युत्त इति विशीर्णगव इत्यर्थः । इत्याधिकः पाठः सर्वेषु कोशेषु दृश्यते.

† ब्रा. १-७-३.

गृहे शितिपृष्ठो दक्षिणैन्द्रमेकादश-
कपालः राजन्यस्य गृह ऋषभो
दक्षिणादित्यं चरुं महिष्यै गृहे धे-
नुर्दक्षिणा नैऋतं चरुं परिवृक्त्यै
गृहे कृष्णानां व्रीहीणां नखनिभिन्नं

दक्षिणा । ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकादश-
कपालम् । राजन्यस्य । गृहे । ऋषभः । दक्षिणा ।
^३आदित्यम् । चरुम् । महिष्यै । गृहे । धेनुः ।
दक्षिणा । ^४नैऋतमिति नैः-ऋतम् । चरुम् ।
परिवृक्त्या इति परि-वृक्त्यै । गृहे । कृष्णानाम् ।
व्रीहीणाम् । नखनिभिन्नमिति नख-निभिन्नम् ।

बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति । पत्युत्तरपदलक्षणो ण्यः । तत्र शिति-
पृष्ठः श्वेतपृष्ठो गौर्दक्षिणा ॥

^२श्वो भूते राजन्यस्य गृहं गत्वा तत्रैन्द्रमेकादशकपालं निर्व-
पति । तत्र ऋषभो दक्षिणा ॥

^३श्वो भूते महिष्याः प्रथमाया राज्ञः पत्न्या गृहं गत्वा तत्रा-
दित्यं चरुं निर्वपति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरोडाशः इत्येके ॥

^४श्वो भूते परिवृक्त्या राज्ञो मध्यमपत्न्याः । परिपूर्वात् वृणक्तेः
'क्त्विचि क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्त्विच्, 'उदात्तयणः' इति
विभक्तेरुदात्तत्वं बाधित्वा 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति व्यत्ययेन
स्वरितत्वम् । कृष्णानां व्रीहीणां पत्न्या नखैर्निभिन्नं नखनिभिन्नं
तण्डुलैश्चरुं कुर्यात् । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृति-

कृष्णा कूटा दक्षिणाग्नेयमष्टाकपा-
लं ५ सेनान्यो गृहे हिरण्यं दक्षिणा
वारुणं दशकपालं ६ सूतस्य गृहे
महानिरष्टो दक्षिणा मारुतं ७ स-

कृष्णा । कूटा । दक्षिणा । ^५आग्नेयम् । अष्टाकपा-
लमित्यष्टा-कपालम् । सेनान्य इति सेना-न्यः ।
गृहे । हिरण्यम् । दक्षिणा । ^६वारुणम् । दशकपा-
लमिति दश-कपालम् । सूतस्य । गृहे । महानि-
रष्ट इति महा-निरष्टः । दक्षिणा । ^७मारुतम् ।
सप्तकपालमिति सप्त-कपालम् । ग्रामण्य इति

स्वरत्वम् । नखेषूलखलधर्मान् मुसलधर्माश्च करोति । तत्र कृष्णा
कूटा भग्नशृङ्गा गौर्दक्षिणा ॥

^५श्वो भूते सेनान्यः सेनापतेः गृहं गत्वा तत्राग्नेयमष्टाकपालं
निर्वपति । 'नोद्धात्वोः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे पूर्व-
त्स्वरितत्वम् । तत्र हिरण्यं दक्षिणा ॥

^६श्वो भूते सूतस्य सारथेः । ब्राह्मण्यां क्षत्रियेण जातस्येत्येके ।
तस्य गृहं गत्वा वारुणं दशकपालं निर्वपति । महानिरष्टः क्षिडि-
तवृषणो गौर्दक्षिणा देया । अश्रोतेर्निष्ठायां 'यस्य विभाषा'
इतीदृतिषेधः, महांश्चासौ निरष्टश्च । वृषणपीडनेन महानभूत् ।
दासीभारादिर्द्रष्टव्यः, बहुव्रीहिर्वा ॥

^७श्वो भूते ग्रामण्यः ग्रामस्य यो नेता तस्य गृहे मारुतं

सप्तकपालं ग्रामण्यो गृहे पृश्निर्द-
क्षिणा सावित्रं द्वादशकपालम् ॥ १५ ॥
क्षत्तुर्गृह उपध्वस्तो दक्षिणाश्विनं
द्विकपालं संग्रहीतुर्गृहे सवात्यौ

ग्राम-न्यः । गृहे । पृश्निः । दक्षिणा । सावित्रम् ।
द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् ॥ १५ ॥
क्षत्तुः । गृहे । उपध्वस्त इत्युप-ध्वस्तः । दक्षिणा ।
आश्विनम् । द्विकपालमिति द्वि-कपालम् ।
सङ्गृहीतुरिति सं-ग्रहीतुः । गृहे । सवात्याविति

सप्तकपालं निर्वपति । तत्र पृश्निः शुद्धो गौर्दक्षिणा । कुरटाख्यो
गोविशेष इत्यन्ये ॥

श्वो भूते क्षत्तुर्मन्त्रिणः । अन्तःपुराध्यक्षस्येत्येके । तस्य
गृहं गत्वा तत्र सावित्रं द्वादशकपालं निर्वपति । तत्र उपध्वस्तो-
न्येन वर्णेन परिभूतनिजवर्णो गौर्दक्षिणा । 'संज्ञायामनाचिता-
दीनाम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

श्वो भूते सङ्गृहीतुस्सारथेः रश्मिग्राहिणो गृहं गत्वा आश्विनं
द्विकपालं निर्वपति । रज्जुभिर्नियन्ता कुमाराध्यक्ष इत्यन्ये ।
सवात्यौ समानमातृकवत्सौ समाने वाते भवौ सवात्यौ सोदर्यौ ।
'भवे छन्दसि' इति यः । वत्सान्तरेण दोह्या मृतवत्सा च
तदीया च मातेत्यन्ये ॥

दक्षिणा पौष्णं चरुं भागदुघस्य गृ-
हे श्यामो दक्षिणा रौद्रं गावीधुकं
चरुमक्षावापस्य गृहे शबल उदारो
दक्षिणेन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमे-
कादशकपालं प्रति निर्वपतीन्द्रायाः

स—वात्यौ । दक्षिणा । ¹⁰पौष्णम् । चरुम् । भाग-
दुघस्येति भाग—दुघस्य । गृहे । श्यामः । दक्षि-
णा । ¹¹रौद्रम् । गावीधुकम् । चरुम् । अक्षावाप-
स्येत्यक्ष—आवापस्य । गृहे । शबलः । उदार-
इत्युत्—वारः । दक्षिणा । ¹²इन्द्राय । सुत्राम्ण इति सु-
त्राम्णे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश-
कपालम् । प्रति । निरिति । वपति । इन्द्राय ।

¹⁰श्वो भूते भागदुघस्य यो राजष्वङ्गं गृह्णाति तस्य गृहं गत्वा पौष्णं चरुं निर्वपति । 'दुहः कबुश्च' इति कप्, छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । तत्र श्यामो गौर्दक्षिणा ॥

¹¹श्वो भूते अक्षावापस्य, यस्सहायो द्यूतकर्माणि अक्षावापनस्य कर्ता तस्य गृहं गत्वा रौद्रं गावीधुकं चरुं निर्वपति । तत्र शबलः उदारः उद्गतवालो गौर्दक्षिणा । केचित् पौष्णरौद्रयोर्मध्ये तक्षरथकारयोर्गृहे वैष्णवं त्रिकपालं सर्वायसदक्षिणमाहुः ॥

¹²अथ रत्निनां हविष्णु संस्थितेषु अग्नीन् परिसमारोप्य यजमानस्य गृहं गत्वा ऐन्द्रं कर्म द्विहविष्कं करोति, तद्विदधाति— इन्द्राय सुत्राम्णे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रति निर्वपति, इन्द्रायां-

होमुचेयं नो राजा वृत्रहा राजा
भूत्वा वृत्रं वध्यान्मैत्राबारहस्पत्यं
भवति श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धे

अ॒होमु॒च इत्य॑ हः—मु॒चे । ¹³अ॒यम् । नः । राजा ।
वृ॒त्रहे॒ति वृ॒त्र—हा । राजा । भू॒त्वा । वृ॒त्रम् । व॒ध्या—
त् । ¹⁴मै॒त्रावा॒रह॒स्पत्य॑मि॒ति मै॒त्रा—वा॒रह॒स्पत्य॑म् ।
भ॒वति॑ । श्वे॒तायै॑ । श्वे॒तव॒त्साया॑ इति श्वे॒त—व॒त्सा—
यै । दु॒ग्धे । स्व॒यम्मूर्त॑ इति स्व॒यं—मूर्ते॑ । स्व॒य—

होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं प्रति निर्वपति । प्रतिनिर्वाप्ये
एते । केचिद्वषभं दक्षिणामाहुः ॥

¹³पुरस्तात्स्विष्टकृतोर्ध्वर्युर्जपति—अयं न इति ॥ रत्निनां गृहे-
भ्यः प्रव्रजतोनुमन्त्रणमनेनेति केचिदाहुः । अयं नोस्माकं राजा
वृत्रहा शत्रुहा भूत्वा राजा दीप्यमानश्च भूत्वा वृत्रं शत्रून्
वध्यात् नाशयेदित्याशास्महे । जातावेकवचनम् । यद्वा—वृत्रहा
राजा इन्द्रः यो वृत्रं हत्वा अधिकार्थ* राजा स एव भूत्वा
वृत्रं वध्यादिति ॥

¹⁴अथैन्द्रकर्मणि समाप्ते श्वो भूते अभिषेचनीयोक्थ्ये प्रक्रा-
न्ते द्विहविष्कां दीक्षणीयामिष्टिं विदधाति—मैत्राबारहस्पत्यं भव-
तीति ॥ मैत्रश्च बारहस्पत्यश्च मैत्राबारहस्पत्यं, समाहारद्वन्द्वः । मैत्र-
श्च बारहस्पत्यश्च द्वौ चरू कर्तव्यौ भवत इत्यर्थः । समासा-
न्तोदात्तत्वं, छान्दस आनङ् । तत्र बारहस्पत्यस्य प्राथम्येपि

*क, म, घ—अधिकार्थं.

स्वयम्मूर्ते स्वयम्मथित आज्य
आश्वत्थे ॥ १६ ॥ पात्रे चतुस्त्र-
क्तौ स्वयमवपन्नायै शाखायै क-

म्मथित इति स्वयं-मथिते । आज्ये । आश्व-
त्थे ॥ १६ ॥ पात्रे । चतुस्त्रक्ताविति चतुः-स्त्र-
क्तौ । स्वयमवपन्नाया इति स्वयं-अवपन्नायै ।
शाखायै । ¹⁵कर्णान् । च । अकर्णान् । च । तण्डु-

अल्पात्तरत्वान्मैत्रशब्दस्य पूर्वनिपातः । अधुना तयोर्बार्हस्पत्यस्य
लक्षणमाह—श्वेताया इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । श्वेतायाश्श्वेतवत्सा-
या गोर्दुग्धे बार्हस्पत्यः कर्तव्यः । मैत्रस्याह—स्वयम्मूर्त इत्या-
दि । तामेव श्वेतवत्सां गां आस्त्ये [आम्रस्य?]* दत्तौ दुहन्ति
दोग्धि, तत्स्वयमेवानातक्तमेव मूर्तं कठिनं भवति । ‘स्वयं-
क्तेन’ इति समासः । तदेव मूर्तं बदला[रा]दिसंयोगेन परिवद्धं
दृतिस्थमेव स्वयम्मथितं भवति । तन्नवनीतं दृतेरुद्धृत्य आतपे
स्थापितं तत्स्वयंविलीनमाज्यं भवति । आज्य इत्यत्रापि स्वयमित्य-
पेक्ष्यते । ईदृश आज्ये मैत्रः कर्तव्य इत्यर्थः । अधुना मैत्र-
पात्रस्य लक्षणमाह—आश्वत्थ इत्यादि । स्वयमवपन्नायास्स्वयमेव
भग्रायाः अश्वत्थशाखाया एकदेशेन कृते आश्वत्थे अश्वत्थविकारे
पात्रे चतुस्त्रक्तौ चतुरश्रे मैत्रश्चरुः कर्तव्यः । अश्वत्थशब्दात्
‘अनुदात्तादेरञ्’ इत्यञ्प्रत्ययः ॥

¹⁵अधुना तयोर्विधानान्तरं विदधाति—कर्णाश्चेति ॥ कर्णा-

र्णांश्चाकर्णांश्च तण्डुलान् वि चि-
नुयाद्ये कर्णास्स पर्यसि बार्हस्प-
त्यो येऽकर्णास्स आज्ये मैत्रस्व-
यङ्कृता वेदिर्भवति स्वयन्दिनं बर्-

लान् । वीति । चिनुयात् । ये । कर्णाः । सः ।
पर्यसि । बार्हस्पत्यः । ये । अकर्णाः । सः ।
आज्ये । मैत्रः । ¹⁶स्वयङ्कृतेति स्वयं-कृता ।
वेदिः । भवति । स्वयन्दिनमिति स्वयं-दिनम् ।
बर्हिः । स्वयङ्कृत इति स्वयं-कृतः । इध्मः । सा ।

शिछद्राशिछन्नाः अकर्णाः निष्फलीकृताः तण्डुलाः । कर्णांश्चाक-
र्णांश्च विचिनुयात् 'यथाभागं व्यावर्तेथाम्' इति मन्त्रेण पृथ-
कुर्यात् । ततः किमित्याह—ये इत्यादि । तत्र ये कर्णाः
छिन्नाः, स पर्यसि पूर्वोक्ते बार्हस्पत्यश्चरुः कार्यः । ये त्वकर्णाः
सः आज्ये पूर्वोक्ते मैत्रश्चरुः कार्यः ॥

¹⁶अत्र स्वयङ्कृता वेदिर्भवति । 'देवस्य त्वा'* इति स्फ्यादा-
नादि 'धा असि'† इत्यन्तं न क्रियते । तथा स्वयन्दिनं
स्वयमेव लूनं बर्हिर्भवति असिदादिना न छिनत्ति स्वयम्भग्नान्
दर्भानाहरति । दा प्लवने, इत्वनत्वे छान्दसे । तथा स्वयङ्कृत इध्मः,
न वृश्चति । उभयत्र सन्नहनादिकर्म न क्रियते । अत्र यस्या
दुग्धे आज्ये चरुः क्लृप्तः सैव श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा देया ।

हिस्स्वयङ्कृत इध्मस्सैव श्वेता श्वेत-
वत्सा दक्षिणा ॥ १७ ॥

अग्रये गृहपतये पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपति कृष्णानां व्रीहीणां

एव । श्वेता । श्वेतवत्सोतिं श्वेत-वत्सा । दक्षि-
णा ॥ १७ ॥

द्वादशकपालमाश्वत्थे त्रयस्त्रिंशच्च ॥ १ ॥

¹अग्रये । गृहपतय इति गृह-पतये । पुरोडा-
शम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति ।
वपति । कृष्णानाम् । व्रीहीणाम् । सोमाय । वन-

अथ शितिष्ठो गौर्बार्हस्पत्यस्य दक्षिणा, मैत्रस्याश्व इत्यन्ये
अनुब्राह्मणदर्शनादिच्छन्ति पूर्वोक्तञ्च ॥

इत्यष्टमे नवमौनुवाकः.

¹अथाभिषेचनीये अग्नीषोमीयस्य पशुपुरोडाशस्यानुनिर्वाप्याण्यष्टौ
देवसुवां हवींषि सन्ति, तानि विदधाति—अग्रये गृहपतये इत्या-
दि ॥ 'देवसुवामैतानि हवींषि भवन्ति'* इत्यादि ब्राह्मणम् ।
देवस्य यजमानस्यानुज्ञातारोग्रचादयो देवसुवः । गृहाणां पति-

सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरुं
सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वाद-
शकपालमाशूनां व्रीहीणां रुद्राय
पशुपतये गावीधुकं चरुं बृहस्पतये

स्पतये । श्यामाकम् । चरुम् । सवित्रे । सत्यप्र-
सवायेति सत्य-प्रसवाय । पुरोडाशम् । द्वादशक-
पालमिति द्वादश-कपालम् । आशूनाम् । व्रीही-
णाम् । रुद्राय । पशुपतय इति पशु-पतये ।
गावीधुकम् । चरुम् । बृहस्पतये । वाचः । पतये ।

स्वामी गृहपतिः । 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
कृष्णव्रीह्यादयो वाक्यशेषात्प्रायशः प्रसिद्धाः कृष्णवर्णाः, कृष्णाः ।
व्रीहीणामित्यादौ 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ।
वनानां पतिस्वामी वनस्पतिः । पारस्करादित्वात्सुट्, 'उभे
वनस्पत्यादिषु' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । श्यामा-
काः श्यामाकाख्याः । सवित्रे 'उदात्तयणः' इति विभक्तिरु-
दात्ता । सत्यप्रसवायामोघाभ्यनुज्ञाय । आशवष्पाष्टिका इत्येके ।
त्रिपक्षपच्या इत्यन्ये । पशूनां पतिस्वामी पशुपतिः । 'परादि-
श्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । गावीधुकास्तृणतण्डुलाः । बृहतां
पतिः बृहस्पतिः । वनस्पतिवत्सुट्, 'सावे-
काचः' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम्, 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति
संहितायां सत्वम् । 'षष्ठीयुक्तच्छन्दसि वा' इति पत्युर्धित्वम् ।

वाचस्पतये नैवारं चरुमिन्द्राय ज्ये-
ष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महा-
ब्रीहीणां मित्राय सत्यायाम्बानां च-
रुं वरुणाय धर्मपतये यवमयं चरुं
सविता त्वा प्रसवानां सुवताम्-

नैवारम् । चरुम् । इन्द्राय । ज्येष्ठाय । पुरोडा-
शम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।
महाब्रीहीणामिति महा-ब्रीहीणाम् । मित्राय ।
सत्याय । आम्बानाम् । चरुम् । वरुणाय । धर्म-
पतय इति धर्म-पतये । यवमयमिति यव-म-
यम् । चरुम् । ^२सविता । त्वा । प्रसवानामिति
प्र-सवानाम् । सुवताम् । अग्निः । गृहपतीनामि-

नीवाराशुष्कजलाशयोत्थिताः । ज्येष्ठाय प्रशस्यतमाय । महा-
ब्रीह्यशशालय इति केचित् । स्वयं विशीर्णब्रीहिभ्यस्स्वयमुत्पन्ना
ब्रीह्य इत्यन्ये । सत्यस्वरूपाय मित्राय* । धर्मपतिः धर्मस्य
पाता । पूर्ववत्स्वरः । यवमयं 'द्व्यचश्छन्दसि' मयट् ॥

^२अथ पुरोडाशस्विष्टकृतः पुरस्तात् ब्रह्मा यजमानस्य हस्तं
गृह्णाति—सवितेत्यादि ॥ अत्र प्रसवस्य प्राधान्यात् तृतीयस्सविता
प्रथम आसीत् । सर्वत्र तादर्थ्ये चतुर्थ्याष्पष्ठी । प्रसवानां प्रसवार्थं
सर्वासु प्रवृत्तिप्त्रनुज्ञानार्थं सविता त्वां सुवतां प्रेरयतु । षू प्रेरणे,

*आम्बाः धान्य विशेषाः इति माधवीयम्.

मि॒र्गृ॒हप॒तीना॑ ५ सो॒मो व॒नस्प॒ती-
ना॑ ५ रु॒द्रः प॒शूना॑म् ॥ १८ ॥ बृ॒ह-
स्प॒तिर्वा॒चामिन्द्रो॑ ज्ये॒ष्ठानां॑ मि॒त्र-
स्स॒त्यानां॑ वरु॒णो ध॒र्मप॒तीनां॑ ये
दे॒वा दे॒वसु॒वस्स्थ॑ त इ॒ममा॑मु॒ष्याय॑-

ति॑ गृ॒ह-प॒तीना॑म् । सो॒मः । व॒नस्प॒तीना॑म् । रु॒द्रः ।
प॒शूना॑म् ॥ १८ ॥ बृ॒हस्प॒तिः । वा॒चम् । इन्द्रो॑ ।
ज्ये॒ष्ठाना॑म् । मि॒त्रः । स॒त्याना॑म् । वरु॒णः । ध॒र्म-
प॒तीना॑मि॒ति ध॒र्म-प॒तीना॑म् । ये । दे॒वाः । दे॒वसु॒-
व॒ इति॑ दे॒व-सु॒वः । स्थ॑ । ते । इ॒मम् । आ॒मु॒ष्या-

प्रेरणमनुज्ञैव । सर्वत्रानुज्ञातो भवेत्यर्थः । थाथादिना प्रसवशब्दो-
न्तोदात्तः । गृहपतीनामिति । भावप्रधानो निर्देशः । यानि गृहपति-
त्वानि बहुविधानि तदर्थं सुवताम्, सोमस्त्वां वनस्पत्यर्थं सुवताम्,
रुद्रः पशूनां पतिः त्वां पश्वर्थं सुवतां, वागर्थं बृहस्पतिस्सुवताम्,
ज्येष्ठानां ज्येष्ठत्वाय इन्द्रस्सुवताम्, सत्यत्वाय मित्रस्सुवताम्, धर्म-
पतित्वार्थं वरुणस्सुवताम् । हे देवा अग्न्यादयो वरुणान्ताः ये
यूयं देवसुवस्स्थ देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य यजमानस्य सवितारः
प्रेरकास्स्थ ते यूयं यस्मादेवं प्रसवादीनामनुज्ञातारः तस्मादिममा-
मुष्यायणं सिंहवर्मणः पुत्रं नन्दिवर्माणं अनमित्रायानमित्रत्वाय
अविद्यमानशत्रुत्वाय सुवध्वम् । अनुजानीत अशत्रुमेनं कुरुतेत्यर्थः ।
इममामुष्यायणमिति सर्वनामद्वयं विशेषार्थमुपादीयते । अमुष्यश-

णमनमि॒त्राय॑ सुव॒ध्वं॑ म॒हते॑ क्ष॒त्राय॑
म॒हत॑ आधि॒पत्याय॑ म॒हते॑ जान॒रा-
ज्यायै॑ष वो॑ भर॒ता राजा॑ सोमो-

य॒णम् । अ॒नमि॒त्राय॑ । सु॒व॒ध्वम् । म॒हते॑ । क्ष॒त्राय॑ ।
म॒हते॑ । आधि॒पत्यायेत्याधि॑-प॒त्याय॑ । म॒हते॑ ।
जान॒राज्यायेति॑ जान॒-रा॒ज्याय॑ । ^३ए॒षः । वः ।
भ॒र॒ताः । राजा॑ । 'सोमः॑ । अ॒स्माकं॑ । ब्रा॒ह्म॒णा-

ब्दान्नडादित्वात्फक् । किञ्च—महते च क्षत्राय बलाय महते
चाधिपत्याय स्वामित्वाय महते अविच्छिन्नाय च जानराज्याय
जनानां राजा जनराजः तद्भावाय । उभयत्रापि गुणवचनत्वात्
प्यञ् । इममामुष्घायणं सुवध्वमित्येव । 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यया-
नम्' इति महतो विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

^३यजमानायतने तिष्ठन् रत्निभ्यो जानपदेभ्योर्ध्वर्युरावेदयते—
एष व इति ॥ भरतानां निवासो जनपदो भरताः । 'जनपदे
लुप्' । भरतानां राजानोपि भरताः । 'तस्य राजन्यपत्यवत्'
इति 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्', 'यजिञोश्च' इति बहुषु
लुक् । हे भरताः एष वो युष्माकं राजा, योयं राजसूयेन
यजते । एवमयं व्याख्यातिगतो भवति, राज्यं चास्मिन् प्रति-
हितम् । यद्यसौ भरतानामेव राजा तदानीमेवं, नान्यदा । यथा-
जनपदमिति केचित् ॥

^४ब्रह्मा जपति—सोम इति ॥ अस्माकं ब्राह्मणानां सोमो

स्माकं ब्राह्मणानां राजा प्रति
त्यन्नाम राज्यमधायि स्वां तनुवं
वरुणो अशिश्चेच्छुचेमित्रस्य व्रत्या

नाम् । राजा । ^५प्रतीति । त्यत् । नाम । राज्यम् ।
अधायि । स्वाम् । तनुवम् । वरुणः । अशिश्चेत् ।
शुचेः । मित्रस्य । व्रत्याः । अभूम् । अमन्महि ।

राजा, अधुना अयञ्चेति । सर्वदा सराजका एव वयमित्य-
भिप्रायः ॥

^५यजमानो मुखं विमृष्टे—प्रति त्यदिति द्वाभ्यां वारुणीभ्यां
त्रिष्टुब्भ्याम् ॥ 'महत ऋतस्य नाम' इति प्रथमाया अन्तः ।
द्वे अप्यनवसाने । त्यत् एतद्वाज्यं नाम नमनीयं प्रत्यधायि मयि
प्रतिहितं प्रतिष्ठितमभूत् । यद्वा—छन्दसो लुङ् । प्रतिधीयताम् ।
'राज्यमेवास्मिन् प्रतिदधाति'* इति ब्राह्मणम् । हेतुमाह—
स्वामात्मीयां तनुवं शरीरं अनुज्ञातृस्वभावत्वं यस्माद्वरुणोशिश्चेत्
आश्रितवानासीत् मम धर्मपतित्वाभ्यनुज्ञानं कृतवान् । तेन राज्यं
प्रत्यधायीति । 'वरुणसवमेवावरुन्धे'* इत्यादि ब्राह्मणम् । उदा-
हरणमात्रं वरुणग्रहणं सवित्रादीनां सर्वेषामपि देवसुवां यथा
प्रसूतं राज्यं प्रत्यधायीति वेदितव्यम् । श्रयतेर्लुङि 'बहुलं
छन्दसि' इति शपश्शुः । किञ्च; शुचेमित्रस्य व्रत्याः कर्मयो-
ग्याः अभूम् । 'तत्र साधुः' इति यत् । अत एव महत
ऋतस्य च सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम नमनं अमन्महि ज्ञातवन्तः ।

अभूमामन्महि महत् ऋतस्य नाम
सर्वे व्राता वरुणस्याभूवन्वि मित्र
एवैररातिमतारीदसूषुदन्त यज्ञियां

महत्तः । ऋतस्य । नाम । सर्वे । व्राताः । वरुण-
स्य । अभूवन् । वीति । मित्रः । एवैः । अरातिम् ।
अतारीत् । असूषुदन्त । यज्ञियाः । ऋतेन । वीति ।

मनुतेर्लङि, शपो लुक् । यद्वा—न केवलं मित्रस्य व्रत्या अभूम ;
अपि तु ऋतस्य च नामाङ्गमहीति ॥

अथ द्वितीया । किम्बहुना सर्वे ऋत्विजः वरुणस्य व्राताः
कर्मयोग्या अभूवन् । छान्दसोऽङ् । मित्र एवैरागमनैः अस्मा-
कमरातिमदानशीलं शत्रुं व्यतारीत् वितारयतु दातारं करोतु ।
छान्दसो लुङ् । यदा विपूर्वस्तरतिः विप्लवे वर्तते, विनाशो वि-
प्लवः, चुरादिः, विनाशयत्वित्यर्थः । रातेः क्तिञ्चि रातिः, न
रातिः अरातिः । यद्वा—अरातिं शत्रुं विशेषेण तारयतु अति-
क्रमयतु । किञ्च ; यज्ञियाः यज्ञसम्पादनार्हाः ऋत्विजः अस्मा-
नृतेन यज्ञेनासूषुदन्त सूदयन्तु । षू क्षरणे । रसास्वादानेन
सूदयन्तु । ' यज्ञात्विग्म्यां घखञौ ' । किञ्च ; उ इति समुच्चये ।
त्रितोमिः त्रिभ्यो लोकेभ्य उत्पन्नः, त्रिभ्यो वातिवातेभ्यः, त्रिभिर्वा
ब्राह्मणादिभिः, लौकिकैर्वा कृतप्राप्तिः । स त्रितः अस्माकं जरि-
माणं स्तोत्रम् । जीर्यतेरौणादिक इमनिच् । जनित्रशब्दाद्वा
भावे छान्दस इमनिच्, ' तुरिष्ठेमेयस्सु ' इति तृशब्दलोपः ।
जरिमा स्तोत्रत्वं तत् अग्निः व्यानद् व्याप्नोतु अस्माकं स्तुतिं

ऋतेन व्यु त्रितो जरिमाणं न आ-
नड्विष्णोः क्रमोसि विष्णोः क्रान्त-
मसि विष्णोर्विक्रान्तमसि ॥ १९ ॥

उ । त्रितः । जरिमाणम् । नः । आनट् । वि-
ष्णोः । क्रमः । असि । विष्णोः । क्रान्तम् ।
असि । विष्णोः । विक्रान्तमिति वि-क्रान्तम् ।
असि ॥ १९ ॥

पशूनां व्राताः पञ्चविंशतिश्च ॥ १० ॥

गृहीत्वा स्तोत्रफलं ददात्वित्यर्थः । अश्वोतेर्दिडि व्यत्ययेन पर-
स्मैपदं, विकरणव्यत्ययेन श्वम् । नशेर्वा गत्यर्थाद्दिडि 'मन्त्रे
घस' इति च्छेर्लुक्, 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः । यद्वा—
उक्तं ऋतेनास्मानसूषुदन्तेति तदिदमस्माकं जरिमाणं जरां दीर्घा-
युष्टं व्यानद्वापयतु । अन्तर्भावितण्यर्थाद्दिडि । कियच्चिरमित्याह—
उ इत्यप्यर्थे । त्रितोपि त्रिम्योपि वयोभ्यः पुरस्तात् जरिमाणं
नः प्रापयतु सर्वमायुर्जीवयत्वित्यर्थः ॥

१-२ त्रीन्विष्णुक्रमान् प्राचः क्रामति—विष्णोः क्रमोसीति ॥
ठयाख्यातम्* ॥

इत्यष्टमे दशमोनुवाकः.

अर्थेतस्थापां पतिरसि वृषास्यू-

¹अर्थेत इत्यर्थ—इतः । स्थ । ²अपाम् । पतिः ।

¹अभिषेकार्थं षोडश सप्तदश वा वायव्यैर्गृह्णाति—अर्थेतस्थे त्येतैर्मन्त्रैः ॥ एतास्वप्सु प्रथममाज्येन हुत्वा ग्रहान् गृह्णाति । यस्मिन्नेव जुहोति, तस्मिन्नेव जले तेनैव मन्त्रेण ग्रहं गृह्णाति । तत्र ‘ आपो देवीः ’ इत्यादिका त्रिष्टुप् सर्वत्रानुपज्यते । ‘ राष्ट्रदास्थ राष्ट्रं दत्त स्वाहा ’ इत्यन्तेन होमः, ‘ राष्ट्रदास्थ राष्ट्रममुष्मै दत्त ’ इत्यन्तेन ग्रहणम् । अमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तं विशेषवाचिपदमुपादीयते, यथा राजसिंहवर्मणे दत्तेति । ‘ अपां ग्रहान् गृह्णात्येतद्वाव राजसूयम् ’* इत्यग्निकाण्डे ब्राह्मणं भवति । तत्रायं प्रयोगक्रमः—‘ अर्थेतस्थापो देवीर्मधुमतीरगृह्णन् ’ इत्यारभ्य ‘ राष्ट्रं दत्त स्वाहा ’ इति सारस्वतीष्वप्सु प्रागेवानीतासु वहन्तीनां वा जले आज्येन जुहोति, पुनश्च ‘ अर्थेतस्थापो देवीः ’ इत्यारभ्य, ‘ राष्ट्रं राजेन्द्रवर्मणे दत्त ’ इति तस्मिन्नेव जले वायव्यैः पर्णमयेन गृह्णाति । पर्णमयेन स्रुवेणेति केचित् । एवमुत्तरत्रापि होमग्रहणे सर्वत्र समानमन्त्रे कर्तव्ये । मन्त्रार्थस्तु—अर्थेतस्थ हे आपः अर्थमरणीयं स्थानान्तरं यन्ति गच्छन्तीति अर्थेतः । एतेः क्विप् । तादृशीर्व आपः व्यापनस्वभावाः देवीः दीप्तिमतीः मधुमतीः मधुरसवतीः अगृह्णन्देवाः, ऋत्विजो वा । ऊर्जस्वतीः बलवतीः राजसूयाय राजसूयार्थं राजसूये अभिषेकार्थमगृह्णन् चितानाः चिन्तयन्तीः राजसूयाभिनिष्पन्त्युपायचिन्ताव्यापताः । यद्वा—राजसूयाय चिताना देवा अगृह्णन् । राजेह सूयते राजा वानेन सूयते इति राजसूयः ऋतुः, ‘ राजसूयसूर्य ’ इति क्यपि निपात्यते । चिती

मिर्वृषसेनोसि व्रजक्षितस्थ मरु-

असि । ^३वृषा । असि । ऊर्मिः । ^४वृषसेन इति

सञ्चेतने, चुरादिरनुदात्तेत्, ' बहुलमन्यत्रापि ' इति णिलुक्, ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक्, लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातु-स्वरः । याभिर्युष्माभिर्मित्रावरुणौ कर्मस्वभ्यषिञ्चन्देवाः, याभिश्च युष्माभिरिन्द्रमभ्यषिञ्चन् देवाः, अरातींश्चात्यनयन् इन्द्रं सर्वान् शत्रूनतीत्योपरीन्द्रं स्थापितवन्तः; ता यूयं राष्ट्रदास्थ राष्ट्रस्य दात्र्यस्थ, अद्भिर्हि राष्ट्रं भवति । ता यूयमस्मै राष्ट्रं दत्त, स्वाहा स्वाहुतमिदमाज्यमस्तु इति होमे । ग्रहणे तु यस्माद्राष्ट्र-दास्थ, तस्मादमुष्मै राजेन्द्रवर्मणे राष्ट्रं दत्त ; ता वो गृह्णामीति ॥

^२पुन्नदस्य शोणादेर्वा जलं—अपाम्पतिरसीति ॥ अपाम्पति-स्समुद्रः तदीया आप उच्यन्ते ; विकारे प्रकृतिशब्दात् । समु-दायशब्दादेकवचनम् । शोणादीनां पुंस्त्वेन अपांपतित्वम् । ' अडि-दम् ' इति षष्ठ्या उदात्तत्वम् ॥

^३अथ नद्यां पुरुषे पशौ वा तिष्ठति प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युज्यति, अन्वीपमन्यः; तयोः प्रतिस्त्रोता य ऊर्मिर्भवति, तज्जलं गृह्णाति—वृषास्यूर्मिरिति ॥ वृषा वर्षिता वृष्टिहेतुत्वात् । प्रधाने[धानं] वा ; सङ्घातरूपत्वात् । ऊर्मिस्सङ्घातार्था अरणशीला वा ॥

^४अथानुस्त्रोता य ऊर्मिस्तज्जलं गृह्णाति—वृषसेनोसीति ॥ सेक्री सेना यस्य संघातत्वेन महत्त्वात् सेकसामर्थ्याच्च । छान्दसमन्तो-दात्तत्वम् । केचित्तु—वृषास्यूर्मिरित्येतावता ऊर्मिजलं गृह्णाति, वृषसेनोसीति पल्वल्यमिति ॥

तामोजस्थ सूर्यवर्चसस्थ सूर्य-
त्वचसस्थ मान्दास्थ वाशास्थ

वृष-सेनः । असि । ⁵व्रजक्षित इति व्रज-क्षितः ।
स्थ । ⁶मरुताम् । ओजः । स्थ । ⁷सूर्यवर्चस इति
सूर्य-वर्चसः । स्थ । ⁸सूर्यत्वचस इति सूर्य-त्व-
चसः । स्थ । ⁹मान्दाः । स्थ । ¹⁰वाशाः । स्थ ।

⁵अथ कूप्या गृह्णाति—व्रजक्षितस्थ इति ॥ व्रजे वेष्टितेवकाशे
क्षियन्ति निवसन्तीति व्रजक्षितः । क्षि निवासगत्योः ॥

⁶प्रतीपोदकमावर्तजलं गृह्णाति—मरुतामोजस्थेति ॥ मरुतां
वायूनामोजः बलं स्थ; तेन निर्वृत्तत्वात् ॥

⁷आदित्ये दृश्यमाने यदा वर्षति तज्जलं गृह्णाति—सूर्यवर्चस-
स्थेति ॥ सूर्यं वर्चयन्ति भृशं दीपयन्ति । ' गतिकारकयोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च ' इत्यमुन् । सातपेहि वर्षे भृशमादित्यो
दीप्यते । बहुव्रीहिर्वा सूर्यस्येव वर्चो येषामिति । सूर्यरश्मिसंयोगेन
वर्चस्वित्वात् ॥

⁸यत्र कुत्र चित्प्रसन्नं जलं गृह्णाति—सूर्यत्वचसस्थेति ॥ त्वच
संवरणे, सूर्यं त्वचन्ति संवृण्वन्ति । पूर्ववदमुन् । यामु खलु निर्मला-
स्वप्सु रूपाणि परिदृश्यन्ते ताः खलु सर्वरूपप्रकाशनं सूर्यमपि
स्वमहिम्ना संवृण्वन्ति ॥

⁹स्थावराणां गृह्णाति, द्वादीर्वा—मान्दास्थेति ॥ मन्दस्वभावाः ।
मां दत्तदेवेभ्य इति द्वादं कुर्वाणाः, अशोप्या इत्यन्ये ॥

¹⁰अवश्यायोदकं गृह्णाति—[वाशास्थेति ॥ वाशा वश्याः नीहारो

शक्ररीस्थ विश्वभृतस्थ जन-
भृतस्थाग्नेस्तेजस्यास्थापामोषधी-
नाꣳ रसस्थापो देवीर्मधुमती-

¹¹ शक्ररीः । स्थ । ¹² विश्वभृत इति विश्व-भृतः ।
स्थ । ¹³ जनभृत इति जन-भृतः । स्थ । ¹⁴ अग्नेः ।
तेजस्याः । स्थ । ¹⁵⁻¹⁶ अपाम् । ओषधीनाम् ।
रसः । स्थ । अपः । देवीः । मधुमतीरिति मधु-
मतीः । अगृह्णन् । ऊर्जस्वतीः । राजसूयायेति

हि नदीप्रवाहवन्मनुष्यगतिं न प्रतिबध्नाति; ततो वश्यत्वम् ॥

¹¹ गोरुल्ब्याः गोर्गर्भवेष्टनगता आपो गृह्णाति—]*शक्ररीस्थेति ॥
गर्भसंरक्षणे शक्ताशशक्रर्यः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्ण-
दीर्घत्वम् ॥

¹² पयो गृह्णाति—विश्वभृतस्थेति ॥ विश्वं विभ्रति धारयन्ति
वा पोषयन्ति वा विश्वभृतः, तद्रूपेण विवक्षितत्वात् बहुवचनं
स्त्रीत्वं च ॥

¹³ दधि गृह्णाति—जनभृतस्थेति ॥ जनं विभ्रतीति जनभृतः ॥

¹⁴ घृतं गृह्णाति—अग्नेस्तेजस्यास्थेति ॥ अग्नेस्तेजसा सहिता-
स्तेजस्याः गवादिर्द्रष्टव्यः । तेजसो वा निमित्तभूतास्तेजस्याः । 'गो-
द्वयचः' इति यत् । तेजसि वा भवाः; तदर्थं व्याप्तत्वात् ॥

*अत्र सकलेष्वप्युपलब्धेषु कोशेषु ग्रन्थपातदर्शनात् माधवीयानुसारात् [ ] एतदङ्क-
स्थो ग्रन्थोत्र योजितः.

र॒गृह्ण॑न्नु॒र्जस्वती॑ राज॒सूया॑य॒ चि॒ता-
नाः । याभि॑मि॒त्रावरु॑णाव॒भ्यषि॑ञ्चन्
याभि॑रिन्द्र॒मन॑यन्न॒त्यरा॑तीः । रा॒ष्ट्र-
दा॒स्थं रा॒ष्ट्रं द॑त्त॒ स्वाहा॑ रा॒ष्ट्रदा॑स्थं
रा॒ष्ट्रम॒मुष्मै॑ दत्त ॥ २० ॥

दे॒वीरा॑प॒स्सं मधु॑मती॒र्मधु॑मतीभि-

राज-सूयाय । चितानाः । याभिः । मित्रावरुणा-
विति मित्रा-वरुणौ । अभ्यषिञ्चन्नित्यभि-असि-
न् । याभिः । इन्द्रम् । अनयन् । अतीति । अरा-
तीः । राष्ट्रदा इति राष्ट्र-दाः । स्थ । राष्ट्रम् ।
दत्त । स्वाहा । राष्ट्रदा इति राष्ट्र-दाः । स्थ ।
राष्ट्रम् । अमुष्मै । दत्त ॥ २० ॥

अत्येकादश च ॥ ११ ॥

¹ देवीः । आपः । समिति । मधुमतीरिति म-

¹⁵⁻¹⁶ मधु गृह्णाति—अपामोषधीनां रसस्थेति ॥ अद्रच ओषधी-
भ्यश्च निष्पत्तेः ॥

इत्यष्टमे एकादशोनुवाकः.

¹ एवं गृहीत्वाथ वैतसे द्रोणकलशे ग्रहान् समवनयति—देवी-

स्सृज्यध्वं महि वर्चः क्षत्रियाय वन्वा
ना अनाधृष्टास्सीदतोर्जस्वतीर्महि
वर्चः क्षत्रियाय दधतीरनिभृष्टमसि

धु-मतीः । मधुमतीभिरिति मधु-मतीभिः ।
सृज्यध्वम् । महि । वर्चः । क्षत्रियाय । वन्वानाः ।
²अनाधृष्टा इत्यना-धृष्टाः । सीदत् । ऊर्जस्वतीः ।
महि । वर्चः । क्षत्रियाय । दधतीः । ³अनिभृष्टमि-
त्यनि-भृष्टम् । असि । वाचः । बन्धुः । तपोजा

राप इति ॥ हे देवीरापः मधुमतीः मधुमत्यः मधुरसवत्यः
मधुमतीभिस्संसृज्यध्वं परस्परमेकीभवत् । महि महत् वर्चः क्षत्रि-
यायास्मै वन्वानाः याचमानाः । वनु याचने शानच् ॥

[²अन्तराहोतुर्धिष्ण्यं ब्राह्मणाच्छंसिनश्च सादयति—अनाधृष्टा
इति ॥ हे आपः अनाधृष्टाः केनाप्यतिरस्कृताः ऊर्जस्वतीः बलवत्यः
महि महत् वर्चः क्षत्रियायास्मै]* दधतीः दधत्यः धारयन्त्यः
ददत्यो वा । एवम्भूतास्सत्यः अत्र सीदतेति ॥

³शतमानं हिरण्यं प्रग्रथ्नाति—अनिभृष्टमिति ॥ अनिभृष्टमस-
न्तप्तमसि रक्षोभिः । वाचो बन्धुः हिरण्यवतां हि वाक् सर्वा-
नभिभवति, वाच उत्कर्षहेतुश्च । तपोजाः अग्नेर्जातत्वात् । 'जन-

*अत्रोपलब्धेषु सर्वेष्वेव कोशेषु ग्रन्थो गलितः, अतौत्र [ ] चिह्नमध्ये माधवीया-
नुसाराद्ग्रन्थो योजितः.

वाचो बन्धुस्तपोजास्सोमस्य दात्र-
 मासि शुक्रावश्शुक्रेणोत्पुनामि च-
 न्द्राश्चन्द्रेणामृता अमृतेन स्वाहा
 राजसूयाय चितानाः । सधमादो
 इति तपः—जाः । 'सोमस्य । दात्रम् । असि ।
⁵शुक्राः । वः । शुक्रेण । उदिति । पुनामि । च-
 न्द्राः । चन्द्रेण । अमृताः । अमृतेन । स्वाहा ।
 राजसूयायेति राज—सूयाय । चितानाः । ⁶सध-
 सनखनक्रमगमो विट् ' विडुनोरनुनासिकस्यात् ' इत्यात्वं, लिङ्ग-
 व्यत्ययः ॥

⁴तद्वैतस अवदधाति—सोमस्येति ॥ सोमस्य दात्रं देयं त्वमसि
 दक्षिणारूपत्वात् ॥

⁵हिरण्येनोत्पुनाति—शुक्रा व इति । शुक्राः निर्मलाः वः
 युष्मान् शुक्रेण पुनामि । चन्द्राः कान्ताः आह्लादनीर्वा चन्द्रेण
 तादृशेन हिरण्येन । अमृता अमरणाः अमरणहेतुभूताः तादृशे-
 नानेन जीवनहेतुना व उत्पुनामि । स्वाहा एवं कर्तव्यमिति सैव
 वागाह । राजसूयाय चिताना इति व्याख्यातम्* । केचित्तु—
 त्रिभिरुत्पवनमाहुः । तदा 'शुक्रा वश्शुक्रेणोत्पुनामि स्वाहा
 राजसूयाय चितानाः' इति 'चन्द्राश्चन्द्रेणोत्पुनामि स्वाहा राज-
 सूयाय चितानाः' इति 'अमृता अमृतेनोत्पुनामि स्वाहा राज-
 सूयाय चितानाः' इति प्रयोगाः ॥

⁶अथ पाल्यशादिषु पात्रेषु गृह्णाति—सधमाद् इति त्रिष्टुभा ॥

द्युन्निनीरूर्ज एता अनिभृष्टा अप-
स्युवो वसानः । पस्त्यासु चक्रे वरु-
णस्सधस्थमपा^५ शिशुः ॥ २१ ॥

मातृतमास्वन्तः । क्षत्रस्योल्बमसि
माद् इति सध-मादः । द्युन्निनीः । ऊर्जः । एताः ।
अनिभृष्टा इत्यनि-भृष्टाः । अपस्युवः । वसानः ।
पस्त्यासु । चक्रे । वरुणः । सधस्थमिति सध-
स्थम् । अपाम् । शिशुः ॥ २१ ॥ मातृतमास्विति
मातृ-तमासु । अन्तः ।^७ क्षत्रस्य । उल्बम् ।

सहैकस्मिन् पात्रे मादयन्त इति सधमादः । मद् तृप्तियोगे,
चौरादिकः, क्विपि णिलोपः, 'सधमाधस्थयोश्छन्दसि' इति स-
धादेशः । द्युन्निनीर्धनवतीः दीप्तिमतीर्वा । ऊर्जः ऊर्जयित्रीः । ऊर्ज-
यतेः कर्तरि क्विप् । बलहेतुभूताः । अनिभृष्टाः अक्लिष्टाः अप-
स्युवः अपांसि कर्माणीच्छन्तीः । छान्दस उवङ् । एवम्भूता
एता अपः वसानः आच्छादयन् एताभिरात्मानं छादयित्वा
पस्त्यासु गृहभूतास्वेतासु सधस्थमेताभिस्सहस्थानं वरुणश्चक्रे करो-
ति । अपामासां शिशुश्शिशुरिव मातृतमासु अतिशयेन जगतो
निर्मात्रीषु पस्त्यासु भूतासु अन्तः मध्ये वरुणः सधस्थं करोति
यथा मातृणामुदरे शिशुस्सहवासं करोति । ता एवम्महानुभावाः
अस्याभिषेकाय गृह्णामीति ॥

^७ताप्यं परिधापयति—क्षत्रस्योल्बमिति ॥ व्याख्यातं वाजपेये* ।
घृताक्तं ताप्यम् ॥

क्षत्रस्य योनिरस्याविन्नो अग्निर्गृह-
पतिराविन्न इन्द्रो वृद्धश्रवा आविन्नः
पूषा विश्ववेदा आविन्नो मित्रावरु-
णावृतावृधावाविन्ने द्यावापृथिवी धृ-
तव्रते आविन्ना देव्यदितिर्विश्वरू-
प्याविन्नोऽयमसावांमुष्यायुणोऽस्यां

असि । ^८क्षत्रस्य । योनिः । असि । ^९आविन्नः । अग्निः ।
गृहपतिरिति गृह-पतिः । ^{१०}आविन्नः । इन्द्रः ।
वृद्धश्रवा इति वृद्ध-श्रवाः । ^{११}आविन्नः । पूषा ।
विश्ववेदा इति विश्व-वेदाः । ^{१२}आविन्नो । मित्रा-
वरुणाविति मित्रा-वरुणौ । ऋतावृधावित्यृत-
वृधौ । ^{१३}आविन्ने इति । द्यावापृथिवी इति द्यावा-
पृथिवी । धृतव्रते इति धृत-व्रते । ^{१४}आविन्ना ।
देवी । अदितिः । विश्वरूपीति विश्व-रूपी ।
^{१५}आविन्नः । अयम् । असौ । आमुष्यायुणः ।

^८पाण्डुरं वासः परिधत्ते—क्षत्रस्य योनिरसीति ॥ क्षत्रस्य
बलस्य राजन्यस्य वा योनिः कारणमसीति । अस्मिन् कर्मणि
(यद्वा) स जातो भवतीति हि स्तुतिः ॥

^{९-१५}आविन्नो यजमानं वाचयन् बर्हिरुदानयति—आविन्नो
अग्निरित्यादि ॥ अग्निरिदानीमनेन मुख्येन कर्मणा गृहपतिराविन्नः

विश्यस्मिन्नाष्ट्रे महते क्षत्राय महत
आधिपत्याय महते जानराज्यायै

अस्याम् । विशि । अस्मिन् । राष्ट्रे । महते । क्षत्राय ।
महते । आधिपत्यायेत्याधि-पत्याय । महते ।

लब्धात्मा, परिनिष्पन्नात्मा वा । विन्दतेविद्यतेर्वा निष्ठा । अग्नेर्गृह-
पतित्वमिदानीं परिनिष्पन्नमिति । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम्, कर्तरि निष्ठायां तु व्यत्ययेन । इन्द्रश्चेदानीं
वृद्धश्रवाः प्रवृद्धकीर्तिः आविन्नः । पूषा चेदानीं विश्ववेदाः
विश्वस्य वेदिता आविन्नः । ' गतिकारकयोरपि ' इत्यसुन् ।
विश्वधनो वा । मित्रावरुणौ चेदानीमृतावृधौ ऋतस्य यज्ञस्य
सत्यस्य वा वर्धयितारौ आविन्नौ । ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति
दीर्घत्वम् । ' देवताद्वन्द्वे च ' इति मित्रावरुणशब्दे पूर्वोत्तरपद-
योर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ च धृतव्रते
धृतकर्मणावाविन्ने । ' दिवो द्यावा ' इति द्यावादेशः, पूर्ववत्प्रकृति-
स्वरत्वम् । अदितिर्देवमाता पृथिवी वा । देवी दीप्तिमती । इदा-
नीं विश्वरूपैस्सर्वैर्विकाररूपैस्तद्वती आविन्ना । गौरादित्वात् ङीष् ।
तथाऽयं च यजमानः असौ नरसिंहवर्मा आमुष्यायणः राजेन्द्र-
वर्मणोपत्यमिति युवप्रत्ययान्तं पितुर्नाम गृह्यते; राजेन्द्रायण इति
यथा । अमुष्यशब्दान्नडादित्वात्फक् । अस्यां विशि । जाता-
वेकवचनम् । कुटुम्बभूतासु प्रजासु अस्मिन्नाष्ट्रे सर्वजनपदे आ-
विन्नः । महते क्षत्रायेति व्याख्यातम्* ॥

ष वो भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्रा-
ह्मणानां राजेन्द्रस्य ॥२२॥ वज्रो-
सि वार्त्रघ्नस्त्वयायं वृत्रं वध्याच्छ-
त्रुबाधनास्थ पात मा प्रत्यञ्चं पात

जानंराज्यायेति जानं-राज्याय । ¹⁶ एषः । वः ।
भरताः । राजा । ¹⁷ सोमः । अस्माकम् । ब्राह्मणा-
नाम् । राजा । ¹⁸ इन्द्रस्य ॥ २२ ॥ वज्रः । असि ।
वार्त्रघ्न इति वार्त्र-घ्नः । त्वया । अयम् । वृत्रम् ।
वध्यात् । ¹⁹ शत्रुबाधना इति शत्रु-बाधनाः । स्थ ।
²⁰ पात । मा । प्रत्यञ्चम् । पात । मा । तिर्यञ्चम् ।

¹⁶यजमानायतने तिष्ठन्तं प्राह—एष व इति ॥ व्याख्यात-
मेव* ॥

¹⁷सोमोस्माकमिति ॥ ब्रह्मणश्च जपो व्याख्यातः* ॥

¹⁸यजमानाय धनुः प्रयच्छति—इन्द्रस्येति ॥ व्याख्यातं वाज-
पेयां ॥

¹⁹इषून् प्रयच्छति—शत्रुबाधनास्थेति ॥ शत्रवो बाध्यन्ते
थैस्तादृशास्थेति ॥

²⁰प्रतिगृह्णाति—पात मेति ॥ हे इषवः मा पात रक्षत प्रत्यञ्चं
प्रत्यग्गमनं युष्माकमभिमुखमागच्छन्तं शत्रोर्वा । तथा पात मा तिर्यञ्चं

मां तिर्यञ्चमन्वञ्चं मा पात दिग्भ्यो मां
पात विश्वाभ्यो मा नाष्ट्राभ्यः पात
हिरण्यवर्णावुषसां विरोकेऽयस्स्थू-
णावुदितौ सूर्यस्या रोहतं वरुण

अन्वञ्चम् । मा । पात । दिग्भ्य इति दिक्-भ्यः ।
मा । पात । विश्वाभ्यः । मा । नाष्ट्राभ्यः । पात ।
²¹हिरण्यवर्णाविति हिरण्य-वर्णौ । उषसाम् ।
विरोक इति वि-रोके । अयस्स्थूणावित्ययः-स्थू-
णौ । उदित्वावित्युत्-इतौ । सूर्यस्य । एति ।

तिरश्चीनगमनं पार्श्वयोश्चरन्तम् । तथा पात मान्वञ्चं अन्वगमनं
पृष्ठतो गच्छन्तम् । ऋत्विगादिना किन् । किं बहुना; दिग्भ्यस्सर्वाभ्यो
मा पात सर्वासु दिक्षु स्थितं, सर्वदिगवस्थितशत्रुपीडाभ्यो वा ।
अपि च—विश्वाभ्योपि भौमान्तरिक्षद्युप्रभवाभ्योपि नाष्ट्राभ्यः नाश-
हेतुभ्यः पात माम् । नशेरौणादिकस्त्रप्रत्ययः, वृद्धिश्च ॥

²¹बाहू उद्गृह्णाति—हिरण्यवर्णाविति त्रिष्टुभा ॥ हे हिरण्यवर्णौ
हिरण्यमयाभरणसन्नद्धौ हिरण्यवदुज्ज्वलवर्णौ वा । हे ईदृशौ बाहू ।
अयस्स्थूणौ वा । अयस्स्थूणासदृशौ अप्रधृष्यौ । 'इवे प्रतिकृतौ'
इति कनो 'देवपथादिभ्यश्च' इति लुप्, 'स्फिगन्तस्योपमेय-
नामधेयस्य' इत्याद्युदात्तत्वम् । अतश्च बाहू एकैकेनामन्त्र्येते—
हे वरुण शत्रूणां वारक हे मित्र तेषां प्रमापक अस्माकं वा
हिंसायास्त्रायक ईदृशौ युवां गर्त एतं रथपृष्ठं आकाशोदरं वा

मि॒त्र॒ गर्तं॑ त॒तश्च॑क्षा॒थाम॑दि॒तिं॒ दि॒तिं॑
च ॥ २३ ॥

स॒मि॒ध॒मा ति॑ष्ठ गाय॒त्री त्वा॒ छन्द॑-
रो॒ह॒त॒म् । व॒रु॒ण॒ । मि॒त्र॒ । गर्त॑म् । त॒तः॑ । च॒क्षा-
थाम् । अ॒दि॒ति॒म् । दि॒ति॒म् । च ॥ २३ ॥

शि॒शु॒रिन्द्र॑स्यैकच॒त्वारि॑श्च ॥ १२ ॥

^१स॒मि॒ध॒मि॒ति॑ सं-इ॒ध॑म् । ए॒ति॑ । ति॒ष्ठ॒ । गा॒य-

आरोहतं उपसां विरोके व्युष्टौ । पूजनार्थमेकस्मिन् बहुवचनम् ।
उपसो व्युष्टिकाले । एतस्या लक्षणमाह—सूर्यस्येति । उदिता-
बुदये । ‘तादौ च’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । तत आरो-
हणानन्तरं चक्षाथां पश्यतं अदितिमखण्डितं स्वजनं दितिं च
खण्डितं शत्रुजनं च तदुचितेन चक्षुषा सानुग्रहेण सनिग्रहेण च
स्वीकुरुतमित्यर्थः । यद्वा—अखण्डनं खण्डनं च स्वेषां परेषां च
पश्यतमुत्पादयतम् ॥

इत्यष्टमे द्वादशोनुवाकः.

^१अथ यजमानमध्वर्युर्दिशो व्यास्थापयति, मध्ये पश्चिमेन समि-
धमातिष्ठति पञ्चभिः । तत्र प्राचीं—समिधमिति ॥ समिद्ध्यते-
स्यामादित्य इति समित् प्राचीदिक् उपर्युपरि समिद्धा भवतीति ।
तामातिष्ठाधितिष्ठ स्वीकुरु । गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा छन्दसाम्मध्ये
प्राच्यां दिशि स्थिता त्वामवतु । त्रिवृदाख्यस्तोमश्च त्वामवत्व-
त्येव । स्तोमानाम्मव्य इति गम्यते । त्रयोवयवास्तिस्रो वृत्तयो

सामवतु त्रिवृत्स्तोमो रथन्तरं
 सामग्निर्देवता ब्रह्म द्रविणमुग्रामा
 तिष्ठ त्रिष्टुप्त्वा छन्दसामवतु पञ्चद-
 शस्तोमो बृहत्सामेन्द्रो देवता क्षत्रं
 द्रविणं विराजमा तिष्ठ जगती त्वा

त्री । त्वा । छन्दसाम् । अवतु । त्रिवृदिति त्रि-
 वृत् । स्तोमः । रथन्तरमिति रथं-तरम् । सामं ।
 अग्निः । देवता । ब्रह्म । द्रविणम् । ^२उग्राम् । ए-
 ति । तिष्ठ । त्रिष्टुप् । त्वा । छन्दसाम् । अवतु ।
 पञ्चदश इति पञ्च-दशः । स्तोमः । बृहत् । सामं ।
 इन्द्रः । देवता । क्षत्रम् । द्रविणम् । ^३विराजमिति

यस्य स त्रिवृत् नवस्तोत्रीयः । 'त्रिचक्रादीनां छन्दसि' इत्यु-
 त्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथन्तरं च साम त्वामवतु साम्नामध्ये ।
 'संज्ञायां भृतृवृजि' इत्यादिना खच् । अग्निर्देवता त्वामवतु
 देवतानां मध्ये । ब्रह्म ब्राह्मणः द्रविणं प्रशस्तं धनं त्वामवतु
 द्रविणानां मध्ये ॥

^२दक्षिणां—उग्रामिति ॥ उग्रां पितृसम्बन्धादक्षिणामातिष्ठ ।
 त्रिष्टुप् चतुश्चत्वारिंशदक्षरा । पञ्चदशस्तोमः पञ्चदशस्तोत्रीयः परि-
 माणमस्य 'स्तोमे ऽविधिः पञ्चदशाद्यर्थे' इति ङः । बृहत्साम
 इन्द्रश्च क्षत्रं क्षत्रियाः । गतमन्यत् ॥

^३प्रतीचीं—विराजमिति ॥ जगती विराट् उपर्युपरि शान्ता

छन्दसामवतु सप्तदशस्तोमो वैरु-
पं सामं मरुतो देवता विड्विण-
मुदीचीमा तिष्ठानुष्टुत्वा ॥ २४ ॥
छन्दसामवत्वेकविंशस्तोमो वै-
राजं सामं मित्रावरुणौ देवता व-

वि-राजम् । एति । तिष्ठ । जगती । त्वा । छन्द-
साम् । अवतु । सप्तदश इति सप्त-दशः । स्तो-
मः । वैरूपम् । सामं । मरुतः । देवता । विट् ।
द्विविणम् । उदीचीम् । एति । तिष्ठ । अनुष्टुवि-
त्यनु-स्तुप् । त्वा ॥ २४ ॥ छन्दसाम् । अवतु ।
एकविंश इत्येक-विंशः । स्तोमः । वैराजम् ।
सामं । मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । देवता ।

भवतीति । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । सप्तदशस्तोमः सप्तदश-
स्तोत्रीयः । वैरूपाख्यं साम । मरुतो देवता । विट् वैश्याः ॥

उत्तरां—उदीचीमिति ॥ उत्क्रम्याञ्चति भूगोळमित्युदीची ;
यत्र गच्छन्नादित्यो न दृश्यते । ‘ अनिगन्तोञ्चतौ ’ इति प्रकृ-
तिस्वरत्वम् । अनुष्टुब्द्वात्रिंशदक्षरा । एकविंशः एकविंशतिस्तो-
त्रीयः । वैराजाख्यं साम । मित्रावरुणौ देवता । समुदायस्य देव-
तात्वादेकवचनं, देवतात्वमात्रस्य विवक्षितत्वात् ; श्रुतयः प्रमाण-
मिति यथा । ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृति-
स्वरत्वम् ॥

लं द्रविणमूर्ध्वामा तिष्ठ पङ्क्तिस्त्वा
 छन्दसामवतु त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ
 स्तोमौ शाकररैवते सामनी बृहस्प-
 तिर्देवता वर्चो द्रविणमीदृङ्ङान्याह-

बलम् । द्रविणम् । ^५ऊर्ध्वाम् । एति । तिष्ठ ।
 पङ्क्तिः । त्वा । छन्दसाम् । अवतु । त्रिणवत्रयस्त्रिंश-
 शाविति त्रिणव-त्रयस्त्रिंशौ । स्तोमौ । शाकर-
 रैवते इति शाकर-रैवते । सामनी इति । बृहस्प-
 तिः । देवता । वर्चः । द्रविणम् । ^६ईदृङ् । च ।
^७अन्याहङ् । च । ^८एताहङ् । च । ^९प्रतिदृङिति प्रति-

^५मध्ये—ऊर्ध्वामिति ॥ पङ्क्तिः पञ्चपदा चत्वारिंशदक्षरा ।
 त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ त्रिणवस्सप्तविंशस्तोत्रीयः त्रयस्त्रिंशस्त्रय-
 स्त्रिंशस्तोत्रीयः । शाकरं रैवतं च सामद्वयम् । बृहस्पतिर्देवता ।
 वनस्पत्यादित्वाद्द्वयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । वर्चो दीप्तिः । निगद-
 सिद्धमन्यत् ॥

^{६-१९}अत्र मारुत एकविंशतिकपालोस्ति, तत्र मध्यमानि सप्त-
 कपालानि 'धुनिश्च ध्वान्तश्च'* इत्यारण्येनानुवाक्येनोपधीयन्ते ।
 अन्यानि चतुर्दश, एताभ्यां गणाभ्यामुपदधाति—ईदृङ्ङेत्यादिना ॥

इ॒ता॒ट्ठ॒ प्रति॒ट्ठ॒ मि॒तश्च॒ सम्मि॑-
तश्च॒ स॒भ॒राः । शु॒क्रज्यो॑तिश्च॒ चि॒-
त्रज्यो॑तिश्च॒ स॒त्यज्यो॑तिश्च॒ ज्योति॑-

ट्ठ॒ । च॒ । ¹⁰मि॒तः । च॒ । ¹¹सम्मि॑त॒ इति॒ सं-मि॑-
तः । च॒ । ¹²स॒भ॒रा इति॒ स-भ॒राः । ¹³शु॒क्रज्यो॑ति॒-
रिति॑ शु॒क्र-ज्यो॑तिः । च॒ । ¹⁴चि॒त्रज्यो॑ति॒रिति॑ चि॒-
त्र-ज्यो॑तिः । च॒ । ¹⁵स॒त्यज्यो॑ति॒रिति॑ स॒त्य-ज्यो॑-
तिः । च॒ । ¹⁶ज्योति॑ष्मान् । च॒ । ¹⁷स॒त्यः । च॒ ।

शुक्रज्योतिश्चेत्यादिना च ॥ एते चतुर्दश मरुद्विशेषाः । ताद-
र्थ्यात्कपालेषु ताच्छब्दम् । इदमिव पश्यतीदृङ् । 'त्यदादिषु
दृशः' इति क्तिन्, 'इदङ्किमोरीशकी' इतीशादेशः, 'दृकस्वव-
स्ववतसां छन्दसि' इति नुम्, 'क्तिन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् ।
अन्य इव पश्यति अन्यादृङ् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ।
एष इव पश्यति एतादृङ् । परत्र सन्निहितमेतच्छब्द आह,
आत्मनि सन्निहितमिदंशब्दः । प्रतिकूलं पश्यतीति प्रतिदृङ् ।
छान्दसः क्तिन् । मितः निभृतः । सम्मितः संहतरूपः । 'गति-
रनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सह विभर्तीति सभराः ।
छान्दसोसुन् । भरसा सह वर्तत इति वा सभराः, भरो वेगः ।
शुक्रज्योतिः येन ज्योतीषि शुक्राणि क्रियन्ते । चित्राणि पूज-
नीयानि ज्योतीषि येन क्रियन्ते स चित्रज्योतिः । सत्सु साधूनि
सत्यानि ज्योतीषि येन स सत्यज्योतिः । ज्योतिष्मान् ब्रह्मज्यो-

ष्माश्च सत्यश्चर्तुपाश्च ॥ २५ ॥
 अत्यंहाः । अग्नये स्वाहा सोमा-
 य स्वाहा सवित्रे स्वाहा सरस्व-
 त्यै स्वाहा पूष्णे स्वाहा बृहस्पत-
 ये स्वाहेन्द्राय स्वाहा घोषाय स्वा-
 हा श्लोकाय स्वाहा अशाय स्वाहा
 भगाय स्वाहा क्षेत्रस्य पतये स्वा-

¹⁸ ऋतपा इत्यृत-पाः । च ॥ २५ ॥ ¹⁹ अत्यंहा
 इत्यति-अंहाः । ²⁰ अग्नये । स्वाहा । ²¹ सोमाय ।
 स्वाहा । ²² सवित्रे । स्वाहा । ²³ सरस्वत्यै । स्वाहा ।
²⁴ पूष्णे । स्वाहा । ²⁵ बृहस्पतये । स्वाहा । ²⁶ इन्द्रा-
 य । स्वाहा । ²⁷ घोषाय । स्वाहा । ²⁸ श्लोकाय ।
 स्वाहा । ²⁹ अशाय । स्वाहा । ³⁰ भगाय । स्वाहा ।
³¹ क्षेत्रस्य । पतये । स्वाहा । ³² पृथिव्यै । स्वाहा ।

तिः । सत्यस्सति साधुः । छान्दसमन्तोदात्तत्वम् । ऋतस्य
 यज्ञस्य पाता रक्षकः ऋतपाः । अत्यंहाः अंहोतिक्रान्तवान् ।
 अत्यर्थं वा गच्छतीत्यत्यंहाः । ' गतिकारकयोरपि ' इत्यंहेरमुन् ॥

²⁰⁻²⁵ षट्पार्थिवानि वारुणानि पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति—अग्नये
 स्वाहेत्यादीनि बृहस्पत्यन्तानि ॥

²⁶⁻³¹ षडुपरिष्ठात्—इन्द्राय स्वाहेत्यादीनि क्षेत्रस्य पतये स्वाहे-
 त्यन्तानि । सर्वाणि निगदसिद्धानि ॥

हां पृथिव्यै स्वाहान्तरिक्षाय स्वा-
 हां दिवे स्वाहा सूर्याय स्वाहा
 चन्द्रमसे स्वाहा नक्षत्रेभ्यस्स्वा-
 हाद्यस्स्वाहोषधीभ्यस्स्वाहा वन-
 स्पतिभ्यस्स्वाहा चराचरेभ्यस्स्वा-
 हां परिप्लुवेभ्यस्स्वाहां सरीसृपेभ्य-
 स्स्वाहां ॥ २६ ॥

³³अन्तरिक्षाय । स्वाहा । ³⁴दिवे । स्वाहा । ³⁵सूर्या-
 य । स्वाहा । ³⁶चन्द्रमसे । स्वाहा । ³⁷नक्षत्रेभ्यः ।
 स्वाहा । ³⁸अद्य इत्यत्-भ्यः । स्वाहा । ³⁹ओषधी-
 भ्य इत्योषधि-भ्यः । स्वाहा । ⁴⁰वनस्पतिभ्य इति-
 वनस्पति-भ्यः । स्वाहा । ⁴¹चराचरेभ्यः । स्वाहा ।
⁴²परिप्लुवेभ्य इति परि-प्लुवेभ्यः । स्वाहा । ⁴³सरी-
 सृपेभ्यः । स्वाहा ॥ २६ ॥

अनुप्लुप्तपाश्र्वं सरीसृपेभ्यस्स्वाहां ॥ १३ ॥

³²⁻³⁷षट्पुरस्ताद्भूतानामवेष्टीर्जुहोति—पृथिव्यै स्वाहेत्याद्यानि नक्ष-
 त्रेभ्यस्स्वाहेत्यन्तानि ॥ पृथिव्यादिभ्यः मृत्युरवेष्टो भवति विना-
 शितो भवति ॥

³⁸⁻⁴³षट्पुरिष्ठादद्भ्यस्स्वाहेत्याद्याः सरीसृपेभ्यस्स्वाहेत्यन्ताः । सर्वा

सोमस्य त्विषिरसि तवेव मे त्वि-
षिर्भूयाद्मृतमसि मृत्योर्मा पाहि

¹सोमस्य । त्विषिः । असि । तव । इव । मे ।
त्विषिः । भूयात् । अमृतम् । असि । मृत्योः ।

निगदसिद्धाः । चरणशीलाश्वराचराः । चरेर्यङ्गुगन्तात्पचाद्यचि अभ्या-
सस्याडागमः । परितः प्लवनशीलाः परिप्लवाः । स एवाच् ।
सर्पणशीलास्सरीसृपाः । सृपेर्यङ्गुगन्तात्पचाद्यचि अभ्यासस्य रीगा-
गमः, ' न धातुलोप आर्धधातुके ' इति गुणाभावः ॥

इत्यष्टमे त्रयोदशोनुवाकः.

¹यजमानायतने शार्दूलचर्मोपस्तृणाति—सोमस्य त्विषिरसीति ॥
सोमस्य या त्विषिर्दीप्तिः सैव त्वमसि दीप्तत्वात् व्यापित्वाच्छा-
न्तत्वाच्च । तवेव मे ममापि त्विषिर्भूयात् दीप्ता व्यापिनी शान्ता
चेत्याशास्ते ॥

²चर्मणोधस्ताद्रजतमुपास्यति—अमृतमिति ॥ अमृतममरणहेतु-
रसीति । मृत्योर्मा पाहि । ' मृत्योर्वा एष वर्णः । यच्छा-
र्दूलः '* इति शार्दूलचर्मणोधस्तादन्तर्धानकरणेन मृत्योरन्तर्धानकर-
णमाशास्ते ॥

द्विद्योन्मां पाह्यवेष्टा दन्दशूका नि-
रस्तं नमुचेशिरः । सोमो राजा

मा । पाहि । ^३द्विद्योत् । मा । पाहि । ^४अवेष्टा
इत्यव-इष्टाः । दन्दशूकाः । ^५निरस्तमिति निः-
अस्तम् । नमुचेः । शिरः । ^६सोमः । राजा ।

^३उपरिष्ठात्सुवर्णमधिनिदधाति—द्विद्योदिति ॥ द्विद्युत् आयुध-
मुच्यते । द्युतेः क्विपि द्विर्वचनं, ' द्युतिस्वाप्योस्सम्प्रसारणम् '
अत्रापि भवति । ततो मां पाहि । ' सुपां सुलुक् ' इति
पञ्चम्या लुक्, वर्णव्यत्ययेन उकारस्योकारः । यद्वा—द्युतेर्विचि
द्विर्वचने गुणे द्विद्योदिति । शब्दान्तरं दितेर्द्विद्युत् अवखण्डन-
कृदिति केचित् । सुवर्णविशेषणं वा । हे सुवर्णं द्विद्योत् द्योत-
मान मा पाहीति ॥

^४क्लीबं सीसेन विद्धयति—अवेष्टा इति ॥ अवेष्टाः विनाशिताः ।
अवपूर्वो यजिर्विनाशने । दन्दशूकाः दशनशीलास्सर्पादयः ।
' यजजपदशां यडः ' इत्यूकप्रत्ययः ॥

^५लोहितायसं पादेन निरस्यति—निरस्तमिति गायत्र्यैकपदया ॥
निरस्तं निष्कृष्यास्तं नमुचेशिरः न मुञ्चति पुरुषमिति नमुचिः
अधर्मः । न मुञ्चत्यधर्ममिति वा नमुचिरसुरः बाधकः, तस्य
शिरो निरस्तमनेन लोहितायसेन ॥

^६अभिषेकानवेक्षते—सोम इति षट्पद्या त्रिष्टुभा ॥ सोमो राजा
वरुणश्च देवाश्चान्ये ये धर्मसुवः धर्मस्यानुज्ञातार उत्पादयितारो

वरुणो देवा धर्मसुवश्च ये । ते ते
 वाचं सुवन्तां ते ते प्राणं सुवन्तां
 ते ते चक्षुस्सुवन्तां ते ते श्रोत्रं
 सुवन्तां सोमस्य त्वा द्युम्नेनाभि-
 षिञ्चाम्यग्नेः ॥ २७ ॥ तेजसा सूर्य-
 स्य वर्चसेन्द्रस्येन्द्रियेण मित्रावरु-

वरुणः । देवाः । धर्मसुव इति धर्म-सुवः । च ।
 ये । ते । ते । वाचम् । सुवन्ताम् । ते । ते ।
 प्राणमिति प्र-अनम् । सुवन्ताम् । ते । ते । च-
 क्षुः । सुवन्ताम् । ते । ते । श्रोत्रम् । सुवन्ताम् ।
 सोमस्य । त्वा । द्युम्नेन । अभीति । सिञ्चामि ।
 अग्नेः ॥ २७ ॥ तेजसा । सूर्यस्य । वर्चसा ।
 इन्द्रस्य । इन्द्रियेण । मित्रावरुणयोरिति मित्रा-
 वरुणयोः । वीर्येण । मरुताम् । ओजसा । क्षत्रा-

वा । तेते वाचं सुवन्तां प्रेरयन्तु । तेते प्राणं सुवन्तामित्यादि
 स्पष्टम् ॥

^१अध्वर्युरभिषिञ्चति—सोमस्येति ॥ सोमस्य द्युम्नेन दीप्त्या
 सह यशसा वा त्वामभिषिञ्चामि अस्योपरि क्षारयामि त्वाम् । अग्ने-
 स्तेजसाभिषिञ्चामि त्वामित्येव । एवं मरुतामोजसेत्यादि निगद-
 सिद्धम् । क्षत्राणां बलानां सर्वेषामपि क्षत्रपतिरसि त्वं, न पुन-

णयोर्वीर्येण मरुतामोजसा क्षत्राणां
क्षत्रपतिरस्यति दिवस्पाहि समाव-
वृत्रन्नधरागुदीचीरहि बुध्नियमनु स-
श्ररन्तीस्ताः पर्वतस्य वृषभस्य पृष्ठे

णाम् । क्षत्रपतिरिति क्षत्र-पतिः । असि । अती-
ति । दिवः । पाहि । ^४समाववृत्रन्निति सं-आववृ-
त्रन् । अधराक् । उदीचीः । अहिम् । बुध्नियम् ।
अन्विति । सश्ररन्तीरिति सं-चरन्तीः । ताः ।
पर्वतस्य । वृषभस्य । पृष्ठे । नावः । चरन्ति ।

रेकस्य पतित्वादित्यसमासेन प्रतिपाद्यते; 'गवामसि गोपतिः'*
इति यथा । स त्वं दिवः द्युमतस्सर्वान्सोमादीन् द्युलोकवासिनो वा
सोमादीनतिक्रम्य एनं यजमानं पाहि । यद्वा—यजमान एवोच्यते,
हे यजमान त्वामभिषिञ्चामीति । क्षत्राणां क्षत्रपतिरसि त्वं दीप्ति-
मतोतिक्रम्य लोकान् पाहि, दिवो वा उपरि पाहि । 'पातौ च
बहुळम्' इति सत्वम् । कस्कादिर्वा द्रष्टव्यः ॥

^४ऊर्ध्वं धारास्समुन्मार्ष्टि—समाववृत्रन्निति त्रिष्टुभा ॥ एकीभूत्वा
समन्ताद्वर्तन्ताम् । अधराक् अधस्तात् गताः । उदीचीः ऊर्ध्वगाः
उपलक्षणं चैतत्; सर्वं देहं व्याप्य वर्तन्तामनेनोन्मार्जनेन ।
वृतेर्लुङि व्यत्ययेन च्लेश्चङ्, 'द्युद्गचो लुङि' इति परस्मैपदं,
'बहुळं छन्दसि' इति रुट् । अहिं स्थिराणि स्थानानि बुध्नियं

नावश्वरन्ति स्वसिचं इयानाः ।

रुद्र यत्ते क्रयी परं नाम तस्मै हु-

स्वसिच इति स्व-सिचः । इयानाः । ^१रुद्र । यत् ।
ते । क्रयि । परम् । नाम । तस्मै । हुतम् । असि ।

सुषिराणि चानुसञ्चरन्तीरनुक्रमेण सञ्चरन्त्यः । अहिं बुध्नियं
वानुप्राप्य सञ्चरन्तीस्ताः । पर्वतस्य पर्ववतः । 'पर्वमरुद्रचस्तः'
इति मत्वर्थीयस्तः । वृषभस्य प्रधानस्य वर्षितुर्वा यजमानस्य पृष्ठे
देहस्योपरि नावः नाव्या इवापश्वरन्ति प्रभूताः प्रवर्तन्ते स्वसिचः
स्वयमेव सर्वमङ्गं सिञ्चन्त्यः इयानाः सर्वमङ्गं व्याप्नुवन्त्यः । लिटः
कानजादेशः । यद्वा—समाववृत्रन् संहत्य समन्तात् वर्तन्ताम् ।
अधरागुपरिष्ठाच्च सर्वास्वपि दिक्षु अहिं मेघं बुध्नियमन्तरिक्षं
चानुसञ्चरन्त्यः मेघमनुप्राप्यान्तरिक्षे वर्तमानाः । वर्षकाले पर्वतस्य
पर्ववतो वृषभस्य वर्षितुर्मेघस्य पृष्ठे नाव्या आप इव प्रभूतास्स-
ञ्चरन्ति ओषधिनिष्पत्तये । स्वसिचस्वयमेव विश्वं सिञ्चन्त्यः
इयाना दिगन्तं व्याप्नुवन्त्यः इति । नौभिः कार्याभिः कारणभूता
आपो लक्ष्यन्ते ॥

^१आग्नीध्रे प्ररेकं जुहोति—रुद्र यत्त इति ॥ हे रुद्र यत्ते
तव रुद्रेत्यादिकं नामधेयं परमुत्कृष्टं क्रयि क्रीणात्यात्मसात्करोति
विश्वमिति क्रयि । छान्दस इप्रत्ययः, छान्दसं सांहितिकं दीर्घ-
त्वम् । करोत्यर्थे वा क्रीणातिः । अन्य आह—करोतेः कर्मणि
छान्दसः केन्प्रत्ययः । क्रे इति कर्मनाम; सप्तम्येकवचने अया-
देशः, 'सावेकाचः' इति व्यत्ययेन न प्रवर्तते । क्रयि कर्मणि-

तमसि यमेष्टमसि । प्रजापते न
त्वदेतान्यन्यो विश्वां जातानि परि
ता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्त-

यमेष्टमिति यम-इष्टम् । असि । ¹⁰प्रजापत इति
प्रजा-पते । न । त्वत् । एतानि । अन्यः । वि-
श्वां । जातानि । परीति । ता । बभूव । यत्कामा
इति यत्-कामाः । ते । जुहुमः । तत् । नः ।

कर्मणि यदुपादीयते शिवो रुद्रः त्र्यम्बकः कृत्तिवासा विरूपाक्ष
इत्यादि तत्र नाम परं प्रशस्तं तस्मै इदं हुतं तदिदमिति त्वमेवासि ।
यमेष्टं यद्यमेनापीष्टं पूजितं तच्छ्रुत्वा मृत्युरपि विभेति, तेन च
मनसा तत्पूजितमिति भावः । तदिदं त्वमेवासि । यजतेर्निष्ठा,
'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तस्मात्तत्र नाम्ने
इदमुदकाख्यं हविर्जुहोमीति शेषः । यद्वा—लिङ्गर्थे आशिषि
लोट्, पुरुषव्यत्ययः । तस्मादिदं हुतमसि हुतं भूयादित्यर्थः
यमेष्टं चास्त्विति ॥

¹⁰युवराजस्य प्रतिहितस्य गृहे जुहोति—प्रजापत इति त्रिष्टुभा ॥
हे प्रजापते त्वत्तोऽन्यः कश्चिदपि तान्येतानि विश्वा विश्वानि
जातानि जन्मवन्ति वस्तूनि परिवभूव परिभवति वामोति परि-
गृह्णाति वा । यद्वा—त्वदेतानि त्वत्तो जातानि विश्वानि वस्तूनि
कश्चिदन्यः परिवभूव न त्वमेव परिभवसि, तस्मादेवं तावन्महानु-
भावस्त्वम् । न च मया किञ्चिदज्ञातमस्ति; अतो यत्कामा

न्नो अस्तु वृ॒यञ्च॑ स्या॒म॒ पत॑यो र॒यी-
णाम् ॥ २८ ॥

इन्द्र॑स्य॒ वज्रो॑सि॒ वार्त्र॑घ्नस्त्वयाऽयं वृ-
त्रं व॑ध्यान्मि॒त्रावरु॑णयोस्त्वा प्र॒शा-

अस्तु । वृ॒यम् । स्या॒म॒ । पत॑यः । र॒यी॒णाम् ॥ २८ ॥

अग्नेस्तैकादश च ॥ १४ ॥

^१इन्द्र॑स्य । वज्रः । अ॒सि॒ । वार्त्र॑घ्न इति॒ वार्त्र॑-
घ्नः । त्वया॑ । अ॒यम् । वृ॒त्रम् । व॑ध्यात् । ^२मि॒त्रा-
वरु॑णयोरिति॒ मि॒त्रा-वरु॑णयोः । त्वा । प्र॒शास्त्रो-

यत्फलं कामयमानाः ते जुहुमस्तन्नोस्माकमस्तु त्वत्प्रसादात् स कामोस्माकं सम्पद्यताम् । 'शीलिकामिभिक्षाचरिभ्यः' इति णः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । इदं तु विशेषेणेत्याह—वयं रयीणां धनानां पतयः सर्वदा स्यामेत्याशास्ते ॥

इत्यष्टमे चतुर्दशोनुवाकः.

^१रथमुपावहरति—इन्द्रस्येति ॥ व्याख्यातम्* । यो वृत्रं हतवान् तस्येन्द्रस्य वज्रो वृत्रवधसाधनभूतो रथमसि, तस्मात्तादृशेन त्वयाऽयं यजमानो वृत्रं वध्यादिति ॥

^२प्रष्टिवाहिनं रथं युनक्ति—मित्रावरुणयोरिति ॥ मित्रावरु-

स्त्रोः प्रशिषां युनज्मि यज्ञस्य यो-
गेन विष्णोः क्रमोसि विष्णोः क्रा-
न्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसि म-
रुतां प्रसवे जेषमाप्तं मनस्समह-

रिति प्र-शास्त्रोः । प्रशिषेति प्र-शिषां । युनज्मि ।
यज्ञस्य । योगेन । ^३विष्णोः । क्रमः । असि ।
^४विष्णोः । क्रान्तम् । असि । ^५विष्णोः । विक्रान्त-
मिति वि-क्रान्तम् । असि । ^६मरुताम् । प्रसव
इति प्र-सवे । जेषम् । ^७आप्तम् । मनः ।

णयोः प्रशास्त्रोः । औणादिकस्तृच्, तृच् इडभावः । प्रशिषा
प्रकृष्टेन शासनेनाज्ञया त्वां युनज्मि । 'शास इडङ्गुलोः' इतीत्वं,
'शासिवसिघसीनाम्' इति पत्वम् । यज्ञस्य योगेन हेतुना यज्ञो
यथा युज्येतेति ॥

^{३-५}रथमभिप्रैति—विष्णोरित्यादि ॥ व्याख्यातम् ॥*

^६रथमातिष्ठति—मरुतामिति ॥ मरुतां प्रसवे अनुज्ञायां सत्यां
मरुद्भिरेवाहं जेषं जीयाप्तं शत्रून् । जयतेर्लेटि 'सिब्वहुळं लेटि'
इत्यडागमः, इतश्च लोपः ॥

^७कृत्रमभिमन्त्रयते—आप्तमिति ॥ आप्तं सुहृद्भूतं यन्मनस्तदेव
त्वमसि । यद्वा—यन्मनसेहितं तन्मन उच्यते । मननीयं वा
मनः । तत्सर्वं मया आप्तं लब्धमेतेन कर्मणा । किञ्च—अह-

मिन्द्रियेण वीर्येण पशूनां मन्युर-
सि तवेव मे मन्युर्भूयान्नमो मात्रे
पृथिव्यै माहं मातरं पृथिवीं हि-
सिषं मा ॥ २९ ॥ मां माता

समिति । अहम् । इन्द्रियेण । वीर्येण । ^८पशू-
नाम् । मन्युः । असि । तव । इव । मे । मन्युः ।
भूयात् । ^९नमः । मात्रे । पृथिव्यै । ^{१०}मा । अहम् ।
मातरम् । पृथिवीम् । हिंसिषम् । मा ॥ २९ ॥

मिन्द्रियेण चक्षुरादिना वीर्येण च प्रजननसामर्थ्येनैश्वर्येण वा
सङ्गतोस्मि । योग्यं क्रियापदमध्याह्नियते । ' इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम् '
इति निपात्यते ॥

^८वाराही उपानहावुपमुञ्चते—पशूनां मन्युरसीति ॥ पशूनां
मन्युर्दीप्तिरसि क्रोधजन्मा गृह्यते । प्रकृतिशब्देन विकार उच्यते
' पशूनां वा एष मन्युः । यद्वराहः '* इति च ब्रह्मणम् ।
' नामन्यतरस्याम् ' इति नाम उदात्तत्वम् । तवेव ममापि मन्यु-
र्भूयात् दीप्तिमान् स्याम् ॥

^९इमामभिमृशति—नम इति ॥ मात्रे सर्वस्योत्पादयित्र्यै पृथिव्यै
नमः । ' उभयत्राप्युदात्तयणः ' इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् ॥

^{१०}तस्य दक्षिणं पादमुपावहरति—मातरं पृथिवीं अहं मा
हिंसिषं अनेन पादक्रमेण । न हि कश्चिन्मातरं हिनस्ति । ए-

पृथि॒वी हि॑ ५ सी॒दियं॑द॒स्यायु॑र॒स्यायु॑र्मे
 धे॒ह्यूर्ग॑स्यूर्जं॒ मे धेहि॑ यु॒ङ्क्षि॑ व॒र्चो-
 सि॒ व॒र्चो॑ म॒यि धे॒ह्यग्र॑ये॒ गृह॑प॒तये॒

माम् । मा॒ता । पृथि॒वी । हि॑ ५ सी॒त् । ¹¹इयं॑त् ।
 अ॒सि । आ॒युः । अ॒सि । आ॒युः । मे॒ । धे॒हि । ¹²ऊर्क॑ ।
 अ॒सि । ऊ॒र्जम् । मे॒ । धे॒हि । ¹³यु॒ङ् । अ॒सि ।
 व॒र्चः । अ॒सि । व॒र्चः । म॒यि । धे॒हि । ¹⁴अ॒ग्रये॑ ।

थि॒वी च॑ मा॒ता मा हिं॑सीत् । न हि कं चि॒दपि॑ मा॒ता हि॒नस्ति॑ ॥

¹¹सव्ये॑से राज॒तं म॒णिं प्र॑तिमु॒ञ्चते—इ॒यदि॑ति ॥ इ॒दं परि॒-
 मा॒णम॑स्येयत् । ‘कि॒मिद॑म्भ्यां वो घः’ इति म॒तुप्, ‘इ॒दङ्कि॑-
 मोरी॑शकी’ ‘य॒स्येति॑’ लोपः, उ॒दात्तनि॑वृत्तिस्वरेण इ॒कार उ॒दात्तः ।
 इ॒यत्तया॑ परिच्छिन्नम॒सि ; तस्मा॑दा॒युरसी॑ति आ॒युरि॒वेय॑त्तया परिच्छि-
 न्नत्वात्, आ॒युर्हेतु॑त्वाद्वा ; तस्मा॑त्तादृशस्त्वमा॒युर्मे धे॒हि ॥

¹²दक्षि॑णे॑से औ॒दुम्ब॑रं—ऊ॒र्गसी॑ति ॥ ऊ॒र्गन्नं॑ तदे॒व त्व॑म॒सि
 तद्वे॒तुर्वा । तादृ॑शं त्वमूर्जं धेहि ॥

¹³दक्षि॑ण ए॒वा॑से सौ॒वर्णं—यु॒ङ्क्षी॑ति ॥ यो॒जय॑तीति यु॒ङ्, यो॒-
 यु॒क्तो वा । सर्व॑त्र ऋ॒त्विगा॑दिना क्तिन्, ‘यु॒जेर॑समा॒से’ इति
 नुम्, ‘क्ति॒न्प्रत्य॑यस्य’ इति कु॒त्वम् । तस्मा॑त्त्वं व॒र्चो दी॑प्तिर॒सि ।
 दी॒प्त्या हि॑ यो॒ग्यतां॑ भ॒जते॑ तत्त्वं व॒र्चो मे॑ धेहि स्थापय ॥

¹⁴⁻¹⁷रथ॑विमोचनीयं जु॒होति—अ॒ग्रय॑ इत्याद्याः ॥ अ॒ग्रये॑
 गृ॒हाणां॑ नि॒वासा॑धाराणां पात्रे । सो॒माय॑ व॒नानां॑ व॒नप्र॑भवानां

स्वाहा सोमाय वनस्पतये स्वाहे-
न्द्रस्य बलाय स्वाहा मरुतामो-
जसे स्वाहा हंससशुचिषद्वसुर-
न्तरिक्षसद्धोता वेदिषदितिथिदुरोण-

गृहपतय इति गृह-पतये । स्वाहा । ¹⁵सोमाय ।
वनस्पतये । स्वाहा । ¹⁶इन्द्रस्य । बलाय । स्वाहा ।
¹⁷मरुताम् । ओजसे । स्वाहा । ¹⁸हंसः । शुचि-
षदिति शुचि-सत् । वसुः । अन्तरिक्षसदित्यन्त-
रिक्ष-सत् । होता । वेदिषदिति वेदि-सत् ।

दारूणां पात्रे । ' इन्द्रस्य वज्रोसि '* इत्युक्तं, तदात्मने मरु-
तामोजसे वेगाय ॥

¹⁸रथवाहने रथमादधाति—हंस इत्यतिजगत्या ॥ ' अतिच्छ-
न्दसा दधाति '† इत्यादि ब्राह्मणम् । अध्यात्ममधिदैवमधियज्ञं
चाधिकृत्य त्रेधेमं मन्त्रं व्याचक्षते । तत्र प्रकरणानुरूपोर्थविशेषो
गृहीतव्यः । अध्यात्मे तावत्—हंसः आत्मा । शुचिषु स्थानेषु
सीदतीति शुचिषत् । वासयिता वसुः वरिष्ठो वा । अन्तरिक्षे
हृदयाकाशादिषु सीदतीति अन्तरिक्षसत् । होता आह्वाता देवा-
नामादाता वा । वेद्यां यागार्थं सीदतीति वेदिषत् । अतिथिस्सतत-
गतिः, तिथिकृतविशेषरहितो वा । दुःखरक्षणेषु गृहादिषु सीदतीति
दुरोणसत् । नृषु प्राणिशरीरेषु तद्भावेन सीदतीति नृषत् । वरेषु

सत् । नृषद्वरसद्वृतसद्व्योमसद्वब्जा

अतिथिः । दुरोणसदिति दुरोण-सत् । नृषदिति नृ-
सत् । वरसदिति वर-सत् । ऋतसदित्यृत-सत् ।
व्योमसदिति व्योम-सत् । अब्जा इत्यप्-जाः ।

फलेषु भोक्तृत्वेन सीदतीति वरसत् । ऋते यज्ञे सत्ये वा सीद-
तीति ऋतसत् । विविधे रक्षणे तृप्तौ वा सीदतीति व्योमसत् ।
अद्रुचो जातः अब्जाः शरीराभिप्रायं, शुक्लाब्जातत्वात् । यथा
' पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति '* इति । अपां वा याग-
द्वारेण जनयिता । अन्तर्भावितण्यर्थात् ' जनसनखन ' इति विट्,
' विट्ठनोः ' इत्यात्वम् । गोषु पशुषु अनुग्राहकतया जातः
गोजाः । ऋते यज्ञे ऋतार्थं वा जातः प्रादुर्भूतः ऋतजाः ।
अद्रिजाः पर्वतादिष्वपि प्रादुर्भूतः । ऋतं सत्यरूपं बृहद्ब्रह्म ।
अथाधिदैवे—हंस आदित्यः । शुचिनि मण्डले सीदतीति शुचिषत् ।
होता अपामादाता । वेद्यामाराध्यतया सीदतीति वेदिषत् । अ-
तिथिस्सततगतिः । दुरोणेषु गृहेषु मेषादिषु[†] सीदतीति दुरोण-
सत् । वराणां दातृत्वेन तेषु सीदतीति वरसत् । अपो जन-
यतीत्यब्जाः । गोजाः रश्मिसमूहवर्ती । ऋते सत्ये जातः ऋ-
तजाः । अद्रिजाः उदयाचलात्प्रादुर्भूतः । समानमन्यत् । अथा-
धियज्ञे—हंसो रथः हन्ति पृथिवीमिति । शुचौ देवयजने रथ-
वाहने च सीदतीति शुचिषत् । शुचिर्यजमानः सीदत्यस्मिन्निति
वा शुचिषत् । होतेव वेद्यां सीदतीति वेदिषत् । अतिथिस्सर्व-
त्राप्रतिहतगतिः । नृषत् मनुष्यार्थं शूरार्थं वा सीदतीति नृषु वा

गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृ-
हत् ॥ ३० ॥

मित्रोसि वरुणोसि समहं विश्वै-

गोजा इति गो-जाः । ऋतजा इत्यृत-जाः । अद्रि-
जा इत्यद्रि-जाः । ऋतम् । बृहत् ॥ ३० ॥

हिंसिषं मर्तजास्त्रीणि च ॥ १५ ॥

^१मित्रः । असि । ^२वरुणः । असि । ^३समिति ।

उपकारार्थं सीदतीति नृषत् । ऋतार्थं सत्यार्थं यज्ञार्थं वा सीद-
तीति ऋतसत् । अब्जाः उदकाज्जातः । गोजाः गोविकारचर्मा-
दिग्रथितत्वात् ततो जात इत्युच्यते । अद्रिभिर्दारुभिरुत्पादितत्वा-
त्ततो जात इत्युच्यते अद्रिजाः । गतमन्यत् ॥

इत्यष्टमे पञ्चदशोनुवाकः.

^१वैश्वदेव्यामिक्षायां यजमानो दक्षिणं बाहुमुपावहरते—मित्रो-
सीति ॥ मित्रो देवस्त्वमसि वैश्वदेवत्वादन्यतररूपत्वेन भेदेन
स्तुतिः । यद्वा—हिंसायास्त्रासकस्तुतिस्त्वमसि ॥

^२सव्यमुपावहरति—वरुणोसीति ॥ वरुणो देवस्त्वमसि । पूर्व-
वत् स्तुतिः । वारको वा शत्रूणामसि ॥

^३तामभिमृशति—समहमिति ॥ समित्युपसर्गस्ससाधनां क्रिया-
माह । संहतोहं विश्वैर्देवैः । यद्वा—विश्वैर्देवैर्युक्तां त्वामहं
संस्पृशामि ॥

दे॒वैः क्ष॒त्रस्य॑ नाभि॑रसि क्ष॒त्रस्य॑
योनि॑रसि स्यो॒नामा सी॑द सुष॒दामा
सी॑द मा त्वां हि॒ंसी॒न्मा मां हि॒ं-
सी॒न्निष॑साद् धृ॒तव्र॑तो वरु॑णः प॒स्त्या-

अ॒हम् । विश्वैः । दे॒वैः । ^४क्ष॒त्रस्य॑ । नाभिः । अ॒सि ।
^५क्ष॒त्रस्य॑ । योनिः । अ॒सि । ^६स्यो॒नाम् । एति॑ ।
सी॑द । सुष॒दामिति॑ सु-सदा॑म् । एति॑ । सी॑द । मा ।
त्वा । हि॒ंसीत् । मा । मा । हि॒ंसीत् । ^७नीति॑ ।
स॒साद् । धृ॒तव्र॑त इति॑ धृ॒त-व्र॑तः । वरु॑णः ।
प॒स्त्या॑सु । एति॑ । साम्रा॑ज्यायेति॑ सां-रा॒ज्याय॑ ।

^४आसन्दीं मिनोति—क्षत्रस्येति ॥ क्षत्रस्य बलस्य नाभिस्सन्नहनं
त्वमसि । 'नहो भश्च' इति इञ्प्रत्ययः ॥

^५तस्यामधिवासं स्तृणाति—क्षत्रस्य योनिरसीति ॥ योनिः कारणं
क्षत्रस्यासि, अतो ह्ययं जायते । 'अधीवासमास्तृणाति सयोनित्वाय'* ॥

^६तत्रासीनं तमभिमन्त्रयते—स्योनामासीदेति ॥ स्योनां सुखा-
मासीद आस्थायास्व । सुषदां सुखेनासादनीयामासीद । खलि
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सिवेरौणादिके नप्रत्यये ऊठि गुणे च
स्योनेति भवति । मा त्वा हिंसीदियमासन्दी । तां च त्वं मा हिंसीः ॥

^७अनुमन्त्रयमाणमासन्नमभिमन्त्रयते—निषसादेति गायत्र्या त्रिप-
दया ॥ 'वरुणः पस्त्यास्वा' इति द्वितीयः पादः । इयादि-

स्वा साम्राज्याय सुक्रतुर्ब्रह्माऽन्त्वः

सुक्रतुरिति सु-क्रतुः । ^४ब्रह्माऽन् । ^५त्वम् । रा-

पूरणेनाक्षरसङ्ख्या सम्पद्यते । निषसाद निषण्णवान् । धृतव्रतः धृतकर्मा वरुण एव स्वयमिहास्ति । यद्वा—वरुणो वारयिता-रीणां यजमानोयं सिंहासन इवात्र निषसाद धृतव्रतः स्थितव्रतः पस्त्यासु गृहेषु । आकारस्समुच्चये । गृहेषु च निषसाद शत्रूणां सर्वमनेन जितमिदानीम् । (यं) यदा साम्राज्याय शोभन-राज्याय सुक्रतुश्शोभनकर्मा शोभनसङ्कल्पो वाऽयमत्र निषसाद पस्त्यासु च तथैव निषसादेति । यद्वा—आकार उपर्यर्थे । पस्त्या-ग्रहणं चोपलक्षणम् । गृहनगरजनपदादिषु यत्तद्विषयसाम्राज्यं तदर्थं निषसाद शोभनकर्माऽयमिति । ‘क्रत्वादयश्च’ इत्युत्तरप-दाद्युदात्तत्वम् ॥

^४अथ ऋत्विक्षु च सर्वतः पर्युपविष्टेषु अध्वर्युं राजाभिमन्त्रयते—ब्रह्माऽन् इति ॥ हे ब्रह्मन् इति । ‘दूराद्धूते च’ इति वाक्यस्य टेरुदात्तः प्लुतश्च, ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इति तस्यासिद्धत्वात् ‘आमन्त्रितस्य’ इति षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वं प्रवर्तते ‘अनु-दात्तं पदमेकवर्जम्’ इति च न प्रवर्तते ॥

^५अध्वर्युः प्रत्याह—त्वमिति ॥ हे राजन् त्वमेव ब्रह्मासि नाहम् । हेतुमाह—यतस्सविता सर्वस्य प्रेरकः अनुज्ञाता वा त्वमसि त्वदाज्ञया हि सर्वं प्रवर्तते । सत्यसवः सत्यानुज्ञः अमो-घशासनः, अतस्त्वमेव ब्रह्मासि ॥

राजन्ब्रह्मासि सवितासि सत्यसंवो
 ब्रह्मा३न्त्व२ राजन्ब्रह्मासीन्द्रोसि
 सत्यौजाः ॥ ३१ ॥ ब्रह्मा३न्त्व२
 राजन्ब्रह्मासि मित्रोसि सुशेवो ब्र-
 ह्मा३न्त्व२ राजन्ब्रह्मासि वरुणोसि

राजन् । ब्रह्मा । असि । सविता । असि । सत्य-
 संव इति सत्य-संवः । ¹⁰ब्रह्मा३न् । ¹¹त्वम् ।
 राजन् । ब्रह्मा । असि । इन्द्रः । असि । सत्यौ-
 जा इति सत्य-ओजाः ॥ ३१ ॥ ¹²ब्रह्मा३न् ।
¹³त्वम् । राजन् । ब्रह्मा । असि । मित्रः । असि ।
 सुशेव इति सु-शेवः । ¹⁴ब्रह्मा३न् । ¹⁵त्वम् ।
 राजन् । ब्रह्मा । असि । वरुणः । असि । सत्य-

¹⁰अथ ब्रह्माणमामन्त्रयते—ब्रह्मा३न् इति ॥ व्याख्यातम् ॥

¹¹ब्रह्मा प्रत्याह—त्वमिति ॥ हे राजन् त्वमेव ब्रह्मासि यत-
 स्त्वमिन्द्रोसि सर्वस्येश्वरोसि । सत्यौजाः अवितथबलः ॥

¹²होतारमामन्त्रयते—ब्रह्मा३न् इति ॥

¹³स प्रत्याह—त्वमिति ॥ हे राजन् त्वमेव ब्रह्मासि, यतो
 मित्रोसि सर्वस्य हिंसाम्यस्त्रातासि । सुशेवस्सुसुखः । 'आद्यु-
 दात्तं द्व्यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

¹⁴उद्गातारमामन्त्रयते—ब्रह्मा३न् इति ॥

¹⁵स प्रत्याह—त्वमिति ॥ हे राजन् त्वमेव ब्रह्मासि, यतस्त्वं

सत्यधर्मेन्द्रस्य वज्रोसि वार्त्रघ्नस्तेन
मे रध्य दिशोभ्यय* राजाभूत्सुश्लो-

धर्मेति सत्य-धर्मा । ¹⁶इन्द्रस्य । वज्रः । असि ।
वार्त्रघ्न इति वार्त्र-घ्नः । तेन । मे । रध्य । ¹⁷दिशः ।
अभीति । अयम् । राजा । अभूत् । ¹⁸सुश्लोकाँ४

वरुणोसि वारयिता शत्रूणां पापचोरव्याघ्रादीनां वारयितासि ।
सत्यधर्मा सत्यस्वभावः । 'धर्मादनिच्छेकवलात्' ॥

¹⁶ब्रह्मा स्फ्यं राज्ञे प्रयच्छति—इन्द्रस्येति ॥ व्याख्यातम्* ।
तस्मात्तेन वज्रेणां हेतुना मम दस्यून् रध्य नाशय । यद्वा—
साधयाभिमतानीति । रध हिंसासिद्धयोः, दैवादिकः ॥

¹⁷पञ्चाक्षत्राज्ञे प्रयच्छति—दिश इति ॥ अयं राजा सर्वा
दिशः अभ्यभूत् अभिभवतु सर्वा दिशोधिष्ठाय स्वयमेव राजा
भवत्वित्यर्थः । यद्वा—'अभिरभागे' इति लक्षणे अभिः कर्म-
प्रवचनीयत्वम् । दिशोभि सर्वासु दिक्षु अयं राजा भवति
सर्वदा ॥

¹⁸मङ्गल्यनाम्नो राजाह्वयति—सुश्लोकेति ॥ सङ्गृहीता भाग-
दुघः क्षत्ता चेत्येते मङ्गल्यनामानः, एषामेतानि सुश्लोकादीनि ना-
मानि, एतैरेत आमन्त्र्यन्ते । सुश्लोकः शोभनकीर्तिः; धनेन
राज्ञश्शोभनकीर्तिहेतुत्वात् । अहं सदा सुश्लोकस्त्यामित्याह्वानुरभि-
प्रायः । सुमङ्गलश्शोभनमङ्गलहेतुः । निरुपसृष्टाभिप्रेतार्थसिद्धिहेतु-

काँ४सुमङ्गलाँ४ सत्यराजा३न् ।
अपां नप्त्रे स्वाहोर्जो नप्त्रे स्वाहा-
ग्रये गृहपतये स्वाहा ॥३२॥

इति सु-श्लोकाँ४ । सुमङ्गलाँ४ इति सु-मङ्ग-
लाँ४ । सत्यराजा३निति सत्य-राजा३न् । ¹⁹अ-
पाम् । नप्त्रे । स्वाहा । ²⁰ऊर्जः । नप्त्रे । स्वाहा ।
²¹अग्रये । गृहपतय इति गृह-पतये । स्वाहा ॥३२॥
सत्यौजाश्रुत्वारि५शच्च ॥ १६ ॥

मङ्गलम् । सत्यराज्ञस्सत्यो रजा येन । राजस्सत्यत्वहेतुः । ‘आ-
शिषमेवैतामाशास्ते’* इत्यादिब्राह्मणम् । पूर्ववद्धौ उदात्तौ ।
‘अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः’ इति प्रथमद्वितीययोरन्त्य(रूप)स्यानु-
नासिकः ॥

¹⁹अथावभृथेन प्रचर्यापामन्ते जुहोति—अपां नप्त्र इति ॥ अपां च-
तुर्थायाग्रये स्वाहा । अद्भ्य ओषधयः, ओषधीभ्योन्नं, अन्नाद-
ग्निरिति । ‘ऊडिदम्’ इति षष्ठ्युदात्ता ॥

²⁰विषुवति दर्भस्तम्बे जुहोति—ऊर्जो नप्त्र इति ॥ ऊर्गन्नं तस्य
नप्त्रे चतुर्थाय स्वाहा । ‘अन्नाद्बलं’ बलान्मथनवेगः, ततोभि-
रिति । ‘सावेकचः’ इत्यूर्जेष्वष्ट्युदात्ता ॥

²¹पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति—अग्रये गृहपतये स्वाहेति । गतम् ॥

अष्टमे षोडशोनुवाकः.

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं
दक्षिणा सारस्वतं चरुं वत्सतरी
दक्षिणा सावित्रं द्वादशकपालमुप-

^१आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् ।
निरिति । वपति । हिरण्यम् । दक्षिणा । ^२सारस्व-
तम् । चरुम् । वत्सतरी । दक्षिणा । ^३सावित्रम् ।
द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । उपध्वस्त

—^१एवमभिषेचनीये पञ्चम्यां संस्थिते दशपेयस्यागामिनो देवयज-
नस्य पश्चात् संसृपां हविर्भिर्यजेत, तानि विदधाति—आग्नेयम-
ष्टाकपालमिति ॥ षष्ठ्यामुपक्रमः । तत्र पूर्वपूर्वं देवयजनमध्य-
वस्यति । यत्र पूर्वस्या आहवनीयः तत्र उत्तरस्या गार्हपत्यः ।
दशपेयस्य सङ्कल्पात्प्रागेवाष्टाकपालमाग्नेयं निर्वपति । हिरण्यं दक्षि-
णा । ‘वरुणस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत्’*
इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

^२श्वोभूते सारस्वतं चरुं निर्वपति ॥ आग्नेयस्याहवनीयायतने
सारस्वतस्य गार्हपत्यायतनम् । एवमुत्तरत्र द्रष्टव्यम् । अत्र
वत्सतरी द्वितीयं वयः प्राप्नुवन्ती गौर्दक्षिणा । ‘वत्सोक्षा’ इति
ष्टरच् ॥

^३श्वोभूते सावित्रं द्वादशकपालं निर्वपति ॥ तत्रोपध्वस्तो गौर्द-
क्षिणा अन्येन वर्णेन परिभूतो नि[....भूतनि]जवर्ण इत्यर्थः ॥

ध्वस्तो दक्षिणा पौष्णं चरुं श्या-
मो दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शि-
तिपृष्ठो दक्षिणैन्द्रमेकादशकपाल-
मृषभो दक्षिणा वारुणं दशकपालं
महानिरष्टो दक्षिणा सौम्यं चरुं
बभ्रुर्दक्षिणा त्वाष्ट्रमष्टाकपालं शु-

इत्युप-ध्वस्तः । दक्षिणा । ^४पौष्णम् । चरुम् । श्यामः ।
दक्षिणा । ^५बार्हस्पत्यम् । चरुम् । शितिपृष्ठ इति
शिति-पृष्ठः । दक्षिणा । ^६ऐन्द्रम् । एकादशकपा-
लमित्येकादश-कपालम् । ऋषभः । दक्षिणा ।
^७वारुणम् । दशकपालमिति दश-कपालम् । म-
हानिरष्ट इति महा-निरष्टः । दक्षिणा । ^८सौम्यम् ।
चरुम् । बभ्रुः । दक्षिणा । ^९त्वाष्ट्रम् । अष्टाकपाल-

^४श्वोभूते पौष्णं चरुं निर्वपति ॥ तत्र श्यामो गौर्दक्षिणा ॥

^५श्वोभूते बार्हस्पत्यं चरुं निर्वपति ॥ तत्र शितिपृष्ठशुक्लपृष्ठो
गौर्दक्षिणा ॥

^६श्वोभूते ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति ॥ तत्र ऋषभो दक्षिणा ॥

^७श्वोभूते वारुणं दशकपालं निर्वपति ॥ तत्र महानिरष्टः
पीडितवृषणो गौर्दक्षिणा ॥

^८अथ दशपेये प्रक्रान्ते आतिथ्यया प्रचर्य उपसदां पुरस्तात्सौम्यं
चरुं निर्वपति द्वादश्याम् ॥ तत्र बभ्रुश्चेतलोहितो गौर्दक्षिणा ॥

^९श्वोभूते त्रयोदश्यां प्रवर्ग्योपसद्ग्यां प्रचर्य सुब्रह्मण्यान्ते त्वाष्ट्र-

ण्ठो दक्षिणा वैष्णवं त्रिकपालं
वामनो दक्षिणा ॥ ३३ ॥

सद्यो दीक्षयन्ति सद्यस्सोमं क्रीण-

मित्यष्टा-कपालम् । शुण्ठः । दक्षिणा । ¹⁰वै-
ष्णवम् । त्रिकपालमिति त्रि-कपालम् । वामनः ।
दक्षिणा ॥ ३३ ॥

आग्नेयं हिरण्यं सारस्वतं द्विचत्वारिंश-
शत् ॥ १७ ॥

¹सद्यः । दीक्षयन्ति । सद्यः । सोमम् । क्रीण-

मष्टाकपालं निर्वपति ॥ तत्र शुण्ठः अल्पकायो गौर्दक्षिणा ॥

¹⁰श्वोभूते प्रवर्ग्योद्वासनात्प्राग्वैष्णवं त्रिकपालं निर्वपति ॥ तत्र
वामनो ह्रस्वो गौर्दक्षिणा ॥

इत्यष्टमे सप्तदशोनुवाकः.

¹अथ दशपेयस्य तन्त्रविशेषान् कांश्चिद्विदधाति—सद्यो दीक्ष-
यन्तीत्यादि ॥ सद्यस्समानेहि । ‘सद्यःपरुत्’ इति निपात्यते ।
दीक्षाया यद्भवति, सोमक्रयस्य च यद्भवति सर्वं समानेहि कुर्यात् ।
अशक्यं लुप्यते, शक्यं क्रियते एतदुक्तं भवति—एका दीक्षा,
तिस्र उपसदः । तत्र द्वादश्यां वारुणयागानन्तरं दशपेयेन
दीक्षा इत्यादि प्रथमोपसदं तदहरेव कुर्युरिति । सोमपरिवेषणं

न्ति पुण्डरिस्रजां प्र यच्छति दश-
भिर्वत्सतरैस्सोमं क्रीणाति दशपे-

न्ति । पुण्डरिस्रजाम् । प्रेति । यच्छति । ^२दश-
भिरिति दश-भिः । वत्सतरैः । सोमम् । क्रीणा-
ति । दशपेय इति दश-पेयः । भवति । शतम् ।

परिलुप्यते । दीक्षणीयां कृत्वा वपनदन्तधावनतूष्णींस्नानानि क्रियन्ते ।
'आपो अस्मान्'* इति स्नानमारभ्य यदपवादितव्यं तस्य स्थाने
श्रुतिरेवापवादं विदधाति—पुण्डरिस्रजामिति । पुण्डरीकं पद्मम् ।
छान्दसो वर्णविकारः, पर्यायान्तरं वा । द्वादशपुण्डरीकां स्वर्जं
प्रतिमुञ्चते यजमानस्य शरीरे बध्नाति तूष्णीम् । 'अच्' इति
योगविभागात्समासान्तः । 'अङ्गिरसस्सुवर्गं लोकं यन्तः । अप्सु
दीक्षातपसी प्रावेशयन् । तत्पुण्डरीकमभवत्'† इत्यादि ब्राह्मणम्,
'अथास्मै क्षौममहतं' इत्यादि आसनीहारप्रस्थापनदीक्षात् ।
दीक्षाव्रतं प्रायणीयाक्रियया क्रियते । 'प्रायणीयाया ध्रौवाद-
ष्टौ'‡ इत्यादेः 'तत्सा गृहेषु निदधाति'§ इत्यन्तस्य लोपः । अभिषे-
चनीय एव दशपेयार्थं विक्रयस्य कृतत्वान् 'देवसूर्य' इत्यादि
'प्रजाभ्यस्त्वा' इत्यन्तो लुप्यते; पूर्वक्रीतत्वान् ॥

^२अथ क्रमविशेषमाह—दशभिर्वत्सतरैरिति ॥ पूर्वमेव क्रीतं
पुरोहितगृहं गतं सोमं फलेन सहाहृत्य 'क्षौमेण वाससोपसङ्गृह्य'
इत्यादि विस्वंसनान्तं कृत्वा सोमविक्रयिणे प्रदाय दशभिर्वत्सतरैः
क्रीणाति । द्वितीयं वयः प्राप्नुवन्तो वत्सतराः । 'वत्सोक्षाश्व'

*सं. १-२-१४.

†ब्रा. १-८-२.

‡आप. श्रौ. १०-२२-१.

§आप. श्रौ. १०-२२-१०.

यो भवति शतं ब्राह्मणाः पिबन्ति

ब्राह्मणाः । पिबन्ति । सप्तदशमिति सप्त-दशम् ।

इति ष्टरच् । दश वत्सतरान् सोमविक्रयिणे दक्षिणां दत्त्वा 'अस्मे ज्योतिः'* इत्यादि कृत्वाऽऽदत्ते सोमम् । 'मित्रो न एहि'† इत्यादि लुप्यते । 'वनेषु व्यन्तरिक्षम्'‡ इत्यादि कुर्यात् । ततो हस्तेन राज्ञो नयनमाप्राग्वंशात् । प्राग्वंशसमीपे यत्र कुत्रचित् सोमफले स्थापयित्वाऽऽतिथ्यं कुर्यात् । आतिथ्यानन्तरं सौर्येण चरुणेष्वा पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य, तदहरे-वापराह्निकीभ्यां प्रचर्य विरामः; एवं प्रथमोपसदन्तमहस्तन्तिष्ठते । दश-पेयो भवतीति । एकैकस्मिन् चमसे दशदश ब्राह्मणास्सोमं पिबन्ति यस्मिन् स दशपेयः । अधिकरणे 'अचो यत्' इति यत्, 'ईद्यति' इतीत्वं, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे 'यतो नावः' इत्याद्युदात्तत्वम्, सप्तपर्णादिवद्वीप्साद्यर्थलाभः । पात्रसंसादनकाले प्राकृ-तेभ्योतिरिक्त्वा दश चमसाः प्रयोक्तव्याः, उन्नयनकाले चोन्नेतव्या इति शतं ब्राह्मणाः पिबन्तीति । यत एवं चमसेचमसे दश-दश ब्राह्मणाः पिबन्ति, तस्मात्संहत्य शतं सोमस्य पातारस्सन्ती-त्यर्थः । एतेन दशपेयार्थे वीप्सां द्योतयति । ब्राह्मणग्रहणं वैशिष्ट्यब्राह्मणपरिग्रहणार्थम् । तेन सोमयाजिनः आदशमात्पुरुषा-दविच्छिन्नसोमपीथाः विद्यावन्तस्त्रैविद्यवृद्धा वा मीमांसादिशास्त्रा-भियुक्ता वाकोवाक्येतिहासादिपुराणादिज्ञाः कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोनि-ष्ठाः पवित्रार्थेष्टिऽयज्ञक्रतूनामाहर्तारश्च ब्राह्मणाः पातारो वेदितव्याः । सप्तदशं स्त्रोत्रं भवतीति । सप्तदशस्त्रोत्रीयाः परिमाणमस्य सप्तदशम् ।

*आप. श्रौ. १०-२६-११.

†आप. श्रौ. १०-२७-३.

‡आप. श्रौ. १०-२७-१०.

§क-थेपि.

सप्तदश२ स्तोत्रं भवति प्राकाशा-
वध्वर्यवे ददाति स्रजमुद्गात्रे रुक्म२
होत्रेऽश्वं प्रस्तोतृप्रतिहर्तृभ्यां द्वादश
पष्ठौहीर्ब्रह्मणे वशां मैत्रावरुणाय

स्तोत्रम् । भवति । ३प्राकाशौ । अध्वर्यवे । ददा-
ति । स्रजम् । उद्गात्र इत्युत्-गात्रे । रुक्मम् ।
होत्रे । अश्वम् । प्रस्तोतृप्रतिहर्तृभ्यामिति प्रस्तो-
तृप्रतिहर्तृ-भ्याम् । द्वादश । पष्ठौहीः । ब्रह्मणे ।
वशाम् । मैत्रावरुणायेति मैत्रा-वरुणाय । ऋष-

इदमेव स्तोत्रं स्तोमो भवति । अनुब्राह्मणं च भवति 'सप्तदशो
दशपेयः' * इति ॥

३प्राकाशावित्यादि ॥ सौवर्णं दर्पणद्वयमध्वर्यवे ददाति । प्रका-
शन्तेऽत्र रूपाणीति प्राकाशः । अधिकरणे घञ्, 'उपसर्गस्य
घञ्यमनुष्ये' इति दीर्घश्छान्दसो वा, थाथादिनोत्तरपदान्तोदा-
त्तत्वम् । स्रजमित्यादि । अत्रापि हिरण्यस्रजमुद्गात्रे ददाति ।
रुक्ममिति । रुक्मं रुचकम् । हिरण्यमिति केचित् । अश्वमिति
गतम् । द्वादशेति । चतुर्वर्षास्त्रीगवीः । पष्ठं वहन्तीति 'वहेश्व'
इति णिः, 'वाहः' इति डीप्, 'वाह ऊह' 'एत्येधत्यूँ' इति
इति वृद्धिः । द्वौ च दश च द्वादश । 'अष्टनस्सङ्ख्यायाम्' इत्या-
त्वम्, 'सङ्ख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । वशा वन्ध्या ।
ऋषभः खेलगतिः । ब्राह्मणादाहत्य शंसति ब्राह्मणानि शंसति

र्षभं ब्राह्मणाच्छंसिने वाससी
 नेष्टापोतृभ्यां स्थूरि यवाचितम-
 च्छावाकायाऽनङ्गाहमग्नीधे भार्गवो
 होता भवति श्रायन्तीयं ब्रह्मसामं
 भम् । ब्राह्मणाच्छंसिने । वाससी इति । नेष्टा-
 पोतृभ्यामिति नेष्टापोतृ-भ्याम् । स्थूरि । यवाचि-
 तमिति यव-आचितम् । अच्छावाकायं । अनङ्गा-
 हम् । अग्नीध इत्यग्नि-इधे । भार्गवः । होता ।
 भवति । श्रायन्तीयम् । ब्रह्मसाममिति ब्रह्म-सा-

वा ब्राह्मणाच्छंसितीति । 'सुप्यजातौ णिनिः,' 'ब्राह्मणाच्छंसिन
 उपसङ्ख्यानम्' इति पञ्चम्या अलुक् । पक्षान्तरे छान्दसोद्गुगा-
 गमः । नेष्टा च पोता च नेष्टापोतारौ । 'आनङ्गतो द्वन्द्वे' इत्यानङ् ।
 स्थूरीति । स्थूरिः पष्ठवाट् । तत्साधर्म्याद्भोयुक्तो रथ उच्यते ।
 यवाचितं यवा अस्मिन्नाचीयन्ते यवैर्वा आचितमिति शकटमुच्यते ।
 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं व्यत्ययेन प्रवर्तते ।
 अच्छाभिमुख्येन ब्रवीतीत्यच्छावाकः । 'हलश्च' इति संज्ञायां
 घञ्, छान्दसो दीर्घः । अनङ्गाहमिति । अनो वहतीत्यनङ्गान् ।
 षोडरादिः । अग्निमिन्ध इत्यग्नीत् । भार्गव इति । ऋत्विग्वरण
 एव भार्गवः भृगोरपत्यं तत्र वरितव्यः । श्रायन्तीयमिति । ब्रह्म-
 साम ब्रह्मसामम् । पूर्ववदच् । श्रायन्तीयं भवति 'श्रायन्त
 सूर्यम्'* इत्यस्यामृचि गेयं भवति । श्रायन्तशब्दोस्मिन्न

भवति वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम्

सारस्वतीरपो गृह्णाति ॥ ३४ ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति हिरण्यं

मम् । भवति । वारवन्तीयमिति वार-वन्तीयम् ।

अग्निष्टोमसाममित्यग्निष्टोम-सामम् । सारस्वतीः ।

अपः । गृह्णाति ॥ ३४ ॥

वारवन्तीयं चत्वारि च ॥ १८ ॥

¹आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् ।

निरिति । वपति । हिरण्यम् । दक्षिणा । ऐन्द्रम् ।

स्तीति श्रायन्तीयं साम । 'मतौ छस्सूक्तसाम्नोः' इति छः ।
वारवन्तीयमिति । अग्निष्टोमस्य सामाग्निष्टोमसामं, येनाग्निष्टोमस्स-
न्तिष्ठते । पूर्ववदच् । तद्वारवन्तीयं भवति । 'अश्वं नत्वा
वारवन्तम्'* इत्यस्यामृचि गेयं भवति । वारवन्तमित्यस्मात्पूर्ववन्म-
त्वर्थे छः । सारस्वतीरिति । सरस्वतीनाम नदी । तदीया अपो
वसतीवरीर्गृह्णाति, यदा सरस्वत्यास्समीपे यजते । इतरथा सर-
स्वतीजलमाहृत्य बहुयाजिकुम्भस्थं गृह्णातीत्याहुः । 'ऊडिदम्'
इत्यद्भ्यो द्वितीयाया उदात्तत्वम् ॥

इत्यष्टमेष्टादशोनुवाकः.

¹अथ पञ्चहविषामवेष्ट्योदवस्यति, तां विदधाति—आग्नेय-
मित्यादि ॥ 'ईश्वरो वा एष दिशोनुन्मदितोः'† इत्यादि

दक्षिणैन्द्रमेकादशकपालमृषभो द-
क्षिणा वैश्वदेवं चरुं पिशाङ्गी पृष्टौही
दक्षिणा मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा
दक्षिणा बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृ-
ष्ठो दक्षिणादित्यां मल्हां गर्भिणी-

एकादशकपालमित्येकादश—कपालम् । ऋषभः ।
दक्षिणा । वैश्वदेवमिति वैश्व—देवम् । चरुम् ।
पिशाङ्गी । पृष्टौही । दक्षिणा । मैत्रावरुणीमिति
मैत्रा—वरुणीम् । आमिक्षाम् । वशा । दक्षिणा ।
बार्हस्पत्यम् । चरुम् । शितिपृष्ठ इति शिति-
पृष्ठः । दक्षिणा । ^२आदित्याम् । मल्हाम् । गर्भि-

ब्राह्मणम् । आग्नेयैन्द्रवैश्वदेवमैत्रावरुणबार्हस्पत्यानि पञ्च हवीषि
निर्वपति । हिरण्यऋषभपृष्टौहीवशाशितिपृष्ठेतानि दक्षिणाकाले
देयानि । सन्तिष्ठते दशपेयः । ' एतया दिशामवेष्ट्या तेज-
स्कामो ब्राह्मणो राजन्यो वा वैश्यो वा ' इत्ययज्ञसंयुक्तं केचि-
दाहुः ॥

^२अथ यस्यां दशपेयासमाप्तिस्तस्यां प्रथमायामपराह्णे द्विपशुना
पशुबन्धेन यजते, तं विदधाति—आदित्यां मल्हामिति ॥ आ-
दित्यो देवता । ' दित्यदित्यादित्य ' इति ण्यः । मल्हा मणिला*

मा लभते मारुतीं पृश्निं पष्ठौहीम-
श्विभ्यां पूष्णे पुरोडाशं द्वादशक-
पालं निर्वपति सरस्वते सत्यवाचे
चरुं सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडा-

णीम् । एति । लभते । मारुतीम् । पृश्निम् ।
पष्ठौहीम् । ^३अश्विभ्यामित्यश्वि-भ्याम् । पूष्णे ।
पुरोडाशम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् ।
निरिति । वपति । सरस्वते । सत्यवाच इति सत्य-
वाचे । चरुम् । सवित्रे । सत्यप्रसवायेति सत्य-
प्रसवाय । पुरोडाशम् । द्वादशकपालमिति द्वाद-

अजा, यस्या ग्रीवायां मणिवन्मांसद्वयमवलम्बते । तादृशीं गर्भिणी-
मालभेत । मारुतीं च पृश्निं श्वेतवर्णां पष्ठौहीम् । उक्ता
पष्ठौही* ॥

^३श्वोभूते द्वितीयायां सात्यदूतानां त्रिहविषेष्ट्या यजते, तां
विदधाति—अश्विभ्यामित्यादि ॥ अश्विनौ पूषा च सम्भूय देवते ।
'अश्विभ्यां पूष्णे जुष्टं निर्वपामि' इति निर्वापः । पूष्ण इत्या-
द्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । सरस्वान् सत्यवाङ्गाम
देवता । सत्यं वक्ति सत्यवाक् । 'क्विब्बचि' इत्यादिना
क्विब्दीर्घौ, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्, 'अन्तोदात्तादुत्तरपदात्' इति
विभक्त्युदात्तत्वं नित्यसमासत्वान्न भवति । बहुव्रीहौ त्रिचक्रादि-

शं द्वादशकपालं तिसृधन्वं शुष्क-
दृतिर्दक्षिणा ॥ ३५ ॥

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं
चरुं सावित्रं द्वादशकपालं बारह-

श-कपालम् । तिसृधन्वमिति तिसृ-धन्वम् ।
शुष्कदृतिरिति शुष्क-दृतिः । दक्षिणा ॥ ३५ ॥

आग्नेयं हिरण्यमैन्द्रं वैश्वदेवं पिशाङ्गी
बारहस्पत्यं सप्तचत्वारिंशत् ॥ १९ ॥

^१आग्नेयम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् ।
निरिति । वपति । सौम्यम् । चरुम् । सावित्रम् ।
द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । बारहस्प-

त्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम्, 'अन्यतरस्यां' इति वचनाद्विभक्त्युदा-
त्तत्वाभावः । सवित्रे । 'उदात्तयणः' इति विभक्त्युदात्तत्वम् ।
सत्यप्रसवाय सत्याभ्यनुज्ञानाय तिसृधन्वं शुष्कदृतिश्च दक्षिणा ।
तिसृभिरिषुभिर्युक्तं धनुः तिसृधन्वम् । शुष्का केवला दृतिश्शुष्कदृतिः ॥

इत्यष्टमे एकोनविंशोनुवाकः

^१तस्मिन्नपराहे षड्भिः प्रयुजां हविर्भिर्यजते, तानि विदधाति—
आग्नेयमिति ॥ प्रयुजां हविर्भिर्यक्ष्ये इति सङ्कल्पः । षड्विष्क
एको यज्ञ इति आग्नेयेष्टयन्ते सत्यान् दूतान् दक्षिणाद्रव्यहस्तान्

स्पृत्यं चरुं त्वाष्ट्रमष्टाकपालं वैश्वा-
नरं द्वादशकपालं दक्षिणो रथवाह-
नवाहो दक्षिणा सारस्वतं चरुं नि-
र्वपति पौष्णं चरुं मैत्रं चरुं वारुणं

त्यम् । चरुम् । त्वाष्ट्रम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-
कपालम् । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वाद-
श-कपालम् । दक्षिणः । रथवाहनवाह इति रथ-
वाहन-वाहः । दक्षिणा । ^२सारस्वतम् । चरुम् ।
निरिति । वपति । पौष्णम् । चरुम् । मैत्रम् । च-
रुम् । वारुणम् । चरुम् । क्षेत्रपत्यमिति क्षेत्र-

प्रतिराजभ्यः प्रहिणोति । 'अभ्यषिक्षि राजाऽभूवम्' इति चावे-
दनं, आगतेषु दक्षिणाद्रव्याणि ऋत्विग्भ्य एव ददाति । तत-
स्सौम्यसावित्रबार्हस्पत्यत्वाष्ट्रवैश्वानराणि हवींषि । विश्वेषां नराणां
सम्बन्धी वैश्वानरः । 'नरे संज्ञायाम्' इति दीर्घत्वम् । अत्र
दक्षिणः दक्षिणतो युक्तः रथवाहनस्यासौ वाहो वाहकः गौर्द-
क्षिणा देया ॥

^२श्वोभूते सारस्वतादिभिः प्रयुजां हविर्भिर्यजते, तानि विद-
धाति—सारस्वतं चरुमित्यादि ॥ सारस्वतपौष्णमैत्रवारुणक्षेत्रपत्यादि-
त्यानि हवींषि । अत्र उत्तरः उत्तरतो युक्तः रथवाहनवाहो
बलीवर्दो दक्षिणा देया । 'आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । तस्मा-
च्छिशिरे कुरुपाञ्चालाः प्राञ्चो यान्ति'* इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

च॒रुं क्षै॒त्रप॒त्यं च॒रुमा॑दित्यं च॒रुमुत्त॑-
रो रथवाहनवाहो दक्षिणा ॥ ३६ ॥
स्वा॒द्वीं त्वा॑ स्वा॒दुनां ती॒व्रां ती॒व्रेणा॑-

प॒त्यम् । च॒रुम् । आ॒दित्य॑म् । च॒रुम् । उत्त॑र इत्युत्त॑-
-त्त॑रः । र॒थवा॑हनवा॒ह इति॑ रथवाहन-वा॒हः ।
दक्षिणा ॥ ३६ ॥

आग्ने॒यं सौ॒म्यं वा॒रुह॑स्पत्यं चतु॑-
स्त्रिंशत् ॥ २० ॥

¹स्वा॒द्वीम् । त्वा॑ । स्वा॒दुनां । ती॒व्राम् । ती॒व्रे-

अथ राजसूयशेषः केशवपनीयोतिरात्रः, व्युष्टिर्द्विरात्रः, अग्नि-
ष्टोमातिरात्रः, क्षत्राणां धृतिस्त्रिष्टोमोऽग्निष्टोमश्चेति । सर्वोऽनुब्राह्मणेनाव-
गन्तव्यः ॥

राजसूयस्समाप्तः ॥

इत्यष्टमे विंशोऽनुवाकः.

¹अथ राजसूयेनेष्टा सौत्रामण्या यजेत, तामधिकृत्योच्यते ।
वैश्वदेवं काण्डम् । आसरेणावेक्षन्* सोमं सम्पादयति—स्वाद्वी-
मिति । इयं गायत्री, एकादशकः पादः, अभितस्सप्तकः ॥
सुराभिप्रायेणाह—स्वाद्वीं स्वादुरसां स्वादुना स्वादुरसेनानेन तीव्रा-

*क. घ—गावोक्षन्.

मृताममृतेन सृजामि स० सोमेन
सोमोस्थिभ्यां पच्यस्व सरस्व-
त्यै पच्यस्वेन्द्राय सुत्राम्णे पच्यस्व
पुनातु ते परिस्रुत० सोम० सूर्य-

णं । अमृताम् । अमृतेन । सृजामि । समिति ।
सोमेन । सोमः । असि । अश्विभ्यामित्यश्वि-
भ्याम् । पच्यस्व । सरस्वत्यै । पच्यस्व । इन्द्रा-

मुत्कृष्टां त्वां तीव्रेणोत्कृष्टेनानेन । यद्वा—उत्कृष्टरसत्वं तीव्रत्वम् ।
तीव स्थौल्ये, औणादिको रप्रत्ययः । अमृतां अमृतत्वहेतुं त्वां
अमृतेनामृतत्वहेतुनानेन सोमेन सोमसदृशेन प्रशस्तेन संसृजामि ।
पादादित्वान्न निहन्यते । 'सोममेवैनां करोति'* इत्यादिब्राह्मणम् ।
यद्वा—सम्यक् सृजामि सोमेन समायुत्य पादयामि । ओदनं
करोमि ॥

२तामुपरिस्थितामभिमृशति—सोमोसीति ॥ सोमवत्प्रशस्तोसि ।
अश्विभ्यामश्व्यर्थं पच्यस्व सुरारूपेण । कर्मवद्भावात् यगात्मनेपदे,
स्वयमेव पच्यस्वेति । सरस्वत्यै पच्यस्व । इन्द्राय सुत्राम्णे ।
सुष्टु त्रायते शत्रुभ्य इति सुत्रामा । 'आतो मनिन्' इति मनिन् ।
'एताभ्यो ह्येषा देवताभ्यः पच्यते'* इत्यादि ब्राह्मणम् ।
यद्वा—सोमोसि सोमसमो वा भव । पावनो भव । सुनोतेः क्रम्
सुरा तत एव मन्प्रत्यये सोमः ॥

स्य दुहिता । वारेण शश्वता तना ।
 वायुः पूतः पवित्रेण प्रत्यङ्खसोमो
 य । सुत्राम्ण इति सु-त्राम्णे । पच्यस्व ।^३पुनातु ।
 ते । परिस्त्रुतमिति परि-स्त्रुतम् । सोमम् । सूर्य-
 स्य । दुहिता । वारेण । शश्वता । तना ।^४वायुः ।

^३सुरां पुनाति वालेन—पुनात्विति गायत्र्या ॥ हे इन्द्र तव ते तुभ्यं वा परिस्त्रुतं परिस्त्रवणजन्मा सुरा परिस्त्रुक् [त्] तस्मि-
 न्यदा प्रस्त्रवति सा परिस्त्रुक् [त्] भवति, तां पुनातु सोमं सोमी-
 भूतां सोमवत्प्रशस्तभावमापन्नां सूर्यस्य दुहिता सूर्यो वरुण उच्यते,
 तस्य सुता वारुणी प्रसिद्धा सुरा । यद्वा—सूर्येण दोहनीया
 दुहिता करसंतापविशेषजन्मा सुराविशेषः । यद्वा—श्रद्धा
 सूर्यस्य दुहिता । उक्तं च शतपथे । सा पुनातु वारेण वालेन ।
 कपिलादित्वाच्छत्वविकल्पः । शश्वता नित्येन तना विस्तीर्णेन ।
 तृतीयायाः ‘सुपां सुलुक्’ इत्याकारः । यद्वा—शश्वता वारेण ।
 कालेन पुनातु नित्यं पुनात्विति यावत् । तना सूर्यस्य दुहिता ।
 पचाद्यचि षष्ठोदरादिर्द्रष्टव्यः । यद्वा—तनेति निपातः नित्ये
 वर्तते शश्वता अविनाशेन वालेन नित्यं पुनात्विति । निपात-
 नादाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—शश्वतातना सदातनेनेत्यर्थः । शश्व-
 तेत्याकारान्तो निपातितः । तेनाव्ययलक्षणः क्युलप्रत्ययः ‘क्युल्युलौ
 तुङ्’ इति । प्रकृतिप्रत्यययोश्च षथक्पदत्वं दृश्यते, यथा—‘मा
 च ते ख्या स्म तीरिषत्’* इति ॥

^४सोमातिपवितस्य सोमवामिनो वा पुनाति—वायुरिति गाय-

अतिद्रुतः । इन्द्रस्य युज्यस्सखा ।

कुविद्ङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा

पूतः । पवित्रेण । प्रत्यङ् । सोमः । अतिद्रुत

इत्यर्ति—द्रुतः । इन्द्रस्य । युज्यः । सखा । ⁵कुवि-

त् । अङ्ग । यवमन्त इति यव—मन्तः । यवम् ।

त्र्या च ॥ पवित्रेणानेन पूतस्सोमः इन्द्रस्य युज्यः सखा । युजि साधुर्युज्यः युक्तस्सखा । ऐन्द्राग्रवायवादिषु सहपानभोजनत्वात्सोमविशेषणमिदम् । स सोमो वायुः वायुसदृशः वायुवत्स्वस्थानचलितः प्रत्यङ्गतिकूलो घनः । अतिद्रुतः अधस्ताद्गतः अतिगतो वा । यद्वा—वायुरिति । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयायास्स्वादेशः । वायुना प्रत्यङ्गतिद्रुतः अतीतः तमेतेन पवनेन स्वस्थानस्थं करोमीति शेषः । एवमनेन कर्मणा स्वस्थानस्थित एव भवतीति । अपरा योजना—वायुशरीरस्थः प्राणः पवित्रेण पावनेन सोमेन पीतेन पूतः प्रथमं शोधितः इन्द्रस्य युज्यस्सखा स प्रत्यङ् प्रतीपमतिद्रुतः स्वस्थानात्पीडितोतिक्रम्य निर्गतः सोमश्च सोतिद्रुतः । यद्वा—पूर्ववत्तृतीयायास्स्वादेशः । अनेन सोमेन स वायुरतिद्रुतः । यद्वा—सोमश्च वायुश्चेति तदुभयमनेन कर्मणा स्वस्थानस्थं भवति ॥

⁵सुराग्रहान्गृह्णाति—कुविद्ङ्गेति त्रिष्टुभा ॥ कुविदिति बहुप्रसिद्धानुवादे । अङ्गेत्यप्रातिलोभ्ये बहुप्रसिद्धमेतत् सर्वानुकूलमिति द्योतयतः । किम्पुनस्तत् ? आह—यवमन्तः बहुयवाः । यवग्रहणेन यवितव्या यवमुद्गब्रीहिगोधूमादयो धान्यविशेषा गृह्यन्ते । भूम्नि मतुप् । ‘यथा चित्’ इति द्वे अप्युपमानार्थे, एकाने-

दान्त्यनुपूर्वं वियूय । इहेहैषां कृणु-
 त् भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृ-
 चित् । यथा । दान्ति । अनुपूर्वमित्यनु-पूर्वम् ।
 वियूयेति वि-यूय । इहेहेतीह-इह । एषाम् ।
 कृणुत् । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमोवृक्ति-

कोपमेयत्वादुपमायाः । यवमिति जातावेकवचनम् । अयमर्थः—
 यथा यवादिबहुधान्यवन्तो यवादीन् सहोत्पद्यमानाननुपूर्वं परिपाद्या
 वियूय पृथक्कृत्य दान्ति पृथक्तेन स्थापयन्ति, परस्परं काण्डप-
 लालादिभ्यो वा । दा प्लवने, आदादिकः । यवमन्तो यवं
 यथा तुषकणादिभ्यः पृथक्कृत्य तानि शोधयन्ति । दैप् शोधने,
 भौवादिकः, 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । तथा यूय-
 मपि इहेह एषां भोजनानि कृणुत अस्वाद्भूतं तुषादिकं
 पृथक्कृत्य भोजनानि भोक्तव्यानि स्वाद्भूतं कृणुत उत्पाद्य
 धारयत । इहेहेति वीप्सा । सर्वत्र स्थानेस्थाने गृहेगृहे लोके-
 लोके वा । 'अनुदात्तं च' इति द्वितीयस्य निघातः । वियूयेति
 यौतेर्त्यपि छन्दसो दीर्घः । उक्तमेषां भोजनानि कृणुतेति,
 केषामित्याह —ये बर्हिषो यज्ञस्य नमोवृक्तिं नमस्कारनाशनं
 सान्नस्य[साङ्गस्य]नाशनं न जग्मुर्न गताः ये यज्ञस्य नमस्कारा-
 दिकं न नाशयन्ति अस्माकमुपकारिणः तेषां कृणुत । ये पुनर्नाश-
 यन्ति ते त्वनेन विनाश्यन्ताम् । यथोक्तं 'नमोवृक्तिमेवैषां वृद्धे'*
 इति । नमश्शब्दे ऊर्यादिगतित्वात् 'तादौ च निति' इति
 प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

क्तिं न जग्मुः । आश्विनं धूम्रमा
लभते सारस्वतं मेषमैन्द्रमृषभमै-
न्द्रमेकादशकपालं निर्वपति सावि-
त्रं द्वादशकपालं वारुणं दशकपा-
लं सोमप्रतीकाः पितरस्तृष्णुत

मिति नमः—वृक्तिम् । न । जग्मुः । ⁶आश्विनम् ।
धूम्रम् । एति । लभते । सारस्वतम् । मेषम् ।
ऐन्द्रम् । ऋषभम् । ⁷ऐन्द्रम् । एकादशकपालमि-
त्येकादश—कपालम् । निरिति । वपति । सावि-
त्रम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम् ।
वारुणम् । दशकपालमिति दश—कपालम् । ⁸सो-
मप्रतीका इति सोम—प्रतीकाः । पितरः । तृष्णु-

⁶अथ त्रीन् पशून् विदधाति—आश्विनमिति ॥ आश्विनं धूम्र-
ललाममालभते । सारस्वतं सरस्वत्यै मेषम् । ऐन्द्रमृषभम् ।
सुराग्रहाश्च त्रयो भवन्ति आश्विनसारस्वतैन्द्राः ॥

⁷अथ त्रीन् पुरोडाशान्विदधाति—ऐन्द्रमेकादशकपालमिति ॥
ऐन्द्रसावित्रवारुणाः ॥

⁸अथ शतातृष्णायां स्थाल्यां सुराशेषमवनयति—सोमप्रतीका
इति ॥ सोमप्रतीकाः सोमः प्रतीकः उपक्रमो येषां ते । हे
सोमप्रभृतयः पितरस्तृष्णुत अनेन सुराशेषेण तृप्यत । व्यत्य-

वड्बा दक्षिणा ॥ ३७ ॥

अग्नाविष्णु महि तदां महित्वं
वीतं घृतस्य गुह्यानि नाम । दमेद-
त । वड्बा । दक्षिणा ॥ ३७ ॥

भोजनानि षड्विंशतिश्च ॥ २१ ॥

¹अग्नाविष्णु इत्यग्ना-विष्णु । महि । तत् ।
वाम् । महित्वमिति महि-त्वम् । वीतम् । घृत-
स्य । गुह्यानि । नाम । दमेदम् इति दमे-दमे । सुप्त ।

येन श्चुः । अस्मिन् कर्मणि वड्बा अश्वा दक्षिणा । 'उत
वा एषाश्वं सूते'* इति ब्राह्मणम् ॥
सौत्रामणी समाप्ता ॥

इत्यष्टमे एकविंशोऽनुवाकः.

¹अथ याज्याकाण्डं वैश्वदेवम् । तत्र 'आग्नावैष्णवमेकादशपालं
निर्वपेदभिचरन्त्सरस्वत्याज्यभागा स्याद्वार्हस्पत्यश्चरुः'† इत्यस्याग्नावै-
ष्णवस्य पुरोऽनुवाक्या—अग्नाविष्णु महीति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्ना-
विष्णु महि महत् महनीयं पूजनीयम् । 'इन् सर्वधातुभ्यः'
इति महेरिन् । तत् वक्ष्यमाणं वां युवयोः महित्वं माहात्म्यं
ततो युवां वीतं घृतस्य गुह्यानि नाम । 'सुपां सुलुक्' इति

मे सप्त रत्ना दधाना प्रति वां जिह्वा
घृतमा चरण्येत् । अग्नाविष्णु महि
धामं प्रियं वां वीथो घृतस्य गुह्या

रत्ना । दधाना । प्रतीति । वाम् । जिह्वा । घृतम् ।
एति । चरण्येत् । ^२अग्नाविष्णु इत्यग्ना-विष्णु ।
महि । धामं । प्रियम् । वाम् । वीथः । घृतस्य ।

शसो लुक् । आज्यसान्नाय्यपशुपुरोडाशादिगुह्यनामवन्ति घृत-
सम्बन्धीनि वस्तून्यशनीतम् । वी गत्यादिषु । पादादित्वात्र निह-
न्यते । प्रति प्रत्येकं वां युवयोः दमेदमे गृहेगृहे सर्वेषु यज्ञगृहेषु ।
'अनुदात्तं च' इति द्वितीयस्यानुदात्तत्वम् । सप्त सृप्तानि
सप्तसङ्ख्यानानि वा अर्चीषि रत्ना रत्नानि रमणीयानि । 'शेशञ्दसि'
इति लोपः । दधाना । दधानौ सन्तौ । 'सुपां सुलुक्' इति द्विवच-
नस्याकारः । दधानौ वीतमिति । किञ्च—प्रति प्रत्येकं वां
युवयोः जिह्वा घृतमाचरण्येत् आभिमुख्येन प्राप्नोतु भक्षयत्वित्यर्थः ।
एतद्वां महिमेति पूर्वेणान्वीयते । चरण गतौ, कण्डूदिः ॥

^२तत्रैव याज्या—अग्नाविष्णु इति त्रिष्टुप् ॥ हे अग्नाविष्णु
वां युवयोः धाम स्थानं तेजो वा महि महत् महनीयं वा प्रियमिष्टं
युवयोः । किञ्च—वीथो घृतस्य गुह्या गुह्यानि स्वरूपाणि
चरुपुरोडाशरूपाणि । पूर्वच्छेर्लोपः । जुषाणा जुषमाणौ प्रीय-
माणौ (अग्नीयः) [शपश्श्रुः] । पूर्ववदाकारः । दमेदमे । गतम् ।
सुष्टुतीशशोभनस्तुतिक्राः गिरः वावृधाना वावृधानौ वर्धयन्तौ दधानौ ।
यद्वा—सुष्टुतीः क्रिया वर्धयन्तौ । ऋत्विगादिना किन् । प्रव-

जुषाणा । दमेदमे सुष्टुतीर्वावृधाना
प्रति वां जिह्वा घृतमुच्चरण्येत् । प्र
णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनी-

गुह्या । जुषाणा । दमेदम इति दमे-दमे । सुष्टु-
तीरिति सु-स्तुतीः । वावृधाना । प्रतीति । वाम् ।
जिह्वा । घृतम् । उदिति । चरण्येत् । ^३प्रेति । नः ।
देवी । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीवतीति वा-

र्तयन्तौ । अन्तर्भावितण्यर्थाद्दृधेर्लट् शानच् ' बहुलं छन्दसि ' इति
शपश्रुः, ' तुजादीनाम् ' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम्, ' छन्दस्युभ-
यथा ' इत्यार्धधातुकत्वाच्चसार्वधातुकत्वाभावः । छान्दसो वा लिटः
कानजादेशः ; ताच्छीलिको वा चानश् । यस्मादेवं तस्माद्वा
युवयोः जिह्वा प्रत्येकं घृतमुच्चरण्येत् प्राप्नोतु भक्षयतु ॥

^३तत्रैव ' सरस्वत्याज्यभागा '* इत्यत्र पुरोनुवाक्या—प्र ण
इति गायत्री ॥ देवी सरस्वती वाजेभिः वाजैः रसैर्नोस्मान्
प्रावतु प्रकर्षेण रक्षत्वन्नादि दत्वा । सरस्वती विशेष्यते—
वाजिनीवती वाजवत्क्रियावती धीनां धियां अवित्री अभिमतप्रदा-
नेन तर्पयित्री । यद्वा—धीनेति वाङ्माम । अस्माकं धीनां वाचं
प्रावतु, अभिमतप्रदानेन अवित्री पालयित्री तृप्ता वा अस्मदभि-
मतं शत्रुमारणं करोत्विति । यद्वा—अस्मदत्तैर्वाजैः पुरोडाशा-
दिभिरन्नैः देवी प्रकर्षेणावतु । ' उपसर्गाद्धिहुलम् ' इति नसो

वती । धीनामवित्रयवतु । आ नो
दिवो बृहतः ॥ ३८ ॥ पर्वतादा स-
रस्वती यजता गन्तु यज्ञम् । हवै
देवी जुजुषाणा घृताचीं शग्मां नो-

जिनीं-वती । धीनाम् । अवित्री । अवतु । एति ।
नः । दिवः । बृहतः ॥ ३८ ॥ पर्वतात् । एति ।
सरस्वती । यजता । गन्तु । यज्ञम् । हवम् ।
देवी । जुजुषाणा । घृताचीं । शग्माम् । नः ।

णत्वम् । धीनामिति । छान्दसो नुट्, ' नामन्यतरस्याम् ' इति
नाम उदात्तत्वम् ॥

४तत्रैव याज्या—आ न इति त्रिष्टुप् ॥ पर्वतादा इति प्रथम-
पादान्तः । सरस्वती देवी यजता यष्टव्या । यजेः क्तिच् [क्तः] ।
दिवः द्युलोकात् नः अस्माकं यज्ञमागन्तु आगच्छतु यद्यप्यनु-
च्छ्रिते प्रदेशे स्थिता शीघ्रमागच्छतु । छान्दसशपो लुक् ।
किञ्च—बृहतो महतः अपि पर्वतादागच्छतु प्रकृष्टाद्विषमाच्च
प्रदेशादागच्छत्वित्यर्थः । किञ्च—हवमस्माकमाह्वानम् । ' भावे-
नुपसर्गस्य ' इत्यप्, सम्प्रसारणं च । जुजुषाणा सेवमाना प्रीय-
माणा वा घृताची घृतमाज्यभागं प्रत्यञ्चती । ' चौ ' इति पूर्व-
पदस्य दीर्घत्वमन्तोदात्तत्वं च । शग्मां सुखां समर्था वा अस्माकं
स्तुतिरूपां शृणोतु उशती कामयमाना अस्मत्प्रतानि हवींषि
स्तोत्राण्येव वा । वष्टेशशतरि ' शतुरनुमः ' इति नद्या उदात्त-
त्वम् ॥

वाचमुशती शृणोतु । बृहस्पते जु-
षस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व
रत्नानि दाशुषे । एवा पित्रे विश्वदे-
वाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हवि-

वाचम् । उशती । शृणोतु । ⁵बृहस्पते । जुषस्व ।
नः । हव्यानि । विश्वदेव्येति विश्व-देव्य । रास्व ।
रत्नानि । दाशुषे । ⁶एवा । पित्रे । विश्वदेवायेति
विश्व-देवाय । वृष्णे । यज्ञैः । विधेम । नमसा ।

⁵अथ तत्रैव ' बर्हस्पत्यश्चरुः ' * इत्येतस्य पुरोनुवाक्या—
बृहस्पत इति गायत्री ॥ हे बृहस्पते विश्वदेव्य विश्वेभ्यो देवेभ्यो
हित । गवादिर्द्रष्टव्यः । अस्माकं हव्यानि जुषस्व सेवस्व ।
यद्वा—बृहस्पते बृहतां पते ब्रह्मन् विश्वदेव्य विश्वदेवमय हव्यानि
जुषस्व सेवस्व आमन्त्रितस्य विद्यमानवत्त्वादाख्यातस्य निघाताभावे
अदुपदेशाच्छसार्वधातुकानुदात्तत्वे शस्योदात्तत्वम् । सेवित्वा च दा-
शुषे तद्वत्तवते अस्मै यजमानाय रत्नानि रमणीयानि रास्व देहि ।
रातेश्छान्दसमनुदात्तत्वम्, तेनात्मनेपदम्, सार्वधातुकानुदात्तत्वं च ।
' दाश्वान् साह्वान् ' इति दाशेः कसुन्निपात्यते ॥

⁶तत्रैव याज्या—एवा पित्र इति त्रिष्टुप् ॥ एवमेव । लुगप-
वादस्सोर्डादेशः । पित्रे पात्रे रक्षित्रे विश्वदेवाय विश्वे देवा
अस्य सन्तीति विश्वेपि देवा अस्याज्ञां कुर्वन्तीति । ' बहुव्रीहौ

भिः । बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो
 वयं स्याम पतयो रथीणाम् ।
 बृहस्पते अति यदुर्यो अर्हाद्युमद्वि-
 भाति क्रतुमज्जनेषु । यद्दीदयच्छवसा

हविर्भिरिति हविः—भिः । बृहस्पते । सुप्रजा इति
 सु—प्रजाः । वीरवन्त इति वीर—वन्तः । वयम् ।
 स्याम । पतयः । रथीणाम् । 'बृहस्पते । अतीति ।
 यत् । अर्यः । अर्हात् । द्युमदिति द्यु—मत् । विभा-
 तीति वि—भाति । क्रतुमदिति क्रतु—मत् । जनेषु ।

विश्वं संज्ञायाम् ' इति विश्वशब्दस्यान्तोदात्तत्वम् । वृष्णे वर्षित्रे ।
 ' क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ' इति कर्मणस्सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । इमं
 देवं यज्ञैर्विधेम परिचरेम । विध विधाने, तौदादिकः । नमसा
 नमस्कारेण हविर्भिश्च चर्वादिभिः हे बृहस्पते । किमर्थमिति
 चेत् ? सुप्रजाः शोभनपुत्रपौत्राः वीरवन्तोन्यैश्च शूरैश्च तद्वन्तः
 रथीणां धनानां च पतयस्स्याम भवेमेत्येवमर्थं परिचरेम । ' नाम-
 न्यतरस्याम् ' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

'तत्रैव याज्या विकल्प्यते—बृहस्पत इति त्रिष्टुप् ॥ हे
 बृहस्पते अर्यस्वामी विद्वान्राजा वा । यद्द्विणं अत्यर्हात् अन्या-
 नतिक्रम्य लब्धुमर्हति । यद्वा—यत् येन विशिष्टेन धनेन द्युम-
 दीप्तिमत् क्रतुमत्स्वाद्धन्नभोगादिक्रियावत् यथा तथा जनेषु विभाति
 विशेषेण भाति । किञ्च—यच्च धनं शवसा बलेन अन्नेन वा

॥३९॥ ऋतप्रजातु तदस्मासु द्रविणं
धेहि चित्रम् । आ नो मित्रावरुणा
घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा रजाः-

यत् । दीदयत् । शवसा ॥ ३९ ॥ ऋतप्रजाते-
त्यृत-प्रजातु । तत् । अस्मासु । द्रविणम् । धेहि ।
चित्रम् । ० एति । नः । मित्रावरुणेति मित्रा-वरु-
णा । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । मध्वा । रजाः-

दीदयत् दीप्यते शवसो हेतुभूतं भवत् लोके पूज्यते । दीदिति-
दीप्तिकर्मा, छान्दसः लेख्यडागमः, धातोरन्तोदात्तत्वम् । हे
ऋतप्रजात सत्यप्रभव तत्तादृशं चित्रं चायनीयं प्रार्थनीयं द्रविण-
मस्मासु धेहि स्थापय देहि वा ॥

४६ मैत्रावरुणमेककपालं निर्वपेद्वशाथै काले * इत्यस्य पुरोनु-
वाक्या—आ न इति गायत्री ॥ हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ ।
पूर्ववदाकारः । घृतैरुदकैः गव्यूतिं गोप्रचारम् । गावो यूयन्ते
मिश्रचन्तेस्यामित्यधिकरणे क्तिन्, दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम्, 'गोर्यूतौ छन्दसि' इत्यवादेशः । उपलक्षणं चैतत् ।
सर्वमप्यस्मदीयं क्षेत्रमोक्षतं आसिञ्चतं समन्तादभिवर्षतम् । यद्वा—
गव्यूतिं व्रजं घृतैर्घृतदुग्धाभिस्समन्तादुक्षतं बहुदोग्धीकं कुरुतम् ।
किञ्च—हे सुक्रतू शोभनकर्माणौ शोभनप्रज्ञानौ वा मध्वा मधुना
मधुरसेन जलेन घृतेनैव वा रजांसि लोकान् सर्वानपि समन्ता-
दुक्षतमित्येव ॥

सि सुक्रतू । प्र बाहवां सिसृतं जी-
वसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन ।
आ नो जने श्रवयतं युवाना श्रुतं

सि । सुक्रतू इति सु-क्रतू । १ प्रेति । बाहवां ।
सिसृतम् । जीवसे । नः । एति । नः । गव्यूतिम् ।
उक्षतम् । घृतेन । एति । नः । जने । श्रवयतम् ।
युवाना । श्रुतम् । मे । मित्रावरुणेति मित्रा-वरु-

१तत्रैव याज्या—प्र बाहेवेति त्रिष्टुप् ॥ बाहोर्बलं बाहुशब्दे-
नोच्यते । अर्श आदित्वादच् । बाहवा बाहवौ बाहुबलवन्तौ
युवाम् । छान्दसं प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । प्रसिसृतमागच्छतम् ।
यद्वा—बाहवा बाहुबलेन सह बाहुबलवन्तावागच्छतम् । तृतीयैक-
वचनस्य नाभावाभावे गुणश्छान्दसः । किमर्थं ? नोस्मान् जी-
वसे जीवयितुम् । 'तुमर्थे सेसेन्' इत्यसेप्रत्ययः । अस्माकं वा
जीवसे जीवनाय । असुन्याद्युदात्तत्वाभावश्छान्दसः । आगत्य च
नोस्माकं गव्यूतिं घृतेन समन्तादुक्षतमिति गतम् । किञ्च—
नोस्मान् जने जनेषु जनपदेषु समन्ताच्छ्रावयतम् । यद्वा—अ-
स्माकं जनपदेषु युवयोर्बाहुबलं ख्यापयतम् । शृणोतेर्णिचि
वृद्ध्यभावश्छान्दसः । हे युवाना युवानौ नित्यतरुणौ मिश्रितौ
वा । पूर्ववदाकारः । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ इमा इमान्
अस्मदीयान् हवा हवान् आह्वानानि । पूर्ववच्छस आकारः, ह्यतेः
पूर्ववदप्सम्प्रसारणं च । श्रुतं शृणुतम् । शपो लुक्, पादादि-
त्वान्न निहन्यते ॥

मे मित्रावरुणा हवेमा । अग्नि
वः पूर्व्यं गिरा देवमीडे वसूनाम् ।
सपर्यन्तः पुरुप्रियं मित्रं न क्षेत्रसा-
धसम् । मक्षू देववतो रथः ॥ ४० ॥

णा । हवा । इमा । ¹⁰अग्निम् । वः । पूर्व्यम् ।
गिरा । देवम् । ईडे । वसूनाम् । सपर्यन्तः । पुरु-
प्रियमिति पुरु-प्रियम् । मित्रम् । न । क्षेत्रसाधस-
मिति क्षेत्र-साधसम् । ¹¹मक्षु । देववत इति देव-

¹⁰अत्र मैत्रावरुणसोमारौद्रयोर्मध्ये कर्मान्तरं न श्रूयते, तेन लिङ्गक्रमाभ्यां याज्यार्थतायामसत्यां सोमारौद्रादिषु सामिधेन्यादिषु इतः परं काश्चिदचो विनियुज्यन्ते; यथासम्भवं । द्रष्टव्याः तत्र— अग्नि व इत्यनुष्टुप् ॥ हे ऋत्विग्यजमानाः वः युष्मदर्थं अग्नि पूर्व्यं पूर्वेः कृतं पूर्वेराराधितं ते यौ [तया] च* गिरा स्तुत्या देवमीडे याचे । यद्वा—गिरा स्तोत्रेण स्तौमि । वसूनाम् । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । वस्वर्थं सपर्यन्तः पूजयन्तः । सपर पूजायाम्, कण्डादिः । पूजार्थमेकस्मिन् बहुवचनं, तदा ईडे इति व्यत्ययेनैकवचनम् । यद्वा—हे सपर्यन्तः । व्यत्ययेनामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्, रभावः औणादिको वा, वसन्तादिवत् झच् । सपर्यन्तोहमीडे । अग्निर्विशेष्यते—पुरुप्रियं बहूनां प्रियं मित्रं न मित्रमिव क्षेत्रस्य साधयितारम् ॥

¹¹तत्र चतस्रः पङ्क्तयः पञ्चपादाः । 'देवानां य इन्मनः'

*घ. ...राराधितं यौ च.

शूरो वा पृत्सु कासु चित् । देवानां
य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीद-
यज्वनो भुवत् । न यजमान रिष्य-

वृत्तः । रथः ॥ ४० ॥ शूरः । वा । पृत्स्विति पृ-
त्-सु । कासु । चित् । देवानाम् । यः । इत् ।
मनः । यजमानः । इयक्षति । अभीति । इत् ।
अयज्वनः । भुवत् । ¹²न । यजमान । रिष्यसि ।

इति पादत्रयं सर्वास्वनुषज्यते । तत्र द्वे द्वे सोमारौद्रे—मक्षित्यादि ॥
मक्षु शीघ्रम् । ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति संहितायां दीर्घत्वम् ।
देववतः यज्वनः । स हि देवान्, देवानिष्टवान् तैस्तद्वान् भवति ।
रथः स रथः शीघ्रो भवति शीघ्रं गच्छति निस्सङ्गः पृत्सु
सङ्गमेषु शूरो वा शूर इव । वाशब्द उपमार्थीयः । यथा
शूरो विक्रान्तः पुरुषः कासुचित्पृत्सु निस्सङ्गशीघ्रं गच्छति एवं
देववतो रथः । यद्वा—शूर इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । शूरस्येव
रथो देववतशीघ्रं गच्छतीति । कः पुनरसौ देवानित्याह—य
एव देवानाम्मनो भवति, यमेव देवा मन्यन्ते, देवानेव वा यो
मन्यते । ईदृशो यो यजमानः इयक्षति पुनर्देवान्यष्टुमिच्छति ।
आदिवर्णलोपश्छान्दसः । किञ्च—अयज्वनः अयजमानान् अभि-
भुवत् अभिभवदेव । तस्माद्द्वयमप्येवमर्थं यजामह इति । भवतेर्लेटि
शपो लुक्, ‘ लेटोडाटौ ’ इत्यडागमः, ‘ भूसुवोस्तिडि ’ इति
गुणाभावः ॥

¹²अथ द्वितीया—हे यजमान इष्ट्यादीन् कुर्वाण त्वं न रिष्यसि

सि न सुन्वान् न देवयो । असदत्र
सुवीर्यमुत त्यदाश्वश्वियम् । नकि-
ष्टं कर्मणा नशन्न प्र योषन्न योषति ।

न । सुन्वान् । न । देवयो इति देव-यो । ¹³असत् ।
अत्र । सुवीर्यमिति सु-वीर्यम् । उत । त्यत् ।
आश्वश्वियमित्यांशु-अश्वियम् । ¹⁴नकिः । तम् ।
कर्मणा । नशत् । न । प्रेति । योषत् । न । यो-

न हिंस्य असि । हे सुन्वान सोमानाहरन् त्वमपि न रिष्यसि ।
हे देवयो देवानात्मन इच्छन् पाकयज्ञादिभिः प्रचरन् त्वमपि न
रिष्यसि । ' न छन्दस्यपुत्रस्य ' इतीत्वाभावः, ' क्याच्छन्दसि '
इत्युप्रत्ययः । किं कारणमित्याह—देवानां य इन्मन इत्यनुषज्यते ।
अयज्वानस्सोपद्रवा भवन्तीति शेषः ॥

¹³अथ तृतीया—असदिति ॥ असद्रवेत् । अस्तेर्लेट्यडागमः ।
अत्र वक्ष्यमाणे सुवीर्यं शोभनवीर्यं बलं धनं वा पुरुषे भवति ।
' वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । उत अपि च त्यत्
तदेव आश्वश्वियं आशुना अश्वसमूहेन युक्तं भवति । ' केशा-
श्वाम्यां ' इति छः, छान्दसं ह्रस्वत्वं, ' परादिश्छन्दसि बहुलम् '
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । उपलक्षणं चैतत् हास्तिकादीनाम् ।
अत्रेत्युक्तम्, कुत्रेत्याह—देवानां य इन्मन इत्यनुषज्यते । अयज्वानो
निश्श्रीका भवन्तीति शेषः ॥

¹⁴अथ चतुर्थी—नकिरिति ॥ तमिति प्रथमास्थाने द्वितीया ।
स खलु कर्मणा धर्मेण नशत् नश्यति न दुःखाभिभूतो भवति ।

उप क्षरन्ति सिन्धवो मयोभुव
ईजानं च यक्ष्यमाणं च धेनवः । पृ-
णन्तं च पपुरिं च ॥ ४१ ॥ श्रव-
स्यवो घृतस्य धारा उप यन्ति वि-

षति । उपेति । क्षरन्ति । सिन्धवः । मयोभुव
इति मयः—भुवः । ईजानम् । च । यक्ष्यमाणम् ।
च । धेनवः । पृणन्तम् । च । पपुरिम् । च ।
॥ ४१ ॥ श्रवस्यवः । घृतस्य । धाराः । उपेति ।

पूर्वजन्मकृतेन पापेन कर्मणा न बाध्यते । नशेर्लेटि व्यत्ययेन शप् ।
केचिदाहुः—कर्मणेति प्रथमैकवचनस्य लुगपवादः ‘सुपां सुलुक्’
इत्याकारः । नशेर्ण्यन्ताल्लेटि ‘बहुलं संज्ञाच्छन्दसोः’ इति णि-
लुक् । ईजानमिष्टवन्तं देवान् । यजेः ‘लिटः कानञ्वा’ इति
कानच् । यक्ष्यमाणं च अचिराद्यक्ष्यमाणं यष्टुं कृताध्यवसायमिति ।
धेनवः देवान् प्रीणयत्यः षणन्तश्च श्राद्धेन पितृन् प्रीणयन्तम् ।
ए प्रीतौ, श्म च । पपुरिश्च पितृणां प्रीणनशीलं च न षण-
न्तमेव । ‘आट्टगमहनः’ इति किन्प्रत्ययः । न केवलमीजानं
यक्ष्यमाणमेव, अपि तु षणन्तं च पपुरिं चेति । प्रासङ्गिकी वृत्त-
प्रशंसा, इष्टापूर्तकारिणां प्रशंसनात् । तद्वते कर्मण्यस्य विनि-
योगो द्रष्टव्यः । श्रवस्यवः, श्रवोन्नं तदिच्छन्त्यः अन्नयुक्ता
इत्यर्थः । ‘क्याच्छन्दसि’ इत्युप्रत्ययः । काः पुनस्ता इत्याह—
घृतस्य धारा अविच्छिन्नाः प्रवाहाः यथोक्तस्वभावाः, यथोक्त-

श्वतः । सोमारुद्रा वि वृहतं विषू-
चीममीवा या नो गयमाविवेश ।
आरे बाधेथां निरृतिं पराचैः कृ-

यन्ति । विश्वतः । ¹⁵सोमारुद्रेति सोमा-रुद्रा ।
वीति । वृहतम् । विषूचीम् । अमीवा । या । नः ।
गयम् । आविवेशेत्या-विवेश । आरे । बाधेथाम् ।
निरृतिमिति निः-रृतिम् । पराचैः । कृतम् ।

लक्षणान् पुरुषान् उपक्षरन्ति । अपि च उपयन्ति विश्वतः
सर्वाभ्यो दिग्भ्य उपागच्छन्ति ॥

¹⁵यो ब्रह्मवर्चसकामस्स्यात्तस्मा एतं सोमारौद्रं चरुं निर्वपेत्*
इत्यस्य पुरोनुवाक्या—सोमारुद्रा वि वृहतमिति त्रिष्टुप् ॥ हे
सोमारुद्रा सोमारुद्रौ । पूर्वदानङ्, आकारश्च । विवृहतम् ।
वृहू उद्यमने, तौदादिकः । विषूचीं विष्वग्गमनाम् । कामित्याह—
या अमीवा रोगस्तेजोहानिरूपः नोस्माकं गयं गृहं आविवेश ।
किञ्च—आरे दूरे बाधेथां गमयतं, गमयित्वा नाशयतं, निरृतिं
निकृष्टां गतिं निकृष्टगमनहेतुं पापम् । 'पातौ च' इति गतेः
प्रकृतिस्वरत्वम्, प्रादिसमासो वा । पराचैः परावृत्तिभिर्गमनैः ।
यथा पुनरस्मत्पार्श्वं नागच्छति तथा बाधेथाम् । निपातोयं यथा
उच्चैः नीचैः । एवादित्वाद्दन्तोदात्तत्वम् । किञ्च—चेदर्थे चि-

तं चिदेनः प्र मुमुक्तमस्मत् । सो-
मारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वां तनूषु
भेषजानि धत्तम् । अवं स्यतं मुञ्च-
तं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमे-
नो अस्मत् । सोमापूषणा जनना

चित् । एनः । प्रेति । मुमुक्तम् । अस्मत् । ¹⁶सो-
मारुद्रेति सोमा-रुद्रा । युवम् । एतानि ।
अस्मे इति । विश्वां । तनूषु । भेषजानि । ध-
त्तम् । अवेति । स्यत्तम् । मुञ्चतम् । यत् । नः ।
अस्ति । तनूषु । बद्धम् । कृतम् । एनः । अस्म-
त् । ¹⁷सोमापूषणेति सोमा-पूषणा । जनना ।

च्छब्दः । एनः अस्माभिः कृतं चेदस्मदस्मत्तः अस्मत्सकाशा-
त्प्रमुमुक्तं प्रकर्षेण मोचयतम् । शपश्शुः ॥

¹⁶तत्रैव याज्या—सोमारुद्रा युवमिति त्रिष्टुप् ॥ हे सोमा-
रुद्रा युवं युवां एतानि भेषजानि यानि लोके सन्ति तानि
विश्वा विश्वानि अस्मे अस्माकम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति शे
आदेशः । तनूषु शरीरेषु धत्तं स्थापयतं, दत्तं वा । किञ्च—
नः अस्माकं तनूषु बद्धं यदस्माभिः कृतं एनः पापमस्ति तत्प्र-
थमं तावदस्मत् अस्मत्तः मुञ्चतं विश्लेषयितम् । तिङः परत्वान्न
निहन्यते । ततो मुक्त्वा तदवस्यतं अवसाययितं विनाशयितम् ।
न इत्यस्य ‘प्रकृत्यान्तःपादम्’ इति प्रकृतिभावः ॥

¹⁷यदि विभीयद्वाश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौषणं चरुं निर्व-

र॒यी॒णां॑ ज॒न॒ना॑ दि॒वो॑ ज॒न॒ना॑ पृ॒थि॒-
व्याः॑ । ज॒ातौ॑ वि॒श्व॑स्य॒ भुव॑नस्य
गो॒पौ दे॒वा अ॑कृ॒ण्व॒न्न॒मृ॒त॑स्य॒ नाभि॑म् ।
इ॒मौ दे॒वौ जा॑य॒मानौ॑ जुष॒न्ते॒मौ

र॒यी॒णा॑म् । ज॒न॒ना॑ । दि॒वः॑ । ज॒न॒ना॑ । पृ॒थि॒व्याः॑ ।
ज॒ातौ॑ । वि॒श्व॑स्य । भुव॑नस्य । गो॒पौ॑ । दे॒वाः॑ ।
अ॒कृ॒ण्व॒न् । अ॒मृ॒त॑स्य । नाभि॑म् । ¹⁸इ॒मौ॑ । दे॒वौ॑ ।
जा॑य॒मानौ॑ । जुष॒न्त॑ । इ॒मौ॑ । त॒मांसि॑ । गू॒ह॒ता॑म् ।

पेत्' * इत्यस्य पुरोनुवाक्या—सोमापूषणेति त्रिष्टुप् ॥ हे सोमा-
पूषणौ । पूर्ववदाकारः । रयीणां धनानां जनना जननौ जन-
यितारौ युवाम् । ' नामन्यतरस्यां ' इति नाम उदात्तत्वम् ।
दिवश्च पृथिव्याश्च जनयितारौ । ' ऊडिदम् ' इति दिवो विभ-
क्तिरुदात्ता । ' उदात्तयणः ' इति पृथिव्याः । जातौ जात-
मात्रावेव युवां विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य गोपा गोपयितारौ ।
ईदृशौ युवां देवा अकृण्वन् अकुर्वन् । अमृतस्य नाभिं नहनौ
बन्धनौ† ॥

¹⁸तत्रैव याज्या—इमौ देवाविति त्रिष्टुप् ॥ इमौ देवौ सोमा-
पूषणौ जायमानावेवावस्थितौ जुषन्त अजुषन्त सेवितवन्तः सर्वे
देवाः । ' बहुलं छन्दस्यमाङ्चोगेपि ' इत्यडभावः । किञ्च—
इमौ देवौ तमांसि अजुष्टा अजुष्टानि अप्रियाणि । ' शेश्छन्दसि '

तमांसि गूहतामजुष्टा । आभ्या-
मिन्द्रः पक्वमामास्वन्तस्सोमापूष-
भ्यां जनदुस्त्रियासु ॥ ४२ ॥

अजुष्टा । आभ्याम् । इन्द्रः । पक्वम् । आमासु ।
अन्तः । सोमापूषभ्यामिति सोमापूष-भ्याम् ।
जनत् । उस्त्रियासु ॥ ४२ ॥

बृहतश्शर्वसा रथः पपुंरिं च दिवो
जनना पञ्चविंशतिश्च ॥२२॥

अनुमत्या आग्नेयमैन्द्राग्रमग्रये सोमाय प्रति-
पूरुषमैन्द्राग्रं धात्रे वार्हस्पत्यमग्रयेथेतो देवीस्स-
मिधुं सोमस्येन्द्रस्य मित्र आग्नेयं सद्य आग्ने-

इति लोपः । अजुष्टा अजुष्टौ तमाभिरसेवितौ । पूर्ववदाकारः ।
गूहतामनाशयताम् । छन्दसो लिङ्, 'उदुपधाया गोहः' ।
यद्वा—इमौ खलु सर्वस्य तमांसि गूहतां गूहयतः । लडर्थे लिङ् ।
किञ्च—आभ्यां सोमापूषभ्यां सह । अन्वादेशत्वेपि व्यत्ययेन
निघाताभावः, 'उडिदम्' इति विभक्त्युदात्तत्वमेव प्रवर्तते ।
आभ्यां सहेन्द्रः आमासु तरुणीषु उस्त्रियासु गोषु अन्तः परि-
पक्वं पयो जनत् जनयति उत्पादयति । जनेर्ण्यन्तात्पूर्ववच्छङ्,
पूर्ववदडभावः, 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्षधातुकत्वाणि-

यमाग्नेयं स्वादीं त्वाग्नाविष्णुं द्वाविंशतिः ॥२२॥

अनुमत्यै यथासंति देवीरापो मित्रोसि
शूरो वा द्विचत्वारिंशत् ॥ ४२ ॥

अनुमत्या उस्त्रियसु ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

लोपः । ताविमावेवम्महानुभावौ अस्माकं दुश्चर्मतां नाशयतां
शोभनानि दत्तामित्यर्थः ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये ज्ञानयज्ञाख्ये
प्रथमे काण्डे अष्टमे प्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः.

प्रपाठकस्समाप्तः, काण्डश्च.

हरिः ॐ.

॥ हरिः ॐ ॥

वायव्यं श्वेतमा लभेत भूतिकामो
वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन

वायव्यम् । श्वेतम् । एति । लभेत ।
भूतिकाम इति भूति-कामः । वायुः । वै ।
क्षेपिष्ठा । देवता । वायुम् । एव । स्वेन । भागधे-

हरिः ओम्.

अथ द्वितीयकाण्डप्रारम्भः.

अतः परं काम्याः पशवो विधीयन्ते काम्यप्रायाः, नैमित्तिकानां च मध्ये विधानात् । तेषां वेद्यादिनियमो नास्ति* । वैश्वदेवकाण्डं—वायव्यं श्वेतमा लभेतेत्यादि ॥ तेषां च 'पीवोन्नां रयिवृधः'† इत्यारभ्य षडृचो याज्यानुवाक्याः ; वपायाः पुरोडाशस्य हविष इति द्वेद्वे । वायव्यं वायुदेवत्वं श्वेतं श्वेतवर्णं पशुमालभेत भूतिकामः । आलम्भनं नियोजनम् । भूतिः विभूतिः धनवक्ता‡ । भूतिं कामयत इति 'शीलिकामि' इत्यादिना णप्रत्ययः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । क्षेपिष्ठा क्षिप्रतमा । 'स्थूलदूर' इति यणादिलोपो गुणश्च । ननु भूतिं कामयमानं प्रति वायोभूतिहेतुत्वं वाच्यं, यथा 'ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा वै पशवः'§ इति तत्र । तद्वदस्य क्षेपिष्ठत्वप्रतिपादनेन क्षेपिष्ठत्वमप्ययं कामयत इति चेत् न; 'स एवैनं क्षेपिष्ठत्वं भूतिं च गम-

*ग-तेषां न पर्वादितिथिनियमोस्ति.

†ब्रा. २-८-१.

‡ग-वक्ता च. क-पक्ता च.

§सं. २-२-७.

भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं
गमयति भवत्येवातिक्षिप्रा देवते-
येनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव ।
एनम् । भूतिम् । गमयति । भवति । एव । ^२अ-
तिक्षिप्रेत्यति-क्षिप्रा । देवता । इति । आहुः । सा ।

यति ' इति निगमनाभावात् । किञ्च—देवताग्रहणमप्यनर्थ-
कम्, वायुर्वै क्षेपिष्ठा इत्येव वाच्यम् । अत्रोच्यते—भूष्णुता-
पटुत्वं क्षिप्रकारित्वं कार्याणां सर्वार्थसाधनभूत आत्मधर्मः । अत
एव निगमयति ' भवत्येव ' इति । वायुश्चायं देवतानां मध्ये
क्षिप्रकारितमः । निर्धारणश्रवणान्निर्धार्य[र्धारण ?] करणस्याभिधा-
नम् । यथा—' प्राची दिशां वसन्त ऋतूनामग्निर्देवता '* इति ।
तदर्थमेव देवताग्रहणम् । देवतान्तरापेक्षया चातिशायिनिकः प्रयु-
ज्यते । यजमानश्चायं मनुष्याणां मध्ये क्षिप्रतमत्वलक्षणां भूतिं
कामयते तस्माद्वायव्यमालभेतेति । यद्वा—भूतिर्विभूतिः, तस्या
यत्क्षिप्रतमत्वं प्रदाने स देवताभावः प्रतिपाद्यते वायुरिति । भूति-
हेतुत्वं तु वायोरप्रतिपादितमेव सामर्थ्यसिद्धमिति वेदितव्यम् । भूति-
हेतूनां देवतानां मध्ये वायुः क्षिप्रतमां भूतिं ददातीति भावः ।
स्वेनेति । वायोस्वभूतेन शुक्लेन पशुना भागधेयेन भागेन ।
' भागरूपनामभ्यो धेयः ' इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः । उपधावति
उपगच्छति । सतैः पाद्मादिना धावादेशः वेगितायां गतौ ।
शीघ्रमुपगच्छति ; स्वभागधेयलाभात् । स एवेत्यादि गतम् ॥

^२अतिक्षिप्रेति ॥ प्रथम इतिकरणो हेतौ । यस्मादतिक्षिप्रत्वं
देवतात्वं च वायोः तस्मादेनं यजमानं सा देवता प्रदहः प्रक-

त्याहुस्सैनमीश्वरा प्रदह इत्येतमेव
सन्तं वायवे नियुत्वन्त आ लभेत
नियुद्धा अस्य धृतिर्धृत एव भूतिमु-
पैत्यप्रदाहाय भवत्येव ॥ १ ॥ वायवे

एनम् । ईश्वरा । प्रदह इति प्र-दहः । इति ।
एतम् । एव । सन्तम् । वायवे । नियुत्वन्त इति
नि-युत्वन्ते । एति । लभेत । नियुद्धिनि नि-युत् ।
वै । अस्य । धृतिः । धृतः । एव । भूतिम् । उपे-
ति । एति । अप्रदाहायेत्यप्र-दाहाय । भवन्ति ।
एव ॥ १ ॥ वायवे । नियुत्वन्त इति नि-युत्वन्ते ।

र्षेण दग्धुमीश्वरा स्यात् । तस्मादत्र प्रतिविधेयमित्याहुः पुराविदः ।
'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति कसुन् । वायोः प्रेरणविशेषादग्नि-
र्जायते इति हेतुत्वम् । यथा 'स हि सर्वत्रोद्भूतः'* इति
'वायोरग्निः'† इति च श्रुतिः । यद्वा—दाहेन विनाशो लक्ष्यते ॥

इदानीं प्रतिविधानमाह—एतमेवेति ॥ सर्वत्रैव गुणविधानमि-
त्येके । कर्मान्तरमित्यन्ये । एतं श्वेतमेव सन्तं एतं विभूतिमलंसन्तं
नियुत्वन्ते वायव आलभेत । 'तसौ मस्वर्थे' इति भत्वम् ।
नियुद्धा इति । ध्रियतेनयेति धृतिर्वाहनम् । एवं कृते धृतः
अविनष्ट एव भूतिमुपैति अप्रदाहाय सम्पद्यते, ततो भवत्येव यज
मानः । समानवाक्ये पदात्परत्वाभावान्निघाताभावः ॥

‡ग्रामकाम इति ॥ ग्रामो जनसमूहः । स विधेयो मे

*क-ग-स हि सर्षुत्रोसुग्भूतः(?)

†उ. २-१.

नियुत्वन्त आ लभेत ग्रामकामो
 वायुर्वा इमाः प्रजा नस्योता नेनी-
 यते वायुमेव नियुत्वन्तस्त्वेन भा-
 गधेयेनोप धावति स एवास्मै प्रजा
 नस्योता नि यच्छति ग्राम्येव भव-
 ति नियुत्वन्ते भवति ध्रुवा एवास्मा

एति । लभेत । ग्रामकाम इति ग्राम-कामः ।
 वायुः । वै । इमाः । प्रजा इति प्र-जाः । नस्यो-
 ता इति नसि-ओताः । नेनीयते । वायुम् । एव ।
 नियुत्वन्तमिति नि-युत्वन्तम् । स्वेन । भागधेये-
 नेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव ।
 अस्मै । प्रजा इति प्र-जाः । नस्योता इति नसि-
 ओताः । नीति । यच्छति । ग्रामी । एव । भव-
 ति । नियुत्वन्त इति नि-युत्वन्ते । भवति । ध्रुवाः ।

स्यादिति कामयमानः । यद्वा—केनचिदपहतं ग्रामं पुनः प्राप्तु-
 कामः । नस्योता इति । नसि नासिकायां रज्ज्वेव ओताः
 आबद्धाः । आङ्पूर्वाद्धेजस्सम्प्रसारणम्, 'पहन्' इति नसादेशः,
 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 नेनीयते पुनःपुनर्नयति । नियच्छतीति, अस्मै यजमानाय निय-
 मयति विधेयीकरोति । ध्रुवाः स्थिराः अनपगाः अनपरक्ताः ॥

अनपगाः करोति वायवे नियुत्वन्त
 आ लभेत प्रजाकामः प्राणो वै
 वायुरपानो नियुत्प्राणापानौ खलु
 वा एतस्य प्रजायाः ॥ २ ॥ अप
 क्रामतो योलं प्रजायै सन्प्रजां न वि-
 न्दते वायुमेव नियुत्वन्तः स्वेन भा-

एव । अस्मै । अनपगा इत्यनप-गाः । करोति ।
 वायवे । नियुत्वन्त इति नि-युत्वन्ते । एति । ल-
 भेत । प्रजाकाम इति प्रजा-कामः । प्राण इति
 प्र-अनः । वै । वायुः । अपान इत्यप-अनः ।
 नियुदिति नि-युत् । प्राणापानाविति प्राण-अ-
 पानौ । खलु । वै । एतस्य । प्रजाया इति प्र-
 जायाः ॥ २ ॥ अपेति । क्रामतः । यः । अलम् ।
 प्रजाया इति प्र-जायै । सन् । प्रजामिति प्र-
 जाम् । न । विन्दते । वायुम् । एव । नियुत्वन्त-
 मिति नि-युत्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भा-

^४प्रजाकाम इति ॥ प्रजां पुत्रादिकां कामयमानः । प्राण
 इति । उपर्यधोभावाभ्यां प्राणापानत्वमनयोः । प्राणापानौ खल्विति ।
 अनयोरपक्रमणात्प्रजा नोत्पद्यते । योलमिति । सत्यामेव प्रजन-

ग॒धे॒ये॒नो॒प॒ धा॒वति॒ स ए॒वा॒स्मै॑ प्रा॒णा-
पा॒नाभ्यां॑ प्र॒जां प्र॑ ज॒नयति॑ वि॒न्दते॑
प्र॒जां वा॒यवे॑ नि॒युत्व॑न्त॒ आ ल॑भेत्
ज्यो॒गा॒मया॑वी प्रा॒णो वै वा॒युर॑पा॒नो
नि॒युत्प्रा॑णापा॒नौ खलु॑ वा ए॒तस्मा॑दप॒
क्राम॑तो यस्य॒ ज्यो॒गा॒मय॑ति वा॒यु-

ग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै ।
प्राणापानाभ्यामिति प्राण-अपानाभ्याम् । प्रजा-
मिति प्र-जाम् । प्रेति । जनयति । विन्दते ।
प्रजामिति प्र-जाम् । वायवे । नियुत्वन्त इति
नि-युत्वन्ते । एति । लभेत् । ज्योगामयावीति
ज्योक्-आमयावी । प्राण इति प्र-अनः । वै ।
वायुः । अपान इत्यप-अनः । नियुदिति नि-यु-
त् । प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । खलु । वै ।
एतस्मात् । अपेति । क्रामत् । यस्य । ज्योक् ।
आमयति । वायुम् । एव । नियुत्वन्तमिति नि-

नशक्तौ प्रजां न लभते ; प्राणापानाननुग्रहात् । स एवेति ।
नियुत्वान् वायुः प्राणापानरूपत्वेन प्रजां जनयति ॥

⁵ज्योगामयावी दीर्घरोगः । प्राणापानावित्यादि गतम्* । यस्येति ।

मेव नियुत्वन्तः५ स्वेन भागधेयेनोप
 ॥ ३ ॥ धावति स एवास्मिन्प्राणा-
 पानौ दधात्युत यदीतासुर्भवति जी-
 वत्येव प्रजापतिर्वा इदमेक आसी-
 थसोकामयत प्रजाः पशूंश्सृजेयेति
 स आत्मनो वपामुदखिखदत्ताम्-
 ग्रौ प्रागृह्णात्तोजस्तूपरस्समभवत्तः५

युत्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन ।
 उपेति ॥ ३ ॥ धावति । सः । एव । अस्मिन् ।
 प्राणापानाविति प्राण-अपानौ । दधाति । उत ।
 यदि । इतासुरितीत-असुः । भवति । जीवति ।
 एव । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । वै । इदम् ।
 एकः । आसीत् । सः । अकामयत् । प्रजा इति
 प्र-जाः । पशून् । सृजेय । इति । सः । आत्मनः ।
 वपाम् । उदिति । अखिखदत् । ताम् । अग्रौ ।
 प्रेति । अगृह्णात् । ततः । अजः । तूपरः । समिति ।

‘ रुजार्थानाम् ’ इति षष्ठी । उतेति । यद्यपि इतासुर्गतासुर्भवति,
 तथाप्यनेन कर्मणा जीवत्येव ॥

प्रजापतिर्वा इत्यादि ॥ इदं परिदृश्यमानं स्थावरजङ्गमात्मकं
 सर्वं जगत् प्रजापतिरेक एव प्रत्यस्तमितसमस्तविकार आसीत् ।

स्वायै देवताया आलभत ततो वै
 स प्रजाः पशून्सृजत यः प्रजाका-
 मः ॥ ४ ॥ पशुकामस्याथस एतं
 प्राजापत्यमजं तूपरमा लभेत प्रजा-
 पतिमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मै प्रजां पशून्प्र जनयति

अभवत् । तम् । स्वायै । देवतायै । एति । अलभ-
 त । ततः । वै । सः । प्रजा इति प्र-जाः । पशू-
 न् । असृजत । यः । प्रजाकाम इति प्रजा-का-
 मः ॥ ४ ॥ पशुकाम इति पशु-कामः । स्यात् ।
 सः । एतम् । प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् ।
 अजम् । तूपरम् । एति । लभेत । प्रजापतिमिति
 प्रजा-पतिम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भा-
 ग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै ।
 प्रजामिति प्र-जाम् । पशून् । प्रेति । जनयति ।

स प्रजापतिः प्रजाः पशूश्च सृजेत्येकामयत । व्यत्ययेनात्मने-
 पदम् । उदक्खिदत् उद्धृतवान् । खिद् परिघाते, छान्दसो
 वर्णोपजनः । व्यञ्जनद्वयादिरित्येके । तां वपामग्रेरुपरि हीतुं प्रागृ-
 हात् अधारयत् । ततः प्रगृहीताया वपाया अजस्तूपरशृङ्गविहीन-
 स्समभवत् । पुच्छविहीन इत्येके । अथ प्रजापतिः तमजं स्वायै
 देवतायै आत्मानमेव देवतां कृत्वा तस्यै आलभत । ततो वा
 इत्यादि । गतम् ॥

यच्छमश्रुणस्तत्पुरुषाणां रूपं यत्तू-
परस्तदश्वानां यदन्यतोदन्तद्ववां य-
दव्या इव शफास्तदवीनां यदजस्त-
दजानामेतावन्तो वै ग्राम्याः पशव-
स्तान् ॥ ५ ॥ रूपेणैवाव रुन्धे सो-

⁷यत् । श्मश्रुणः । तत् । पुरुषाणाम् । रूपम् ।
यत् । तूपरः । तत् । अश्वानाम् । यत् । अन्यतो-
दन्नित्यन्यतः—दन् । तत् । गवाम् । यत् । अव्याः ।
इव । शफाः । तत् । अवीनाम् । यत् । अजः ।
तत् । अजानाम् । एतावन्तः । वै । ग्राम्याः ।
पशवः । तान् ॥ ५ ॥ रूपेण । एव । अवेति ।
रुन्धे । ⁸सोमापौष्णमिति सोमा—पौष्णम् । त्रैतम् ।

⁷यदित्यादि ॥ पशुगणस्तूयते । श्मश्रुणत्वं पुरुषाणां रूपम् ।
पामादित्वान्नप्रत्ययः । तूपरत्वं अश्वानां रूपम् । अन्यतोदत्त्वं
अन्यतरपार्श्वस्थितदन्तवत्त्वं गवां रूपम् । ‘ छन्दसि च ’ इति
दत्तभावः । यतः अव्या इव अस्य शफास्सन्ति तदवीनां
रूपम् । अजत्वमेवाजानां रूपम् । एतावन्तो वै ग्राम्याः पशवः
प्रधानाः; उष्ट्रगर्दभयोरसत्प्रायत्वात् । तानिति । तान् सर्वान्
पशून् यस्यो[पूर्वो]क्तगुणं पशुमालभमानः रूपद्वारेणावरुन्धे ॥

⁸त्रैतमिति ॥ त्रयाणां वत्सानां युगपज्जातानां यस्स त्रितः,
तत्रभवत्त्रैतः । मध्यम एवेति केचित् । त्रयोप्यालभ्या इत्यपरे ।

मापूष्णं त्रैतमा लभेत पशुकामो
 द्वौ वा अजायै स्तनौ नानैव द्वावभि
 जायेते ऊर्जं पुष्टिं तृतीयस्सोमापू-
 षणावेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 तावेवास्मै पशून्प्र जनयतस्सोमो
 वै रेतोधाः पूषा पशूनां प्रजनयिता

एति । लभेत । पशुकाम इति पशु-कामः । द्वौ ।
 वै । अजायै । स्तनौ । नाना । एव । द्वौ । अभी-
 ति । जायेते इति । ऊर्जम् । पुष्टिम् । तृतीयः ।
 सोमापूषणाविति सोमा-पूषणौ । एव । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति ।
 तौ । एव । अस्मै । पशून् । प्रेति । जनयतः ।
 सोमः । वै । रेतोधा इति रेतः-धाः । पूषा ।

यस्तिस्त्रः पिबति स त्रैत इति केचित् । इदानीं त्रैतस्य सो-
 मापूषसम्बन्धं प्रतिपादयति—द्वौ वा इति । अजाया द्वौ स्तनौ
 क्षीरस्त्रवणौ । तयोः द्वयोरूर्जं रसं क्षीरलक्षणं अभि अभिलक्ष्य
 द्वौ वत्सौ जायेते नानैव पृथक्स्वभावौ अनियतस्तनपायिनौ जा-
 येते । तृतीयस्तु वत्सः पुष्टिमभि जायते पुष्ट्यतिशयनिर्दिष्टत्वात्तस्य ।
 एवं रसपुष्टिप्रसवत्वात् सोमापूषणोः स्त्रो भागः त्रैतः । गत-
 मन्यत् ॥

सोमं ए॒वास्मै॑ रे॒तो द॒धाति॑ पू॒षा पृ-
शू॒न्प्र ज॑न॒यत्यौ॑दु॒म्बरो॑ यू॒पो भव॑-
त्यूर्वा॑ उ॒दुम्ब॑र॒ ऊ॒र्क॒र्षाव॑ ऊ॒र्जावा-
स्मा ऊ॒र्जा प॒शून्व॑ रुन्धे ॥ ६ ॥

प॒शूना॑म् । प्र॒ज॒न॒यि॒तेति॑ प्र-ज॒न॒यि॒ता । सोमः॑ ।
ए॒व । अ॒स्मै । रे॒तः । द॒धाति॑ । पू॒षा । प॒शून् ।
प्रे॒ति । ज॒न॒य॒ति । १० औ॒दु॒म्ब॒रः । यू॒पः । भ॒व॒ति ।
ऊ॒र्क॑ । वै । उ॒दु॒म्ब॒रः । ऊ॒र्क॑ । प॒श॒वः । ऊ॒र्जा ।
ए॒व । अ॒स्मै । ऊ॒र्ज॑म् । प॒शून् । अ॒वे॒ति ।
रु॒न्धे ॥ ६ ॥

अप्र॑दाहाय॒ भव॑त्ये॒व प्र॒जाया॑ आ॒म॒र्यति॑ वा॒यु-
मे॒व नि॒यु॒त्वंन्त॑स्वे॒न भा॒ग॒धे॒येनो॑र्ष॒ प्र॒जाका॑म-
स्तान् यू॒प॒स्त्रयो॑दश च ॥ १ ॥

किञ्चेत्याह—सोमो वा इति ॥ सिक्तस्य रेतसो धाता रे-
तोधाः । ‘आतो मनिन्’ इति विच् । पूषा तु सिक्तस्य
रेतसः पशुत्वेन परिणमयिता ॥

१० औदुम्बर इति ॥ ‘अनुदात्तादेश्च’ इत्यञ् । ऊर्वा इति ।
अन्नस्य क्षीरादित्वात्ताच्छब्दमुभयत्र । गतमन्यत् ॥

इति द्वितीयकाण्डे प्रथमप्रश्ने प्रथमोनुवाकः.

प्रजापतिः प्रजा असृजत् ता अस्मा-
 थसृष्टाः पराचीरायन्ता वरुणमगच्छ-
 न्ता अन्वैत्ताः पुनरयाचत् ता अ-
 स्मै न पुनरददात्सोऽब्रवीद्वरं वृणी-
 ष्वार्थ मे पुनर्देहीति तासां वरमा-

¹प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति प्र-
 जाः । असृजत् । ताः । अस्मात् । सृष्टाः । परा-
 चीः । आयन् । ताः । वरुणम् । अगच्छन् । ताः ।
 अन्विति । ऐत् । ताः । पुनः । अयाचत् । ताः ।
 अस्मै । न । पुनः । अददात् । सः । अब्रवीत् ।
 वरम् । वृणीष्व । अर्थ । मे । पुनः । देहि । इति ।
 तासाम् । वरम् । एति । अलभत् । सः । कृष्णः ।

¹प्रजापतिरित्यादि ॥ प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः पराचीः
 पराच्यः अपरक्तचित्तास्त्यः अस्मात्प्रजापतेरायन् आगच्छन् ।
 ता वरुणमगच्छन् अभजन्त । अथ प्रजापतिः ताः प्रजाः पराची-
 र्यातीः अन्वैत् अन्वगच्छत् । ताश्च वरुणमयाचत् । वरुणश्च
 ताः पुनःपुनर्याचितोपि नाददात् न दत्तवान् । अथाब्रवीत्प्रजापतिः,
 वरमभिमतं मत्तो वृणीष्व । अथानन्तरमिमाः प्रजाः वरलाभतुष्टो
 मे देहीति । अथैव*मुक्त्वा तासां प्रजानां मध्ये वरं वरिष्ठं पशुं
 वरुणायालभत स्वयमेव वरदानमालम्बनेनाकरोत् । स च ततः

*अ—तथैव.

लभत स कृष्ण एकशितिपादभव-
 द्यो वरुणगृहीतस्स्यात्स एतं वारुणं
 कृष्णमेकशितिपादमालभेत वरुणम्
 ॥ ७ ॥ एव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति स एवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति
 कृष्ण एकशितिपाद्भवति वारुणो

एकशितिपादित्येक—शितिपात् । अभवत् । ^२यः ।
 वरुणगृहीत इति वरुण—गृहीतः । स्यात् । सः ।
 एतम् । वारुणम् । कृष्णम् । एकशितिपादमित्येक—
 शितिपादम् । एति । लभेत । वरुणम् ॥ ७ ॥
 एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपोति ।
 धावति । सः । एव । एनम् । वरुणपाशादिति
 वरुण—पाशात् । मुञ्चति । कृष्णः । एकशितिपा-
 दित्येक—शितिपात् । भवति । वारुणः । हि ।

प्रमापितः कृष्ण एकशितिपादभवत् । एकशितिः श्वेतः पादो
 यस्येति त्रिपदो बहुव्रीहिः । यद्वा—शितिः पादो यस्येति
 शितिपात् । 'पादस्य लोपः' इति समासान्तः । एकेन पादेन
 शितिपात् । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

^२वरुणगृहीतस्स्यादिति ॥ वरुणो महोदर इति व्याधिरित्येके ।

ह्येष देवतया समृद्धयै सुवर्भानुरासु-
 रसूर्यं तमसाविध्यत्तस्मै देवाः प्रा-
 यश्चित्तिमैच्छन्तस्य यत्प्रथमं तमो-
 पाघ्नन्त्सा कृष्णाविरभवद्यद्वितीयं
 सा फल्गुनी यत्तृतीयं सा बलक्षी
 यदध्यस्थादपाकृन्तन्त्साविर्वशा ॥८॥

एषः । देवतया । समृद्धया इति सं-ऋद्धयै । सुव-
 भानुरिति सुवः-भानुः । आसुरः । सूर्यम् । तम-
 सा । अविध्यत् । तस्मै । देवाः । प्रायश्चित्तिम् ।
 ऐच्छन् । तस्य । यत् । प्रथमम् । तमः । अपा-
 घ्नन्नित्यप-अघ्नन् । सा । कृष्णा । अविः । अभ-
 वत् । यत् । द्वितीयम् । सा । फल्गुनी । यत् ।
 तृतीयम् । सा । बलक्षी । यत् । अध्यस्थादित्य-
 धि-अस्थात् । अपाकृन्तन्नित्यप-अकृन्तन् । सा ।
 अविः । वशा ॥ ८ ॥ समिति । अभवत् । ते ।

अज्ञातरोग इत्यन्ये । 'तृतीयाकर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
 त्वम् । गतमन्यत् ॥

सुवर्भानुरिति ॥ सुवर्भानुर्नाम आसुरः असुरस्यापत्यम् ।
 शिवादित्वादण् । तमसा अविध्यत् अबाधत । प्रायश्चित्तिः
 दोषनिर्घातार्थो यत्नः । अथ प्रथमं यत्तमोपाघ्नन्, सा कृष्णवर्णा-

समंभवत्ते देवा अब्रुवन्देवपशुर्वा अ-
यम् समंभूत्कस्मा इममा लप्स्या-
मह इत्यथ वै तर्ह्यल्पा पृथिव्यासी-
दजाता ओषधयस्तामवि वशामा-
दित्येभ्यः कामायालभन्त ततो वा
अप्रथत पृथिव्यजायन्तौषधयो यः

देवाः । अब्रुवन् । देवपशुरिति देव-पशुः । वै ।
अयम् । समिति । अभूत् । कस्मै । इमम् ।
एति । लप्स्यामहे । इति । अथ । वै । तर्हि ।
अल्पा । पृथिवी । आसीत् । अजाताः । ओषध-
यः । ताम् । अविम् । वशाम् । आदित्येभ्यः ।
कामाय । एति । अलभन्त । ततः । वै । अप्रथ-
त । पृथिवी । अजायन्त । ओषधयः । यः ।

विरजायत । द्वितीयं यदपाघ्नम्, सा फल्गुनी नीलवर्णा* ।
यत्तृतीयमपाघ्नम्, सा बलक्षी शुक्लवर्णा । अन्यतो डीप् ।
वबयोरेकत्वमिच्छन्ति । अथाध्यस्थात् अस्थिभ्यो यत्तमोपाघ्नम्
अपाच्छिदन्, सा वशा वन्ध्याविरजायत । अध्यस्थादिति विभ-
क्त्यर्थेव्ययीभावः । ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इत्यनडादेशः, ' नपुं-
सकादन्यतरस्याम् ' इति टच्समासान्तः । अथ ते देवा अब्रुवन् ।
देवानां पशुः देवपशुः ; देवास्थिसम्भूतत्वात् । एवं महानुभावोयं

*क. ग—नील एव [लश्वेत] वर्णा.

कामयेत् प्रथेय पशुभिः प्र प्रजयां
जायेयेति स एतामवि वशामादि-
त्येभ्यः कामाय ॥ १ ॥ आ लभे-
तादित्यानेव कामं स्वेन भागधेये-
नोप धावति त एवैनं प्रथयन्ति
पशुभिः प्र प्रजयां जनयन्त्य-

कामयेत् । प्रथेय । पशुभिरिति पशु-भिः । प्रेति ।
प्रजयेति प्र-जयां । जायेय । इति । सः । ए-
ताम् । अविम् । वशाम् । आदित्येभ्यः । कामाय ॥ १ ॥
एति । लभेत् । आदित्यान् । एव । कामम् ।
स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धाव-
ति । ते । एव । एनम् । प्रथयन्ति । पशुभिरिति
पशु-भिः । प्रेति । प्रजयेति प्र-जयां । जनयन्ति ।

पशुः वशात्मा, तमिमं कस्मै कामायालप्स्यामहे? इति ।
अथ तर्हि तस्मिन् काले । 'अनद्यतने हिलन्यतरस्याम्' इति ।
पृथिवी अल्पा सङ्कुचिता आसीत्, ओषधयश्च अजाता आसन् ।
अथ देवाः तां वशां आदित्येभ्यः कामाय चालभन्त, आदि-
त्येभ्यः कामाय त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । कस्मै कामाय? प्रथतां
पृथिवी, जायन्तामोषधयः इत्येवंरूपाय कामाय । सम्पादित्वा-
त्ताच्छब्दम्* । ततो वा इत्यादि । गतम् ॥

*कामसम्पत्तिहेतुत्वात् कामशब्दः आदित्येष्वित्यर्थः.

सावा॑दि॒त्यो न व्य॑रोच॒त् तस्मै॑ दे॒वाः
 प्राय॑श्चित्ति॒मैच्छ॑न्तस्मा॑ ए॒ता म॒ल्हा
 आल॑भन्ताग्ने॒यीं कृ॑ष्ण॒ग्रीवी॑ꣳ सꣳ-
 हि॒तामै॒न्द्रीꣳ श्वे॒तां वा॑रु॒हस्प॑त्यां ता-
 भि॑रे॒वास्मि॒न् रुच॑म॒दधु॑र्यो ब्र॒ह्मव॑र्च॒स-
 का॑म॒स्यात्तस्मा॑ ए॒ता म॒ल्हा आ
 ल॑भेत ॥ १० ॥ आग्ने॒यीं कृ॑ष्ण॒ग्री-
 वीꣳ सꣳहि॒तामै॒न्द्रीꣳ श्वे॒तां वा॑रु॒ह-

⁴असौ । आदित्यः । न । वीति । अरोचत् ।
 तस्मै । देवाः । प्रायश्चित्तिम् । ऐच्छन् । तस्मै ।
 एताः । मल्हाः । एति । अलभन्त । आग्नेयीम् ।
 कृष्णग्रीवीमिति कृष्ण-ग्रीवीम् । सꣳहितामिति
 सं-हिताम् । ऐन्द्रीम् । श्वेताम् । वारुहस्पत्याम् ।
 ताभिः । एव । अस्मिन् । रुचम् । अदधुः । यः ।
 ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस-कामः । स्यात् ।
 तस्मै । एताः । मल्हाः । एति । लभेत ॥ १० ॥
 आग्नेयीम् । कृष्णग्रीवीमिति कृष्ण-ग्रीवीम् ।
 सꣳहितामिति सं-हिताम् । ऐन्द्रीम् । श्वेताम् ।

⁴असावादित्य इत्यादि ॥ मल्हा कण्ठावलम्बितस्तनयुग्मा ।
 कृष्णग्रीवी कृष्णविन्दुलाञ्छितग्रीवा शुक्ला । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्'

स्प॒त्यामे॒ता ए॒व दे॒वता॑स्स्वेन॑ भा॒ग-
 धे॒येनो॑प॒ धाव॑ति॒ ता ए॒वास्मि॑न्ब्रह्मव-
 र्च॒सं द॑धति॒ ब्रह्मव॑र्चस्ये॒व भ॑वति
 व॒सन्ता॑ प्रा॒तरा॑ग्नेयीं कृ॒ष्णग्री॑वीमा
 ल॒भेत॑ ग्री॒ष्मे म॒ध्यन्दि॑ने स॒ंहिता-
 मै॒न्द्रीः श॒रद्य॑प॒राह्णे श्वे॑तां वार॒हस्प॑-
 त्यां त्री॒णि वा आ॑दित्यस्य॒ तेजाः॑-

वार॒हस्प॑त्याम् । ए॒ताः । ए॒व । दे॒वताः॑ । स्वेन॑ ।
 भा॒गधे॒येनेति॑ भा॒ग-धे॒येन॑ । उ॒पेति॑ । धा॒वति॑ ।
 ताः । ए॒व । अ॒स्मिन् । ब्रह्मव॑र्चसमिति॑ ब्रह्म-व॒-
 र्च॒सम् । द॑धति॒ । ब्रह्मव॑र्चसीति॑ ब्रह्म-व॒र्चसी॑ ।
 ए॒व । भ॒वति॑ । व॒सन्ता॑ । प्रा॒तः । आ॒ग्नेयी॑म् ।
 कृ॒ष्णग्री॑वीमिति॑ कृष्ण-ग्री॒वीम् । एति॑ । ल॒भेत॑ ।
 ग्री॒ष्मे । म॒ध्यन्दि॑ने । स॒ंहितामिति॑ सं-हि॒ताम् ।
 ऐ॒न्द्रीम् । श॒रदि॑ । अ॒प॒राह्णे इत्य॑पर-अ॒ह्णे । श्वे-
 ताम् । वार॒हस्प॑त्याम् । त्री॒णि । वै । आ॒दित्य॑स्य ।
 तेजाः॑ सि । व॒सन्ता॑ । प्रा॒तः । ग्री॒ष्मे । म॒ध्यन्दि॑-

इति ङीष् । सतिशिष्टसमासान्तस्वरः । संहिता कृष्णश्वेतमिश्रदेहा ॥

⁵वसन्तेति ॥ 'सुपां सुलुक्' वसन्तशब्दात्सप्तम्या आकारः ।
 अत्र ब्रह्मचर्यादिकं आरम्भप्रभृति यावत्संवत्सरं यजमानस्य केचि-

सि वसन्ता प्रातर्ग्रीष्मे मध्यन्दिने
 शरदपराह्णे यावन्त्येव तेजांसि
 तान्येव ॥ ११ ॥ अवे रुन्धे संव-
 त्सरं पर्यालभ्यन्ते संवत्सरो वै ब्र-
 ह्मवर्चसस्य प्रदाता संवत्सर एवास्मै
 ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति ब्रह्मवर्चस्यैव
 भवति गर्भिण्यो भवन्तीन्द्रियं वै

ने । शरदि । अपराह्ण इत्यपर-अह्णे । यावन्ति ।
 एव । तेजांसि । तानि । एव ॥ ११ ॥ अवेति ।
 रुन्धे । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । पर्यालभ्यन्त
 इति परि-आलभ्यन्ते । संवत्सर इति सं-वत्स-
 रः । वै । ब्रह्मवर्चसस्येति ब्रह्म-वर्चसस्य । प्रदा-
 तेति प्र-दाता । संवत्सर इति सं-वत्सरः । एव ।
 अस्मै । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । प्रेति ।
 यच्छति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-वर्चसी । एव ।
 भवति । गर्भिण्यः । भवन्ति । इन्द्रियम् । वै ।

दिच्छन्ति । उपाकरणं वपाहोमो वा यथा प्रातरादिषु भवति ।
 सर्वत्र मल्हा एव गतिकम्* । पर्यालभ्यन्त इति । परितस्सर्वत्र

*...यथा प्रातरादिषु भवति तथोपक्रमः. ग्रीष्मशरदोर्मध्याह्नापराह्णयोरेवोपक्रमः.

सर्वत्र मल्हा एव । त्रीणि वा इत्यादि ॥ गतिकम्' इति पाठस्सम्भाव्यते.

गर्भं इन्द्रियमेवास्मिन्दधति सार-
स्वतीं मेषीमा लभेत य ईश्वरो
वाचो वदितोस्सन्वाचं न वदेद्वाग्वै
सरस्वती सरस्वतीमेव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति सैवास्मिन् ॥१२॥
वाचं दधाति प्रवदिता वाचो भवत्य-

गर्भः । इन्द्रियम् । एव । अस्मिन् । दधाति ।
^६सारस्वतीम् । मेषीम् । एति । लभेत । यः ।
ईश्वरः । वाचः । वदितोः । सन् । वाचम् । न ।
वदेत् । वाक् । वै । सरस्वती । सरस्वतीम् । एव ।
स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपोति । धाव-
ति । सा । एव । अस्मिन् ॥ १२ ॥ वाचम् ।
दधाति । प्रवदितेति प्र-वदिता । वाचः । भवति ।

संवत्सरे । यद्वा—संवत्सरसमाप्तेः प्राक् । गर्भिणयः । वर्णव्यत्ययेन
जसि ह्रस्वत्वम् ॥

^६मेषीमिति ॥ 'जातेरस्त्रीविषयात्' इति ङीष् । य ईश्वर
इत्यादि । वाचो वदितोः तां वाचं वदितुमीश्वरस्सम्पन्नसामग्रिकोपि
वाचं न वदेत् वादित्वं न लभेत । 'ईश्वरे तोसुन्कसुनौ' इति
तोसुन् । प्रवदिता प्रवक्ता । यद्वा—वाक्प्रसरणसमर्थोपि विरो-
धाद्वाचं वदितुं विभेति, स यजेत । अपन्नदती अविपन्नदन्ता ।

पन्नदती भवति तस्मान्मनुष्यास्सर्वा
 वाचं वदन्त्याग्नेयं कृष्णग्रीवमा ल-
 भेत सौम्यं बभ्रुं ज्योगामयाव्यग्निं
 वा एतस्य शरीरं गच्छति सोम-
 रसो यस्य ज्योगामयत्यग्नेरेवास्य
 शरीरं निष्क्रीणाति सोमाद्रसमुत्

अपन्नदतीत्यपन्न-दती । भवति । तस्मात् । मनु-
 ष्याः । सर्वाम् । वाचम् । वदन्ति । ^७आग्नेयम् ।
 कृष्णग्रीवमिति कृष्ण-ग्रीवम् । एति । लभेत ।
 सौम्यम् । बभ्रुम् । ज्योगामयावीति ज्योक्-आम-
 यावी । अग्निम् । वै । एतस्य । शरीरम् । गच्छ-
 ति । सोमम् । रसः । यस्य । ज्योक् । आमयति ।
 अग्नेः । एव । अस्य । शरीरम् । निष्क्रीणातीति
 निः-क्रीणाति । सोमात् । रसम् । उत । यदि ।

‘ छन्दसि च ’ इति दङ्गावः । तस्मादिति । तस्माद्दन्तविपत्तौ
 सर्वेषां वाचोप्रवृत्तेः, दन्तानां वाक्प्रवृत्तिहेतुत्वाच्च ॥

^७आग्नेयमित्यादि ॥ बभ्रुः कपिलश्यामः । ज्योगामयावी
 दीर्घरोगः । यस्येति । ‘ रुजार्थानाम् ’ इति षष्ठी । अग्नेरेवे-
 त्यादि । अग्निना गृहीतमस्य शरीरं अग्नेर्निष्क्रीणाति । सोम-

यद्दीतासुर्भवति जीवत्येव सौम्यं
बभ्रुमा लभेताग्नेयं कृष्णग्रीवं प्रजा-
कामस्सोमः ॥ १३ ॥ वै रेतोधा
अग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोम ए-
वास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र-
जनयति विन्दते प्रजामाग्नेयं कृ-

इतासुरितीति-असुः । भवति । जीवति । एव ।
१सौम्यम् । बभ्रुम् । एति । लभेत । आग्नेयम् ।
कृष्णग्रीवमिति कृष्ण-ग्रीवम् । प्रजाकाम इति
प्रजा-कामः । सोमः ॥१३॥ वै । रेतोधा इति रे-
तः-धाः । अग्निः । प्रजानामिति प्र-जानाम् ।
प्रजनयितेति प्र-जनयिता । सोमः । एव । अ-
स्मै । रेतः । दधाति । अग्निः । प्रजामिति प्र-
जाम् । प्रेति । जनयति । विन्दते । प्रजामिति
प्र-जाम् । १आग्नेयम् । कृष्णग्रीवमिति कृष्ण-

गृहीतरसं सोमान्निष्क्रीणातीत्येव । एवञ्च कृते यद्यपि गतासु-
र्जीवत्येव ॥

१सौम्यमित्यादि ॥ गतम् ॥

१विद्यामनूच्येति ॥ विद्यामर्जयित्वापि तदनुरूपं न विरोचते ।
यद्वा—अनुवचनम्, तत्कृत्वापि यो न विरोचेत विद्यानुरूपां

ष्णग्रीवमा लभेत सौम्यं बभ्रुं यो
 ब्राह्मणो विद्यामनूच्य न विरोचेत्
 यदाग्नेयो भवति तेज एवास्मिन्तेन
 दधाति यथसौम्यो ब्रह्मवर्चसं तेन
 कृष्णग्रीव आग्नेयो भवति तम ए-
 वास्मादप हन्ति श्वेतो भवति ॥ १४ ॥
 रुचमेवास्मिन्दधाति बभ्रुस्सौम्यो
 भवति ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्त्विषिं द-

ग्रीवम् । एति । लभेत । सौम्यम् । बभ्रुम् । यः ।
 ब्राह्मणः । विद्याम् । अनूच्येत्यनु-उच्य । न । वि-
 रोचेतेति वि-रोचेत् । यत् । आग्नेयः । भवति ।
 तेजः । एव । अस्मिन् । तेन । दधाति । यत् ।
 सौम्यः । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । तेन ।
 कृष्णग्रीव इति कृष्ण-ग्रीवः । आग्नेयः । भवति ।
 तमः । एव । अस्मात् । अपेति । हन्ति । श्वेतः ।
 भवति ॥ १४ ॥ रुचम् । एव । अस्मिन् । दधा-
 ति । बभ्रुः । सौम्यः । भवति । ब्रह्मवर्चसमिति

कीर्तिमारभेत [तिं न ल त] । ब्रह्मवर्चसं तेनेति । अस्मिन् दधा-

धात्याग्नेयं कृष्णग्रीवमा लभेत
सौम्यं बभ्रुमाग्नेयं कृष्णग्रीवं पुरो-
धायाꣳ स्पर्धमान आग्नेयो वै ब्रा-
ह्मणस्सौम्यो राजन्योऽभितस्सौम्य-
माग्नेयौ भवतस्तेजसैव ब्रह्मणोभ-

ब्रह्म-वर्चसम् । एव । अस्मिन् । त्विषिम् । दधा-
ति । ¹⁰आग्नेयम् । कृष्णग्रीवमिति कृष्ण-ग्रीवम् ।
एति । लभेत । सौम्यम् । बभ्रुम् । आग्नेयम् ।
कृष्णग्रीवमिति कृष्ण-ग्रीवम् । पुरोधायामिति
पुरः-धायाम् । स्पर्धमानः । आग्नेयः । वै । ब्राह्म-
णः । सौम्यः । राजन्यः । अभितः । सौम्यम् ।
आग्नेयौ । भवतः । तेजसा । एव । ब्रह्मणा ।
उभयतः । राष्ट्रम् । परीति । गृह्णाति । एकधेत्ये-

तीत्येव । आग्नेयत्वात्तमोपघातहेतुभूतः । श्वेत इति । ग्रीवाका-
र्ण्यम्मुक्त्वा । ब्रह्मवर्चसं ब्राह्मण्यम् । त्विषिर्दीप्तिः ॥

¹⁰आग्नेयमित्यादि ॥ आग्नेययोर्मध्ये सौम्यम् । पुरोधायामिति ।
पुरोधानं प्राधान्यं पौरोहित्यम् । तत्र स्पर्धमानः 'अहमित्थं भूया-
समन्यो माभूत्' इति । अभितस्सौम्यमिति । आदावन्ते च ।
'अभितः परितस्समया' इति द्वितीया । तेजसेत्यादि । अग्नि-
ब्राह्मणाभ्यामुभयतोवसि[स्थ]ताभ्यां मध्यस्थं राष्ट्रं विषयं परि-

यतो राष्ट्रं परि गृह्णात्येकधा समा-
 वृद्धे पुर एनं दधते ॥१५॥
 देवासुरा एषु लोकेष्वस्पर्धन्तु स एतं
 विष्णुर्वामनमपश्यत् ॥ स्वायै देव-
 ताया आलभत ततो वै स इमान्लो-

क-धा । समावृद्धे इति सं-आवृद्धे । पुरः । एनम् ।
 दधते ॥ १५ ॥

लभेत वरुणं वशैतामवि वशामादित्येभ्यः
 कामाय मल्हा आ लभेत तान्येव सैवास्मिन्त्सो-
 मश्चेतो भवति त्रिचत्वारिंशच्च ॥ २ ॥

¹ देवासुरा इति देव-असुराः । एषु । लोकेषु ।
 अस्पर्धन्तु । सः । एतम् । विष्णुः । वामनम् ।
 अपश्यत् । तम् । स्वायै । देवतायै । एति । अल-
 भत । ततः । वै । सः । इमान् । लोकान् । अभी-

गृह्णाति सर्वतो गृह्णाति । ततश्चैकधा अद्वितीयं समावृद्धे समाव-
 र्जयति । ततश्चैनमेव पुरोदधते प्राधान्ये स्थापयन्ति प्रजाः ॥

इति द्वितीये प्रथमे द्वितीयोनुवाकः.

¹ देवासुरा इत्यादि ॥ स्पर्धा लोकविषयं परस्परमैश्वर्यासहनम् ।
 वामनो हस्वाङ्गः । स्वायै देवतायै आत्मानमेव देवतां कृत्वा ।

कानुभ्यजयद्वैष्णवं वामनमा लभे-
 त् स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमान्लो-
 कानभि जयति विषम आ लभेत
 विषमा इव हीमे लोकास्समृद्ध्या
 इन्द्राय मन्युमते मनस्वते लला-
 मं प्राशङ्गमा लभेत सङ्ग्रामे ॥१६॥
 संयत्त इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा

ति । अजयत् । वैष्णवम् । वामनम् । एति ।
 लभेत । स्पर्धमानः । विष्णुः । एव । भूत्वा ।
 इमान् । लोकान् । अभीति । जयति । विषम
 इति वि-समे । एति । लभेत । विषमा इति वि-
 समाः । इव । हि । इमे । लोकाः । समृद्ध्या इति
 सं-ऋद्ध्यै । ^२इन्द्राय । मन्युमत इति मन्यु-मते ।
 मनस्वते । ललामम् । प्राशङ्गम् । एति । लभेत ।
 सङ्ग्राम इति सं-ग्रामे ॥ १६ ॥ संयत्त इति सं-
 यत्ते । इन्द्रियेण । वै । मन्युना । मनसा । सङ्ग्राममि-

तस्यै वामनमालभत । ततो वा इत्यादि । गतम् । स्पर्धमान
 इति स्पर्धाविषयसिद्ध्यै । विषम इति । निम्नोन्नतस्थले देवयजन-
 भूते । विषमा इवेति । भोक्तृभोग्यादिवैलक्षण्याद्वैषम्यं लोकानाम् ॥

^२इन्द्रायेत्यादि ॥ ललामः श्वेतपुण्ड्रलाञ्छितललाटः । मत्त्व-

सङ्ग्रामं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं म-
नस्वन्तं स्वेन भागधेयेनोप धाव-
ति स एवास्मिन्निन्द्रियं मन्युं मनो
दधाति जयति तं सङ्ग्राममिन्द्राय
मरुत्वते पृथिसक्थमा लभेत ग्राम-

ति सं-ग्रामम् । जयति । इन्द्रम् । एव । मन्युम-
न्तमिति मन्यु-मन्तम् । मनस्वन्तम् । स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति ।
सः । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । मन्युम् । मनः ।
दधाति । जयति । तम् । सङ्ग्राममिति सं-ग्रा-
मम् । इन्द्राय । मरुत्वते । पृथिसक्थमिति पृ-
थि-सक्थम् । एति । लभेत । ग्रामकाम इति

र्थायो लुप्यते । प्राशृङ्गो लम्बितशृङ्गः, 'पिङ्गल*प्राशृङ्गो गौः'
इति भरद्वाजवचनात् । इन्द्रियेणेत्यादि । इन्द्रियं वीर्यम् । इन्द्रि-
यादित्रयं सङ्ग्रामजयश्रीहेतुः ॥

^३मरुत्वत इति ॥ 'तसौ मत्त्वर्थे' इति भत्वम् । पृथिसक्थः
श्वेतजानुः, श्वेतोरुरित्येके श्वेतकटिप्रदेश इति । 'बहुव्रीहौ
सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच् । यदृषभ इत्यादि । ऋषभस्य सेक्तृत्वा-
दैन्द्रत्वम् । श्वेतस्य वायव्यत्वात्पृथेर्मासुतत्वम् । समृद्ध्या इति ।

*ग—पिङ्गलः. पुङ्गवः इति माधवीये.

काम इन्द्रमेव मरुत्वन्तः स्वेन
भागधेयेनोप धावति स एवास्मै
सजातान्प्र यच्छति ग्राम्यैव भवति
यदृषभस्तेन ॥ १७ ॥ ऐन्द्रो यत्पृ-
श्रिस्तेन मारुतस्समृद्धयै पश्चात्पृ-
श्रिसक्थो भवति पश्चादन्ववसायि-
नीमेवास्मै विशं करोति सौम्यं

ग्राम-कामः । इन्द्रम् । एव । मरुत्वन्तम् । स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति ।
सः । एव । अस्मै । सजातानिति स-जातान् ।
प्रेति । यच्छति । ग्रामी । एव । भवति । यत् ।
ऋषभः । तेन ॥ १७ ॥ ऐन्द्रः । यत् । पृश्रिः ।
तेन । मारुतः । समृद्ध्या इति सं-ऋद्धयै । पश्चा-
त् । पृश्रिसक्थ इति पृश्रि-सक्थः । भवति ।
पश्चादन्ववसायिनीमिति पश्चात्-अन्ववसायिनीम् ।
एव । अस्मै । विशम् । करोति । ^४सौम्यम् ।

सदृशस्सम्बन्धस्समृद्धिः । पश्चादिति । सक्थः पश्चाद्भागे षष्ठित्वं
यस्य स तथोक्तः । पश्चादन्ववसायिनीं पश्चादनुसृत्यावस्थानशी-
लां विशं प्रजां करोति ॥

^४सौम्यमित्यादि ॥ बभ्रुः कपिलश्यामः । सौम्यमन्नं, तस्यो-
दयशीलत्वाद्बभ्रुरिति ॥

ब॒भ्रु॒मा ल॒भेता॒न्न॒काम॒स्सौ॒म्यं वा
 अ॒न्नं॑ सोम॒मेव॒ स्वेन॑ भा॒ग॒धे॒येनोप॑
 धावति॒ स ए॒वास्मा॑ अ॒न्नं प्र य॑च्छत्य-
 न्नाद॒ एव॒ भवति॑ ब॒भ्रुर्भ॑वत्येतद्वा
 अ॒न्नस्य॑ रू॒पं॑ समृ॒द्धयै॑ सौ॒म्यं ब॒भ्रु-
 मा ल॒भेत् यम॑लम् ॥१८॥ रा॒ज्याय॑
 सन्तः॑ रा॒ज्यं नोप॑नमेत्सौ॒म्यं वै रा-

ब॒भ्रुम् । एति॑ । ल॒भेत् । अ॒न्न॑काम॒ इत्यन्न॑-कामः ।
 सौ॒म्यम् । वै । अ॒न्नम् । सोम॑म् । ए॒व । स्वेन॑ ।
 भा॒ग॒धे॒येनेति॑ भा॒ग-धे॒येन॑ । उपोति॑ । धा॒वति॑ ।
 सः । ए॒व । अ॒स्मै । अ॒न्नम् । प्रेति॑ । य॒च्छति॑ ।
 अ॒न्नाद॑ इत्यन्न॑-अ॒दः । ए॒व । भ॒वति॑ । ब॒भ्रुः ।
 भ॒वति॑ । ए॒तत् । वै । अ॒न्नस्य॑ । रू॒पम् । समृ-
 द्ध्या इति॑ सं-ऋद्धयै॑ । ^५सौ॒म्यम् । ब॒भ्रुम् । एति॑ ।
 ल॒भेत् । यम् । अ॒लम् ॥ १८ ॥ रा॒ज्याय॑ । स-
 न्तम् । रा॒ज्यम् । न । उप॑नमे दित्युप॑-नमेत् ।
 सौ॒म्यम् । वै । रा॒ज्यम् । सोम॑म् । ए॒व । स्वेन॑ ।

^५राज्यं प्राप्तुं योग्यमपि राज्यं राजन्यं* वा यन्नोपनमेत्
 नोपगच्छेत् । राज्ञः कर्म राज्यम् । पुरोहितादित्वात् यत् ॥

ज्य२ सोममेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मै राज्यं प्र यच्छ-
त्युपैन२ राज्यं नमति बभ्रुर्भवत्येतद्वै
सोमस्य रूप२ समृद्ध्या इन्द्राय वृत्र-
तुरे ललामं प्राशृङ्गमा लभेत गत-
श्रीः प्रतिष्ठाकामः पाप्मानमेव वृत्रं

भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति ।
सः । एव । अस्मै । राज्यम् । प्रेति । यच्छति ।
उपेति । एनम् । राज्यम् । नमति । बभ्रुः ।
भवति । एतत् । वै । सोमस्य । रूपम् । समृद्ध्या
इति सं-ऋद्ध्यै । इन्द्राय । वृत्रतुर इति वृत्र-
तुरे । ललामम् । प्राशृङ्गम् । एति । लभेत ।
गतश्रीरिति गत-श्रीः । प्रतिष्ठाकाम इति प्रति-
ष्ठा-कामः । पाप्मानम् । एव । वृत्रम् । तीर्त्वा ।

वृत्रतुर इति ॥ वृत्रस्य वा पापादेर्वा हिंसिता वृत्रतूः । तुर्वी
हिंसायाम्, क्विप् । ललामं प्राशृङ्गमिति व्याख्यातम्* । गतश्रीः ।
केचिदाहुः—शुश्रुवान् ग्रामणी राजन्यो वेति । पाप्मानमिति ।
येन प्रतिष्ठा निरुद्धयते । वृत्रं वारकम् ॥

तीर्त्वा प्रतिष्ठां गच्छतीन्द्रायाभिमा-
 तिघ्ने ललामं प्राशृङ्गमा ॥ १९ ॥
 लभेत यः पाप्मनां गृहीतस्स्यात्पा-
 प्मा वा अभिमातिरिन्द्रमेवाभिमा-
 तिहनः^५ स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मात्पाप्मानमभिमातिं प्र-
 णुदत इन्द्राय वज्रिणे ललामं प्रा-

प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । गच्छति । ^७इन्द्राय ।
 अभिमातिघ्न इत्यभिमाति-घ्ने । ललामंम् । प्राशृ-
 ङ्गम् । एति ॥ १९ ॥ लभेत । यः । पाप्मनां । गृहीतः ।
 स्यात् । पाप्मा । वै । अभिमातिरित्यभि-मा-
 तिः । इन्द्रम् । एव । अभिमातिहनमित्यभिमा-
 ति-हनम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन ।
 उपेति । धावति । सः । एव । अस्मात् । पाप्मा-
 नम् । अभिमातिमित्यभि-मातिम् । प्रेति । नुद-
 ते । ^८इन्द्राय । वज्रिणे । ललामंम् । प्राशृङ्गम् ।

^७अभिमातिघ्न इति ॥ अभिमातिः पाप्मा तस्या हन्त्रे । क्विप् ।
 उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । गतमन्यत्* ॥

^८इन्धे इति ॥ राज्यप्राप्तियोग्यां दीप्तिं करोतीति । वि इन्धी
 दीप्तौ, श्चान्नलोपः ॥

शृङ्गमा लभेत यमलं राज्याय स-
 न्तं राज्यं नोपनमेदिन्द्रमेव वज्रि-
 णं स्वेन भागधेयेनोप धावति स-
 एवास्मै वज्रं प्र यच्छति स एनं
 वज्रो भूत्या इन्ध उपैतं राज्यं न-
 मति ललामंः प्राशङ्गो भवत्येतद्वै
 वज्रस्य रूपं समृद्धयै ॥ २० ॥

एति । लभेत । यम् । अलम् । राज्याय । स-
 न्तम् । राज्यम् । न । उपनमेदित्युप-नमेत् ।
 इन्द्रम् । एव । वज्रिणम् । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै ।
 वज्रम् । प्रेति । यच्छति । सः । एनम् । वज्रः ।
 भूत्यै । इन्धे । उपेति । एनम् । राज्यम् । नमति ।
 ललामंः । प्राशङ्गः । भवति । एतत् । वै । वज्र-
 स्य । रूपम् । समृद्धया इति सं-ऋद्धयै ॥ २० ॥

सृङ्गामे तेनालमभिमातिघ्ने ललामं
 प्राशङ्गमैनं पञ्चदश च ॥ ३ ॥

इति द्वितीये प्रथमे तृतीयोनुवाकः.

असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै
 देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मा एतां
 दशर्षभामालभन्त तयैवास्मिन्नुचं-
 मदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामस्यात्तस्मा
 एतां दशर्षभामालभेताममेवादित्य-
 त्यञ्जस्वेन भागधेयेनोप धावति स

¹असौ । आदित्यः । न । वीति । अरोचत ।
 तस्मै । देवाः । प्रायश्चित्तिम् । ऐच्छन् । तस्मै ।
 एताम् । दशर्षभामिति दश-ऋषभाम् । एति ।
 अलभन्त । तथा । एव । अस्मिन् । रुचम् । अदधुः ।
 यः । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस-कामः ।
 स्यात् । तस्मै । एताम् । दशर्षभामिति दश-ऋष-
 भाम् । एति । लभेत । अमुम् । एव । आदि-
 त्यम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति ।
 धावति । सः । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति

¹असावादित्य इत्यादि ॥ दशानामृषभानां समाहारो दशर्षभा ।
 'आकारान्तोत्तरपदो द्विगुस्त्रियामिष्यते' इति त्रिफलादिवदजादि-
 त्वात् 'द्विगोः' इति डीबभावः । 'इगन्तकाल' इति पूर्वप-
 दप्रकृतिस्वरत्वम् । अनिगन्तेपि व्यत्ययेन प्रवर्तते । बहुव्रीहिर्वा;
 समष्टिर्वाच्या । दशर्षभेति कर्मनाम, जातिरिति केचित् ॥

ए॒वास्मिन्ब्रह्मवर्च॒सं द॒धाति॑ ब्रह्मव-
 च॒स्ये॒व भ॑वति व॒सन्ता॑ प्रा॒तस्त्रीन्ल-
 ला॒माना ल॑भेत ग्री॒ष्मे म॒ध्यन्दि॑ने
 ॥ २१ ॥ त्री॒ष्टुति॑ पृ॒ष्ठाञ्छर॑द्य॒परा॒ह्णे
 त्री॒ष्टुति॑वा॒रान्त्री॒णि वा आ॑दित्य-
 स्य॒ तेजा॑सि व॒सन्ता॑ प्रा॒तःग्री॑ष्मे
 म॒ध्यन्दि॑ने श॒रद्य॑परा॒ह्णे याव॑न्त्ये॒व

ब्रह्म-वर्चसम् । दधाति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-व-
 र्चसी । एव । भवति । ^२वसन्ता । प्रातः । त्रीन् ।
 ललामान् । एति । लभेत । ग्रीष्मे । मध्यन्दिने
 ॥ २१ ॥ त्रीन् । शितिपृष्ठानिति शिति-पृष्ठान् ।
 शरदि । अपराह् इत्यपर-अह्ने । त्रीन् । शिति-
 वारानिति शिति-वारान् । त्रीणि । वै । आदित्य-
 स्य । तेजासि । वसन्ता । प्रातः । ग्रीष्मे ।
 मध्यन्दिने । शरदि । अपराह् इत्यपर-अह्ने ।
 यावन्ति । एव । तेजासि । तानि । एव । अवे-

^२वसन्तेति ॥ पूर्ववत्सप्तम्या ङादेशः । वसन्ते चतुर्दश्यां
 प्रक्रमः । प्रातःकाले उपाकरणं वपाहोमोभयं यथा स्यात्तथोप-
 क्रमः । ग्रीष्मशरदोर्मध्याह्नापराह्णयोरेवोपक्रमः । सर्वत्र संवत्सरे

तेजांसि तान्येवाव रुन्धे त्रयस्त्रय
 आ लभ्यन्तेभिर्पूर्वमेवास्मिन्तेजो
 दधाति संवत्सरं पर्यालभ्यन्ते संव-
 त्सरो वै ब्रह्मवर्चसस्य प्रदाता संव-
 त्सर एवास्मै ब्रह्मवर्चसं प्र यच्छति

ति । रुन्धे । त्रयस्त्रय इति त्रयः-त्रयः । एति ।
 लभ्यन्ते । अभिपूर्वमित्यभि-पूर्वम् । एव । अ-
 स्मिन् । तेजः । दधाति । संवत्सरमिति सं-वत्स-
 रम् । पर्यालभ्यन्त इति परि-आलभ्यन्ते । संव-
 त्सर इति सं-वत्सरः । वै । ब्रह्मवर्चसस्येति
 ब्रह्म-वर्चसस्य । प्रदातेति प्र-दाता । संवत्सर इति
 सं-वत्सरः । एव । अस्मै । ब्रह्मवर्चसमिति
 ब्रह्म-वर्चसम् । प्रेति । यच्छति । ब्रह्मवर्चसीति
 ब्रह्म-वर्चसी । एव । भवति ।^३संवत्सरस्येति सं-

ब्रह्मचर्यादि यजमानस्य केचिदिच्छन्ति । ललामा उक्ताः* ।
 शितिष्ठशितिवाराः श्वेतवालाः । उभयत्रापि 'शितेर्नित्याबह्वच्'
 इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अभिपूर्वमिति । अनुक्रमेण त्रिभिः
 पशुभिः त्रीणि तेजांस्यस्मिन् दधाति । संवत्सरमित्यादि । गतम् ॥

^३संवत्सरस्येति ॥ यस्मिन्नारभ्यते पर्वणि दशर्षभा ततः प्रभृति

ब्रह्मवर्चस्येव भवति संवत्सरस्य
 परस्तात्प्राजापत्यं कद्रुम् ॥ २२ ॥
 आ लभेत प्रजापतिस्सर्वा देवता
 देवतास्वेव प्रति तिष्ठति यदि विभी-
 यादुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौ-
 ष्णः श्याममा लभेत सौम्यो वै
 देवतया पुरुषः पौष्णाः पशवस्स्वयै-

वत्सरस्य । परस्तात् । प्राजापत्यमिति प्राजा-
 पत्यम् । कद्रुम् ॥ २२ ॥ एति । लभेत । प्रजाप-
 तिरिति प्राजा-पतिः । सर्वाः । देवताः । देवतासु ।
 एव । प्रतीति । तिष्ठति । यदि । विभीयात् ।
 दुश्चर्मेति दुः-चर्मा । भविष्यामि । इति । सो-
 मापौष्णमिति सोमा-पौष्णम् । श्यामम् । एति ।
 लभेत । सौम्यः । वै । देवतया । पुरुषः । पौष्णाः ।
 पशवः । स्वया । एव । अस्मै । देवतया । पशु-

द्वादशसु द्वादशसु पौर्णमासीषु* द्वादशामावास्यासु चातीतासु
 त्रयोदशे पर्वणि सङ्कल्पः । कद्रुं पक्वदरवर्णम् ॥

^४यदीत्यादि ॥ दुश्चर्मा कुष्ठी । 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तर-
 पदाद्युदात्तत्वम् । कुष्ठादित्वग्दोषो मे भविष्यतीति यदि कथंचि-

*तं—प्रभृति द्वादशसु पौर्णमासीषु.

वास्मै देवतया पशुभिस्त्वचं करोति
 न दुश्चर्मा भवति देवाश्च वै यम-
 आस्मिन्लोकेस्पर्धन्त स यमो देवा-
 नामिन्द्रियं वीर्यमयुवत् तद्यमस्य ॥
 २३ ॥ यमत्वं ते देवा अमन्यन्त
 यमो वा इदमभूद्यद्वयं स्म इति
 ते प्रजापतिमुपाधावन्थस एतौ प्रजा-

भिरिति पशु-भिः । त्वचम् । करोति । न । दुश्च-
 र्माति दुः-चर्मा । भवति ।^५ देवाः । च । वै । यमः ।
 च । अस्मिन् । लोके । अस्पर्धन्त । सः । यमः ।
 देवानाम् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । अयुवत् । तत् ।
 यमस्य ॥ २३ ॥ यमत्वमिति यम-त्वम् । ते ।
 देवाः । अमन्यन्त । यमः । वै । इदम् । अभूत् ।
 यत् । वयम् । स्मः । इति । ते । प्रजापतिमिति

छिद्गाद्विभीयादिति । स्वयेति । देवतया पशुभिश्च सहकारिभिः
 त्वचं शोभनां करोति ॥

^५ देवाश्चेत्यादि ॥ अस्मिन् लोके एतल्लोकनिमित्तमस्पर्धन्त
 अस्माकमेवायं लोक इति देवाः, ममैवायमिति यमः । स इत्यादि ।
 देवानामिन्द्रियं वीर्यं चायुवत् देवेभ्यः पृथकृतवान् अपहृतवान् ।
 व्यत्ययेन शप्, आत्मेनपदं च । तदिति । यवनाद्यमः । यैतेः

पतिरात्मन उक्षवशौ निरमिमीत्
 ते देवा वैष्णावरुणीं वशामालभ-
 न्तैन्द्रमुक्षाणं तं वरुणेनैव ग्राहयि-
 त्वा विष्णुना यज्ञेन प्राणुदन्तैन्द्रेणै-
 वास्येन्द्रियमवृञ्जत् यो भ्रातृव्यवा-
 न्थस्याथस स्पर्धमानो वैष्णावरुणीम्

प्रजा-पतिम् । उपेति । अधावन् । सः । एतौ ।
 प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । आत्मनः । उक्षवशा-
 वित्युक्ष-वशौ । निरिति । अमिमीत् । ते । देवाः ।
 वैष्णावरुणीमिति वैष्णा-वरुणीम् । वशाम् ।
 एति । अलभन्त । ऐन्द्रम् । उक्षाणम् । तम् । वरु-
 णेन । एव । ग्राहयित्वा । विष्णुना । यज्ञेन । प्रे-
 ति । अनुदन्त । ऐन्द्रेण । एव । अस्य । इन्द्रियम् ।
 अवृञ्जत् । यः । भ्रातृव्यवानिति भ्रातृव्य-वान् ।
 स्यात् । सः । स्पर्धमानः । वैष्णावरुणीमिति वै-

पचाद्यचि अन्त्यविकारश्छान्दसः । यमो वा इति । यमो वा
 इदं विश्वमभूत् यमेश्वरमभूत् यद्वयं स्मः यदस्मदधीनं पूर्वमा-
 सीत् । त इति । तथा मन्यमाना देवाः प्रजापतिमुपसम्प्राप्ताः
 इत्थं स्मः अत्र प्रतिकर्तुमर्हसीति । स चात्मनः शरीरादुक्षवशौ

॥ २४ ॥ व॒शामा ल॑भेतैन्द्रमु॒क्षाणं
 वरु॑णेनै॒व भ्रातृ॑व्यं ग्राहयित्वा वि-
 ष्णु॑ना य॒ज्ञेन॒ प्रणु॑दत ऐ॒न्द्रेणै॒वास्ये-
 न्द्रि॒यं वृ॑डे भव॑त्यात्मना॒ परा॑स्य
 भ्रातृ॑व्यो भव॑तीन्द्रो वृ॒त्रम॑हन्तं वृ-
 त्तो ह॒तष्षो॑डशभि॒र्भोगै॑रसिनात्तस्य

ष्णा-वरुणीम् ॥ २४ ॥ वशाम् । एति । लभेत ।
 ऐन्द्रम् । उक्षाणम् । वरुणेन । एव । भ्रातृव्यम् । ग्राह-
 यित्वा । विष्णुना । यज्ञेन । प्रेति । नुदते । ऐन्द्रे-
 ण । एव । अस्य । इन्द्रियम् । वृडे । भवति ।
 आत्मना । परेति । अस्य । भ्रातृव्यः । भवति ।
^६इन्द्रः । वृत्रम् । अहन् । तम् । वृत्रः । हतः । षोड-
 शभिरिति षोडश-भिः । भोगैः । असिनात् ।
 तस्य । वृत्रस्य । शीर्षतः । गावः । उदिति ।
 आयन् । ताः । वैदेह्यः । अभवन् । तासाम् ।

निरमिमीत निर्माय दत्तवान् । उक्षा च वशा चोक्षवशौ, व्यत्य-
 येन पूर्ववच्छिङ्गता । उक्षा सेक्ता वशा वन्ध्या । ते इत्यादि ।
 गतम् ॥

^६इन्द्रो वृत्रमहन्नित्यादि ॥ षोडशभिर्भोगैः शरीरदेशैः इन्द्र-
 मसिनात् अबधात् । षिञ् बन्धने । वैदेह्यो गोविशेषाः । केचि-

वृत्रस्य शीर्षतो गाव उदायन्ता
 वैदेह्योभवन्तासामृषभो जघनेनूदै-
 त्तमिन्द्रः ॥ २५ ॥ अचायत्सोम-
 न्यत् यो वा इममालभेत मुच्येता-
 स्मात्पाप्मन् इति स आग्नेयं कृष्ण-
 ग्रीवमालभेतैन्द्रमृषभं तस्याग्निरेव
 स्वेन भागधेयेनोपसृतषोडशधा वृ-

ऋषभः । जघने । अनु । उदिति । ऐत् । तम् । इन्द्रः ।
 ॥२५॥ अचायत् । सः । अमन्यत् । यः । वै । इमम् ।
 आलभेतेत्या-लभेत । मुच्येत । अस्मात् । पाप्मनः ।
 इति । सः । आग्नेयम् । कृष्णग्रीवमिति कृष्ण-
 ग्रीवम् । एति । अलभत् । ऐन्द्रम् । ऋषभम् । तस्या
 अग्निः । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन ।
 उपसृत इत्युप-सृतः । षोडशधेति षोडश-धा ।
 वृत्रस्य । भोगान् । अपीति । अदहत् । ऐन्द्रेण ।
 इन्द्रियम् । आत्मन् । अधत् । यः । पाप्मना ।

दाहुः—विदेहा एव वैदेह्यः अशरीरा गावोभवन् । ‘उदात्त-
 स्वरितयोः’ इति विभक्तिस्वर्यते । अथ तासां गवां जघने
 पश्चात् ऋषभोनूदैत् अनूदतः, तमिन्द्रश्श्रुतवान् । अस्मादिति । सर्व-

त्रस्य भोगानप्यदहद्वैन्द्रेणोन्द्रियमा-
 त्मन्नधत्त यः पाप्मना गृहीतस्यात्स
 आग्नेयं कृष्णग्रीवमालभेतैन्द्रमृषभ-
 मग्निरेवास्य स्वेन भागधेयेनोपसृतः॥
 पाप्मानमपि दहत्यैन्द्रेणोन्द्रियमात्म-
 न्धत्ते मुच्यते पाप्मनो भवत्येव द्या-

गृहीतः । स्यात् । सः । आग्नेयम् । कृष्ण ग्रीव-
 मिति कृष्ण-ग्रीवम् । एति । लभेत । ऐन्द्रम् ।
 ऋषभम् । अग्निः । एव । अस्य । स्वेन । भागधे-
 येनेति भाग-धेयेन । उपसृत इत्युप-सृतः ॥२६॥
 पाप्मानम् । अपीति । दहति । ऐन्द्रेण । इन्द्रियम् ।
 आत्मन् । धत्ते । मुच्यते । पाप्मनः । भवति ।
 एव । 'द्यावापृथिव्यामिति' द्यावा-पृथिव्याम् । धे-

लोकप्रसिद्धात्, न तु प्रकृतात्, अत एवान्वादेशाभावान्निघाताभावः ।
 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अथैवं जानन्निन्द्रः स्वयं
 तावदाग्नेयं कृष्णग्रीवमालभत ऐन्द्रमृषभम् । पृथक् स्वेन भागधेयेनोपसृ-
 तोग्निरस्येन्द्रस्य बाधकान् वृत्रभोगान् षोडशधा स्थितानप्यदहत्
 यथाकाममदहत् । यद्वा—षोडशधा स्थितान्सर्वानप्यदहत् । ऐन्द्रे-
 णात्मनीन्द्रियमधत्तेन्द्रः [गतमन्यत्] ॥

'द्यावापृथिव्यामिति' ॥ 'द्यावापृथिवीशुनासीर' इति यत् ।
 ज्योगपरुद्धः दीर्घकालं दुर्गतः । राष्ट्रान्निर्वासित इत्येके । द्यावा-

वापृथिव्यां धेनुमा लभेत ज्योगपरु-
द्धोनयोर्हि वा एषोप्रतिष्ठितोऽथैष
ज्योगपरुद्धो द्यावापृथिवी एव स्वे-
न भागधेयेनोप धावति ते एवैनं
प्रतिष्ठां गमयतः प्रत्येव तिष्ठति प-
र्यारिणी भवति पर्यारिव ह्येतस्य

नुम् । एति । लभेत । ज्योगपरुद्ध इति ज्योक्-
अपरुद्धः । अनयोः । हि । वै । एषः । अप्रतिष्ठित
इत्यप्रति-स्थितः । अथ । एषः । ज्योक् । अपरुद्ध
इत्यप-रुद्धः । द्यावापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी ।
एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति ।
धावति । ते इति । एव । एनम् । प्रतिष्ठामिति
प्रति-स्थाम् । गमयतः । प्रतीति । एव । तिष्ठति ।
पर्यारिणी । भवति । पर्यारि । इव । हि । एतस्य ।
राष्ट्रम् । यः । ज्योगपरुद्ध इति ज्योक्-अपरुद्धः ।

पृथिव्योरप्रतिष्ठितत्वाद्देव ज्योगपरुद्धो भवति । पर्यारिणी प्रसवकाल-
मतीत्य कृतप्रसवा । केचिदाहुः—प्रजननकालमतीत्य प्रजायतः
[...तीत्य या प्रजातेति ।] ज्योगपरुद्धस्य हि राष्ट्रं पर्यारि भवति
दीर्घकालतिक्रमेण प्राप्तत्वात् । तस्मात्सदृशयोगस्समृद्ध्यै भवति ॥

राष्ट्रं यो ज्योगपरुद्धस्समृद्धयै वायु-
व्यम् ॥ २७ ॥ वत्समा लभेत
वायुर्वा अनयोर्वत्स इमे वा एतस्मै
लोका अपशुष्का विडपशुष्काथैष
ज्योगपरुद्धो वायुमेव स्वेन भागधे-
येनोप धावति स एवास्मा इमा-

समृद्ध्या इति सं-ऋद्धयै । ४ वायुव्यम् ॥ २७ ॥
वत्सम् । एति । लभेत । वायुः । वै । अनयोः ।
वत्सः । इमे । वै । एतस्मै । लोकाः । अपशुष्का
इत्यप-शुष्काः । विट् । अपशुष्केत्यप-शुष्का ।
अर्थ । एषः । ज्योक् । अपरुद्ध इत्यप-रुद्धः ।
वायुम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन ।
उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै । इमान् ।

४अथ वायव्यो वत्सोऽपरुद्धस्यैव विधीयते—तस्या एव धेनो-
र्द्यावापृथिव्योः हि वत्सो वायुः । इमे च द्युप्रभृतयो लोकाः
एतस्मै पुरुषायापशुष्काः अपरक्ता अस्मिन् भवन्ति । विट्
प्रजा चापशुष्का भवति । अथैष ज्योगपरुद्धो भवति । प्रदा-
पयतीति । अपरं* हित्वा यथास्मै वसूनि ददाति विट् तथा
करोति वायुः, ततश्चास्मै इमे लोकाः प्रस्नुवन्ति वसस्नेहः†

न्लोकान् विशं प्र दापयति प्रास्मा
इमे लोकास्सनुवन्ति भुञ्जत्येनं विडुप
तिष्ठते ॥ २८ ॥

इन्द्रो वलस्य बिलमपौर्णोत्स य

लोकान् । विशम् । प्रेति । दापयति । प्रेति ।
अस्मै । इमे । लोकाः । स्नुवन्ति । भुञ्जती । एन-
म् । विट् । उपेति । तिष्ठते ॥ २८ ॥

मध्यन्दिने कद्रुं यमस्य स्पर्धमानो वैष्णावरुणीं
तमिन्द्रोस्य स्वेन भागधेयेनोपसृतो वायव्यं द्वि-
चत्वारिंशच्च ॥ ४ ॥

¹इन्द्रः । वलस्य । बिलम् । अपेति । और्णोत् ।

[सस्नेहं] वसूनि दुहन्ति, विट् एनमुपतिष्ठते सङ्गच्छते इति ।
सङ्गतिकरण आत्मनेपदम्, कीदृशा भूत्वा—भुञ्जति सर्वदा एनं
परिपालयन्ति । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदाभावात् 'शतुरनुमः'
इति नद्या उदात्तत्वम् ॥

द्वितीये प्रथमे चतुर्थः.

¹इन्द्रो वलस्येत्यादि ॥ अपौर्णोत् अपावृतद्वारमकरोत् । स
इति । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्यास्वादेशः । तत्र बिले

उत्तमः पशुरासीत् पृष्ठं प्रति सङ्गृ-
ह्योदकिखदत्तः सहस्रं पशवो नूदा-
यन्स्थ उन्नतो भवद्यः पशुकामस्या-
त्स एतमैन्द्रमुन्नतमा लभेतेन्द्रमेव
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा-

सः । यः । उत्तम इत्युत्-तमः । पशुः । आसी-
त् । तम् । पृष्ठम् । प्रतीति । सङ्गृह्येति सं-गृह्यं ।
उदिति । अखिखदत् । तम् । सहस्रम् । पशवः ।
अनु । उदिति । आयन् । सः । उन्नत इत्युत्-
नतः । अभवत् । यः । पशुकाम इति पशु-का-
मः । स्यात् । सः । एतम् । ऐन्द्रम् । उन्नतमि-
त्युत्-नतम् । एति । लभेत । इन्द्रम् । एव । स्वे-
न । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति ।
सः । एव । अस्मै । पशून् । प्रेति । यच्छति ।

वसतां पशूनास्मध्वे य उत्तमः पशुरासीत्, तं पृष्ठं प्रतिसङ्गृह्य
पृष्ठे गृहीत्वा उदकिखदत् उत्क्षिप्तवान् । छान्दसो वर्णोपजनः ।
उत्तमशब्द उञ्छादिषु निपात्यते, तेनान्तोदात्तः । लक्षणे प्रतेः
कर्मप्रवचनीयत्वम् । तमनु सहस्रं पशव उदायन् उदगच्छन् ।
स उत्तमः पशुरुन्नतो भवत् । उन्नतं पृष्ठभागे स्यास्तीति लक्षणया

स्मै पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भ-
वत्युन्नतः ॥ २१ ॥ भवति साहस्री
वा एषा लक्ष्मी यदुन्नतो लक्ष्मियै-
व पशून्व रुन्धे यदा सहस्रं पशू-
न्प्राप्नुयादथ वैष्णवं वामनमा लभे-
तैतस्मिन्वै तत्सहस्रमध्यतिष्ठत्तस्मा-

पशुमानिति पशु-मान् । एव । भवति । उन्नत
इत्युत्-नतः ॥२१॥ भवति । ^२साहस्री । वै । एषा ।
लक्ष्मी । यत् । उन्नत इत्युत्-नतः । लक्ष्मियां ।
एव । पशून् । अवेति । रुन्धे । यदा । सहस्रम् ।
पशून् । प्राप्नुयादिति प्र-आप्नुयात् । अथ । वैष्ण-
वम् । वामनम् । एति । लभेत । एतस्मिन् । वै ।
तत् । सहस्रम् । अधीति । अतिष्ठत् । तस्मात् ।
एषः । वामनः । समीषित इति सं-ईषितः । प-

तद्वानुच्यते, मन्वर्थीयो लुप्यते । यत्र गृहीतपेसवः [...हीतपशोः]
ककुदाख्य उन्नतोऽभवत् ॥

^२साहस्रीति ॥ सहस्रस्य निमित्तभूता । 'शतमानविंशतिक'
इत्यण् । लक्ष्मी लक्षणम् । 'सुपां सुलुक्' इति सोर्लुक् ।
यदेत्यादि । गतम् । समीषितस्सम्यगीषितः । अहोरात्राण्येवेति ।

द्वेष वामनस्समीपितः पशुभ्य एव प्र-
जातेभ्यः प्रतिष्ठां दधाति कोर्हति
सहस्रं पशून्प्राप्तुमित्याहुरहोरात्रा-
ण्येव सहस्रं सम्पाद्या लभेत
पशवः ॥ ३० ॥ वा अहोरात्राणि
पशूनेव प्रजातान्प्रतिष्ठां गमयत्यो-
षधीभ्यो वेहतमा लभेत प्रजाका-

शुभ्य इति पशु-भ्यः । एव । प्रजातेभ्य इति
प्र-जातेभ्यः । प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । दधाति ।
कः । अर्हति । सहस्रम् । पशून् । प्राप्तुमिति प्र-
आप्तुम् । इति । आहुः । अहोरात्राणीत्यहः-रात्रा-
णि । एव । सहस्रम् । सम्पाद्येति सं-पाद्य । एति ।
लभेत । पशवः ॥ ३० ॥ वै । अहोरात्राणीत्यहः-
रात्राणि । पशून् । एव । प्रजातानिति प्र-जातान् ।
प्रतिष्ठामिति प्रति-स्थाम् । गमयति । ^३ओषधीभ्य

अहोरात्राणां च पशूनां सहस्रत्वात् प्रजाताः पशवः प्रतिष्ठिता
भवन्ति । 'हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च' इति पूर्ववच्छिङ्गता । पशु-
बन्धान्तरमिदम् । पशूनां सहस्रं प्राप्याहोरात्राणां सहस्रं स्थित्वा-
थवैष्णवं वामनमालभेत ॥

^३ओषधीभ्य इत्यादि ॥ 'ओषधेश्च' इति दीर्घत्वम् । वेहत्

म॒ ओष॑धयो वा ए॒तं प्र॒जायै॑ परि
बाध॑न्ते यो॒लं प्र॒जायै॑ सन्प्र॒जां न
वि॒न्दत॒ ओष॑धयः खलु॒ वा ए॒तस्यै॑
सू॒तुमपि॑ घ्नन्ति॒ या वे॒हद्भव॑त्योष॒धी-
रे॒व स्वेन॑ भा॒गधे॑येनोप॒ धाव॑ति॒ ता
ए॒वास्मै॑ स्वा॒द्योनेः॑ प्र॒जां प्र॒ जन॑य-

इत्योषधि-भ्यः । वेहतम् । एति । लभेत । प्रजाकाम
इति प्रजा-कामः । ओषधयः । वै । एतम् । प्रजाया इ-
ति प्र-जायै । परीति । बाधन्ते । यः । अलम् । प्रजाया
इति प्र-जायै । सन् । प्रजामिति प्र-जाम् । न ।
विन्दते । ओषधयः । खलु । वै । एतस्यै । सूतुम् ।
अपीति । घ्नन्ति । या । वेहत् । भवति । ओषधीः ।
एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति ।
धावति । ताः । एव । अस्मै । स्वात् । योनेः । प्र-
जामिति प्र-जाम् । प्रेति । जनयन्ति । विन्दते ॥

गर्भनाशिनी । ओषधयः खल्विति । एतस्या वेहतस्सूतुं सोतव्यं
गर्भम् । औणादिकस्तुन्प्रत्ययः । अपिघ्नन्ति यथेष्टं घ्नन्ति ।
आपो वा इति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम्, व्यापिन्यो वा* । अस-
दिति । अव्यक्तावस्थं करणरूपं । पुरुषः । तस्मादोषधीनामपि

*तं-व्यापित्वाद्वा.

†तं-कारणरूपं.

न्ति विन्दते ॥ ३१ ॥ प्रजामापो
वा ओषधयोसत्पुरुष आप एवा-
स्मा असत्सददति तस्मादाहुर्य-
श्चैवं वेद यश्च नापस्त्वावासत्सदद-
तीत्यैन्द्रीः सूतवंशामा लभेत भू-
तिकामोऽजातो वा एष योलं भूत्यै

॥ ३१ ॥ प्रजामिति प्र-जाम् । आपः । वै ।
ओषधयः । असत् । पुरुषः । आपः । एव । अ-
स्मै । असतः । सत् । ददति । तस्मात् । आहुः ।
यः । च । एवम् । वेद । यः । च । न । आपः ।
तु । वाव । असतः । सत् । ददति । इति । ^४ऐ-
न्द्रीम् । सूतवंशामिति सूत-वंशाम् । एति । ल-
भेत । भूतिकाम इति भूति-कामः । अजातः ।
वै । एषः । यः । अलम् । भूत्यै । सन् । भूतिम् ।

हेतुभूता आप एव असतोऽव्यक्तात् सद्व्यक्तं प्रजालक्षणं ददति
अस्मै यजमानाय ओषधीभ्यो वेहतमालभमानाय । तस्मादाहु-
रिति । यश्चैवमपां हेतुत्वं वेद, यश्च न वेद लौकिकः, ते
सर्वे आपः खल्वसत्सददतीत्याहुः अप्संसर्गादेव सर्वबीजाङ्कुरो-
त्पत्तिं पश्यन्तः । 'तुनुपूर्वं उदात्तयोर्वकारः'* इति वकारो लुप्यते ॥

^४ऐन्द्रीमित्यादि ॥ सूतवंशा सकृत्प्रसूता वन्ध्या । अजातो

सन्भूतिं न प्राप्नोतीन्द्रं खलु वा
 एषा सूत्वा वशाऽभवत् ॥ ३२ ॥
 इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोप धाव-
 ति स एवैनं भूतिं गमयति भव-
 त्येव यं सूत्वा वशा स्यात्तमेन्द्र-
 मेवा लभेतैतद्वाव तदिन्द्रियं
 साक्षादेवेन्द्रियमव रुन्ध ऐन्द्राग्रं

न । प्राप्नोतीति प्र-आप्नोति । इन्द्रम् । खलु । वै ।
 एषा । सूत्वा । वशा । अभवत् ॥ ३२ ॥ इन्द्रम् ।
 एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग- धेयेन । उपेति ।
 धावति । सः । एव । एनम् । भूतिम् । गमयति ।
 भवति । एव । यम् । सूत्वा । वशा । स्यात् ।
 तम् । ऐन्द्रम् । एव । एति । लभेत । एतत् । वाव ।
 तत् । इन्द्रियम् । साक्षादिति स-अक्षात् । एव ।
 इन्द्रियम् । अवेति । रुन्धे । ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र-अग्रम् ।

वा इति । अजातकल्पत्वात् । इन्द्रं खल्विति । प्रथमं सूत-
 वशा इन्द्रं सूत्वा जनयित्वा ततो वशाऽभवत्, तस्मादैन्द्रीमालभेतेति ।
 यमित्यादि । इन्द्रियकामस्य यं सूत्वा वशा स्यात् तत्प्रथमवत्सं
 इन्द्रायालभेतेति । एतदिति प्रजारूपम् ॥

^१ ऐन्द्राग्रमिति ॥ पुनरुत्सृष्टं जीर्णं गालितवृषणः । पुङ्गवः

पुनरुत्सृष्टमा लभेत य आ तृतीया-
 त्पुरुषात्सोमं न पिबेद्विच्छिन्नो वा
 एतस्य सोमपीथो यो ब्राह्मणस्सन्ना
 ॥ ३३ ॥ तृतीयात्पुरुषात्सोमं न
 पिबतीन्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप
 धावति तावेवास्मै सोमपीथं प्र य-
 च्छत उपैन५ सोमपीथो नमति य-

पुनरुत्सृष्टमिति पुनः—उत्सृष्टम् । एति । लभेत ।
 यः । एति । तृतीयात् । पुरुषात् । सोमम् । न ।
 पिबेत् । विच्छिन्न इति वि—च्छिन्नः । वै । एतस्य ।
 सोमपीथ इति सोम—पीथः । यः । ब्राह्मणः ।
 सन् । एति ॥ ३३ ॥ तृतीयात् । पुरुषात् । सो-
 मम् । न । पिबति । इन्द्राग्नी इतीन्द्र—अग्नी ।
 एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । उपेति ।
 धावति । तौ । एव । अस्मै । सोमपीथमिति
 सोम—पीथम् । प्रेति । यच्छतः । उपेति । एनम् ।
 सोमपीथ इति सोम—पीथः । नमति । यत् ।

महर्षभार्थं गोषु मुक्त इत्येके । 'पुनरुत्सृष्टः छागः' इति
 भरद्वाजमतम् । आ तृतीयादिति । अभिविधावाकार इत्येके ।
 तृतीयमपि गृहीत्वा इत्यन्ये । सोमपीथस्सोमपानम् । औणादिक-

इन्द्रो भवतीन्द्रियं वै सोमपीथ इन्द्रियमेव सोमपीथमव रुन्धे यदाग्नेयो भवत्याग्नेयो वै ब्राह्मणस्वामेव देवतामनु संतनोति पुनरुत्सृष्टो भवति पुनरुत्सृष्ट इव ह्येतस्य ॥ ३४॥
सोमपीथस्समृद्धयै ब्राह्मणस्पत्यं

इन्द्रः । भवति । इन्द्रियम् । वै । सोमपीथ इति सोम-पीथः । इन्द्रियम् । एव । सोमपीथमिति सोम-पीथम् । अवेति । रुन्धे । यत् । आग्नेयः । भवति । आग्नेयः । वै । ब्राह्मणः । स्वाम् । एव । देवताम् । अनु । समिति । तनोति । पुनरुत्सृष्ट इति पुनः-उत्सृष्टः । भवति । पुनरुत्सृष्ट इति पुनः-उत्सृष्टः । इव । हि । एतस्य ॥३४॥ सोमपीथ इति सोम-पीथः । समृद्धया इति सं-ऋद्धयै ।
ब्राह्मणस्पत्यमिति ब्राह्मणः-पत्यम् । तूपरम् । एति ।

स्थकप्रत्ययः । इन्द्रियं वा इति । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । आग्नेयो वा इति । अग्निर्देवता अस्येति सर्वत्र 'अग्निकलिभ्यां' इति ढक् ॥

ब्राह्मणस्पत्यमिति ॥ ब्रह्म परिवृढं यज्ञाख्यं कर्म तस्य पालकोग्निः ब्रह्मणस्पतिः । तूपरश्शृङ्गहीनः । पुच्छहीन इत्येके ।

तूपरमा लभेता ऽभिचरन्ब्रह्मणस्पति-
मेव स्वेन भागधेयेनोप धावति तस्मा
एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमार्छति तू-
परो भवति क्षुरपविर्वा एषा लक्ष्मी य-
त्तूपरस्समृद्धयै स्फयो यूपो भवति व-
ज्रो वै स्फयो वज्रमेवास्मै प्र हरति श-

लभेत । अभिचरन्नित्यभि-चरन् । ब्रह्मणः ।
पतिम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन ।
उपेति । धावति । तस्मै । एव । एनम् । एति । वृश्चति ।
ताजक् । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । तूपरः । भवति ।
क्षुरपविरिति क्षुर-पविः । वै । एषा । लक्ष्मी ।
यत् । तूपरः । समृद्ध्या इति सं-ऋद्धयै । स्फयः ।
यूपः । भवति । वज्रः । वै । स्फयः । वज्रम् ।
एव । अस्मै । प्रेति । हरति । शरमयमिति शर-

अभिचरन् मारयन् शत्रून् । ब्रह्मणः छान्दसोऽलुक् । 'षष्ठ्याः
पतिपुत्र' इति सत्वम् । एनमिति । अभिचर्यमाणं तस्मै ब्रह्म-
णस्पतये आभिमुख्येन वृश्चति । ताजक् तदानीमेव आर्तिं प्राप्नोति ।
'उपसर्गादिति धातौ' इति वृद्धिः । क्षुरपविरिति । क्षुरत्वे
छेदनसामर्थ्ये स्थितं पवित्वं वज्रत्वं यस्यास्सा तथोक्ता शीघ्र-
च्छेदिनी, लक्ष्मी लक्षणम् ॥

स्फय इति ॥ स्फयाकृतिर्यूपः कार्यः स्फय एव वा यूपः

रमयं ब्रह्मिःशृणात्येवैनं वैभीदक
इध्मो भिनत्येवैनम् ॥ ३५ ॥

बार्हस्पत्यः शितिपृष्ठमा लभेत

मयम् । ब्रह्मिः । शृणाति । एव । एनम् । वैभी-
दकः । इध्मः । भिनत्ति । एव । एनम् ॥ ३५ ॥

भवत्युन्नतः पशवो जनयन्ति विन्दते-

भवत्सन्नैतस्येध्मस्त्रीणि च ॥ ५ ॥

¹बार्हस्पत्यम् । शितिपृष्ठमिति शिति-पृष्ठम् ।
एति । लभेत । ग्रामकाम इति ग्राम-कामः । यः ।

कार्यः । तदानीमन्येन स्फ्यकार्यं कुर्यात् । शरमयमिति । ' नित्यं
वृद्धशरादिभ्यः ' इति विकारे मयट् । शरोपि पङ्कतृणविशेषः
तत्पर्णमयं* भवति । श्रु हिंसायाम्, 'पुंसि संज्ञायां घः' ।
वैभीदक इति । 'पलाशादिभ्यो वा' इत्यण् । विभीदकोऽ-
क्षद्रुमः । विभिनतीति विभीदः, ततस्संज्ञायां कन्, एषोदरादि-
त्वादीर्घत्वम् ॥

इति द्वितीये प्रथमे पञ्चमोनुवाकः ॥

¹बार्हस्पत्यमित्यादि ॥ उक्तशितिपृष्ठः, स्वरश्च+ । पृष्ठं प्रधान
एकोधिकार इति । राद्धान्तकर्मण्यधिकार इति केचित् ॥

ग्रामकामो यः कामयेत पृष्ठं समा-
नानां स्यामिति बृहस्पतिमेव स्वे-
न भागधेयेनोपं धावति स एवैनं
पृष्ठं समानानां करोति ग्राम्यैव
भवति शितिपृष्ठो भवति बार्हस्प-
त्यो ह्येष देवतया समृद्धयै पौष्णं
श्याममा लभेताऽन्नकामोऽन्नं वै पूषा
पूषणमेव स्वेन भागधेयेनोपं धावति

कामयेत । पृष्ठम् । समानानाम् । स्याम् । इति ।
बृहस्पतिम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेये-
न । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । पृष्ठ-
म् । समानानाम् । करोति । ग्रामी । एव । भव-
ति । शितिपृष्ठ इति शिति-पृष्ठः । भवति । बार्ह-
स्पत्यः । हि । एषः । देवतया । समृद्ध्या इति
सं-ऋद्धयै । पौष्णम् । श्यामम् । एति । लभेत ।
अन्नकाम इत्यन्न-कामः । अन्नम् । वै । पूषा ।
पूषणम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेये-
न । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मै ॥३६॥

स एवास्मै ॥ ३६ ॥ अन्नं प्र यच्छ-
त्यन्नाद एव भवति श्यामो भवत्ये-
तद्वा अन्नस्य रूपं समृद्धयै मारुतं
पृश्निमा लभेताऽन्नकामोऽन्नं वै मरुतो
मारुत एव स्वेन भागधेयेनोप धाव-
ति त एवास्मा अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद
एव भवति पृश्निर्भवत्येतद्वा अन्नस्य
रूपं समृद्धया ऐन्द्रमारुणमा लभे-

अन्नम् । प्रेति । यच्छति । अन्नाद् इत्यन्न-अदः ।
एव । भवति । श्यामः । भवति । एतत् । वै ।
अन्नस्य । रूपम् । समृद्धया इति सं-ऋद्धयै ।^३मा-
रुतम् । पृश्निम् । एति । लभेत । अन्नकाम इत्य-
न्न-कामः । अन्नम् । वै । मरुतः । मरुतः । एव । स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । ते ।
एव । अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छन्ति । अन्ना-
द् इत्यन्न-अदः । एव । भवति । पृश्निः । भवति ।
एतत् । वै । अन्नस्य । रूपम् । समृद्धया इति सं-
ऋद्धयै ।^४ ऐन्द्रम् । अरुणम् । एति । लभेत । इन्द्र-

^३अन्नं वा इत्यादि ॥ तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् ॥

^४अरुण इत्यादि ॥ भ्रूमान् महाश्रूः ॥

तेन्द्रियकाम इन्द्रमेव ॥ ३७ ॥
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा-
 स्मिन्निन्द्रियं दधातीन्द्रियाव्येव भव-
 त्यरुणो भ्रूमान्भवत्येतद्वा इन्द्रस्य
 रूपं समृद्धयै सावित्रमुपध्वस्तमा
 लभेत सनिकामस्सविता वै प्रसवा-
 नामीशे सवितारमेव स्वेन भाग-

यकाम इतीन्द्रिय-कामः । इन्द्रम् । एव ॥ ३७ ॥
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धा-
 वति । सः । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । दधाति ।
 इन्द्रियावी । एव । भवति । अरुणः । भ्रूमानिति
 भ्रू-मान् । भवति । एतत् । वै । इन्द्रस्य । रूप-
 म् । समृद्ध्या इति सं-ऋद्धयै । सावित्रम् । उप-
 ध्वस्तमित्युप-ध्वस्तम् । एति । लभेत । सनिकाम
 इति सनि-कामः । सविता । वै । प्रसवानामिति
 प्र-सवानाम् । ईशे । सवितारम् । एव । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः ।

⁵उपध्वस्तः विभिन्नवर्णः बहुबिन्दुचितशरीरः । सनिकाम इति ।
 याञ्जया लब्धं धनं सनिः । प्रसुवति अनुजानाति ॥

धेयेनोप धावति स एवास्मै सनि
 प्र सुवति दानकामा अस्मै प्रजा
 भवन्त्युपध्वस्तो भवति सावित्रो
 ह्येषः ॥ ३८ ॥ देवतया समृद्धयै
 वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेताऽन्नकामो
 वैश्वदेवं वा अन्नं विश्वानेव देवान्त्स्वे-
 नं भागधेयेनोप धावति त एवास्मा

एव । अस्मै । सनिम् । प्रेति । सुवति । दानका-
 मा इति दान-कामाः । अस्मै । प्रजा इति प्र-
 जाः । भवन्ति । उपध्वस्त इत्युप-ध्वस्तः । भवति ।
 सावित्रः । हि । एषः ॥ ३८ ॥ देवतया । समृ-
 द्धया इति सं-ऋद्धयै ।^६ वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् ।
 बहुरूपमिति बहु-रूपम् । एति । लभेत । अन्न-
 काम इत्यन्न-कामः । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् ।
 वै । अन्नम् । विश्वान् । एव । देवान् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति ।
 ते । एव । अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छन्ति ।

^६बहुरूपः नानारूपः । 'बहोर्नञ्वत्' इति नञ्वद्भावः,
 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

अन्नं प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति
 बहुरूपो भवति बहुरूपः ह्यन्नः
 समृद्धयै वैश्वदेवं बहुरूपमा लभेत
 ग्रामकामो वैश्वदेवा वै सजाता वि-
 श्वानेव देवान्त्स्वेन भागधेयेनोप-
 धावति त एवास्मै ॥ ३९ ॥ सजा-
 तान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भवति बहु-
 रूपो भवति बहुदेवत्योऽक्षौष समृद्धयै

अन्नाद इत्यन्न-अदः । एव । भवति । बहुरूप
 इति बहु-रूपः । भवति । बहुरूपमिति बहु-रू-
 पम् । हि । अन्नम् । समृद्ध्या इति सं-ऋद्धयै ।
 वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् । बहुरूपमिति बहु-रू-
 पम् । एति । लभेत । ग्रामकाम इति ग्राम-का-
 मः । वैश्वदेवा इति वैश्व-देवाः । वै । सजाता
 इति स-जाताः । विश्वान् । एव । देवान् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उधेति । धावति । ते ।
 एव । अस्मै ॥ ३९ ॥ सजातानिति स-जातान् ।
 प्रेति । यच्छन्ति । ग्रामी । एव । भवति । बहुरूप
 इति बहु-रूपः । भवति । बहुदेवत्य इति बहु-देव-

प्राजापत्यं तूपरमा लभेत य-
स्याऽनाज्ञातमिव ज्योगामयेत्प्राजा-
पत्यो वै पुरुषः प्रजापतिः खलु वै
तस्य वेदु यस्याऽनाज्ञातमिव ज्यो-
गामयति प्रजापतिमेव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवैनं तस्मात्स्रा-

त्यः । हि । एषः । समृद्ध्या इति सं-ऋद्ध्यै ।
प्राजापत्यमिति प्राजा-पत्यम् । तूपरम् । एति ।
लभेत । यस्य । अनाज्ञातमित्यना-ज्ञातम् । इव ।
ज्योक् । आमयेत् । प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः ।
वै । पुरुषः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । खलु ।
वै । तस्य । वेदु । यस्य । अनाज्ञातमित्यना-ज्ञा-
तम् । इव । ज्योक् । आमयति । प्रजापतिमिति
प्रजा-पतिम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-
धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् ।
तस्मात् । स्रासात् । मुञ्चति । तूपरः । भवति ।

यस्यानाज्ञातमिति ॥ ज्योगामयेदिति । अज्ञातविशेषं यं
ना[षः यमा]मय आमयेत् दीर्घकालम् । 'रुजार्थानाम्' इति
प्रष्टी । तस्य वेदेति । कर्मणस्सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ।

मान्मुञ्चति लूपरो भवति प्राजापत्यो
ह्येष देवतया समृद्धयै ॥ ४० ॥
वषट्कारो वै गायत्रियै शिरोऽच्छिन-
त्तस्यै रसः पराऽपतत्तं बृहस्पतिरुपा-

प्राजापत्य इति प्राजा-पत्यः । हि । एषः । देवत-
या । समृद्धया इति सं-ऋद्धयै ॥ ४० ॥

अस्मा इन्द्रमेवैष संजाता विश्वानेव देवा-
न्थस्वेन भागधेयेनोप धावति त एवास्मै प्राजा-
पत्यो हि त्रीणि च ॥ ६ ॥

¹वषट्कार इति वषट्-कारः । वै । गायत्रियै ।
शिरः । अच्छिनत् । तस्यै । रसः । परेति । अ-
पतत् । तम् । बृहस्पतिः । उपेति । अगृह्णात् ।

स्वामादिति रोगनाम । यद्वा—स्वामं मन्त्रेण परलोक आह्वानं
मरणमेव ॥

इति द्वितीये प्रथमे षष्ठोऽनुवाकः ॥

¹वषट्कार इत्यादि ॥ रसः शरीरस्थं जलम् । शितिष्टादि-
वशान्तानामुत्पत्तिरुच्यते । शितिष्टा । उक्तमुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्* ।
यो द्वितीयः परापतदिति । 'यद्दृत्तान्नित्यम्' इति निघाते प्रति-

ऽगृह्णात्सा शितिपृष्ठा वशाऽभ्वद्यो
द्वितीयः पराऽपंतत्तं मित्रावरुणावु-
पाऽगृहीतां सा द्विरूपा वशाऽभ्व-
द्यस्तृतीयः पराऽपंतत्तं विश्वे देवा
उपागृह्णन्त्सा बहुरूपा वशाऽभ्वद्य-
श्चतुर्थः परापंतत्स पृथिवीं प्राऽवि-
शत्तं बृहस्पतिरभि ॥ ४१ ॥ अ-

सा । शितिपृष्ठेति शिति-पृष्ठा । वशा । अभवत् ।
यः । द्वितीयः । परापंतदिति परा-अपंतत् । तम् ।
मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । उपेति । अगृही-
ताम् । सा । द्विरूपेति द्वि-रूपा । वशा । अभ-
वत् । यः । तृतीयः । परापंतदिति परा-अपंतत् ।
तम् । विश्वे । देवाः । उपेति । अगृह्णन् । सा ।
बहुरूपेति बहु-रूपा । वशा । अभवत् । यः । चतु-
र्थः । परापंतदिति परा-अपंतत् । सः । पृथिवी-
म् । प्रेति । अविशत् । तम् । बृहस्पतिः । अभी-
ति ॥ ४१ ॥ अगृह्णात् । अस्तु । एव । अयम् ।

षिद्धे, 'उदात्तवता तिङा' इति समासः । द्विरूपा शुक्लकृष्णा
वे[ष्णैवे]ति केचित् । निरुदकादित्वाद्दुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बहु-
रूपा । 'बहोर्नञ्वत्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अभ्यगृह्णादिति ।

गृह्णादस्त्वेवाऽयं भोगायेति स उक्ष-
वशास्समंभवद्यल्लोहितं परापतत्त-
द्रुद्र उपाऽगृह्णात्सा रौद्री रोहिणी
वशाऽभवद्बार्हस्पत्यां शितिपृ-
ष्ठामा लभेत ब्रह्मवर्चसकामो बृ-

भोगाय । इति । सः । उक्षवशा इत्युक्ष-वशाः ।
समिति । अभवत् । यत् । लोहितम् । परापतदिति
परा-अपतत् । तत् । रुद्रः । उपेति । अगृह्णात् ।
सा । रौद्री । रोहिणी । वशा । अभवत् । ²बार्ह-
स्पत्याम् । शितिपृष्ठामिति शिति-पृष्ठाम् ।
एति । लभेत । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस-
कामः । बृहस्पतिम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति

निर्गमनकाल एव ग्रहणमुपग्रहणम् । निर्गत्य भूमौ प्रविष्टस्य
उपरिग्रहणमभिग्रहणम् । अस्त्वेवेति । अयं मम भोगायैवास्तु
वृधा भूमौ सङ्क्रान्तो मा भूदिति । उक्षवशा इति । उक्षा चासौ वशा-
श्चेत्युक्षवशाः । यथेष्टचारी वशाः । मोघरेता इत्यन्ये । प्रज-
ननाशक्त* इत्यन्ये । या गर्भं ध्वंसयन्ती† स्वैरं चरति सा
वशा । रोहिणी लोहितवर्णा । ‘वर्णादनुदात्तात्’ इति ङीप् ॥

²अथ शितिपृष्ठादीनां विधानं—बार्हस्पत्यामिति ॥ गायत्र्या-
स्सर्वछन्दोयोनित्वात् छन्दसामित्युक्तम् । रस इवेति । आस्वादन-

*क-प्रजननागर्भ.

†क-शब्दं ध्वंसयन्ती.

ग-शबडध्वंसयन्ती.

हृ॒स्पति॑मे॒व स्वे॑न॒ भा॒ग॒धे॒ये॒नोष॑ धा-
वति॒ स ए॒वास्मि॑न्ब्रह्मवर्च॒सं द॑धा-
ति॒ ब्रह्मवर्च॑स्ये॒व भ॑वति॒ छन्द॑सां
वा ए॒ष रसो॑ यद्द॒शा रस॑ इ॒व ख-
लु ॥ ४२ ॥ वै ब्रह्मवर्च॒सं छन्द॑-
सा॒मे॒व रसे॑न॒ रसं॑ ब्रह्मवर्च॒सम॑व
रुन्धे॒ मैत्रा॑वरु॒णीं द्वि॑रू॒पामा॑ ल॒भेत्
वृष्टि॑कामो॒ मैत्रं॑ वा अ॒हर्वा॑रु॒णी रा-

भा॒ग-धे॒ये॒न । उ॒पेति॑ । धा॒वति॑ । सः । ए॒व । अ-
स्मि॑न् । ब्रह्मवर्च॒समि॑ति ब्रह्म-वर्च॒सम् । द॒धाति॑ ।
ब्रह्मवर्च॒सीति॑ ब्रह्म-वर्च॒सी । ए॒व । भ॒वति॑ । छन्द॑-
सा॒म् । वै । ए॒षः । रसः॑ । यत् । व॒शा । रसः॑ ।
इ॒व । ख॒लु ॥ ४२ ॥ वै । ब्रह्मवर्च॒समि॑ति ब्रह्म-
वर्च॒सम् । छन्द॑सा॒म् । ए॒व । रसे॑न । रस॑म् । ब्र-
ह्मवर्च॒समि॑ति ब्रह्म-वर्च॒सम् । अ॒वेति॑ । रुन्धे॑ ।
मैत्रा॑वरु॒णीमि॑ति॒ मैत्रा॑-वरु॒णीम् । द्वि॑रू॒पामि॑ति
द्वि-रू॒पाम् । एति॑ । ल॒भेत् । वृष्टि॑काम॒ इति॑ वृष्टि-

हेतुत्वात् । गतमन्यत् । वश इवेति । वश इन्द्रियसंयमः ।
तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् ॥

त्रिरहोरात्राभ्यां खलु वै पर्जन्यो
 वर्षति मित्रावरुणावेव स्वेन भा-
 गधेयेनोप धावति तावेवास्मा अ-
 होरात्राभ्यां पर्जन्यं वर्षयत्छन्द-
 सां वा एष रसो यद्वशा रस इव
 खलु वै वृष्टिछन्दसामेव रसेन
 ॥ ४३ ॥ रसं वृष्टिमव रुन्धे मैत्रा-
 वरुणीं द्विरूपामा लभेत प्रजाका-

कामः । मैत्रम् । वै । अहः । वारुणी । रात्रिः ।
 अहोरात्राभ्यामित्यहः—रात्राभ्याम् । खलु । वै ।
 पर्जन्यः । वर्षति । मित्रावरुणाविति मित्रा-वरु-
 णौ । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन ।
 उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै । अहोरात्रा-
 भ्यामित्यहः—रात्राभ्याम् । पर्जन्यम् । वर्षयत्तः ।
 छन्दसाम् । वै । एषः । रसः । यत् । वशा । रसः ।
 इव । खलु । वै । वृष्टिः । छन्दसाम् । एव । रसे-
 न ॥ ४३ ॥ रसम् । वृष्टिम् । अवेति । रुन्धे ।
 मैत्रावरुणीमिति मैत्रा-वरुणीम् । द्विरूपामिति
 द्वि-रूपाम् । एति । लभेत । प्रजाकाम् इति प्र-

मो मैत्रं वा अहंवारुणी रात्रिरहो-
 रात्राभ्यां खलु वै प्रजाः प्र जाय-
 न्ते मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेये-
 नोप धावति तावेवास्मा अहोरा-
 त्राभ्यां प्रजां प्र जनयतश्छन्दसां वा
 एष रसो यद्वशा रस इव खलु वै
 प्रजा छन्दसामेव रसेन रसं प्रजा-
 मव ॥ ४४ ॥ रुन्धे वैश्वदेवीं बहु-

जा-कामः । मैत्रम् । वै । अहः । वारुणी । रा-
 त्रिः । अहोरात्राभ्यामित्यहः-रात्राभ्याम् । खलु ।
 वै । प्रजा इति प्र-जाः । प्रेति । जायन्ते । मित्रा-
 वरुणाविति मित्रा-वरुणौ । एव । स्वेन । भाग-
 धेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । तौ ।
 एव । अस्मै । अहोरात्राभ्यामित्यहः-रात्राभ्याम् ।
 प्रजामिति प्र-जाम् । प्रेति । जनयतः । छन्द-
 साम् । वै । एषः । रसः । यत् । वशा । रसः ।
 इव । खलु । वै । प्रजेति प्र-जा । छन्दसाम् ।
 एव । रसेन । रसम् । प्रजामिति प्र-जाम् ।
 अवेति ॥४४॥ रुन्धे । वैश्वदेवीमिति वैश्व-देवीम् ।
 बहुरूपामिति बहु-रूपाम् । एति । लभेत । अन्न-

रूपामा लभेताऽन्नकामो वैश्वदेवं वा
 अन्नं विश्वानेव देवान्धस्वेन भागधे-
 येनोप धावति त एवास्मा अन्नं
 प्र यच्छन्त्यन्नाद एव भवति छन्दसां
 वा एष रसो यद्दशा रस इव खलु
 वा अन्नं छन्दसा मेव रसेन रसम-
 न्नमव रुन्धे वैश्वदेवीं बहुरूपामा ल-
 भेत ग्रामकामो वैश्वदेवा वै ॥४५॥

काम इत्यन्न-कामः । वैश्वदेवमिति वैश्व-देवम् ।
 वै । अन्नम् । विश्वान् । एव । देवान् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । ते ।
 एव । अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छन्ति । अन्नाद
 इत्यन्न-अदः । एव । भवति । छन्दसाम् । वै । एषः ।
 रसः । यत् । वशा । रसः । इव । खलु । वै ।
 अन्नम् । छन्दसाम् । एव । रसेन । रसम् । अ-
 न्नम् । अवेति । रुन्धे । वैश्वदेवमिति वैश्व-दे-
 वीम् । बहुरूपामिति बहु-रूपाम् । एति । लभे-
 त् । ग्रामकाम इति ग्राम-कामः । वैश्वदेवा इति
 वैश्व-देवाः । वै ॥ ४५ ॥ सजाता इति स-जा-

स॒जा॒ता विश्वानि॒व दे॒वान्त्स्वेन॑ भा॒-
 ग॒धे॒ये॒नोप॑ धावति॒ त ए॒वास्मै॑ स॒जा॒-
 तान्प्र॑ यच्छन्ति॒ ग्राम्ये॑व भवति॒ छन्द॑-
 सां वा ए॒ष रसो॑ यद्वशा रसं इव
 खलु॑ वै स॒जा॒ताश्छन्द॑सामेव रसेन
 रसं॑ स॒जा॒तानव॑ रुन्धे बार्हस्पत्य-
 मु॒क्षव॑शामा लभेत ब्रह्मवर्चसकामो
 बृह॒स्पति॑मेव स्वेन॑ भा॒ग॒धे॒ये॒नोप॑

ताः । विश्वान् । एव । देवान् । स्वेन । भा॒ग॒धे॒-
 ये॒नेति॑ भा॒ग॒धे॒ये॒न । उपेति॑ । धावति॑ । ते । एव ।
 अ॒स्मै । स॒जा॒तानिति॑ स॒जा॒तान् । प्रेति॑ । यच्छ॒-
 न्ति । ग्रामी । एव । भवति॑ । छन्द॑साम् । वै ।
 ए॒षः । रसः॑ । यत् । व॒शा । रसः॑ । इव॑ । खलु॑ ।
 वै । स॒जा॒ता इति॑ स॒जा॒ताः । छन्द॑साम् । एव ।
 रसे॑न । रसं॑ । स॒जा॒तानिति॑ स॒जा॒तान् । अवे॒-
 ति॑ । रुन्धे॑ । बार्ह॒स्पत्य॑म् । उ॒क्षव॑शामित्यु॒क्ष-व॑-
 शम् । एति॑ । ल॒भेत॑ । ब्रह्म॒वर्च॑सकाम इति॑ ब्रह्म-
 वर्च॑स॒कामः॑ । बृह॒स्पति॑म् । एव । स्वेन॑ । भा॒ग॒-
 धे॒ये॒नेति॑ भा॒ग॒धे॒ये॒न । उपेति॑ । धावति॑ । सः ।

धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसम् ॥
 ॥४६॥ दधाति ब्रह्मवर्चस्यैव भवति
 वशं वा एष चरति यदुक्षा वशं इव
 खलु वै ब्रह्मवर्चसं वशेनैव वशं ब्रह्म-
 वर्चसमव रुन्धे रौद्रीः रोहिणीमा
 लभेताभिचरन्नुद्रमेव स्वेन भागधेये-
 नोप धावति तस्मा एवैनमा वृश्चति

एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम्
 ॥ ४६ ॥ दधाति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-वर्चसी ।
 एव । भवति । वशम् । वै । एषः । चरति । यत् ।
 उक्षा । वशः । इव । खलु । वै । ब्रह्मवर्चसमिति
 ब्रह्म-वर्चसम् । वशेन । एव । वशम् । ब्रह्मवर्च-
 समिति ब्रह्म-वर्चसम् । अवेति । रुन्धे । रौद्रीम् ।
 रोहिणीम् । एति । लभेत । अभिचरन्नित्याभि-
 चरन् । रुद्रम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-
 धेयेन । उपेति । धावति । तस्मै । एव । एनम् ।
 एति । वृश्चति । ताजक् । आर्तिम् । एति । ऋ-

रौद्रीमित्यादि ॥ गतम्* ॥

ताजगार्तिमार्छति रोहिणी भवति
 रौद्री ह्येषा देवतया समृद्धये स्फयो
 यूपो भवति वज्रो वै स्फयो वज्रमे-
 वास्मै प्र हरति शरमयं ब्रह्मिश्शृ-
 णात्येवैनं वैभीदक इध्मो भिनत्ये-
 वैनम् ॥ ४७ ॥

च्छति । रोहिणी । भवति । रौद्री । हि । एषा ।
 देवतया । समृद्धया इति सं-ऋद्धये । ^४स्फयः ।
 यूपः । भवति । वज्रः । वै । स्फयः । वज्रम् ।
 एव । अस्मै । प्रेति । हरति । शरमयमिति शर-
 मयम् । ब्रह्मिः । शृणाति । एव । एनम् । वैभी-
 दकः । इध्मः । भिनति । एव । एनम् ॥ ४७ ॥

अभि खलु वृष्टिश्छन्दसामेव रसेन प्रजा-
 मव वैश्वदेवा वै ब्रह्मवर्चसं यूप
 एकान्न विश्वातिश्च ॥ ७ ॥

^४स्फय इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* ॥

इति द्वितीये प्रथमे सप्तमोनुवाकः.

असावादि॒त्यो न व्य॑रोच॒त् तस्मै॑
 दे॒वाः प्राय॑श्चित्ति॒मैच्छ॑न्तस्मा॒ एता॑ः
 सौरी॑ः श्वे॒तां व॒शामा॑ल॒भन्त॑ तयै-
 वास्मि॒न्नुच॑मदधु॒र्यो ब्र॑ह्मव॒र्चस॑का॒म-
 स्यात्त॑स्मा॒ एता॑ः सौरी॑ः श्वे॒तां व॒-
 शामा॑ ल॒भेता॑ऽमु॒मेवादि॑त्यः॒ स्वेन॑
 भाग॑धेये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वास्मि॑-
 न्ब्रह्म॑व॒र्चसं॑ द॒धाति॑ ब्रह्मव॒र्चस्यै॑व भ-

¹असौ । आदित्यः । न । वीति । अरोचत् ।
 तस्मै । देवाः । प्रायश्चित्तिम् । ऐच्छन् । तस्मै ।
 एताम् । सौरीम् । श्वेताम् । वशाम् । एति । अ-
 लभन्त । तया । एव । अस्मिन् । रुचम् । अदधुः ।
 यः । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस-कामः । स्या-
 त् । तस्मै । एताम् । सौरीम् । श्वेताम् । वशाम् ।
 एति । लभेत । अमुम् । एव । आदित्यम् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः ।
 एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् ।
 दधाति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-वर्चसी । एव । भवति ।

¹असावादित्य इत्यादि ॥ सौरीमिति । 'सूर्यतिष्यागत्स्य'
 इति यलोपः ॥

वति बैल्वो यूपो भवत्यसौ ॥४८॥
 वा आदित्यो यतोऽजायत ततो बिल्-
 वं उदतिष्ठत्सयोऽन्येव ब्रह्मवर्चसमवं
 रुन्धे ब्राह्मणस्पत्यां बभ्रुकर्णीमा
 लभेताऽभिचरन्वारुणं दशकपालं
 पुरस्तान्निर्वपेद्वरुणेनैव भ्रातृव्यं ग्राह-
 यित्वा ब्रह्मणा स्तृणुते बभ्रुकर्णी

बैल्वः । यूपः । भवति । असौ ॥४८॥ वै । आदित्यः ।
 यतः । अजायत । ततः । बिल्वः । उदति । अ-
 तिष्ठत् । सयोनीति स-योनि । एव । ब्रह्मवर्चस-
 मिति ब्रह्म-वर्चसम् । अवेति । रुन्धे । ^२ब्राह्मण-
 स्पत्यामिति ब्राह्मणः-पत्याम् । बभ्रुकर्णीमिति
 बभ्रु-कर्णीम् । एति । लभेत । अभिचरन्नित्यंभि-
 चरन् । वारुणम् । दशकपालमिति दश-कपालम् ।
 पुरस्तात् । निरिति । वपेत् । वरुणेन । एव । भ्रातृ-
 व्यम् । ग्राहयित्वा । ब्रह्मणा । स्तृणुते । बभ्रुकर्णी-

^२बभ्रुकर्णी कपिलश्यामकर्णी । ' नासिकोदर ' इत्यादिना
 डीष्, सतिशिष्टत्वात्तेन बहुव्रीहिस्वरो बाध्यते । ब्रह्मणा कर्मणा
 स्तृणुते छदयति हिनस्तीत्यर्थः ॥

भवत्येतद्वै ब्रह्मणो रूपं समृद्धयै
 स्फयो यूपो भवति वज्रो वै स्फयो
 वज्रमेवास्मै प्र हरति शरमयं ब्रह्म-
 हिशृणाति ॥४९॥ एवैनं वैभीदक
 इध्मो भिनत्येवैनं वैष्णवं वामनमा
 लभेत यं यज्ञो नोपनमेद्विष्णुर्वै यज्ञो
 विष्णुमेव स्वेन भागधेयेनोप धाव-

ति बभ्रु-कणीं । भवति । एतत् । वै । ब्रह्मणः । रूपम् ।
 समृद्ध्या इति सं-ऋद्धयै । ^३स्फयः । यूपः । भवति ।
 वज्रः । वै । स्फयः । वज्रम् । एव । अस्मै । प्रेति ।
 हरति । शरमयमिति शर-मयम् । ब्रह्मिः । शृणाति ।
 ॥४९॥ एव । एनम् । वैभीदकः । इध्मः । भिनति ।
 एव । एनम् । ^४वैष्णवम् । वामनम् । एति ।
 लभेत । यम् । यज्ञः । न । उपनमेदित्युप-
 नमेत् । विष्णुः । वै । यज्ञः । विष्णुम् ।
 एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति ।

^३स्फय इत्यादि ॥ व्याख्यातम्* ॥

^४वामनो ह्रस्वाङ्गः । यं यज्ञ इति ॥ अनुष्ठातुं शक्तो न
 भवतीति । यज्ञो नित्यः यज्ञफलं वा यज्ञोपगच्छति ॥

ति स एवास्मै यज्ञं प्र यच्छत्युपैतं
 यज्ञो नमति वामनो भवति वैष्णवो
 ह्येष देवतया समृद्धयै त्वाष्ट्रं वडव-
 मा लभेत पशुकामस्त्वष्टा वै पशूनां
 मिथुनानाम् ॥ ५० ॥ प्रजनयिता
 त्वष्टारमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मै पशून्मिथुनान्प्र जनय-

धावति । सः । एव । अस्मै । यज्ञम् । प्रेति । य-
 च्छति । उपेति । एनम् । यज्ञः । नमति । वामनः ।
 भवति । वैष्णवः । हि । एषः । देवतया । समृ-
 द्धया इति सं-ऋद्धयै । त्वाष्ट्रम् । वडवम् । एति ।
 लभेत । पशुकाम इति पशु-कामः । त्वष्टा । वै ।
 पशूनाम् । मिथुनानाम् ॥ ५० ॥ प्रजनयितेति प्र-
 जनयिता । त्वष्टारम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अ-
 स्मै । पशून् । मिथुनान् । प्रेति । जनयति । प्र-

वडवमिति ॥ यं पुमांसं सन्तमारोहन्ति वडवामिव[सः]अवि-
 द्यमानस्त्रीगुणो वडवः । पशूनां तन्मिथुनानां च त्वष्टा प्रजनयिता ।
 प्रजा हीति । प्रजाश्च पशवश्च एतस्मिन् प्रविष्टाः सूक्ष्मरूपेण

ति प्रजा हि वा एतस्मिन्पशवः
 प्रविष्टा अथैष पुमान्त्सन्वडवस्सा-
 क्षादेव प्रजां पशून्वं रुन्धे मैत्रं
 श्वेतमा लभेत सङ्ग्रामे संयत्ते सम-
 यकामो मित्रमेव स्वेन भागधेयेनोप-
 धावति स एवैनं मित्रेण सं नयति॥

जेति प्र-जा । हि । वै । एतस्मिन् । पशवः । प्र-
 विष्टा इति प्र-विष्टाः । अथ । एषः । पुमान् । सन् ।
 वडवः । साक्षादिति स-अक्षात् । एव । प्रजामिति
 प्र-जाम् । पशून् । अवेति । रुन्धे । मैत्रम् । श्वे-
 तम् । एति । लभेत । सङ्ग्राम इति सं-ग्रामे । सं-
 यत्त इति सं-यत्ते । समयकाम इति समय-का-
 मः । मित्रम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-
 धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् ।
 मित्रेण । समिति । नयति ॥ ५१ ॥ विशाल इति

यदैवम् । अथैवं सति एषोऽश्वः पुमान् सन् वडवो भवति
 तस्माद्द्वडवस्यालम्भनेन साक्षात् अव्यवधानेनैव प्रजाः पशूंश्चावरुन्धे॥

⁶समयकाम इति ॥ आर्थीयैस्सुहृद्भिरेकमत्यं समयः । शत्रुभि-
 स्सन्धिरित्यन्ये । सन्नयति संश्लेषयति । विशाल इति । विक-

॥ ५१ ॥ विशालो भवति व्यवसा-
ययत्येवैनं प्राजापत्यं कृष्णमा ल-
भेत वृष्टिकामः प्रजापतिर्वै वृष्ट्यां
ईशे प्रजापतिमेव स्वेन भागधेये-
नोप धावति स एवास्मै पर्जन्यं
वर्षयति कृष्णो भवत्येतद्वै वृष्ट्यै
रूपं रूपेणैव वृष्टिमव रुन्धे शब-

वि-शालः । भवति । व्यवसाययतीति वि-अवसा-
ययति । एव । एनम् । 'प्राजापत्यमिति प्राजा-
पत्यम् । कृष्णम् । एति । लभेत । वृष्टिकाम इति
वृष्टि-कामः । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । वै ।
वृष्ट्याः । ईशे । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् ।
एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति ।
धावति । सः । एव । अस्मै । पर्जन्यम् ।
वर्षयति । कृष्णः । भवति । एतत् । वै । वृष्ट्यै ।
रूपम् । रूपेण । एव । वृष्टिम् । अवेति । रुन्धे ।
शबलः । भवति । विद्युत्तमिति वि-द्युत्तम् ।

टशृङ्गः । 'वेशशालच्छङ्कटचौ' इति शालच् । व्यवसाययत्येवेति
मित्रलाभेन कृतोद्योगमेनं करोति ॥

'ईशे इति ॥ 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥

शबलो हरितवर्णः । कृष्णश्वेतवर्ण इत्येके । अवाशृङ्गः

लो भवति विद्युतमेवास्मै जनयित्वा
वर्षयत्यवाशुङ्गो भवति वृष्टि-
मेवास्मै नि यच्छति ॥ ५२ ॥

वरुणं सुषुवाणमन्नाद्यं नोपानम-
त्स एतां वारुणीं कृष्णां वशामप-
श्यत्तां स्वायै देवताया अलभत त-

एव । अस्मै । जनयित्वा । वर्षयति । अवाशुङ्गः ।
भवति । वृष्टिम् । एव । अस्मै । नीति ।
यच्छति ॥ ५२ ॥

असौ शृणाति मिथुनानां नयति यच्छति ॥८॥

¹वरुणम् । सुषुवाणम् । अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् ।
न । उपेति । अनमत् । सः । एताम् । वारुणीम् ।
कृष्णाम् । वशाम् । अपश्यत् । ताम् । स्वायै ।
देवतायै । एति । अलभत । ततः । वै । तम् ।

अवनतशृङ्गः । छान्दसं दीर्घत्वम् । यद्वा—अवाकशृङ्गः । छान्दसो
वर्णलोपः, निरुदकादिर्द्रष्टव्यः । नित्यच्छति न्यक्पातयति ॥

इति द्वितीये प्रथमे अष्टमोनुवाकः.

¹वरुणं सुषुवाणमित्यादि ॥ सुषुवाणं सुतवन्तम् । सुनोते-

तो वै तमन्नाद्यमुपानमद्यमलमन्ना-
 द्याय सन्तमन्नाद्यं नोपनमेत्स एतां
 वारुणीं कृष्णां वशामा लभेत वरु-
 णमेव स्वेन भागधेयेनोप धावति स
 एवास्मा अन्नं प्र यच्छत्यन्नादः॥५३॥
 एव भवति कृष्णा भवति वारुणी
 ह्येषा देवतया समृद्धयै मैत्रं श्वे-

अन्नाद्यमित्यन्न-अद्यम् । उपेति । अनमत् । यम् ।
 अलम् । अन्नाद्यायेत्यन्न-अद्याय । सन्तम् । अन्ना-
 द्यमित्यन्न-अद्यम् । न । उपनमेदित्युप-नमेत् ।
 सः । एताम् । वारुणीम् । कृष्णाम् । वशाम् ।
 एति । लभेत । वरुणम् । एव । स्वेन । भागधेये-
 नेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः ।
 एव । अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छति । अन्नाद
 इत्यन्न-अदः॥५३॥ एव । भवति । कृष्णा । भवति ।
 वारुणी । हि । एषा । देवतया । समृद्धया इति सं-ऋ-
 द्धयै । ^१मैत्रम् । श्वेतम् । एति । लभेत । वारुणम् । कृष्णम् ।

लिटः कानजादेशः । अन्नस्यादनमन्नाद्यम् । बहुलवचनाद्यत् ।
 स्वाया इति । आत्मने देवताया इति ॥

^१सन्धाविति ॥ प्रावृद्धुरदोर्मध्ये । पर्वणीत्येके । नदीकेदारमध्ये

तमा लभेत वारुणं कृष्णमपां चौ-
षधीनां च सन्धावन्नकामो मैत्रीर्वा
ओषधयो वारुणीरापोऽपां च खलु
वा ओषधीनां च रसमुप जीवामो
मित्रावरुणावेव स्वेन भागधेयेनोप
धावति तावेवास्मा अन्नं प्र यच्छ-
तोऽन्नाद एव भवति ॥ ५४ ॥ अपां

अपाम् । च । ओषधीनाम् । च । सन्धाविति सं-
धौ । अन्नकाम इत्यन्न-कामः । मैत्रीः । वै । ओष-
धयः । वारुणीः । आपः । अपाम् । च । खलु ।
वै । ओषधीनाम् । च । रसम् । उपेति । जीवामः ।
मित्रावरुणाविति मित्रा-वरुणौ । एव । स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । तौ ।
एव । अस्मै । अन्नम् । प्रेति । यच्छतः । अन्नाद
इत्यन्न-अदः । एव । भवति ॥ ५४ ॥ अपाम् ।

इत्यन्ये । मैत्रीर्वा इति । मित्रावरुणसम्बन्धिनीनामपामोषधीनां च
सन्धौ मैत्रावरुणयोरालम्भात् अपामोषधीनां रसस्यान्नलक्षणस्य
लाभादन्नादो भवति । ' वा छन्दसि ' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् ।
उभयस्येति । द्विप्रकारस्य रसस्य । विशाखः शाखाद्वयात्मा ।

चौषधीनां च सन्धावा लभत उभ-
यस्यावरुध्यै विशाखो यूपो भवति
द्वे ह्येते देवते समृद्धयै मैत्रं श्वे-
तमा लभेत वारुणं कृष्णं ज्योगा-
मयावी यन्मैत्रो भवति मित्रेणैवा-
स्मै वरुणं शमयति यद्वारुणस्सा-

च । औषधीनाम् । च । सन्धाविति सं-धौ । एति ।
लभते । उभयस्य । अवरुध्या इत्यव-रुध्यै । विशाख-
इति वि-शाखः । यूपः । भवति । द्वे इति । हि ।
एते इति । देवते इति । समृद्ध्या इति सं-ऋद्धयै ।
मैत्रम् । श्वेतम् । एति । लभेत । वारुणम् । कृष्णम् ।
ज्योगामयावीति ज्योक्-आमयावी । यत् । मैत्रः ।
भवति । मित्रेण । एव । अस्मै । वरुणम् । शम-
यति । यत् । वारुणः । साक्षादिति स-अक्षात् ।
एव । एनम् । वरुणपाशादिति वरुण-पाशात् ।

उक्तमाचार्येण—‘ यदूर्ध्वं रशनायास्तद्विशाखं यद्वोपरात्* उभे
शाखे अष्टाश्री सचषाले स्याताम् ’ इति ॥

ज्योगामयावी । उक्तः† । मित्रेणैवेति । मित्रेण मित्रद्वारा

*तं—यद्वोपरात्.

†सं. २-१-१५

क्षादेवैनं वरुणपाशान्मुञ्चत्युत यदी-
तासुर्भवति जीवत्येव देवा वै पुष्टिं
नाविन्दन् ॥ ५५ ॥ तां मिथुनेऽप-
श्यन्तस्यां न समराधयन्तावश्विना-
वब्रूतामावयोर्वा एषा मैतस्यां वद-

मुञ्चति । उत । यदि । इतासुरितीत-असुः । भव-
ति । जीवति । एव । ⁴देवाः । वै । पुष्टिम् । न ।
अविन्दन् ॥ ५५ ॥ ताम् । मिथुने । अपश्यन् ।
तस्याम् । न । समिति । अराधयन् । तौ । अ-
श्विनौ । अब्रूताम् । आवयोः । वै । एषा । मा ।
एतस्याम् । वदध्वम् । इति । सा । अश्विनोः ।

वरुणस्य शान्तिः वरुणेन साक्षाद्वरुणस्य शान्तिः । ततश्च
वरुणपाशादीर्घामयरूपात् मुक्तः इतासुरपि गतासुरपि जीवत्येव ॥

⁴देवा वा इति ॥ पुष्टिं प्रजातिमलभमाना देवा मिथुनीभाव
एव तामपश्यन् मिथुनीभाव एव पुष्टिर्भवतीत्यपश्यन् । ततो मिथुने-
नापि तस्यां न समराधयन् पुष्टिसंसिद्धिर्नाभिजाता नावर्धन्तेति
यावत् । अथाश्विनौ देवानब्रूतां ; आवयोरेवैषा पुष्टिः, आवामेव
पुष्टिहेतुः ; तस्मादावाभ्यां विना यूयमेतस्यां मा विदध्वं पुष्टि-
विषयं किञ्चिदपि विदितुं नार्हथ । ' भासन ' इत्यादिना भासने
आत्मनेपदम् । ततस्सा पुष्टिरश्विनोरेवाभवत् तद्धेतुकैवाभवत् ॥

ध्वमिति साऽश्विनो रेवाऽभवद्यः पु-
ष्टिकामस्यात्स एतामाश्विनीं यमीं
वशामा लभेताऽश्विनविव स्वेन भा-
गधेयेनोप धावति तावेवास्मिन्पुष्टिं
धत्तः पुष्यति प्रजयां पशुभिः ॥५६॥

एव । अ॒भवत् । ^५यः । पु॒ष्टिका॒म इति पु॒ष्टि-का-
मः । स्यात् । सः । ए॒ताम् । आ॒श्विनी॑म् । य॒मी-
म् । व॒शाम् । एति । ल॒भेत् । अ॒श्विनौ । एव ।
स्वेन । भा॒ग॒धेये॒नेति भाग-धेयेन । उपेति । धा-
वति । तौ । एव । अ॒स्मिन् । पु॒ष्टिम् । ध॒त्तः ।
पुष्यति । प्र॒जयोति प्र-जयां । प॒शुभि॒रिति प॒शु-
भिः ॥ ५६ ॥

अ॒न्नादो॑न्नाद एव भवत्यविन्दन्पञ्च-
त्वारिंशच्च ॥ ९ ॥

^५यमीमिति ॥ सहजातौ यमौ । तयोस्त्री यमी । गौरादित्वात्
डीष् ॥

इति द्वितीये प्रथमे नवमोनुवाकः.

आश्विनं धूम्रललाममा लभेत यो
 दुर्ब्राह्मणस्सोमं पिपासेदश्विनौ वै
 देवानामसोमपावास्तां तौ पश्चा
 सोमपीथं प्राप्तामश्विनावितस्य दे-
 वता यो दुर्ब्राह्मणस्सोमं पिपास-
 त्यश्विनाविव स्वेन भागधेयेनोप धा-

¹आश्विनम् । धूम्रललाममिति धूम्र-लला-
 मम् । एति । लभेत । यः । दुर्ब्राह्मण इति दुः-
 ब्राह्मणः । सोमम् । पिपासेत् । अश्विनौ । वै ।
 देवानाम् । असोमपावित्यसोम-पौ । आस्ताम् ।
 तौ । पश्चा । सोमपीथमिति सोम-पीथम् । प्रेति ।
 आप्ताम् । अश्विनौ । एतस्य । देवता । यः ।
 दुर्ब्राह्मण इति दुः-ब्राह्मणः । सोमम् । पिपासति ।
 अश्विनौ । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धे-
 येन । उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मै ।

¹आश्विनमित्यादि ॥ धूम्रललामः धूम्रवर्णललामाश्वितललाटः ।
 दुर्ब्राह्मण इति । त्रिपुरुषं वेदवेदिविच्छेदाद्दुर्ब्राह्मणः । यथा—
 यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपुरुषम् ।
 स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव वृषळीपतिः* ॥ इति ।
 न नियतौपासनिकस्य दौर्ब्राह्मण्यमित्याचार्यः । पश्चेति । 'पश्च-

वति तावेवास्मै सोमपीथं प्र यच्छ-
 त उपैनः सोमपीथो नमति यद्भूम्नो
 भवति धूम्रिमाणमेवास्मादपं हन्ति
 ललामः ॥ ५७ ॥ भवति मुखत
 एवास्मिन्तेजो दधाति वायव्यं गो-
 मृगमा लभेत यमजघ्निवाः सम-

सोमपीथमिति सोम-पीथम् । प्रेति । यच्छतः ।
 उपेति । एनम् । सोमपीथ इति सोम-पीथः ।
 नमति । यत् । धूम्रः । भवति । धूम्रिमाणम् ।
 एव । अस्मात् । अपेति । हन्ति । ललामः ।
 ॥ ५७ ॥ भवति । मुखतः । एव । अस्मिन् ।
 तेजः । दधाति । वायव्यम् । गोमृगमिति गो-
 मृगम् । एति । लभेत । यम् । अजघ्निवाः समम् ।

पश्चाच्च ' इति निपात्यते । पश्चादित्यर्थः । धूम्रिमाणमिति ।
 धूम्रत्वं मलिनत्वम् । ' वर्णदृढादिभ्यः ' इतीमनिच् । ललाम
 इति मत्वर्थीयो लुप्यते ॥

^२गोमृगमिति ॥ प्राणिनो बाधमानश्चरन् ग्राम्यः पुङ्गवो गोमृगः ।
 यमिति । गवादिवधमकृतवन्तं यमभिशंसेयुः तत्पापं त्वयैव कृत-
 मिति । मिथ्यापापसंयोजनमभिशंसनम् । अपूतत्यादि । गतम् ।
 नैष इति । हिंस्रत्वान्न ग्राम्यत्वं युज्यते, ग्रामचरत्वादारण्यत्वं
 न घटते । नैष इति । अभिशस्तत्वाद्ग्रामे वस्तुं नार्हति, मनुष्य-

भि॒शः॑ सै॒युर॑पू॒ता वा ए॒तं वा॑गृच्छति
 यम॑ज॒घ्नि॒वाः॑ सम॒भि॒शः॑ स॒न्ति नै॒ष
 ग्रा॒म्यः प॒शु॒ना॒र॒ण्यो यद्गो॑मृ॒गो नैवै-
 ष ग्रा॒मे ना॒र॒ण्ये यम॑ज॒घ्नि॒वाः॑ सम-
 भि॒शः॑ स॒न्ति वा॒युर्वै दे॒वानां॑ प॒वित्रं
 वा॒युमे॒व स्वे॒न भा॒ग॒धे॒ये॒नोप॑ धावति
 स ए॒व ॥ ५८ ॥ ए॒नं प॒व॒य॒ति॒ परा॑-

अ॒भि॒शः॑ सै॒युरि॒त्यभि॑-शः॑ सै॒युः । अ॒पू॒ता । वै ।
 ए॒तम् । वाक् । ऋ॒च्छ॒ति । यम् । अ॒ज॒घ्नि॒वाः॑-
 सम् । अ॒भि॒शः॑ स॒न्ती॒त्यभि॑-शः॑ स॒न्ति । न ।
 ए॒षः । ग्रा॒म्यः । प॒शुः । न । आ॒र॒ण्यः । यत् ।
 गो॒मृ॒ग इति॑ गो-मृ॒गः । न । इ॒व । ए॒षः । ग्रा॒मे ।
 न । अ॒र॒ण्ये । यम् । अ॒ज॒घ्नि॒वाः॑ सम् । अ॒भि॒शः॑-
 स॒न्ती॒त्यभि॑-शः॑ स॒न्ति । वा॒युः । वै । दे॒वाना॑म् ।
 प॒वि॒त्रम् । वा॒युम् । ए॒व । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये॒नेति॑
 भा॒ग-धे॒ये॒न । उ॒पेति॑ । धा॒व॒ति । सः । ए॒व ।
 ॥ ५८ ॥ ए॒नम् । प॒व॒य॒ति॒ । ^३परा॑ची । वै । ए॒त-

त्वान्नारण्ये । पवयतीति । छान्दसो वृद्धचभावः । केचिद्धात्वन्तरं
 पवयति छान्दसमाहुः ॥

^३पराचीत्यादि ॥ पराची पराङ्मुखी व्युच्छन्ती उषा अस्मै

ची वा एतस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छति
 तमः पाप्मानं प्र विशति यस्यांश्वि-
 ने शस्यमाने सूर्यो नाविर्भवति सौ-
 र्यं बहुरूपमा लभेतामुमेवादित्यः
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवाऽ-
 स्मात्तमः पाप्मानमप हन्ति प्रती-

स्मै । व्युच्छन्तीति वि-उच्छन्ती । वीति । उच्छ-
 ति । तमः । पाप्मानम् । प्रेति । विशति । यस्य ।
 आश्विने । शस्यमाने । सूर्यः । न । आविः ।
 भवति । सौर्यम् । बहुरूपमिति बहु-रूपम् । एति ।
 लभेत । अमुम् । एव । आदित्यम् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति ।
 सः । एव । अस्मात् । तमः । पाप्मानम् । अपे-
 ति । हन्ति । प्रतीची । अस्मै । व्युच्छन्तीति वि-

व्युच्छति भाति अस्याभ्युदये व्युष्टिः प्रातिकूल्यं प्रतिपद्यते ।
 ततश्चायं तमः पाप्मानं तमोरूपं महत्पापं वा प्रविशति । क
 इत्याह—यस्येत्यादि । आश्विनं नाम परस्सहस्रं शस्त्रम् । सौर्य-
 मित्यादि । गतम् । प्रतीचीति । प्रतीची प्रत्यगञ्चना । एत
 मेव प्रति एतदभ्युदयाभिमुख्येन व्युच्छन्ती । व्युच्छतीति ।

च्यस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छत्यप तमः
पाप्मानं हते ॥ ५९ ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परिन्द्रं नरो

उच्छन्ती । वीति । उच्छति । अपेति । तमः ।
पाप्मानम् । हते ॥ ५९ ॥

ललामस्स एव षट्त्वारिंशच्च ॥ १० ॥

^१इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परीति । ^२इन्द्रम् । नरः ।

ततश्च तमः पाप्मानमपहते अपहन्ति । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । उच्छी
विवासे, 'छे च' इति तुक् ॥

इति द्वितीये प्रथमे दशमोनुवाकः

^१अथ याज्याकाण्डं वैश्वदेवमेव । तत्र 'ऐन्द्रमेकादशकपालं
निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकामः'* इत्यस्य द्विहविष इष्टेरै-
न्द्रस्य एकादशकपालस्य पुरोनुवाक्या—इन्द्रं व इति गायत्री ॥
व्याख्याता चेषम्, 'इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे'† इत्यत्र ।
इह त्वस्याः प्रतीकग्रहणम् । हे ऋत्विग्यजमानाः वः युष्मदर्थं
विश्वेभ्यो जनेभ्य उपरि इन्द्रं हवामहे आह्वयामः अस्माकमेव
केवलः स्वाम्यास्त्विति ॥

^२तत्रैव याज्या—इन्द्रं नर इति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव
व्याख्याता† । इह तु प्रतीकग्रहणम् । नरो मनुष्याः इन्द्रं

मरुतो यद्ध वो दिवो या वृशर्म । भ-

^३मरुतः । यत् । ह । वः । दिवः । ^४या ।
वः । शर्म । ^५भरेषु । इन्द्रम् । सुहवमिति सु-ह-

हवन्ते आहायन्ति कीदृशं ? नेमधिता अर्धेन धार्यमाणं 'यत्सर्वे-
षामर्धमिन्द्रः प्रति' इति* । कदा ? यदा पार्याः दुःखपारप्राप्तिहेतु-
भूताः धियः कर्माणि प्रज्ञा वा युनजते तदा इन्द्रमाह्वयन्ति ।
स त्वं शूरो नृषाता नृभिस्सम्भजनीयः शवसः बलाद्धेतोः चकान-
स्तृप्तिशीलः ईदृशस्त्वमस्मान् गोमति व्रजे गोष्ठे आभज स्थापयेति ॥

^३अथ मारुतस्य सप्तकपालस्य पुरोनुवाक्या—मरुतो यद्ध व
इति गायत्री ॥ इयमपि 'वैश्वानरो नः'† इत्यत्र व्याख्याता ।
इह तु प्रतीकग्रहणम् । हे मरुतः वः युष्मान् सुम्नायन्तः सुख-
मिच्छन्तो वयं यद्यस्माद्दिवो द्युलोकात् हवामहे आह्वयामः
तस्माद्दस्मान् शीघ्रमुपगन्तन उपगच्छतेति ॥

^४तत्रैव याज्या—या वृशर्मिति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्या-
ख्याता† । प्रतीकग्रहणमिहास्याः । हे मरुतः युष्माकं यानि-
यानि शर्माणि सुखानि शशमानाय युष्मान् वृषणः वर्षितारः
कामानामस्मभ्यं सुवीरं शोभनपुत्रादिकं रथिं धनं धत्तेति ॥

^५ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेद्वैश्वदेवं द्वादशकपालं ग्रामकामः‡
इत्यस्याः पुरोनुवाक्या—भरेष्विन्द्रमिति जगती ॥ भरेषु सङ्ग्रामेषु
इन्द्रं सुहवं स्वाह्वानं आह्वानप्रयोजनस्य शीघ्रं कर्तारम् । प्रत्य-
योत्पत्तेः प्रागेव 'बहुलं छन्दसि' इति सम्प्रसारणे अकारान्तल-

रेष्विन्द्रं सुहवं हवामहेऽं होमु-
 चं सुकृतं दैव्यं जनम् । अग्निं मित्रं
 वरुणं सातये भगं द्यावापृथिवी
 मरुतस्स्वस्तये । ममत्तु नः परि-
 वम् । हवामहे । अं होमुचमित्यं हः-मुचम् ।
 सुकृतमिति सु-कृतम् । दैव्यम् । जनम् । अ-
 ग्निम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये । भगम् । द्या-
 वापृथिवी इति द्यावा-पृथिवी । मरुतः । स्वस्त-
 ये । ^६ममत्तु । नः । परिज्मेति परि-ज्मा । वस्-

क्षणस्याचोप्रसङ्गात्, 'ईषद्दुस्सुषु' इति खल्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
 रत्वम्, लित्स्वरः । हवामहे आह्वयामः पूर्ववत्सम्प्रसारणम् । यद्वा—
 सुहवं सुयुद्धं युद्धे जेतृत्वात्, । 'भावेनुपसर्गस्य' इति ह्यतेरप्प्र-
 त्यये सम्प्रसारणम्, तेनैव बहुव्रीहौ, 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि'
 इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अंहोमुचं पापेभ्यो मोचयितारं सुकृतं
 सुष्ठु कर्तारम् । 'सुकर्मपाप' इति करोतेः क्विप् । दैव्यं दिवि
 भवम् । 'देवाद्यजौ' इति यञ् । जनमन्यमपि द्युलोके
 जातम् । एकैकत्वेन तमाचष्टे—अग्निं मित्रं वरुणं सातये ।
 'ऊतियूति' इत्यादिना सनेः क्तिन्प्रत्ययो निपात्यते । भगं द्यावा-
 पृथिवी मरुतश्च, एतानप्याह्वयामः । किमर्थम् ? सातये लाभाय
 अभिमतानि नो दद्युरिति । किञ्च—स्वस्तये ग्रामस्य चाविना-
 शार्थम् ॥

^६अथ तत्रैव याज्या—ममत्तु न इति त्रिष्टुप् ॥ ममत्तु तृप्यतु

ज्मा वस॒र्हा म॒मत्तु॑ वा॒तो अ॒पां वृ॒-
ष॒ण्वान् । शि॒शी॒तमिन्द्रा॑पर्व॒ता यु॒वं
न॒स्तन्नो॑ विश्वे॑ वरि॒वस्य॑न्तु दे॒वाः ।

हर्हा । म॒मत्तु॑ । वा॒तः । अ॒पाम् । वृ॒ष॒ण्वानि॑ति वृष॒-
ण्ण॑-वा॒न् । शि॒शी॒तम् । इन्द्रा॑पर्व॒तेतीन्द्रा॑-पर्व॒ता ।
यु॒वम् । नः॑ । तत् । नः॑ । विश्वे॑ । वरि॒वस्य॑न्तु ।

नः अस्मदर्थं अस्मान्वा अभिमतप्रदानेन तर्पयतु । परिज्मा परि-
तस्सर्वतः भक्षयिता । 'श्वन्नुक्षन्' इत्यादिना जनेः कनिन्प्रत्यथो
निपात्यते । अजेर्वा जिनातेर्वा अग्निरुच्यते । वसर्हा अग्निहो-
त्रशरणाभिमुखस्थानार्हा वसनार्हा । नाशब्दो लुप्यते, षोडरादिः,
'सुपां सुलुक्' इति सोराकारः । यद्वा—वसितृणां छादयि-
तृणां काष्ठादीनां हन्ता । छान्दसो रेफोपजनः । वस्तेः पचा-
द्यचि हन्तेः क्विप् । कश्चिदाह—वासरस्य हन्ता गमयिता
वसर्हा । वर्णविकारलोपौ छान्दसौ । आदित्य उच्यते । वातो
वायुश्च ममत्तु । अपां वृषा वर्षिता पर्जन्यः तद्वान् तत्सहितो
वातः । अनो नुट् । हे इन्द्रापर्वता इन्द्रापर्वतौ । पर्वतस्संव-
त्सर इत्येके । युवामपि नोस्मान् शिशीतं तनूकुरुतं निर्मलीकु-
रुतम् । श्यतेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपश्शुः, इत्वं च ।
तत्तस्माद्विश्वेपि देवाः अन्येपि जनाः नः अस्मभ्यं वरिवस्यन्तु
अन्नं दातुमिच्छन्तु ; वरिवोन्नम् । 'छन्दसि परेच्छायाम्' इति
क्वच् ॥

प्रिया वो नाम ॥ ६० ॥ हुवे तुरा-
णांम् । आ यत्तृपन्मरुतो वावशानाः ।
श्रियसे कं भानुभिस्सं मिमिक्षिरे

देवाः । प्रिया । वः । नाम ॥ ६० ॥ हुवे । तुरा-
णांम् । एति । यत् । तृपत् । मरुतः । वावशा-
नाः । श्रियसे । कम् । भानुभिरिति भानु-भिः ।
समिति । मिमिक्षिरे । ते । रश्मिभिरिति रश्मि-

“एशिनयै दुग्धे प्रैयङ्गवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्रामकामः”
इत्यस्याः पुरोनुवाक्या—प्रिया वो नामेति द्विपदा त्रिष्टुप् ॥
हे मरुतः वः युष्माकं प्रिया प्रियाणि नाम नामानि । ‘सुपां
सुलुक्’ इति लुक् । तुराणां कार्यं प्रति त्वरमाणानां हुवे
आह्वयामि । पूर्ववत्सम्प्रसारणम् । आ इति आङ्गदश्रवणाद्योग्यं
क्रियापदमध्याहार्यम् । आगच्छतेत्यर्थः । आगमनं विशिनष्टि—
यत् यस्मिन्नागमने वावशाना ग्रामादिकं कामयमानाः यजमानाः
तृपन् तृपेयुरिति । लोटि वचनव्यत्ययः, तृपतिस्तौदादिकः । यद्वा—
तृपतिस्तृपन् औणादिकोनिप्रत्ययः । यद्यस्माद्युयं तृप्तिं वावशानाः
कामयमानास्थ, तस्मादागच्छतेति, यजमानस्य वा तृप्तिं वावशानाः
यस्मात्तस्मादागच्छतेति । वशेर्यङ्गुन्ताद्व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ‘न
वशः’ इति सम्प्रसारणाभावः ॥

तत्रैव याज्या—श्रियस इति चतुष्पदा जगती । विद्म

ते रश्मिभिस्त ऋक्भिस्सुखादयः ।
 ते वाशीमन्त इष्मिणो अभीरवो
 विद्रे प्रियस्य मारुतस्य धाम्नः ।
 अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात्सो-
 मो रुद्रेभिरभि रक्षतु त्मना । इन्द्रो

भिः । ते । ऋक्भिरित्यृक्-भिः । सुखादय इति-
 सु-खादयः । ते । वाशीमन्त इति वाशि-मन्तः ।
 इष्मिणः । अभीरवः । विद्रे । प्रियस्य । मारुत-
 स्य । धाम्नः । अग्निः । प्रथमः । वसुभिरिति व-
 सु-भिः । नः । अव्यात् । सोमः । रुद्रेभिः । अभीति ।
 रक्षतु । त्मना । इन्द्रः । मरुद्विरिति मरुत्-भिः ।

इति चतुर्थपादादिः ॥ हे मरुतः श्रियसे सेवितुं कं जलं वृष्ट्य-
 र्थम् । तुमर्थे असेप्रत्ययः । भानुभिः भानवद्भिः भानशीतैर्वा
 रश्मिभिः सूर्यस्य रश्मिभिः करैः सम्मिमिक्षिरे सङ्गच्छन्ते । मिक्ष-
 तिर्गतिकर्मा छन्दसः । यद्वा—लोके जलं श्रयितुं रश्मिभिस्सह
 मिमिक्षिरे मेदुमिच्छन्ति वृष्ट्या पृथिवीं सेक्तुमिच्छन्ति ते मरुतः
 सुखादयः सुखादनाः । खादतेरौणादिक इप्रत्ययः । सुष्टु हविषां
 भक्षयितारो भूत्वा ऋत्विग्भिः सङ्गच्छन्ते । ऋक्न्तो मन्त्रवन्तः
 ऋत्विज इत्यर्थः । 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप्, अयस्मया-
 दित्वेन पदत्वात्कुत्वम्, भत्वाज्जश्त्वाभावः । ऋत्विग्भिस्संयुज्य
 हवींषि भक्षयन्तीत्यर्थः । ते मरुतो वाशीमन्तः शब्दवन्तः इष्मिणः

मरुद्भिर् ऋतुधा कृणोत्वादित्यैर्नो

ऋतुधेत्यृतु-धा । कृणोतु । आदित्यैः । नः ।

गमनवन्तः अभीरवः भयरहिताः प्रियस्य सर्वाभिमतस्य मारुतस्य धाम्नः मरुतां सम्बन्धिनस्स्थानविशेषस्य विद्वे लब्धवन्तः सर्वोपकारकत्वात् हविषस्सम्बन्धितया च विशिष्टं पदं प्राप्ताः । पूर्ववत्कर्मणस्सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । विन्दतेर्लिटि द्विर्वचनाभावश्छान्दसः, 'इरयो रे' इति रेभावः । यद्वा—लटि वचनव्यत्ययेनैकवचनम्, 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक्, 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः, 'बहुलं छन्दसि' इति रुट्, पादादित्वान्न निहन्यते ॥

१५ 'यस्समानैर्मिथो विप्रियस्स्यात्तमेतया संज्ञान्या याजयेदग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सोमाय रुद्रवते चरुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेकादशकपालं वरुणायादित्यवते चरुम्'* इत्यस्याः पुरो-नुवाक्या—अग्निः प्रथम इति त्रिष्टुप् ॥ अग्निः प्रथमः प्रधानः आद्यो वा वसुभिस्सहास्मानव्यात् रक्षतु । रुद्रेभी रुद्रैस्सह सोमो-स्मानभिरक्षतु त्मना आत्मना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षः । 'मन्त्रे-ष्व्वाङ्चादेरात्मनः' इत्याकारलोपः । इन्द्रो मरुद्भिस्सह ऋतुधा ऋतावृतौ तद्धर्मान् कृणोतु करोतु तथातया विधया प्रवर्तयतु । धाप्रत्ययश्छान्दसः । आदित्यैस्सह वरुणोस्मान् संशिशतु संशितव्रतान् करोतु निर्मलीकरोतु । श्यतेर्लोटि शपश्शुः, 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥

वरुणस्सः शिशातु । सं नो देवो
वसुभिरग्निस्सम् ॥ ६१ ॥ सोमस्त-
नूभी रुद्रियाभिः । समिन्द्रो मरुद्भि-
र्यज्ञियैस्समादित्यैर्नो वरुणो अजि-
ज्ञिपत् । यथादित्या वसुभिस्सम्ब-

वरुणः । समिति । शिशातु । ¹⁰समिति । नः ।
देवः । वसुभिरिति वसु-भिः । अग्निः । समिति
॥ ६१ ॥ सोमः । तनूभिः । रुद्रियाभिः । समि-
ति । इन्द्रः । मरुद्भिरिति मरुत्-भिः । यज्ञियैः ।
समिति । आदित्यैः । नः । वरुणः । अजिज्ञिप-
त् । ¹¹यथा । आदित्याः । वसुभिरिति वसु-भिः ।

¹⁰अथ याज्या—सं न इति त्रिष्टुप् पङ्क्तिप्रकारो वा ॥ नोस्मानग्निर्देवः वसुभिस्सह समजिज्ञिपत् सम्यक् ज्ञापयतु सम्यगभ्युपगच्छतु । ज्ञापयतेः छान्दसो लुङ्, छान्दसो वर्णविकारः । सोमोपि रुद्रियाभिः रुद्रार्हाभिस्तनूभिश्शरीरैः एकादशधा स्थिताभिरस्मान्समजिज्ञिपत् । इन्द्रश्च यज्ञियैर्यज्ञार्हैर्मरुद्भिस्सहास्मान्समजिज्ञिपत् । वरुणश्चादित्यैस्सहास्मान् समजिज्ञिपत् ॥

¹¹अथ याज्याविकल्पः—यथेति त्रिष्टुप् ॥ यथा वसुभिस्सहादित्यास्सम्बभूवुः एकीबभूवुः, यथा वा मरुद्भिस्सह रुद्रा अभिसमजानत आभिमुख्येन सङ्गताः । एवा एवम् । 'सुपां सुलुक्'

भूवुर्मरुद्गी रुद्रास्समजानताभि ।
 एवा त्रिणामन्नहृणीयमाना विश्वे
 देवास्समनसो भवन्तु । कुत्रा चि-
 द्यस्य समृतौ रण्वा नरो नृषदने ।

सम्बभूवुरिति सं-बभूवुः । मरुद्गिरिति मरुत्-
 भिः । रुद्राः । समजानतेति सं-अजानत । अ-
 भि । एवा । त्रिणामन्निति त्रि-नामन् । अहृणीय-
 मानाः । विश्वे । देवाः । समनस इति स-मन-
 सः । भवन्तु । ¹²कुत्र । चित् । यस्य । समृतावि-
 ति सं-ऋतौ । रणाः । नरः । नृषदन् इति नृ-
 सदने । अर्हन्तः । चित् । यम् । इन्धते । सञ्जन-

इति ङादेशः । हे त्रिणामन् त्रीणि नामानि गुह्यप्रकाशसोम-
 निमित्तानि यस्य स तथोक्तः । 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति
 णत्वम् । अग्निजमानयोरभेद उपचर्यते अहृणीयमानाः अहीय-
 मानाः वि[....यमानंवि]भूतयः । हृणिः कण्डूदिः । ईदृशा विश्वे
 देवाः परस्परमभिसमनसो भवन्तु समानमनसो भवन्तु । 'समानस्य
 छन्दसि' इति सभावः ॥

¹²अथ कुत्रा चिदित्यनयोरनुष्टुभोः कुत्र चिद्विनियोगो द्रष्टव्यः
 केचिदाहुः—अत्रैव स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या याज्या चेति ॥ कुत्रा
 चित् कुत्र चिदपि सर्वत्रापीति यावत् । यस्य समृतौ सम्प्राप्तौ

अर्हन्तश्चिद्यमिन्धते संजनयन्ति
 जन्तवः । सं यदिषो वनामहे सꣳ
 हव्या मानुषाणाम् । उत द्युम्नस्य
 शर्वसः ॥ ६२ ॥ ऋतस्य रश्मिमा-
 ददे । ¹³यज्ञो देवानां प्रत्येति सुम्न-
 मादित्यासो भवता मृडयन्तः । आ

यन्तीति सं-जनयन्ति । जन्तवः । समिति । यत् ।
 इषः । वनामहे । समिति । हव्या । मानुषाणाम् ।
 उत । द्युम्नस्य । शर्वसः ॥ ६२ ॥ ऋतस्य ।
 रश्मिम् । एति । ददे । यज्ञः । देवानाम् । प्रती-
 ति । एति । सुम्नम् । आदित्यासः । भवत । मृड-
 यन्तः । एति । वः । अर्वाची । सुमतिरिति सु-

नरो मनुष्याः रणा रमणा भवन्ति । रणनवन्तो वा, गतिम-
 न्तो वा । रवि गतौ, इदित्त्वान्नुम्, पचाद्यच् । नृषदने नरास्सी-
 दन्ति यत्रयत्र सर्वत्र प्रदेशे । किञ्च—यमेवाग्निं अर्हन्तो महान्तः
 पूजयन्तो वा मनुष्याः इन्धते दीपयन्ति । किञ्च—यमग्निं जन्त-
 वो मनुष्याः संजनयन्ति आधानादिना सम्यगुत्पादयन्ति । सो-
 स्माकमस्य ऋतस्य सत्यस्य रश्मिमिममग्निमाददे आददीमहे । वच-
 नव्यत्ययः । आश्रयामह इत्यर्थः ॥

¹³ आदित्येभ्यो भुवद्भ्यश्चरुं निर्वपेद्भूतिकामः * इत्यस्याः पुरो-

वोऽर्वाचीं सुमतिर्ववृत्याद् अ॒होश्चि॒द्या
वरि॒वोवि॒त्तराऽस॑त् । शुचि॒रप॒स्सूय-
व॑सा अद॒ब्ध उप॑ क्षेति वृद्धव॑यास्सु-
वीरः॑ । नकि॒ष्टं२ घ्नन्त्यन्ति॑तो न

म॒तिः । व॒वृ॒त्यात् । अ॒होः । चि॒त् । या । व॒रि-
वो॒वि॒त्तरे॑ति वरि॒वोवि॒त्-तरा॑ । अस॑त् । ¹⁴शुचिः॑ ।
अ॒पः । सू॒यव॑सा इति॑ सु-यव॑साः । अद॒ब्धः ।
उपे॑ति । क्षे॒ति । वृद्धव॑या इति॑ वृद्ध-व॒याः । सु॒वी-
र इति॑ सु-वीरः॑ । नकिः॑ । तम् । घ्नन्ति॑ । अन्ति॑-
तः । न । दू॒रात् । यः । आ॒दि॒त्याना॑म् । भव॑ति ।

नुवाक्या—यज्ञो देवानामिति त्रिष्टुप् ॥ ग्रहेषु व्याख्याता 'कदा चन'* इत्यत्र । अयमस्मदीयो यज्ञः देवानां सुप्तं सुखं प्रत्येति गच्छतु । किञ्च—हे आदित्याः यूयमप्यस्मान् मृडयन्तो भवत किञ्च—युष्माकं सुमतिशोभनानुग्रहात्मिका बुद्धिरर्वाची अस्मदभिमुखी आववृत्यात् आवर्तताम् । किञ्च—अंहोः ज्ञातुरिव ज्ञातृष्विव या मतिः वरिवोवित्तरा धनस्य लम्भयित्री भवेदिति ॥

¹⁴तत्रैव याज्या—शुचिरिति त्रिष्टुप् ॥ शुचिशुद्धो भूत्वा अपः कर्माणि कर्मफलानि वा उपक्षेति उपगच्छति । क्षि निवासगत्योः, 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । सूयवसाः शोभनयवसाः शोभनांशुकाः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम्, 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अदब्धः केन चिदप्य-

दूराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ।
धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था
देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।

प्रणीताविति प्र-नीतौ । ¹⁵ धारयन्तः । आदित्या-
सः । जगत् । स्थाः । देवाः । विश्वस्य । भुवन-
स्य । गोपा इति गो-पाः । दीर्घाधिय इति दीर्घ-

हिंसितः वृद्धवयाः प्रभूतान्नतमः सुवीरः शोभनपुत्रपौत्रादिकः ।
'वीरवीर्यो च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । किञ्च—केचिदपि तं
नकिः घ्नन्ति हन्तुं समर्था भवन्ति । 'युष्मत्तत्तक्षुषु' इति
षत्वम् । अन्तितः अन्तिकेपि स्थिताः न च दूराद्दूरेपि स्थिताः ।
'कादिलोपो बहुलम्' इत्यन्तिकस्य लोपः । कस्यैतदेवं भवती-
त्याह—य आदित्यानामादित्यार्थं प्रणीतौ परिचरणे भवति वर्तते ॥

¹⁵ आदित्येभ्यो धारयद्ब्रह्मचश्चरुं निर्वपेदपरुद्धो वाऽपरुद्धचमानो
वा'* इत्यस्याः पुरोनुवाक्या—धारयन्त इति त्रिष्टुप् ॥ जगद्धा-
रयन्तस्स्थापयन्तः आदित्यासः आदित्याः स्थाः स्थास्त्रवः 'क्विप्च'
इति क्विप् । देवाः देवन्शीलाः विश्वस्य भुवनस्य भूतजातस्य
गोपाः पोषकाः दीर्घाधियः दीर्घाण्यविच्छिन्नानि धियः कर्माणि उदया-
स्तमयलक्षणानि बुद्धयो वा येषान्ते दीर्घाधियः । छान्दसं पूर्वपदस्य
दीर्घत्वम् । असुर्यं असुरमर्हतीति । 'छन्दसि च' इति यः ।
असुस्थानीयमुदकं ददातीत्यसुरो मेवः । तेन धार्यमुदकं रक्ष-
माणा रक्षन्तः ऋतावानस्सत्यवन्तः यज्ञवन्तो वा । पूर्ववद्वनिप्,
दीर्घत्वं च, चयमानाः चाययन्तः गमयन्तः । चय गतौ, अनु-

दीर्घाधि॒यो रक्ष॑माणाः ॥ ६३ ॥

अ॒सुर्य॑मृ॒तावा॑न॒श्च॒य॑मा॒ना ऋ॒णानि॑ ।

ति॒स्रो भू॑मी॒र्धार॑यन्त्री॒रु॒त द्यून्त्री-

धि॒यः । रक्ष॑माणाः ॥ ६३ ॥ अ॒सुर्य॑म् । ऋ॒तावा॑-
न॒ इत्यृ॑त-वा॒नः । च॒य॑मा॒नाः । ऋ॒णानि॑ । ¹⁶ति॒स्रः ।
भू॑मीः । धा॒र॒यन् । त्रीन् । उ॒त । द्यून् । त्रीणि॑ ।

दात्तेत्, भौवादिकः । ऋणानि दिव्यानि मानुषाणि ; वृष्ट्या हि सस्योत्पत्तौ यजमानस्य सर्वाणि ऋणान्यपाक्रियन्ते इति । क्रिया-पदाभावाद्योग्यं पदमध्याह्नियते । ईदृशा आदित्या इमं यजमानमनपरुद्धं कुर्वन्त्विति ॥

¹⁶तत्रैव याज्या—तिस्र इति त्रिष्टुप् ॥ तिस्रो भूमीः पृथिवी-पाताळनागलोकान् पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकान्वा । ये इत्यध्याह्नियते । ये धारयन् धारयन्ति । धारयतेश्छान्दसो लड्, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्चोगेपि' इत्यङ्भावः । उत अपि च त्रीन् द्यून् दिवः परान् द्युतिमतो लोकान् । रुत्वानुनासिकौ पूर्ववत् । किञ्च—त्रीणि व्रतानि कर्माणि लोकत्रयगोचराणि त्रीणि व्रतानि । एषां लोकानां अन्तः मध्ये सर्वलोकधारणार्थानि रसादानधारणमध्यस्थानायनलक्षणानि च कर्माणि ये धारयन्ति आदित्या विदथे यज्ञे यज्ञार्थं, उपलक्षणत्वात् सर्वव्यापारार्थं, इत्थं कुर्वन्त्येते आदित्याः यद्वा—धारयन्तीति वचनव्यत्ययेनैकवचनम् । हे धारयन्तः आदित्याः किं तिस्रो भूमीः त्रींश्च द्यून् येषां च मध्ये त्रीणि व्रतानि यज्ञार्थं धारयन्तः हे आदित्याः वः युष्माकं महित्वं महत्त्वं माहात्म्यं, महि महत् तत्तादृशं यथोक्तलक्षणं चारु शोभनं

णि व्रता विदथे अन्तरेषाम् । ऋतेना-
दित्या महि वो महित्वं तदर्यमन्वरुण
मित्र चारु । त्यानु क्षत्रियां अव
आदित्यान् याचिषामहे । सुमृडीकां

व्रता । विदथे । अन्तः । एषाम् । ऋतेन । आदि-
त्याः । महि । वः । महित्वमिति महि-त्वम् ।
तत् । अर्यमन् । वरुण । मित्र । चारु । ¹⁷त्यान् ।
नु । क्षत्रियान् । अवः । आदित्यान् । याचिषा-
महे । सुमृडीकानिति सु-मृडीकान् । अभिष्टये ।

चायनीयं वा ऋतेन सत्येन नात्र कार्या विचारणोति । इदा-
नीमादित्यानेकैकत्वेनामन्त्रयते—अर्यमन्वरुण मित्रेति । प्रदर्शनं
चैतदन्येषामपि ॥

¹⁷यः परस्ताद्राम्यवादी स्यात्तस्य गृहाद्वीहीना हरेच्छुक्कांश्च कृष्णांश्च
वि चिनुयाद्ये शुक्लास्थुस्तमादित्यं चरुं निर्वपेत्* इत्यस्याः पुरोनु-
वाक्या—त्यानिति गायत्री ॥ त्यांस्तान् नु प्राक्तनान् क्षत्रियान्
बलवतः—आदित्यान् अवः रक्षणं याचिषामहे याचामहे । ‘सिब्व-
हुलं लेटि’ ‘लेटोडाटौ’ इत्यडागमः । सुमृडीकान् सुष्ठु सुख-
यितृन् । ‘मृडीकादयश्च’ इति निपात्यते । शोभनम्मृडीकत्वं
येषामिति बहुव्रीहौ ‘नञ्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्, उञ्छा-
दिर्वा द्रष्टव्यः; पूर्ववद्ब्रुत्वानुनासिकौ । अभिष्टये आभिमुख्येन तानेव
यष्टुम् । अन्वादित्वात्पररूपत्वम् । यद्वा—अभिष्टयो यागस्तन्नि-
मित्तम् । छान्दसो वर्णविकारः ॥

अभिष्टये । न दक्षिणा वि चिकित्ते
न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत
पश्चा । पाक्यां चिद्वसवो धीर्यां चित्

¹⁸न । दक्षिणा । वीति । चिकित्ते । न । सव्या ।
न । प्राचीनम् । आदित्याः । न । उत । पश्चा ।
पाक्यां । चित् । वसवः । धीर्यां । चित् ॥ ६४ ॥

¹⁸तत्रैव याज्या—न दक्षिणेति त्रिष्टुप् ॥ दक्षिणा दक्षिणं सव्या सव्यम्, उभयत्रापि 'सुपां सुलुक्' इत्याडादेशः । दक्षिणं सव्यं च न विचिकित्ते न विजानामि विशेषेण न जानामि, दक्षिणसव्यविभागज्ञानमपि मे नास्तीत्यर्थः । किततेश्छान्दसो लिट् । हे आदित्याः प्राचीनं प्राक् । 'विभाषाञ्चरदिक्स्त्रियाम्' इति खः । पश्चा पश्चात् । 'पश्च पश्चाच्च' इति निपात्यते । प्राक्पश्चाच्च न विचिकित्ते इति, प्राक्प्रत्यग्विभागज्ञानमपि मे नास्तीति । यस्माद्देवं तस्माद्दहं पाक्याचित् पाक्यितव्यः, अपरिपक्वः पाक्यः बालः । 'ऋहलोर्ण्यत्' 'तिस्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । हे वसवः वास-हेतवः धीर्यां चित् धीरयितव्यः, धीर्यः कातरः इति । तत्करोति इति णिजन्ताण्यत्, पूर्ववदाकारः । यथा बालाः कातराश्च स्वयं किञ्चिद्धिताहितमजानन्तः अन्येर्हिताहितकारिभिः देवेन वा नीयमाना भवन्ति, एवमहमपि युष्माभिर्नीतः युष्माभिस्समिद्धते [...भिरस्मद्धिते]* पथि प्रवर्तमानः । वर्णविकारश्छान्दसः, 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्, विकृतत्वादनवग्रहः । अभयं ज्योतिर्ज्ञानं विडवगमलक्षणमश्यां प्राप्नुयाम् । 'बहुलं छन्द-

॥ ६४ ॥ युष्मानीतो अभयं ज्यो-
तिरश्याम् । आदित्यानामवसा
नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शन्तमेन।
अनागास्त्वे अदितित्वे तुरासं इमं
यज्ञं दधतु श्रोषमाणाः । इमं मे

युष्मानीतः । अभयम् । ज्योतिः । अश्याम् ।
¹⁹आदित्यानाम् । अवसा । नूतनेन । सक्षीमहि ।
शर्मणा । शन्तमेनेति शं-तमेन । अनागास्त्व
इत्यनागाः-त्वे । अदितित्व इत्यदिति-त्वे । तुरासः ।
इमम् । यज्ञम् । दधतु । श्रोषमाणाः । ²⁰इमम् ।

सि' इति शपो लुक् । यद्वा—युष्मत्प्रसादेन अभयं अपुनरावृ-
त्तिभयं परं ज्योतिरश्याम्, किम्पुनर्विडवगमादीति ॥

¹⁹अथ तत्रैव याज्या विकल्प्यते—आदित्यानामिति त्रिष्टुप् ॥
आदित्यानामवसा नूतनेन अभिनवेन सक्षीमहि युक्ता भूयास्म,
केन? शर्मणा सुखेन शन्तमेन सुखतमेन शान्ततमेन वा । कि-
ञ्च—अनागास्त्वे निरपराधित्वे अदितित्वे खण्डनरहितत्वे च इम-
मस्मदीयं यज्ञं दधतु स्थापयन्तु तुरासस्त्वरमाणाः । तुर त्वरा-
सम्भ्रमयोः, 'इगुपधात्कः' 'आज्जसेरसुक' । श्रोषमाणाः अस्माकं
स्तुतीशशृण्वन्तः । शृणोतेर्विकरणौ सिप्शपौ लेटो वा व्यत्ययेन
शानच् । श्रोषतिर्वा धात्वन्तरं द्रष्टव्यम् ॥

²⁰अथ 'ये कृष्णास्स्युस्तं वारुणं चरुं निर्वपेत्'* इत्यस्याः

वरुण श्रुधी हवमद्या च मृडय ।
त्वामवस्युरा चके । तत्त्वा यामि
ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यज-
मानो हविर्भिः । अहेडमानो वरु-

मे । वरुण । श्रुधि । हवम् । अद्य । च । मृडय ।
त्वाम् । अवस्युः । एति । चके । ²¹तत् । त्वा ।
यामि । ब्रह्मणा । वन्दमानः । तत् । एति । शा-
स्ते । यजमानः । हविर्भिरिति हविः-भिः । अहे-
डमानः । वरुण । इह । बोधि । उरुशंसेत्युरु-

पुरोनुवाक्या—इमं म इति गायत्री । श्रुधीति प्रथमपादान्तः ॥
हे वरुण इममस्मदीयं हवमाह्वानं श्रुधि शृणु । ‘बहुलं छन्दसि’
इति शपो लुक् । ‘श्रुशृणुपृकृवृभ्यः’ इति धिभावः । श्रुत्वा
चाद्यैव मां मृडय सुखय । यस्मादहं त्वामवस्युः रक्षणमात्मन
इच्छन् । ‘क्याच्छन्दसि’ इत्युप्रत्ययः । आचके आभिमुख्येन
शब्दयामि प्रार्थये । कै गै शब्दे ॥

²¹तत्रैव याज्या—तत्त्वेति त्रिष्टुप् ॥ हे वरुण ब्रह्मणा
मन्त्रेण त्वामेव वन्दमानः स्तुवन्नहं तत्तदर्थम् । चतुर्थ्या लुक् ।
तदर्थमेव त्वां यामि भजे । यद्वा—तदेव त्वां यामि याचे ।
छान्दसोन्त्यलोपः, परस्मैपदं च । यजमानोपि सर्वस्तदेवाशास्ते
हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिः हे उरुशंस महास्तुतिक त्वमपि ताम-
स्मदीयां विज्ञापनां इह कर्मणि अहेडमानः अक्रुद्धचन् बोधि
बुध्यस्व । पूर्ववद्विकरणस्य लुक्, ‘हुञ्जल्भचो हेर्धिः’, ‘वा छन्दसि’

णेह बोध्युरुशंसु मा न आयुः प्र
मोषीः ॥ ६५ ॥

शंसु । मा । नः । आयुः । प्रेति । मोषीः ॥ ६५ ॥

नामाग्निस्सं शर्वसो रक्षमाणा धीर्या
चिदेकान्न पञ्चाशच्च ॥ ११ ॥

वायव्यं प्रजापतिस्ता वरुणं देवासुरा एष्वसा-
वादित्यो दशर्षभामिन्द्रो वलस्यं बारहस्पत्यं
वषट्कारोऽसौ सौरीं वरुणमाश्विनमिन्द्रं वो नर
एकादश ॥ ११ ॥

वायव्यमाग्नेयीं कृष्णग्रीविसावादित्यो वा
अहोरात्राणि वषट्कारः प्रजनयिता हुवे

तुराणां पञ्चषष्टिः ॥ ६५ ॥

वायव्यं प्र मोषीः ॥

हरिः ॐ तत्सत् ॥

इत्यपित्वादेव डित्त्वाभावाद्गुणः, अन्त्यलोपश्छान्दसः । किम्पुनस्तत्प्रार्थ-
नीयमित्याह—नः अस्माकं आयुर्दीप्तिमन्नं वा मा प्रमोषीः मा
छेत्सीः तदर्थं विशं च रा*[राष्ट्रं चा]वगमयेति भावः ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये द्वितीये
काण्डे प्रथमप्रपाठके एकादशोनुवाकः.

समाप्तश्च प्रपाठकः.

॥ हरिः ॐ ॥

प्रजापतिः प्रजा असृजत् तास्सृष्टा
इन्द्राग्नी अपागूहताꣳ सोचायत्प्रजा-
पतिरिन्द्राग्नी वै मे प्रजा अपाघुक्ष-
तामिति स एतमैन्द्राग्रमेकादशक-
पालमपश्यत्तं निरवपत्तावस्मै प्रजाः

¹प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । प्रजा इति
प्र-जाः । असृजत् । ताः । सृष्टाः । इन्द्राग्नी इती-
न्द्र-अग्नी । अपेति । अगूहताम् । सः । अचाय-
त् । प्रजापतिरिति प्रजा-पतिः । इन्द्राग्नी इती-
न्द्र-अग्नी । वै । मे । प्रजा इति प्र-जाः । अपे-
ति । अघुक्षताम् । इति । सः । एतम् । ऐन्द्राग्र-
मित्यैन्द्र-अग्रम् । एकादशकपालमित्येकादश-
कपालम् । अपश्यत् । तम् । निरिति । अवपत् ।

अथ द्वितीयः प्रपाठकः.

¹अथ काम्या इष्टयो विधीयन्ते । अत्रापि प्रायिकत्वात्काम्या
उच्यन्ते, नैमित्तिकानामपि जातेष्ट्यादीनां मध्ये विधानात् । तासु
न पर्वादिनियमः । 'उभा वामिन्द्राग्नी'* इत्यारभ्य यथापूर्वं याज्या-
नुवाक्या आम्रायन्ते; वैश्वदेवमेव काण्डम् । प्रजापतिरित्यादि ॥
एतास्ताः प्रजापतिना सृष्टाः प्रजाः इन्द्राग्नी अपागूहताम् । 'ऊदु-

*सं. १-१-१४.¹

प्रासाधयतामिन्द्राग्नी वा एतस्य प्र-
जामपं गूहतो योऽलं प्रजायै सन्प्रजां
न विन्दते ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं
निर्वपेत्प्रजाकाम इन्द्राग्नी ॥ १ ॥
एव स्वेन भागधेयेनोप धावति ता-

तौ । अस्मै । प्रजा इति प्र-जाः । प्रेति । असा-
धयताम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । वै । एतस्य ।
प्रजामिति प्र-जाम् । अपेति । गूहतः । यः ।
अलम् । प्रजाया इति प्र-जायै । सन् । प्रजामि-
ति प्र-जाम् । न । विन्दते । ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र-
अग्रम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।
निरिति । वपेत् । प्रजाकाम इति प्रजा-कामः ।
इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी ॥ १ ॥ एव । स्वेन ।

पधाया गोहः' इत्युकारः । इन्द्राग्रिशब्दे 'नोत्तरपदेनुदात्तादौ'
इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्रतिषिद्धे समासान्तोदात्तत्वमेव । स न
प्रजापतिः तदचायत् अशृणोत् । अधुक्षतामिति । ऊदित्वादि-
डभावे 'शल इगुपधादनिटः कसः' । स इत्यादि गतम् । एका-
दशसु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशः इति तद्धितार्थे 'द्विगोर्लुगन-
पत्ये' इति लुक्, 'इगन्तकालकपाल' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वम् । तस्यापि 'सङ्ख्या' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । एकशब्दः

वेवास्मै प्रजां प्र साधयतो विन्दते
 प्रजामैन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपे-
 त्स्पर्धमानः क्षेत्रे वा सजातेषु वे-
 न्द्राग्नी एव स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति ताभ्यामेवेन्द्रियं वीर्यं धातृव्य-

भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति ।
 तौ । एव । अस्मै । प्रजामिति प्र-जाम् । प्रेति ।
 साधयतः । विन्दते । प्रजामिति प्र-जाम् । ऐ-
 न्द्राग्रमित्यैन्द्र-अग्रम् । एकादशकपालमित्येकाद-
 श-कपालम् । निरिति । वपेत् । स्पर्धमानः ।
 क्षेत्रे । वा । सजातेष्विति स-जातेषु । वा । इन्द्रा-
 ग्नी इतीन्द्र-अग्नी । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग-धेयेन । उपेति । धावति । ताभ्याम् । एव ।

कन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । प्रसाधयतां प्रसाधितवन्तौ । प्रज-
 नन्सामग्र्यां सत्यामेव प्रजां न लभते । तस्य प्रजामिन्द्राग्नी
 अपागृह्णतामिति । प्रजाकाम इति । पूर्वकपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

“स्पर्धा संवर्षः क्षेत्रे विषये । क्षेत्रं सदपत्योत्पत्तिस्थानम् ।
 सज्जानाः समानजन्मानो वशीकृताः पुरुषाः । इन्द्रियं वीर्यं च
 शत्रोः वृद्धे वर्जयति । इन्द्रियमिन्द्रेणात्मना सृष्टं प्रजाकारणं
 वीर्यं सामर्थ्यं येन सज्जाना वशीक्रियन्ते । पाप्मलक्षणेन च

स्य वृद्धे वि पाप्मना भ्रातृव्येण जय-
तेऽप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्राम-
ति यस्सङ्ग्राममुपप्रयात्यैन्द्राग्रमेका-
दशकपालं निः ॥ २ ॥ वपेत्सङ्गा-
ममुपप्रयास्यन्निन्द्राग्नी एव स्वेन
भागधेयेनोप धावति तावेवास्मि-

इन्द्रियम् । वीर्यम् । भ्रातृव्यस्य । वृद्धे । वीति ।
पाप्मना । भ्रातृव्येण । जयते । ^३अपेति । वै ।
एतस्मात् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । क्रामति । यः ।
सङ्ग्राममिति सं-ग्रामम् । उपप्रयातीत्युप-प्रया-
ति । ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र-अग्रम् । एकादशकपालमि-
त्येकादश-कपालम् । निरिति ॥ २ ॥ वपेत् ।
सङ्ग्राममिति सं-ग्रामम् । उपप्रयास्यन्नित्युप-
प्रयास्यन् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-अग्नी । एव । स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति ।
तौ । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । धत्तः ।

भ्रातृव्येण विजयते व्यावृत्तो भूत्वा जयं प्राप्नोतीति । 'विप-
राभ्यां जेः' इत्यात्मनेपदम् ॥

^३अप वा इत्यादि ॥ सङ्ग्रामजयार्थं सङ्ग्राममुपप्रयास्यतः ॥

त्रिन्द्रियं वीर्यं धत्तस्सहेन्द्रियेण वीर्ये-
 णोप प्र याति जयति तं सङ्ग्रामं वि
 वा एष इन्द्रियेण वीर्येण ध्यते यस्सं-
 ग्रामं जयत्येन्द्राग्रमेकादशकपालं
 निर्वपेत्सङ्ग्रामं जित्वेन्द्राग्नी एव स्वे-
 न भागधेयेनोप धावति तावेवास्मि-
 त्रिन्द्रियं वीर्यम् ॥ ३ ॥ धत्तो नेन्द्रि-

सह । इन्द्रियेण । वीर्येण । उप । प्रेति । याति । जयति ।
 तम् । सङ्ग्राममिति सं-ग्रामम् । वीति । वै । एषः ।
 इन्द्रियेण । वीर्येण । ऋध्यते । यः । सङ्ग्राममिति
 सं-ग्रामम् । जयति । ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र-अग्रम् ।
 एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति ।
 वपेत् । सङ्ग्राममिति सं-ग्रामम् । जित्वा । इन्द्रा-
 ग्नी इतीन्द्र-अग्नी । एव । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग-धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव । अ-
 स्मिन् । इन्द्रियम् । वीर्यम् ॥ ३ ॥ धत्तः । न ।

४वि वा एष इत्यादि ॥ सङ्ग्रामं जितवतः सङ्ग्रामश्रान्त्या इन्द्रि-
 यवीर्यहानिर्भवतीति ॥

येण वीर्येण व्यृध्यतेऽप वा एतस्मा-
दिन्द्रियं वीर्यं क्रामति य एति जन-
तामैन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेज्ज-
नतामेष्यन्निन्द्राग्नी एव स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति तावेवास्मिन्निन्द्रियं
वीर्यं धत्तस्सहेन्द्रियेण वीर्येण जन-
तामेति पौष्णं चरुमनु निर्वपेत्पूषा
वा इन्द्रियस्य वीर्यस्यानुप्रदाता पूष-

इन्द्रियेण । वीर्येण । वीति । व्यृध्यते । ^५अपेति ।
वै । एतस्मात् । इन्द्रियम् । वीर्यम् । क्रामति ।
यः । एति । जनताम् । ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र-अग्रम् ।
एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति ।
वपेत् । जनताम् । एष्यन् । इन्द्राग्नी इतीन्द्र-
अग्नी । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन ।
उपेति । धावति । तौ । एव । अस्मिन् । इन्द्रि-
यम् । वीर्यम् । धत्तः । सह । इन्द्रियेण । वीर्येण ।
जनताम् । एति । पौष्णम् । चरुम् । अनु । निरि-

^५अप वा इत्यादि ॥ जनतामेष्यतो वादार्थं सङ्गामार्थं वा ।

णमेव ॥ ४ ॥ स्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवास्मां इन्द्रियं वीर्यम-
नु प्र यच्छति क्षेत्रपत्यं चरुं निर्व-
पेज्जनतामागत्येयं वै क्षेत्रस्य पतिर-
स्यामेव प्रति तिष्ठत्यैन्द्राग्रमेकादश-

ति । वपेत् । पूषा । वै । इन्द्रियस्य । वीर्यस्य । अनु-
प्रदातेत्यनु-प्रदाता । पूषणम् । एव ॥ ४ ॥ स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः ।
एव । अस्मै । इन्द्रियम् । वीर्यम् । अनु । प्रति ।
यच्छति । ^६क्षेत्रपत्यमिति क्षेत्र-पत्यम् । चरुम् ।
निरिति । वपेत् । जनताम् । आगत्येत्या-गत्य ।
इयम् । वै । क्षेत्रस्य । पतिः । अस्याम् । एव ।
प्रतीति । तिष्ठति । ^७ऐन्द्राग्रमित्यैन्द्र-अग्रम् । ए-

प्रधानादनन्तरं निर्वपणमनुनिर्वपणं, अनुक्रमेण प्रदानं अनुप्रदानम् ॥

^६क्षेत्रपत्यं चरुं निर्वपेज्जनतामागतवतः । इयं पृथिवी क्षेत्रस्य
पतिः क्षेत्रभक्तीनामधिपतित्वात् । तस्माज्जनतां गत्वा अभिमतस-
म्पत्त्या अनयेष्ट्या पृथिव्यां प्रतिष्ठितो भवति । आर्धवादिकी
प्रतिष्ठा फलं, रात्रिसत्तन्यायात् ॥

^७उपरिष्ठादिति ॥ क्षेत्रपत्योत्तरकालमस्यां प्रतिष्ठितो भूत्वा
इन्द्रियं वीर्यं चोपरिष्ठात् सर्वरिमन्नप्यागामिनि काले आत्मनि धत्ते

कपालमुपरिष्ठात्रिर्वपेदस्यामेव प्र-
तिष्ठायेन्द्रियं वीर्यमुपरिष्ठादात्मन्धत्ते
॥ ५ ॥

अग्रये पथिकृते पुरोडाशमष्टाकपा-

कादशकपालमित्येकादश-कपालम् । उपरिष्ठात् ।
निरितिं । वपेत् । अस्याम् । एव । प्रतिष्ठायेति
प्रति-स्थायं । इन्द्रियम् । वीर्यम् । उपरिष्ठात् ।
आत्मन् । धत्ते ॥ ५ ॥

प्रजाकाम इन्द्राग्नी उपप्रयात्यैन्द्राग्नेमेकादश-
कपालं निर्वीर्यं पूषणमेवैकान्न चत्वारिंशच्च ॥१॥

^१अग्रये । पथिकृत इति पथि-कृते । पुरोडा-
शम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरितिं ।

स्थापयति । एवं क्षेत्रपत्यं नैमित्तिकमिति केचित्, प्रतिष्ठार्थमित्यन्ये ।
उपरिष्ठादैन्द्राग्ने इन्द्रियवीर्यप्रतिष्ठास्थापनार्थमिति ॥

इति द्वितीये काण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोनुवाकः ॥

^१अग्रये पथिकृत इत्यादि ॥ दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टवान् दर्शपूर्णमा-
सयाजी । 'करणे यजः' इति णिनिः । अमावास्यापौर्णमासीशब्दौ

लं निर्वपेद्यो दृशपूर्णमासयाजी
सन्नमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽति-
पादयेत्पथो वा एषोध्यपथेनैति यो
दृशपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां
वा पौर्णमासीं वातिपादयेत्यग्निमेव
पथिकृतस्वेन भागधेयेनोप धावति

वपेत् । यः । दृशपूर्णमासयाजीति दृशपूर्णमा-
स-याजी । सन्न । अमावास्यामित्यमा-वास्याम् ।
वा । पौर्णमासीमिति पौर्ण-मासीम् । वा । अ-
तिपादयेदित्यति-पादयेत् । पथः । वै । एषः ।
अधीति । अपथेन । एति । यः । दृशपूर्णमास-
याजीति दृशपूर्णमास-याजी । सन्न । अमावा-
स्यामित्यमा-वास्याम् । वा । पौर्णमासीमिति
पौर्ण-मासीम् । वा । अतिपादयतीत्यति-पादय-
ति । अग्निम् । एव । पथिकृतमिति पथि-कृतम् ।
स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धा-
वति । सः । एव । एनम् । अपथात् । पन्थाम् ।

कर्मनामधेयकालवचनौ । स्वकालेननुष्ठानमतिपादनम् । पथो वा इति ।
पथः प्रच्युतो भूत्वा अपथमारूढः तेनैति गच्छतीति । 'पथो

स ए॒वैन॒मप॑थात्पन्थामपि॑ नयत्यन॒-
ड्वान्दक्षि॑णा व॒ही ह्येष॑ समृद्ध्या अ॒-
ग्रये॑ व्रतप॑तये ॥ ६ ॥ पुरो॑डाशंम॒-
ष्टाक॑पालं॒ निर्वपे॑द्य आहि॑ताग्नि॒स्स-
न्न॑व्रत्यमि॒व चरे॑दग्निमे॒व व्रत॑पतिः॑

अपीति॑ । न॒यति॑ । अ॒न॒ड्वान् । दक्षि॑णा । व॒ही ।
हि । ए॒षः । समृद्ध्या॑ इति॒ सं-ऋद्ध्यै॑ । ^२अ॒ग्रये॑ ।
व्रत॑प॒तय॑ इति॒ व्रत॑-प॒तये॑ ॥ ६ ॥ पुरो॑डाशंम् ।
अ॒ष्टाक॑पालमि॒त्यष्टा॑-क॒पालम् । निरि॑ति । व॒पेत् ।
यः । आहि॑ताग्नि॒रित्या॑हित-अ॒ग्निः । सन्न॑ । अ॒व्र-
त्यम् । इ॒व । चरे॑त् । अ॒ग्निम् । ए॒व । व्रत॑प॒तिमि॑-
ति॒ व्रत॑-प॒तिम् । स्वेन॑ । भा॒ग॒धेये॑नेति॒ भाग॑-धे-

विभाषा ' इति समासान्तः । अनड्वान् अनसो वोढा । पृषोदरादिः ।
अन्वाहार्यमासाद्यानड्वान् दक्षिणां ददाति—वहीति । वहनप्रदेशो
वहः, तद्वान् वही । तेन वहता च यागानतिपन्नतां निनीषोस्समृद्ध्यै
भवत्यनड्वान् ॥

^२अव्रत्यमिति ॥ वृत्ते*र्वशादनृतवचनादि अव्रत्यम् । 'ययतोश्चात-
दर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । आलम्भयतीति । 'लभेश्च' इति
नुम् । व्रत्य इति । चरितस्याव्रत्यत्वापनयनात्स्वयमपि व्रत्यो भवति ॥

स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं
 व्रतमा लम्भयति व्रत्यो भवत्यग्र-
 ये रक्षोघ्ने पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
 र्वपेद्यं रक्षांसि सचेरन्नग्निमेव
 रक्षोहणं स्वेन भागधेयेनोप धाव-
 ति स एवास्माद्रक्षांस्यप हन्ति

येन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । व्रत-
 म् । एति । लम्भयति । व्रत्यः । भवति । ^३अग्र-
 ये । रक्षोघ्न इति रक्षः-घ्ने । पुरोडाशम् । अष्टा-
 कपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् ।
 यम् । रक्षांसि । सचेरन् । अग्निम् । एव । र-
 क्षोहणमिति रक्षः-हनम् । स्वेन । भागधेयेनेति
 भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अ-
 स्मात् । रक्षांसि । अपेति । हन्ति । निशिता-

^३सचेरन्निति ॥ षच समवाये, बाधयेरन्* इत्यर्थः । निशितायामिति ।
 निशायां मध्यं निशिता रात्रिः, तत्रोत्थायाग्रये रक्षोघ्ने निर्वपेत् । आशु
 च तस्यास्साद्गुण्यसामर्थ्यादमावास्यायाः कालापनयस्स्यादिति । प्रेरते
 प्रकर्षेण संचरन्ति । तस्मात्संप्रेर्णानि संहत्य कृतप्रचरणान्येतानि
 भवन्ति । परिश्रिते परिच्छादिते रक्षसामनन्ववचारायाननुप्रवेशाय ।
 रक्षोघ्नीति । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । रक्षोघ्न्या

निशि॑तायां॒ निर्व॑पेत् ॥ ७ ॥ निशि॑-
ताया॑ꣳ हि रक्षाꣳ॑ सि प्रेर॑ते सम्प्रे॑र्णा-
न्येवै॑नानि हन्ति॒ परि॑श्रिते याजये॒द्र-
क्ष॑साम॒नन्व॑वचाराय रक्षो॒घ्नी या॑ज्या-
नुवा॒क्ये भव॑तो रक्ष॑साꣳ॒ स्तृ॑त्या अ-

या॒मिति॒ नि-शि॑तायाम् । निरि॑ति । व॒पेत् ॥ ७॥
निशि॑तायामिति॒ नि-शि॑तायाम् । हि । रक्षाꣳ॑-
सि । प्रेर॑त् इति प्र-ईर॑ते । सम्प्रे॑र्णानीति सं-
प्रेर्णा॑नि । ए॒व । ए॒नानि॒ । हन्ति॒ । परि॑श्रित इति
परि-श्रि॑ते । या॒जये॑त् । रक्ष॑साम् । अन॑न्ववचारा-
येत्य॑ननु-अ॒वचारा॑य । रक्षो॒घ्नी इति॑ रक्षः-घ्नी ।
या॒ज्यानु॒वाक्ये॑ इति॑ या॒ज्या-अ॒नुवा॒क्ये । भ॒वतः॑ ।
रक्ष॑साम् । स्तृ॑त्यै । अ॒ग्रये॑ । रु॒द्रव॑त् इति रु॒द्र-व-

‘रक्षोहणं वाजिनम्’ ‘वि ज्योतिषा बृहता’* इति द्वे याज्यानुवाक्ये
इति । यजत्यनयेति याज्या । ‘ऋहलोर्ण्यत्’, ‘यजयाच’ इति
कुत्वाभावः । अवदानेन सहोच्यत इत्यनुवाक्या । सहार्थे नु
शब्दः, पूर्ववण्यत् । सृत्यै विनाशाय भवति । सरतिरेव
क्तिन्नन्तः; धात्वन्तरमिति केचित् ॥

*रुद्रवते घोरस्वभाववते अभिचरन् । एषा वा इति । रुद्र-

ग्रये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं
निर्वपेदभिचरन्नेषा वा अस्य घोरा
तनूर्यद्द्रुद्रस्तस्मा एवैनमा वृश्चति ता-
जगार्तिमार्च्छत्यग्रये सुरभिमते पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य गावो
वा पुरुषाः ॥ ८ ॥ वा प्रमीयेरन्

ते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् ।
निरिति । वपेत् । अभिचरन्नित्यभि-चरन् । एषा ।
वै । अस्य । घोरा । तनूः । यत् । रुद्रः । तस्मै ।
एव । एनम् । एति । वृश्चति । ताजक् । आ-
र्तिम् । एति । ऋच्छति । अग्रये । सुरभिमत्
इति सुरभि-मते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमि-
त्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । यस्य । गावः । वा ।
पुरुषाः ॥ ८ ॥ वा । प्रमीयेरन्निति प्र-मीयेरन् ।

शब्देन तद्धर्मो घोरत्वं लक्ष्यते । एषा खल्वस्याग्नेघोरा तनूः
यद्द्रुद्रवद्वोरस्वभावत्वं, तस्मै तादृशघोरमूर्तये एनमभिचर्यमाणं आवृ-
श्चति आभिमुख्येन छिनत्ति । ततस्ताजक्तदानीमेवार्तिं गच्छति ।
'उपसर्गादिति धातौ' इति वृद्धिः ॥

सुरभिमते सुरभिगन्धवते । यस्येति । यस्य सम्बन्धिनो
गावो वा पुरुषा वा सातत्येन प्रमीयेरन् । यो वेति पृथगधि-

यो वा विभीयाद्देषा वा अस्य भेष-
ज्या तनूर्यत्सुरभिमती तयैवास्मै
भेषजं करोति सुरभिमते भवति पू-
तीगन्धस्यापहत्या अग्रये क्षामवते
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे
संयत्ते भागधेयेनैवैनं शमयित्वा

यः । वा । विभीयात् । एषा । वै । अस्य । भेष-
ज्या । तनूः । यत् । सुरभिमतीति सुरभि-मती ।
तया । एव । अस्मै । भेषजम् । करोति । सुर-
भिमत् इति सुरभि-मते । भवति । पूतीगन्धस्ये-
ति पूति-गन्धस्य । अपहत्या इत्यप-हृत्यै । अ-
ग्रये । क्षामवत् इति क्षाम-वते । पुरोडाशम् ।
अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् ।
सङ्ग्राम इति सं-ग्रामे । संयत्त इति सं-यत्ते ।
भागधेयेनेति भाग-धेयेन । एव । एनम् । शम-
यित्वा । परान् । अभि । निरिति । दिशति ।

कारं केचिदाहुः । पूतीगन्धाद्गीतिः, अर्थवादे दर्शनात् । पूती-
गन्धः शवगन्धः । रात्रिसत्त्वन्यायेन तन्निवृत्तिः फलम् । भेषज्या
भेषजे साधुः । पूतीगन्धो दुर्गन्धः ॥

⁶क्षामवते क्षीणेन निग्राह्येण तद्धते । आत्मदत्तेन पुरोडाशेन

परां॒भि निर्दि॑शति॒ यम॑वरेषां॒ वि-
 ध्यन्ति॒ जीव॑ति॒ स यं॑ परेषां॒ प्र स
 मी॑यते॒ जय॑ति॒ तं॒ सङ्ग्राम॑म् ॥ १ ॥
 अ॒भि वा ए॒ष ए॒तानु॑च्यति॒ येषां॑ पू-
 र्वा॒परा॑ अ॒न्वञ्चः॑ प्र॒मीय॑न्ते॒ पुरु॑षाहु-

यम् । अवरेषाम् । विध्यन्ति । जीवति । सः ।
 यम् । परेषाम् । प्रेति । सः । मीयते । जयति ।
 तम् । सङ्ग्राममिति सं-ग्रामम् ॥ १ ॥ ७ अभीति ।
 वै । एषः । एतान् । उच्यति । येषाम् । पूर्वापरा
 इति पूर्व-अपराः । अन्वञ्चः । प्रमीयन्त इति
 प्र-मीयन्ते । पुरुषाहुतिरिति पुरुष-आहुतिः ।

भागधेयेनात्मीयेन जनविषये अग्निं शमयित्वा परान् शत्रून् अग्नये
 अभिनिर्दिशति निग्राह्यत्वेन दर्शयति । ततश्चावरेषामात्मीयानाम्मध्ये
 यं विद्धन्ति शत्रवः स जीवति परेषां शत्रूणां मध्ये यं विध्यन्ति
 स प्रमीयते म्रियते तथा च तं संग्रामं जयति ॥

१अभि वा इति ॥ एषोऽग्निः एतानभ्युच्यति आभिमुख्येन
 समवैति । उच समवाये, दैवादिकः । कान् इत्याह—येषां सम्ब-
 न्धिनः पूर्वापराः पूर्वे चापरे च ज्ञातयः अन्वञ्चः अन्वगतयः
 अविच्छेदेन क्रमोल्लङ्घनेन पुनःपुनः म्रियेरन्, पुरुषाहुतेः प्रियतम-
 त्वात् । नैषामिति । एषामात्मीयानां मध्ये आयुषः शतसंवत्स-

तिर्ह्यस्य प्रियतमाग्रये क्षामवते पु-
रोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनै-
वैनः शमयति नैषां पुरायुषोपरः प्र-
मीयतेभि वा एष एतस्य गृहानुच्यति
यस्य गृहान्दहत्यग्रये क्षामवते पुरो-
डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवै-

हि । अस्य । प्रियतमेति प्रिय-तमा । अग्रये ।
क्षामवत इति क्षाम-वते । पुरोडाशम् । अष्टाक-
पालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । भाग-
धेयेनेति भाग-धेयेन । एव । एनम् । शमयति ।
न । एषाम् । पुरा । आयुषः । अपरः । प्रेति ।
मीयते । ^८अभीति । वै । एषः । एतस्य । गृहान् ।
उच्यति । यस्य । गृहान् । दहति । अग्रये । क्षा-
मवत इति क्षाम-वते । पुरोडाशम् । अष्टाकपा-
लमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । भागधे-
येनेति भाग-धेयेन । एव । एनम् । शयमति ।

रप्रमाणात्पुरा पूर्वं अपरो न प्रमीयते पूर्वम्भृतेभ्यः कश्चिदन्यो
न म्रियते ॥

^८अभि वा इत्यादि ॥ पूर्ववत्* । नास्येति । अस्य गृहान्

नः शमयति नास्यापरं गृहान्द-
हति ॥ १० ॥

अग्रये कामाय पुरोडाशमष्टाकपा-
लं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेदग्निमेव
कामं स्वैनं भागधेयेनोप धावति

न । अस्य । अपरम् । गृहान् । दहति ॥ १० ॥

व्रतपतये निशितायां निर्वपेत्पुरुषा-
स्सङ्ग्रामं न चत्वारि च ॥ २ ॥

¹अग्रये । कामाय । पुरोडाशम् । अष्टाकपाल-
मित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । यम् ।
कामः । न । उपनमेदित्युप-नमेत् । अग्निम् । एव ।
कामम् । स्वैनं । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उ-
पेति । धावति । सः । एव । एनम् । कामेन । स-

अपरं न दहति पुनर्न दहति । क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकत्वम् ॥

इति द्वितीये द्वितीये द्वितीयः.

¹अग्रये कामायेत्यादि ॥ वैदिके कर्मणि फलस्य नियतत्वात्
कृष्यादिफलविषयं काममाहुः, सर्वकामविषयमन्ये ब्रुवते । स एवेति ।

स ए॒वैनं॑ का॒मेन॑ स॒म॒र्ध॒य॒त्यु॒पै॒नं॑ का॒-
मो॑ न॒म॒त्य॒ग्र॒ये॒ य॒वि॒ष्टाय॑ पु॒रो॒डाशं॑-
म॒ष्टाक॑पा॒लं॒ निर्व॑पे॒त्स्पर्ध॑मानः॒ क्षेत्रे॑
वा स॒जा॒तेषु॑ वा॒ग्निमे॒व॒ य॒वि॒ष्टुः॒ स्वे-
न॑ भा॒ग॒धे॒ये॒नोप॑ धावति॒ तेनै॒वेन्द्रि॒यं
वी॒र्यं॑ भ्रातृ॒व्यस्य॑ ॥ ११ ॥ यु॒व॒ते॒ वि
पा॒प्म॒ना भ्रातृ॒व्येण॑ ज॒य॒ते॒ग्र॒ये॒ य॒वि-

मि॒ति । अ॒र्ध॒य॒ति । उ॒पे॒ति । ए॒न॒म् । का॒मः । न-
म॒ति । ^२अ॒ग्र॒ये । य॒वि॒ष्टाय॑ । पु॒रो॒डाशं॑म् । अ॒ष्टा-
क॑पा॒लमि॒त्य॒ष्टा-क॑पा॒लम् । नि॒रि॒ति । व॒पे॒त् । स्प-
र्ध॑मानः । क्षेत्रे॑ । वा । स॒जा॒तेष्वि॒ति स-जा॒तेषु॑ ।
वा । अ॒ग्नि॒म् । ए॒व । य॒वि॒ष्टम् । स्वे॒न । भा॒ग॒धे॒ये-
ने॒ति भा॒ग-धे॒ये॒न । उ॒पे॒ति । धा॒व॒ति । ते॒न । ए॒व ।
इन्द्रि॒यम् । वी॒र्य॑म् । भ्रातृ॒व्यस्य॑ ॥ ११ ॥ यु॒व॒ते ।
वी॒ति । पा॒प्म॒ना । भ्रातृ॒व्येण॑ । ज॒य॒ते । ^३अ॒ग्र॒ये ।
य॒वि॒ष्टाय॑ । पु॒रो॒डाशं॑म् । अ॒ष्टाक॑पा॒लमि॒त्य॒ष्टा-क॑-

सो॒ग्निः का॒म॒य॒मा॒नमे॒नं का॒मे॒न स॒म॒र्ध॒य॒ति । स च का॒म ए॒नमु॒-
प॒न॒मा॒ति ॥

^२य॒वि॒ष्टः यु॒व॒तमः, पृथ॒क्कर्तृ॑तमो वा । यु॒व॒ते पृथ॒क्करो॑ति ।
व्य॒त्य॒ये॒ना॒त्म॒ने॒प॒दम् । पा॒प्म॒ना भ्रातृ॒व्येण॑ व्यावृ॒त्तो ज॒य॒माप्नो॑ति ॥

^३[य॒व॒य॒ति] अ॒भि॒च॒र॒त॒स्स॒का॒शा॒द्र॒क्षांसि॑ बा॒ध॒का॒नि पृथ॒क्करो॑ति

षाय पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
 वपेदभिचर्यमाणोग्निमेव यविष्ठु
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा-
 स्माद्रक्षांसि यवयति नैनमभिच-
 रन्स्तृणुतेग्रय आयुष्मते पुरोडाश-
 मष्टाकपालं निवपेद्यः कामयेत् सर्व-
 मायुरियामित्यग्निमेवायुष्मन्तुस्वे-

पालम् । निरिति । वपेत् । अभिचर्यमाण इत्य-
 भि-चर्यमाणः । अग्निम् । एव । यविष्ठम् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः ।
 एव । अस्मात् । रक्षांसि । यवयति । न । एन-
 म् । अभिचरन्नित्यभि-चरन् । स्तृणुते । ⁴अग्रये ।
 आयुष्मते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-क-
 पालम् । निरिति । वपेत् । यः । कामयेत् । सर्व-
 म् । आयुः । इयाम् । इति । अग्निम् । एव । आ-
 युष्मन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन ।

ततः प्रच्यावयति । यौतेर्णिचि व्यत्ययेन वृद्ध्यभावः । ततश्च
 साधनाभावात् नैनमभिचरन् स्तृणुते न हिंसितुं क्षमते ॥

⁴अग्रय आयुष्मते इत्यादि ॥ गतम् । सर्वमायुश्श्रौतं शतं

नं भागधेयेनोपं धावति स एवा-
स्मिन् ॥ १२ ॥ आयुर्दधाति सर्व-
मायुरेत्यग्रये जातवेदसे पुरोडाश-
मष्टाकपालं निर्वपेद्भूतिकामोऽग्निमे-
व जातवेदसः स्वेन भागधेयेनोपं
धावति स एवैनं भूतिं गमयति भ-
वत्येवाग्रये रुक्मते पुरोडाशमष्टाक-

उपेति । धावति । सः । एव । अस्मिन् ॥ १२ ॥
आयुः । दधाति । सर्वम् । आयुः । एति । ^५अग्र-
ये । जातवेदस इति जात-वेदसे । पुरोडाशम् ।
अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् ।
भूतिकाम इति भूति-कामः । अग्निम् । एव ।
जातवेदसमिति जात-वेदसम् । स्वेन । भागधेये-
नेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव ।
एनम् । भूतिम् । गमयति । भवति । एव । ^६अग्र-
ये । रुक्मते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-

वर्षाणि । षोडश वा शतम्, छान्दोग्योपनिषदि श्रुतत्वात् ॥

^५अग्रये जातवेदसे इति ॥ जातानां वेदिता जातधनो वा
जातवेदाः ॥

पालं निर्वपेद्रुक्कामोऽग्निमेव रुक्मन्तुः
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा-
 स्मिन्नुचं दधाति रोचते एवाग्रये
 तेजस्वते पुरोडाशम् ॥ १३ ॥ अ-
 ष्टाकपालं निर्वपेत्तेजस्कामोऽग्निमेव
 तेजस्वन्तुः स्वेन भागधेयेनोप धा-
 वति स एवास्मिन्तेजो दधाति ते-

कपालम् । निरिति । वपेत् । रुक्काम इति रुक्-
 कामः । अग्निम् । एव । रुक्मन्तम् । स्वेन । भा-
 गधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः ।
 एव । अस्मिन् । रुचम् । दधाति । रोचते । एव ।
 ७ अग्रये । तेजस्वते । पुरोडाशम् ॥ १३ ॥ अष्टाक-
 पालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । तेज-
 स्काम इति तेजः-कामः । अग्निम् । एव । तेज-
 स्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उ-
 पेति । धावति । सः । एव । अस्मिन् । तेजः ।

रुक्मान् दीप्तिमान् ॥

७ तेजस्वान् औद्धत्यवान् ॥

ज॒स्व्ये॑व भ॒वत्य॒ग्रये॑ सा॒ह॒न्त्याय॑ पुरो-
डा॒शम॑ष्टाक॒पालं॑ निर्व॒पेत्सीक्ष॑माणो-
ऽग्नि॒मेव॑ सा॒ह॒न्त्यं॑ स्वेन॑ भा॒ग॒धेये॑-
नोष॑ धावति॒ तेनै॒व स॑हते॒ यं॑ सीक्ष-
ते ॥ १४ ॥

द॒धाति॑ । ते॒ज॒स्वी । ए॒व । भ॒वति॑ । ४ अ॒ग्रये॑ । सा-
ह॒न्त्याय॑ । पुरो॒डाश॑म् । अ॒ष्टाक॑पाल॒मित्य॒ष्टा-क॑-
पा॒लम् । निरि॑ति । व॒पेत् । सीक्ष॑माणः । अ॒ग्निम् ।
ए॒व । सा॒ह॒न्त्यम् । स्वेन॑ । भा॒ग॒धेये॑नेति॑ भा॒ग-धे-
येन॑ । उ॒पेति॑ । धा॒वति॑ । तेन॑ । ए॒व । स॒हते॑ ।
यम् । सीक्ष॑ते ॥ १४ ॥

भ्रातृ॑व्यस्यास्मिन्तेज॑स्वते पुरो॒डाश॑म-
ष्टा॒त्रिंशच्च॑ ॥ ३ ॥

४साहन्त्यायेति ॥ साधु अभिभविता सहन्तः । औणादिको
ज्ञच् । स एव साहन्त्यः । छान्दसो यत् । सीक्षमाणः अभि-
भवितुमिच्छन् शत्रून् । तितिक्षितुमिच्छन् निग्राह्यानिति केचित् ।
सहतेस्सनि छान्दसमीत्वमभ्यासलोपश्च । धात्वन्तरं वा सीक्षति-
र्द्रष्टव्यः । तेनैवेति । तेन साहन्त्येनाग्निना सहायेन सह यज-
मानस्सहते अभिभवति । कम् ? यं सीक्षते अभिभवितुमिच्छति ॥

इति द्वितीयस्य द्वितीये तृतीयोनुवाकः.

अग्रयेन्नवते पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
र्वपेद्यः कामयेतान्नवान्त्स्यामित्य-
ग्निमेवान्नवन्तस्त्वेन भागधेयेनोप
धावति स एवैनमन्नवन्तं करो-
त्यन्नवानेव भवत्यग्रयेऽन्नादाय पु-
रोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः का-

¹अग्रये । अन्नवत् इत्यन्न-वत् । पुरोडाशम् ।
अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् ।
यः । कामयेत । अन्नवानित्यन्न-वान् । स्याम् ।
इति । अग्निम् । एव । अन्नवन्तमित्यन्न-वन्तम् ।
स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धा-
वति । सः । एव । एनम् । अन्नवन्तमित्यन्न-व-
न्तम् । करोति । अन्नवानित्यन्न-वान् । एव ।
भवति । ²अग्रये । अन्नादायेत्यन्न-अदाय । पुरो-
डाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरि-
ति । वपेत् । यः । कामयेत । अन्नाद इत्यन्न-

¹अग्रयेन्नवत इत्यादि ॥ अन्नवान् बह्वन्तः ॥

²अन्नादोन्नादनशक्तियुक्तः ॥

मयेतान्नादस्स्यामित्यग्निमेवान्नादः
 स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवै-
 नमन्नादं करोत्यन्नादः ॥ १५ ॥ ए-
 व भवत्यग्रयेन्नपतये पुरोडाशमष्टा-
 कपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नपति-
 स्स्यामित्यग्निमेवान्नपतिः स्वेन भा-
 गधेयेनोप धावति स एवैनमन्नपति

अदः । स्याम् । इति । अग्निम् । एव । अन्नाद-
 मित्यन्न-अदम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेये-
 न । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् । अ-
 न्नादमित्यन्न-अदम् । करोति । अन्नाद इत्यन्न-
 अदः ॥ १५ ॥ एव । भवति । अग्रये । अन्नप-
 तय इत्यन्न-पतये । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमि-
 त्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । यः । काम-
 येत । अन्नपतिरित्यन्न-पतिः । स्याम् । इति ।
 अग्निम् । एव । अन्नपतिमित्यन्न-पतिम् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति ।
 सः । एव । एनम् । अन्नपतिमित्यन्न-पतिम् ।

^३अन्नपतिः अन्नस्य पालयिता ॥

करोत्यन्नपतिरेव भवत्यग्रये पर्व-
 मानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्व-
 पेदग्रये पावकायाग्रये शुचये ज्यो-
 गामयावी यदग्रये पर्वमानाय
 निर्वपति प्राणमेवास्मिन्तेन दधा-
 ति यदग्रये ॥ १६ ॥ पावकाय
 वाचमेवास्मिन्तेन दधाति यदग्रये

करोति । अन्नपतिरित्यन्न-पतिः । एव । भवति ।
 ४अग्रये । पर्वमानाय । पुरोडाशम् । अष्टाकपाल-
 मित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । अग्रये ।
 पावकाय । अग्रये । शुचये । ज्योगामयावीति
 ज्योक्-आमयावी । यत् । अग्रये । पर्वमानाय ।
 निर्वपतीति निः-वपति । प्राणमिति प्र-अनम् ।
 एव । अस्मिन् । तेन । दधाति । यत् । अग्रये ।
 ॥ १६ ॥ पावकाय । वाचम् । एव । अस्मिन् ।
 तेन । दधाति । यत् । अग्रये । शुचये । आयुः ।

४पवमानः पापानां शोधयिता प्राणस्थितिहेतुः । पावकः पाप-
 विश्लेषहेतुः वाचः प्रवृत्तिहेतुः । शुचिरौज्वल्यहेतुरायुषोभिवृद्धिहेतुः ।
 ज्योगामयावी दीर्घामयः । उतेति । गतासुरपि एतत्कर्मसामर्थ्या-
 ज्जीवत्येव आयुरन्तरं लभते ॥

शुचय॑ आयु॑रेवास्मिन्तेन॑ दधा-
 त्युत॑ यदी॒तासु॑र्भव॑न्ति जीव॑त्येवै-
 तामे॒व निर्व॑पेच्चक्षु॑ष्कामो॒ यद्ग्रये॑
 पर्व॑मानाय निर्व॑पति प्रा॒णमे॒वास्मि-
 न्तेन॑ दधाति॒ यद्ग्रये॑ पाव॒काय॑ वा-
 च॑मे॒वास्मिन्तेन॑ दधाति॒ यद्ग्रये॑ शु-
 चये॑ चक्षु॑रेवास्मिन्तेन॑ दधाति ॥१७

ए॒व । अ॒स्मिन् । तेन॑ । द॒धाति॑ । उ॒त । यदि॑ ।
 इ॒तासु॑रिती॒त-अ॒सुः । भव॑न्ति । जीव॑न्ति । ए॒व ।
 ए॒ताम् । ए॒व । निरि॑ति । व॒पेत् । चक्षु॑ष्काम॒ इति॑
 चक्षुः-कामः । यत् । अ॒ग्रये॑ । पर्व॑मानाय । नि-
 र्व॑पतीति॒ निः-व॑पति । प्रा॒णमि॑ति प्र-अ॒नम् । ए॒व ।
 अ॒स्मिन् । तेन॑ । द॒धाति॑ । यत् । अ॒ग्रये॑ । पाव॑-
 काय॑ । वाच॑म् । ए॒व । अ॒स्मिन् । तेन॑ । द॒धाति॑ ।
 यत् । अ॒ग्रये॑ । शुच॑ये । चक्षुः । ए॒व । अ॒स्मिन् ।
 तेन॑ । द॒धाति॑ ॥ १७ ॥ उ॒त । यदि॑ । अ॒न्धः ।

१एतामेवेत्यादि ॥ चक्षुष्कामस्तिमिरादिदोषनिवृत्तिकामः । यद्य-
 प्यन्धो भवति अनेन कर्मणा प्रपश्यत्येव प्रकृष्टदर्शनवान् भवति ॥

उत यद्यन्धो भवति प्रैव पश्यत्य-
 ग्रये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं
 निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमेका-
 दशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्मै
 प्रजां प्रजनयति वृद्धामिन्द्रः प्र य-
 च्छत्यग्रये रसंवतेऽजक्षीरे चरुं निर्व-
 पेद्यः कामयेत् रसवान्थस्यामित्यग्नि-

भवति । प्रैति । एव । पश्यति । अग्रये । पुत्रव-
 त इति पुत्र-वते । पुरोडाशम् । अष्टाकपालमि-
 त्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । इन्द्राय । पु-
 त्रिणे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश-
 कपालम् । प्रजाकाम इति प्रजा-कामः । अग्निः ।
 एव । अस्मै । प्रजामिति प्र-जाम् । प्रजनयती-
 ति प्र-जनयति । वृद्धाम् । इन्द्रः । प्रैति । यच्छ-
 ति । अग्रये । रसंवत इति रस-वते । अजक्षी-
 र इत्यज-क्षीरे । चरुम् । निरिति । वपेत् । यः ।
 कामयेत् । रसवानिति रस-वान् । स्याम् । इति ।

⁶पुत्रवान् पुत्रजननशक्तिमान् । पुत्री पुत्रवृद्धिहेतुः ॥

⁷रसवान् प्रशस्तरसोत्पत्तिहेतुः । अन्नवानित्येके । अजक्षीरे

मेव रसवन्तु॑ स्वेन॑ भागधेयेनोप॑
 धावति॑ स एवैन॑ रसवन्तं करोति॑
 ॥ १८ ॥ रसवानेव॑ भवत्यजक्षीरे॑
 भवत्याग्नेयी॑ वा एषा यद्जा साक्षा-
 देव रसमव॑ रुन्धेऽग्रये॑ वसुमते पुरो-
 डाशम॑ष्टाकपालं॑ निर्वपेद्यः॑ कामयेत॑
 वसुमान्थस्यामित्यग्निमेव॑ वसुमन्तु॑

अग्निम् । एव । रसवन्तमिति रस-वन्तम् । स्वे-
 न । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति ।
 सः । एव । एनम् । रसवन्तमिति रस-वन्तम् ।
 करोति ॥ १८ ॥ रसवानिति रस-वान् । एव ।
 भवति । अजक्षीर इत्यज-क्षीरे । भवति । आग्ने-
 यी । वै । एषा । यत् । अजा । साक्षादिति स-
 अक्षात् । एव । रसम् । अवेति । रुन्धे । अग्रये ।
 वसुमत इति वसु-मते । पुरोडाशम् । अष्टाकपा-
 लमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । यः ।
 कामयेत । वसुमानिति वसु-मान् । स्याम् । इ-

भवतीत्यादि । गतम् । अग्नेस्वभूता आग्नेयी । 'सर्वत्राग्निकलि-
 भ्याम्' इति ङक् ॥

वसुमान् वासहेतुभिर्वरिष्ठैर्जनैस्तद्वान् ॥

स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ स ए॒वै-
 नं॒ वसु॑मन्तं करोति॒ वसु॑माने॒व भव-
 त्य॒ग्रये॑ वाज॒सृते॑ पुरोडाशं॒मष्टाक॑पा-
 लं॒ निर्व॑पेत्सङ्ग्रामे॒ संय॑त्ते वाज॑म् ॥
 १९ ॥ वा ए॒ष सि॑सीर्षति॒ यस्सं॑ङ्ग-
 मं जिगी॑षत्य॒ग्निः खलु॑ वै दे॒वाना॑

ति । अ॒ग्निम् । ए॒व । वसु॑मन्त॒मिति॒ वसु॑-मन्त॒म् ।
 स्वेन॑ । भा॒ग॒धेये॒नेति॑ भाग-धेये॑न । उपेति॑ । धा-
 वति॑ । सः । ए॒व । ए॒नम् । वसु॑मन्त॒मिति॒ वसु॑-
 मन्त॒म् । क॒रोति॑ । वसु॑मानि॒ति वसु॑-मा॒न् ।
 ए॒व । भ॒वति॑ । १९ अ॒ग्रये॑ । वा॒ज॒सृत् इति॑ वा-
 ज-सृते॑ । पुरो॒डाशं॑म् । अ॒ष्टाक॑पाल॒मित्य॒ष्टा-क॑-
 पाल॒म् । निरि॑ति । व॒पेत् । स॒ङ्ग्राम॑ इति॑ सं-ग्रा-
 मे । संय॑त्त इति॑ सं-य॒त्ते । वाज॑म् ॥ १९ ॥ वै ।
 ए॒षः । सि॑सीर्षति॒ । यः । स॒ङ्ग्राम॑मिति॑ सं-ग्रा-
 मम् । जिगी॑षति । अ॒ग्निः । खलु॑ । वै । दे॒वा-
 ना॑म् । वा॒ज॒सृदि॑ति॒ वाज-सृत् । अ॒ग्निम् । ए॒व ।

१९ वाजसृते इति ॥ वाजोन्नं तत्साधनभूतात्संग्रामं धावति अप्र-
 धृष्यत्वेन प्राप्नोतीति वाजसृत् । सिसीर्षति सर्तुमिच्छति । वाजा-

वाजसृद्भिमेव वाजसृतुं स्वेन भा-
गधेयेनोप धावति धावति वाजुं
हन्ति वृत्रं जयति तं सङ्ग्राममथो
अग्निरिव न प्रतिधृषे भवत्यग्रयेऽ-
ग्निवत् पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य-

वाजसृतमिति वाज-सृतम् । स्वेन । भागधेयेने-
ति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । धावति ।
वाजम् । हन्ति । वृत्रम् । जयति । तम् । सङ्ग्राम-
मिति सं-ग्रामम् । अथो इति । अग्निः । इव ।
न । प्रतिधृष इति प्रति-धृषे । भवति । ¹⁰अग्रये ।
अग्निवत् इत्यग्नि-वत् । पुरोडाशम् । अष्टाकपा-
लमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । यस्य ।

दिप्राप्त्यर्थमेव संग्रामं जिगीषति न तु जयमात्रेणास्यार्थः । धाव-
तीत्यादि । वाजं ऊर्गर्थं संग्रामं धावति आक्रामति । वृत्रं
वारकं पापादिकं च हन्ति जयति च सङ्ग्रामम् । अथो अपिच
अग्निरिव अयं न प्रतिधृषे प्रतिधृषयितुं शक्यो न भवतीत्यर्थे
केन्द्रप्रत्ययः । अप्रधृष्यो भवतीत्यर्थः ॥

¹⁰अग्निवान् अग्न्यन्तरेण । ' छन्दसीरः ' इति मतुपो वत्वम् ।
उपरि प्रणयनमुद्धरणम् । तस्योपरि पुनः प्रणयनमभ्युद्धरणम् ।
प्रमादादिना तत्र तयोरेको निर्दिष्टभागः, । यस्मै हविर्निरुतं भवि-

स्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुर्निर्दिष्टभागो
 वा एतयोरन्योऽनिर्दिष्टभागोन्यस्तौ
 सम्भवन्तौ यजमानम् ॥ २० ॥
 अभि सं भवतस्स ईश्वर आर्तिमा-
 त्तोर्यद्ग्रयेऽग्निवते निर्वपति भागधे-
 येनैवैनौ शमयति नार्तिमाच्छति य-

अग्नौ । अग्निम् । अभ्युद्धरेयुरित्यभि—उद्धरेयुः ।
 निर्दिष्टभाग इति निर्दिष्ट—भागः । वै । एतयोः ।
 अन्यः । अनिर्दिष्टभाग इत्यनिर्दिष्ट—भागः । अ-
 न्यः । तौ । सम्भवन्ताविति सं—भवन्तौ । यज-
 मानम् ॥ २० ॥ अभि । समिति । भवतः । सः ।
 ईश्वरः । आर्तिम् । आर्तोरित्या—अर्तोः । यत् ।
 अग्रये । अग्निवत् इत्यग्नि—वते । निर्वपतीति निः-
 वपति । भागधेयेनेति भाग—धेयेन । एव । एनौ ।
 शमयति । न । आर्तिम् । एति । ऋच्छति । यज-

प्यति अन्यो निर्दिष्टभागः तादृशौ भिन्नस्वभावौ । तौ सम्भवन्तौ
 सहभवन्तौ यजमानमभि एतत्कारणं यजमानमेवाभिलक्ष्य सम्भवतः
 अभिव्याप्तुतः । ततस्स यजमानः आर्तिं गन्तुमीश्वरस्स्यात् । ‘ ईश्वरे
 तोसुन्कसुनौ ’ इति तोसुन् । यदित्यादि गतम् ॥

जमानोऽग्रये ज्योतिष्मते पुरोडाशं-
मष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतो-
हुतेऽग्निहोत्र उद्वायेदपर आदीप्या-
नूद्धृत्य इत्याहुस्तत्तथा न कार्यं यद्भा-
गधेयमभि पूर्वं उद्ध्रियते किमप-

मानः । ¹¹अग्रये । ज्योतिष्मते । पुरोडाशम् । अ-
ष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् ।
यस्य । अग्निः । उद्धृत इत्युत्-हृतः । अहुते । अग्नि-
होत्र इत्याग्नि-होत्रे । उद्वायेदित्युत्-वायेत् । अपरः ।
आदीप्येत्या-दीप्य । अनूद्धृत्य इत्यनु-उद्धृत्यः । इति ।
आहुः । तत् । तथा । न । कार्यम् । यत् । भाग-
धेयमिति भाग-धेयम् । अभीति । पूर्वः । उद्ध्रि-
यत् इत्युत्-ह्रियते । किम् । अपरः । अभि ।

¹¹ज्योतिष्मान् ज्योतिषा युक्तः । यस्य यजमानस्य अग्नि-
होत्रार्थमुद्धृतोग्निः अग्निहोत्रहोमात्प्रागेव उद्वायेद्बुद्धच्छेत् विनश्येत्,
तदापरोग्निरादीप्यः न तु मथित्वानूद्धृत्यः, उद्वापनानन्तरं प्रणयेय
इत्याहुः । एतद्दूषयति—तत्तथा न कर्तव्यम् । हेतुमाह—यद्भा-
गधेयमभिलक्ष्य पूर्वोग्निरुद्ध्रियते प्रणीयते, किं तदेव भागमभिलक्ष्य
अपरोग्निरुद्ध्रियते? किमेतद्युज्यते? । तर्हि कथं कर्तव्यमित्याह—
तान्येवावक्षणानि दग्धकाष्ठानि येभ्यः पूर्वं उदभवत् । क्षै जै वै

रोभ्युत् ॥ २१ ॥ ह्रियेतेति तान्ये-
वावक्षाणानि सन्निधाय मन्थेदितः
प्रथमं जज्ञे अग्निस्स्वाद्योनेरधि जा-
तवेदाः । स गायत्रिया त्रिष्टुभा ज-
गत्या देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजान-
न्निति छन्दोभिरैवैनुः स्वाद्योनेः प्र

उदिति ॥ २१ ॥ ह्रियेत् । इति । तानि । एव ।
अवक्षाणानित्येव-क्षाणानि । सन्निधायेति सं-नि-
धाय । मन्थेत् । इतः । प्रथमम् । जज्ञे । अग्निः ।
स्वात् । योनेः । अधीति । जातवेदा इति जात-
वेदाः । सः । गायत्रिया । त्रिष्टुभा । जगत्या ।
देवेभ्यः । हव्यम् । वहतु । प्रजानन्निति प्र-जान-
न् । इति । छन्दोभिरिति छन्दः-भिः । एव । ए-
नुम् । स्वात् । योनेः । प्रेति । जनयति । एषः ।

क्षये, तस्माल्ल्युट् । तानि सन्निधाय मन्थेत् । इतः प्रथमं जज्ञे
इति त्रिष्टुप् । पङ्क्तिप्रकारोयमिति केचित् । एवं हि स एवाग्नि-
रवस्थितो भवति । तदेवाह—छन्दोभिरिति । सम्यङ्निधानं सन्नि-
धानं, मथनानुगुणं निधाय तेष्वेव मथनेनाग्निमुत्पादयेदिति । तादृशाव-
क्षाणाभावे तद्गस्मनापि संस्पृश्य मन्थेदिति प्रदर्शनार्थमेवकार-

ज॒नयत्येष॑ वाव॒ सोऽग्नि॑रित्याहु॒र्ज्यो-
ति॒स्त्वा अ॒स्य॒ परा॑पति॒तमि॒ति॒ यद्-
ग्र॒ये ज्योति॑ष्मते॒ निर्व॑पति॒ यद्दे॒वा-

वाव । सः । अ॒ग्निः । इति॑ । आ॒हुः । ज्योतिः॑ ।
तु । वै । अ॒स्य॒ । परा॑पति॒तमि॒ति॒ परा॑-प॒ति॒तम् ।
इति॑ । यत् । अ॒ग्र॒ये । ज्योति॑ष्मते । निर्व॑प॒तीति॑
निः-व॑पति । यत् । ए॒व । अ॒स्य॒ । ज्योतिः॑ । परा॑-

ग्रहणम् । छन्दोभिर्गायत्र्यादिभिः स्वाद्योनेः कारणादवक्षाणात्म-
कात् प्रजनयत्यग्निं, अग्निर्हि छन्दांसि श्रुत्वा जायते यथा—
'गायत्रं छन्दोनु प्र जायस्व'* इत्यादि । नन्वेवमपि मन्थनजन्मा
अन्य एवायमग्निः, तत्राह—एष खलु मन्थनजन्मा स चाग्निः,
योनिगतस्यैकत्वात् । ज्योतिस्त्वस्याग्नेः परापतितं उत्सन्नं, तावता
अग्निरेवोत्सन्न इति लौकिका मन्यन्ते, तस्मात्स एवायमग्निरिति
यथोक्तदोषाप्रसङ्ग इत्याहुः पुराविदः । एवमुत्पादितेश्चैव अग्रये
ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिति । यद्ग्रये इत्यादि ।
गतम् । मन्त्रार्थस्तु—प्रथममप्ययमग्निः इत एव जातः स्वादात्मीयाद्योनेः
कारणादधिजज्ञे । जातेवेदाः जातानां वेदिता, जातधनो वा ।
सोयमिदानीं स्वाद्योनेर्गायत्र्यादिभिः जातो देवेभ्यो हव्यं वहतु
प्रजानन् प्रकर्षेण वहनोपायज्ञः ॥

नो यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरस्संवत्सरेणैवैनः स्वदयत्यर्ष पापं वर्णः हते वारुणेनैवैनं वरुणपाशात्मुञ्चति दधिक्राव्ण्णा पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्ये-

शस्यमान इत्याभि-शस्यमानः । यत् । वैश्वानरः । द्वादशकपाल इति द्वादश-कपालः । भवति । संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै । अग्निः । वैश्वानरः । संवत्सरेणोति सं-वत्सरेण । एव । एनम् । स्वदयति । अपोति । पापम् । वर्णम् । हते । वारुणेन । एव । एनम् । वरुणपाशादिति वरुणपाशात् । मुञ्चति । दधिक्राव्णोति दधि-क्राव्ण्णां । पुनाति । हिरण्यम् । दक्षिणा । पवित्रम् । वै । हिरण्यम् । पुनाति । एव । एनम् । आद्यम् ।

‘ आदृगमहन ’ इति किप्रत्ययः । तेषु सर्वेषु क्रमते व्याप्नोतीति व्यापकोग्निः दधिक्रावा, तेन पुनाति । क्रमेः ‘ अन्येभ्योपि दृश्यते ’ इति वनिप्, ‘ विद्धनोरनुनासिकस्यात् ’ इत्यात्वम् । हिरण्यमिति । अन्वाहार्यमासाद्य हिरण्यं दक्षिणां ददाति ॥

वैनमाद्यमस्यान्नं भवत्येतामेव नि-
 र्वपेत्प्रजाकामस्संवत्सरः ॥ २३ ॥
 वा एतस्याशान्तो योनिं प्रजायै
 पशूनां निर्दहति योऽलं प्रजायै स-
 न्प्रजां न विन्दते यद्वैश्वानरो द्वाद-
 शकपालो भवति संवत्सरो वा अ-
 ग्निर्वैश्वानरस्संवत्सरमेव भागधेयेन

अस्य । अन्नम् । भवति । एताम् । एव । निरि-
 त्ति । वपेत् । प्रजाकाम इति प्रजा-कामः । संव-
 त्सर इति सं-वत्सरः ॥ २३ ॥ वै । एतस्य ।
 अशान्तः । योनिम् । प्रजाया इति प्र-जायै ।
 पशूनाम् । निरिति । दहति । यः । अलम् । प्र-
 जाया इति प्र-जायै । सन् । प्रजामिति प्र-जाम् ।
 न । विन्दते । यत् । वैश्वानरः । द्वादशकपाल
 इति द्वादश-कपालः । भवति । संवत्सर इति
 सं-वत्सरः । वै । अग्निः । वैश्वानरः । संवत्सर-
 मिति सं-वत्सरम् । एव । भागधेयेनेति भाग-

^२एतामिति ॥ त्रिहविष्कामिष्टिम् । एतस्येत्युक्तम्, कस्येत्याह—यो-
 लमिति । गतमन्यत्* ॥

शमयति सोऽस्मै शान्तस्स्वाद्यो-
 नैः प्रजां प्र जनयति वारुणेनैवै-
 नं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिक्राव्ण्णां
 पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै
 हिरण्यं पुनात्येवैनम् ॥ २४ ॥ वि-
 न्दते प्रजां वैश्वानरं द्वादशकपालं
 निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भ-

धेयेन । शमयति । सः । अस्मै । शान्तः । स्वा-
 त् । योनैः । प्रजामिति प्र-जाम् । प्रेति । ज-
 नयति । वारुणेन । एव । एनम् । वरुणपाशादि-
 ति वरुण-पाशात् । मुञ्चति । दधिक्राव्ण्णेति
 दधि-क्राव्ण्णां । पुनाति । हिरण्यम् । दक्षिणा ।
 पवित्रम् । वै । हिरण्यम् । पुनाति । एव । एनम् ॥
 २४ ॥ विन्दते । प्रजामिति प्र-जाम् । वैश्वान-
 रम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । निरि-
 ति । वपेत् । पुत्रे । जाते । यत् । अष्टाकपा-
 ल इत्यष्टा-कपालः । भवति । गायत्रिया । एव ।

पुत्रे जाते इति ॥ दशाहात्स्वयम*पर्वण्येव । यदष्टाकपाल
 इत्यादि अवयुत्य द्वादशकपालेन स्तूयते ब्रह्मवर्चसेनेति । तद्धे-

वति गायत्रियैवैनं ब्रह्मवर्चसेन पु-
नाति यन्नवकपालस्त्रिवृतैवास्मिन्ते-
जो दधाति यद्दशकपालो विराजे-
वास्मिन्ननाद्यं दधाति यदेकादशक-
पालस्त्रिष्टुभैवास्मिन्निन्द्रियं दधाति
यद्द्वादशकपालो जगत्यैवास्मिन्पशू-
न्दधाति यस्मिञ्जात एतामिष्टिं नि-

एनम् । ब्रह्मवर्चसेनेति ब्रह्म-वर्चसेनं । पुनाति ।
यत् । नवकपाल इति नव-कपालः । त्रिवृतेति
त्रि-वृतां । एव । अस्मिन् । तेजः । दधाति ।
यत् । दशकपाल इति दश-कपालः । विराजे-
ति वि-राजां । एव । अस्मिन् । अनाद्यमित्यन्न-
अद्यम् । दधाति । यत् । एकादशकपाल इत्येका-
दश-कपालः । त्रिष्टुभां । एव । अस्मिन् । इन्द्रि-
यम् । दधाति । यत् । द्वादशकपाल इति द्वादश-
कपालः । जगत्या । एव । अस्मिन् । पशून् ।
दधाति । यस्मिन् । जाते । एताम् । इष्टिम् ।

तुत्वात्ताच्छब्दम् । त्रिवृतेति । नवरतोत्रीयस्तोमस्त्रिवृत् । विराट् दशाक्षरा,
अन्नं च । त्रिष्टुभेति । तस्येन्द्रियहेतुत्वात्त्रिष्टुभिन्द्रिययोस्सहजात-

वर्षति पूतः ॥ २५ ॥ एव तेज-
स्व्यन्नाद इन्द्रियावी पशुमान्भवत्य-
व वा एष सुवर्गाहोकाच्छिद्यते यो
दर्शपूर्णमासयाजी सन्नमावास्यां
वा पौर्णमासीं वातिपादयति सुव-

निर्वपतीति निः-वर्षति । पूतः ॥ २५ ॥ एव ।
तेजस्वी । अन्नाद इत्यन्न-अदः । इन्द्रियावी ।
पशुमानिति पशु-मान् । भवति । ^४अवेति । वै ।
एषः । सुवर्गादिति सुवः-गात् । लोकात् । छि-
द्यते । यः । दर्शपूर्णमासयाजीति दर्शपूर्णमास-
याजी । सन्नम् । अमावास्यामित्यमा-वास्याम् ।
वा । पौर्णमासीमिति पौर्ण-मासीम् । वा । अ-
तिपादयतीत्यति-पादयति । सुवर्गायेति सुवः-

त्वात् । जगत्येति । तस्याः पशव्यत्वात् । जातेष्ट्याः फलमाह—
यस्मिन्निति । पूतत्वादिकं जातस्य पुत्रस्य फलमिति दर्शयति ।
तेन पूतत्वादिगुणो जाते भवत्विति सङ्कल्पः ॥

^४अव वा एष इत्यादि ॥ गतम्* । अत्र पाथिकृतवैश्वानरयोः
समुदाय इत्येके, विकल्प इत्यन्ये । अथो इति । अपि खल्वस्य-
संवत्सरमेवास्मा उपदधाति उपस्थापयति । अवयविन उपस्थापने

गाय हि लोकायं दृशपूर्णमासा-
विज्येते वैश्वानरं द्वादशकपालं नि-
र्वेपेदमावास्यां वा पौर्णमासीं
वाऽतिपाद्यं संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वा-
नरस्संवत्सरमेव प्रीणात्यथो संव-
त्सरमेवास्मा उप दधाति सुवर्गस्य
लोकस्य समष्ट्यै ॥ २६ ॥ अथो

गाय । हि । लोकायं । दृशपूर्णमासाविति दृश-
पूर्णमासौ । इज्येते इति । वैश्वानरम् । द्वादशक-
पालमिति द्वादश-कपालम् । निरिति । वेपेत् ।
अमावास्यामित्यमा-वास्याम् । वा । पौर्णमासी-
मिति पौर्ण-मासीम् । वा । अतिपाद्येत्यति-पाद्यं ।
संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै । अग्निः । वैश्वानरः ।
संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । एव । प्रीणाति । अ-
थो-इति । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् । एव । अ-
स्मै । उपेति । दधाति । सुवर्गस्येति सुवः-गस्यं ।
लोकस्य । समष्ट्या इति सं-अष्ट्यै ॥ २६ ॥
अथो इति । देवताः । एव । अन्वारभ्येत्यनु-आर-

का नामावयवयोरतिपत्तिरिति अथो अपि च देवता एवान्वारभ्य
स्वर्गं गच्छति, तत्कुतोस्य स्वर्गादपच्छित्तिरिति ॥

देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमै-
ति वीरहा वा एष देवानां योऽग्नि-
मुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा-
ऋतायवः पुरान्नमक्षन्नाग्नेयमष्टाक-
पालं निर्वपेद्वैश्वानरं द्वादशकपाल-
मग्निमुद्वासयिष्यन् यदष्टाकपालो
भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोग्नि-

भ्यं । सुवर्गमिति सुवः-गम् । लोकम् । एति ।
वीरहेति वीर-हा । वै । एषः । देवानाम् । यः ।
अग्निम् । उद्वासयत इत्युत्-वासयते । न । वै ।
एतस्य । ब्राह्मणाः । ऋतायव इत्युत्-यवः ।
पुरा । अन्नम् । अक्षन् । आग्नेयम् । अष्टाकपाल-
मित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । वैश्वान-
रम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-कपालम् । अ-
ग्निम् । उद्वासयिष्यन्नित्युत्-वासयिष्यन् । यत् ।
अष्टाकपाल इत्यष्टा-कपालः । भवति । अष्टाक्ष-
रित्यष्टा-अक्षरा । गायत्री । गायत्रः । अग्निः ।

वीरहेत्यादि ॥ 'उद्वास्य पुनरा दधीत'* इत्यत्रेदमुच्यते । ऋता-

र्यावानेवाग्निस्तस्मां आतिथ्यं करो-
 त्यथो यथा जनं यतेऽवसं करोति
 तादृक् ॥ २७ ॥ एव तद्द्वादशक-
 पालो वैश्वानरो भवति द्वादश मा-
 सांस्संवत्सरस्संवत्सरः खलु वा
 अग्नेर्योनिस्स्वामेवैनं योनिं गमय-

यावान् । एव । अग्निः । तस्मै । आतिथ्यम् । करोति ।
 अथो इति । यथा । जनम् । यते । अवसम् । करोति ।
 तादृक् ॥ २७ ॥ एव । तत् । द्वादशकपाल इति
 द्वादश-कपालः । वैश्वानरः । भवति । द्वादश ।
 मासाः । संवत्सर इति सं-वत्सरः । संवत्सर इति
 सं-वत्सरः । खलु । वै । अग्नेः । योनिः । स्वाम् ।
 एव । एनम् । योनिम् । गमयति । आद्यम् ।

यवः ऋतं सत्यं यज्ञं वा आत्मन इच्छन्तः । अस्यान्नं नाक्षन्
 नादन् । ' लुङ्नोर्विस्तृ', ' मन्त्रे घसद्वर' इति च्लेर्लुक्, भाषा-
 निवृत्त्यर्थत्वान्मन्त्रग्रहणस्य ; ' वसिभसोर्हलि च ' इत्युपधालोपः,
 ' शासिवसिघसीनां च ' इति षत्वम् । अग्निमुद्वासयिष्यन्नित्यादि ।
 उद्वासनारम्भे अष्टाकपालनिर्वपणेन अष्टत्वान्वयाद्वायत्रत्वाच्च अग्निर्यावान्
 कश्चिदग्निर्नाम, तस्य सर्वस्य यत्र क्वापि गतस्यातिथ्यं करोति ।
 तस्माद्दुद्वासनेनाग्नेरुत्क्षेप इति । अथो अपि च यथाजनं जनप-

त्याद्यमस्यान्नं भवति वैश्वानरं द्वा-
दशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तक-
पालं ग्रामकाम आहवनीये वैश्वान-
रमधि श्रयति गार्हपत्ये मारुतं पा-
पवस्यस्य विधृत्यै द्वादशकपालो
वैश्वानरो भवति द्वादश मासास्सं-

अस्य । अन्नम् । भवति । ^६वैश्वानरम् । द्वादश-
कपालमिति द्वादश-कपालम् । निरिति । वपेत् ।
मारुतम् । सप्तकपालमिति सप्त-कपालम् । ग्रा-
मकाम इति ग्राम-कामः । आहवनीय इत्या-
हवनीये । वैश्वानरम् । अधीति । श्रयति । गा-
र्हपत्य इति गार्ह-पत्ये । मारुतम् । पापवस्य-
सस्येति पाप-वस्यसस्य । विधृत्या इति वि-धृ-
त्यै । द्वादशकपाल इति द्वादश-कपालः । वैश्वा-
नरः । भवति । द्वादश । मासाः । संवत्सर इति

दादिकं जनमेव वाभीष्टं यते गच्छते । अवसं पाथेयादि करोति ।
तादृशमेतदुद्वासनारम्भे अष्टाकपालनिर्वपणम् । अथ द्वादशकपाल-
निर्वपणेन द्वादशत्वान्वयात् द्वादशमासात्मकसंवत्सरयोनेः स्वायामेव
योनौ प्रतिष्ठापनं कृतं भवति । ततश्च न कश्चिदुद्वासने दोष इति ॥

^६आहवनीय इति ॥ उपसादनं च वैश्वानरस्यापरेणाहवनीयं

वत्सरस्संवत्सरेणैवास्मै सजाताश्च-
 च्यावयति मारुतो भवति ॥ २८ ॥
 मरुतो वै देवानां विशो देवविशेनै-
 वास्मै मनुष्यविशामव रुन्धे सप्त-
 कपालो भवति सप्तगणा वै मरुतो-

सं-वत्सरः । संवत्सरेणेति सं-वत्सरेण । एव ।
 अस्मै । सजातानिति स-जातान् । च्यावयति ।
 मारुतः । भवति ॥ २८ ॥ मरुतः । वै । देवा-
 नाम् । विशः । देवविशेनेति देव-विशेन । एव ।
 अस्मै । मनुष्यविशामिति मनुष्य-विशाम् । अ-
 वेति । रुन्धे । सप्तकपाल इति सप्त-कपालः । भ-
 वति । सप्तगणा इति सप्त-गणाः । वै । मरुतः ।

एवमपरेण गार्हपत्यं सामर्थ्यात्क्षत्रियस्यैवम् । क्षत्रियवृत्तीनामपीच्छन्ति
 द्रोणादेरिव । पापवस्यसस्येति । वसीयः पापं पापवस्यसम् । राजद-
 न्तादित्वात्परनिपातः, ईयस ईकारस्य छान्दसो लोपः, 'अनसन्ता-
 न्नपुंसकाच्छन्दसि' इत्यच्समामान्तः । विभृत्ये विश्लेषाय । च्याव-
 यति प्रह्वीभूतान् करोति । देवविशेनेति । 'अच्' इति योगविभा-
 गादच्समामान्तः । गणश इति । 'बहुगण' इति सङ्ख्यात्वात्,
 'सङ्ख्यैकवचनाच्च' इति शम् । अनूच्यमान इति । सामिधेनी-
 समूहेनूच्यमाने मारुतस्यासादनकाले प्रत्यञ्चं वैश्वानरमासादयति ।

गणश एवास्मै सजातानव रुन्धेऽनु-
च्यमान आ सादयति विशमेवा-
स्मा अनुवर्त्मानं करोति ॥ २९ ॥
आदित्यं चरुं निर्वपेत्सङ्ग्राममुपप्र-

गणश इति गण-शः । एव । अस्मै । सजाता-
निति स-जातान् । अवेति । रुन्धे । अनुच्यमान
इत्यनु-उच्यमाने । एति । सादयति । विशम् ।
एव । अस्मै । अनुवर्त्मानमित्यनु-वर्त्मानम् । क-
रोति ॥ २९ ॥

प्रजाकामस्संवत्सरः पुनात्येवैनं पूतस्समष्ट्यै
तादृङ्कारुतो भवत्येकान्न त्रिंशच्च ॥ ५ ॥

¹आदित्यम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । सङ्ग-
ममिति सं-ग्रामम् । उपप्रयास्यन्नित्युप-प्रयास्य-

अनुवर्त्मानमिति । या वर्त्मन्यागत्यानुवर्त्मा[वर्त]नं करोति सानुवर्त्मा ।
देवविशां सम्बन्धिनो मारुतस्यासादने पाश्चात्यतया मनुष्यविशोष्यनु-
वर्त्मानो भवन्तीति ॥

इति द्वितीये द्वितीये पञ्चमोनुवाकः.

¹आदित्यं चरुमित्यादि ॥ गतम् । संग्रामजयेनास्यां प्रतितिष्ठति ॥

यास्यन्नियं वा अदिति॑रस्यामेव पू-
र्वे॑ प्रति॑ तिष्ठन्ति वैश्वान॑रं द्वादश-
कपालं॑ निर्वपेदायतनं॑ गत्वा संव-
त्सरो वा अग्निर्वैश्वान॑रस्संवत्सरः
खलु॑ वै देवाना॑मायतनमेतस्माद्वा
आयत॑नाद्देवा असुरानजयन्॑ यद्वै-
श्वान॑रं द्वादशकपालं॑ निर्वपति॑ दे-

न् । इयम् । वै । अदितिः । अस्याम् । एव । पू-
र्वे । प्रतीति । तिष्ठन्ति । वैश्वानरम् । द्वादशक-
पालमिति द्वादश—कपालम् । निरिति । वपेत् ।
आयतनमित्या—यतनम् । गत्वा । संवत्सर इति
सं—वत्सरः । वै । अग्निः । वैश्वानरः । संवत्सर
इति सं—वत्सरः । खलु । वै । देवानाम् । आय-
तनमित्या—यतनम् । एतस्मात् । वै । आयतना-
दित्या—यतनात् । देवाः । असुरान् । अजयन् । यत् ।
वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश—कपालम् ।
निर्वपतीति निः—वपति । देवानाम् । एव । आयत-

^२आयतनमिति ॥ संग्रामायतनं गत्वा संग्रामजयार्थं तत्र यजेत ।
यद्वा—आ समन्ताद्यतनमायतनं सन्नाहगतं प्राप्य वैश्वानरं निर्वपेत् ।

वानामेवायतने यतते जयति तम्
सङ्ग्राममेतस्मिन्वा एतौ मृजाते ॥
३० ॥ यो विद्विषाणयोरन्नमत्ति वै-
श्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेद्विद्वि-

न इत्यां-यतने । यतते । जयति । तम् । सङ्ग्राम-
मिति सं-ग्रामम् । ^३एतस्मिन् । वै । एतौ । मृजा-
ते इति ॥३०॥ यः । विद्विषाणयोरिति वि-द्विषा-
णयोः । अन्नम् । अत्ति । ^४वैश्वानरम् । द्वादशक-
पालमिति द्वादश-कपालम् । निरिति । वपेत् ।

देवानामेव सन्नाहे वर्तते इति सङ्ग्रामम् [...मं जयति] । केचिदाहुः
व्यायामस्थानमायतनमिति ॥

^३एतस्मिन्वा इत्यादि ॥ मृजाते पापमात्मयिं शोधयतः । विविधं
परस्परं विद्विषन्तौ आभिचारादिघोरानर्थप्रवृत्तौ विद्विषाणौ, तयोरि-
तरस्यान्नं योत्ति तस्मिन्नात्मीयं पापं विद्विषाणौ मृजाते । उभयो-
रन्यतरमिति केचित् । संवत्सरस्वदितमिति । संवत्सरेण निर्दोषि-
कृतमन्नमिति । तस्मान्नास्मिन् पापं मृजाते । 'तृतीया कर्मणि'
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मृजेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

^४संवत्सराय वा इत्यादि ॥ यौ सममाते एकस्मिन् कार्ये
शपथं कुर्वते अस्मिन्विषये अन्योन्यमावाभ्यां न द्रोघव्यमिति ।
एतौ खलु संवत्सराय सममाते संवत्सरार्थं संवत्सरमेव साक्षिणं
कृत्वा । यद्वा—संवत्सरसमाप्तेः प्रागनभिद्रोहाय सममाते । तस्मात्

षाणयोरन्नं जग्ध्वा संवत्सरो वा अ-
ग्निर्वैश्वानरस्संवत्सरस्वदितमेवात्ति
नास्मिन्मृजाते संवत्सराय वा एतौ
सममाते यौ सममाते तयोर्यः पू-

विद्विषाणयोरिति वि-द्विषाणयोः । अन्नम् । ज-
ग्ध्वा । संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै । अग्निः ।
वैश्वानरः । संवत्सरस्वदितमिति संवत्सर-स्वदि-
तम् । एव । अत्ति । न । अस्मिन् । मृजाते इति ।
संवत्सरायेति सं-वत्सराय । वै । एतौ । समिति ।
अमाते इति । यौ । सममाते इति सं-अमाते ।
तयोः । यः । पूर्वः । अभिद्रुह्यतीत्यभि-द्रुह्यति ।

तयोर्मध्ये यः पूर्वोभिद्रुह्यति प्रथमं संवत्सरादर्वाक् समयं भिनत्ति तं
वरुणो गृह्णाति, तस्मात्सममानयोः पूर्वोभिद्रुह्यः वैश्वानरं द्वादशकपालं
निर्वपेत् इति । ततो यागबलेन संवत्सरमेवाप्त्वा आप्तं कृत्वा समाप्य
वा परस्तादेवाभिद्रुह्यति । अन्येनाभिद्रुग्धे पश्चादेव वा संवत्सर-
स्याभिद्रोहः कृतो भवति । निर्वरुणं वरुणग्रहणरहितं, तदेवाह—
नैनं वरुणो गृह्णातीति । अमतिरत्र सत्यापने वर्तते । यथा—
'सोब्रवीद्वतममीष्व'* इति । अमगत्यादिषु, 'बहुलं छन्दसि'
इति शपो लुक् ॥

वोभिद्रुह्यति तं वरुणो गृह्णाति वै-
 श्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्सम-
 मानयोः पूर्वोभिद्रुह्य संवत्सरो वा
 अग्निर्वैश्वानरस्संवत्सरमेवाप्त्वा नि-
 र्वरुणम् ॥३१॥ परस्ताद्भिद्रुह्यति
 नैनं वरुणो गृह्णात्याव्यं वा एष प्र-
 ति गृह्णाति योऽविं प्रतिगृह्णाति वैश्वा-

तम् । वरुणः । गृह्णाति । ⁵ वैश्वानरम् । द्वादशक-
 पालमिति द्वादश-कपालम् । निरिति । वपेत् ।
 सममानयोरिति सं-अमानयोः । पूर्वः । अभिद्रुह्ये-
 त्यभि-द्रुह्य । संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै । अ-
 ग्निः । वैश्वानरः । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् ।
 एव । आप्त्वा । निर्वरुणमिति निः-वरुणम् ॥३१॥
 परस्तात् । अभीति । द्रुह्यति । न । एनम् । वरु-
 णः । गृह्णाति । आव्यम् । वै । एषः । प्रतीति ।
 गृह्णाति । यः । अविम् । प्रतिगृह्णातीति प्रति-गृ-
 ह्णाति । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-

⁵आव्यमिति ॥ अवत्यस्मादिति आव्यं पापं रोगविशेषो वा ।
 अवतेः 'ऋहलोर्ण्यत्' । शोफरोगं केचिदाहुः । तदेव खल्वयं

न॒रं द्वा॒दश॑क॒पालं॑ निर्व॑पेद॒विं प्रति॑गृ-
ह्य॑ संवत्स॒रो वा अ॒ग्निर्वै॑श्वान॒रस्सं॑व-
त्स॒रस्व॑दितामे॒व प्रति॑ गृह्णाति॒ नाव्यं॑
प्रति॑ गृह्णात्यात्म॒नो वा ए॒ष मात्रा॑-
माप्नोति॒ य उ॑भ॒याद॑त्प्रतिगृह्णात्यश्वं
वा पु॒रुषं॑ वा वैश्वान॒रं द्वा॒दश॑कपा-

क॒पाल॑म् । निरि॑ति । व॒पेत् । अ॒विम् । प्र॒तिगृ॑ह्ये-
ति॑ प्रति-गृह्य । सं॒वत्स॒र इति॑ सं-वत्स॒रः । वै ।
अ॒ग्निः । वै॒श्वान॒रः । सं॒वत्स॒रस्व॑दितामि॒ति संवत्स॒-
र-स्व॑दिताम् । ए॒व । प्रती॑ति । गृह्णाति । न ।
आ॒व्यम् । प्रती॑ति । गृह्णाति । आ॒त्मनः॑ । वै । ए॒षः ।
मात्रा॑म् । आ॒प्नोति॑ । यः । उ॒भया॑दत् । प्र॒तिगृ॑ह्णा-
तीति॑ प्रति-गृह्णाति । अश्वं॑ । वा । पु॒रुष॑म् । वा ।
६वै॒श्वान॒रम् । द्वा॒दश॑क॒पाल॑मि॒ति द्वा॒दश-क॒पाल॑म् ।

प्रतिगृह्णाति योविं प्रतिगृह्णाति । संवत्सरस्वदितामिति । संवत्सरेण
निर्दोषीकृतामेवाविं प्रतिगृह्णाति । ततो नाव्यं प्रतिगृह्णातीति ॥

६आत्मन इत्यादि ॥ अश्वादिकमुभयादत् उभयोर्भागयोर्दन्तवत् ।
प्रतिगृह्णन् आत्मन एष मात्रां प्रतिगृह्णाति । मीयतेनयेति मात्रा ।
तस्या हि प्रतिग्रहे प्रतिग्राह्यत्वे क्षिप्तः स्यादात्मा । यद्वा—
आत्मनो मात्राल्पता आयुस्समाप्तिः, तां प्रतिगृह्णाति म्रियते इत्यर्थः ।

लं निर्वपेदुभयादत् ॥ ३२ ॥ प्रति-
गृह्यं संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरस्सं-
वत्सरस्वदितमेव प्रति गृह्णाति ना-
त्मनो मात्रांमाप्नोति वैश्वानरं द्वा-
दशकपालं निर्वपेत्सनिमेष्यन्त्संव-
त्सरो वा अग्निर्वैश्वानरो यदा खलु-

निरिति । वपेत् । उभयादत् ॥ ३२ ॥ प्रतिगृह्ये-
ति प्रति-गृह्यं । संवत्सर इति सं-वत्सरः । वै ।
अग्निः । वैश्वानरः । संवत्सरस्वदितमिति संवत्सर-
स्वदितम् । एव । प्रतीति । गृह्णाति । न । आत्म-
नः । मात्राम् । आप्नोति । वैश्वानरम् । द्वादश-
कपालमिति द्वादश-कपालम् । निरिति । वपेत् ।
सनिम् । एष्यन् । संवत्सर इति सं-वत्सरः ।
वै । अग्निः । वैश्वानरः । यदा । खलु । वै । संव-

यद्वा—आत्मनो मात्रामेकदेशं प्रतिगृह्णाति एकदेशस्य प्रतिग्राह्यत्वेन
क्षेपः । 'छन्दसि च' इति दन्तस्य दत्तभावः, वस्तुत्वेन विवक्षि-
तत्वान्नपुंसकत्वम्, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् ॥

सनिमेष्यान्निति ॥ याच्ञालब्धं धनं सनिः, तदर्थमेष्यन् वैश्वानरं
निर्वपेदिति । यदेत्यादि । संवत्सरं जनतायां जनसमूहे दातृपार्श्वे

वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स
धनार्घो भवति यद्वैश्वानरं द्वादशक-
पालं निर्वपति संवत्सरसातामेव
सनिमभि प्र च्यवते दानकामा अ-
स्मै प्रजा भवन्ति यो वै संवत्स-

त्सरमिति सं-वत्सरम् । जनतायाम् । चरति ।
अर्थ । सः । धनार्घ इति धन-अर्घः । भवति ।
यत् । वैश्वानरम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-
कपालम् । निर्वपतीति निः-वपति । संवत्सरसा-
तामिति संवत्सर-साताम् । एव । सनिम् । अ-
भि । प्रेति । च्यवते । दानकामा इति दान-कामाः ।
अस्मै । प्रजा इति प्र-जाः । भवन्ति । ^४यः ।
वै । संवत्सरमिति सं-वत्सरम् ॥ ३३ ॥ प्रयुज्ये-

चरन् धनार्घो भवति धनेन पूजितो महाधनो भवति । अर्घ
पूजायाम्, कर्मणि घञ्, थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संवत्सर-
सातां संवत्सरेण दत्तां* सनिमभिप्रच्यवते प्रगच्छति प्राप्तं चेष्टते ।
ततश्च सर्वाः प्रजाः अस्मै दानकामा भवन्ति ॥

^४यो वा इत्यादि ॥ सन्यर्थं संवत्सरयागेन प्रयुज्य न विमुञ्चति

रम् ॥ ३३ ॥ प्रयुज्य न विमुञ्चत्य-
प्रतिष्ठानो वै स भवत्येतमेव वैश्वा-
नरं पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव प्रयुक्ते
तं भागधेयेन वि मुञ्चति प्रतिष्ठित्यै
यया रज्ज्वोत्तमां गामाजेत्तां भ्रातृ-

ति प्र-युज्य । न । विमुञ्चतीति वि-मुञ्चति । अप्रति-
ष्ठान इत्यप्रति-स्थानः । वै । सः । भवति । एत-
म् । एव । वैश्वानरम् । पुनः । आगत्येत्या-गत्य ।
निरिति । वपेत् । यम् । एव । प्रयुक्ते इति प्र-
युक्ते । तम् । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । वीति ।
मुञ्चति । प्रतिष्ठित्या इति प्रति-स्थित्यै । यया ।
रज्जा । उत्तमामित्युत्-तमाम् । गाम् । आजेदि-
त्या-अजेत् । ताम् । भ्रातृव्याय । प्रेति । हिणु-

अप्रतिष्ठानो भवति प्रतिष्ठानशक्तिरहितस्स्यात् । सनिं लब्ध्वा आगत्यैनं
वैश्वानरं पुनर्निर्वपेत् । अत्र कपालोपदेशाभावान्न कर्मभेदः;
अधिकारभेद एवायम् । संवत्सरं प्रयुक्ते, तं भागधेयेन विमुञ्चति
तच्चास्य प्रतिष्ठित्यै भवति । तत्रागमनकाले यया रज्जा
उत्तमां गां सर्वासां काल्यमानानां गवां पृष्ठतो गच्छन्तीं सनि-
लब्धामाजेद्दमयेत्, तां भ्रातृव्याय प्रहिणुयात् भ्रातृव्यमध्यमगोष्ठे

व्याय प्र हिणुयान्निर्ऋतिमेवास्मै
प्र हिणोति ॥ ३४ ॥

ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा
वै पशव इन्द्रमेव स्वेन भागधेये-
नोप धावति स एवास्मै पशून्प्र

यात् । निर्ऋतिमिति निः-ऋतिम् । एव । अ-
स्मै । प्रेति । हिणोति ॥ ३४ ॥

मृजाते निर्वरुणं वपेदुभयादद्यो वै
संवत्सरं षट्त्रिंशच्च ॥ ६ ॥

¹ऐन्द्रम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । पशुकाम
इति पशु-कामः । ऐन्द्राः । वै । पशवः । इन्द्रम् ।
एव । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति ।
धावति । सः । एव । अस्मै । पशून् । प्रेति । य-

[व्यगोष्ठमध्ये] न्यस्यति [स्येत्] भ्रातृव्यगवीं वाभिदध्यात् [वा
बध्नीयात्] निर्ऋतिं लक्ष्मीमेव भ्रातृव्याय प्रहिणोति प्रेरयति ॥

इति द्वितीये द्वितीये षष्ठोऽनुवाकः.

¹ऐन्द्रं चरुमित्यादि ॥ गतम् । पशुमानिति । 'ह्रस्वनुङ्ग्यां
मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । स्वादेवेति । यस्मादेव कार-
णादिन्द्रात्पशून्प्रजनयति ॥

यच्छति पशुमानेव भवति चरुर्म-
वति स्वादेवास्मै योनेः पशून्प्र ज-
नयतीन्द्रायैन्द्रियावन्ते पुरोडाशमे-
कादशकपालं निर्वपेत्पशुकाम इ-
न्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्तः
स्वेन भागधेयेनोप धावति सः ॥ ३५
एवास्मा इन्द्रियं पशून्प्र यच्छति प-
शुमानेव भवतीन्द्राय घर्मवन्ते पु-

च्छति । पशुमानिति पशु-मान् । एव । भवति ।
चरुः । भवति । स्वात् । एव । अस्मै । योनेः ।
पशून् । प्रेति । जनयति । ^२इन्द्राय । इन्द्रियावन्त
इतीन्द्रिय-वन्ते । पुरोडाशम् । एकादशकपालमि-
त्येकादश-कपालम् । निरिति । वषेत् । पशुकाम
इति पशु-कामः । इन्द्रियम् । वै । पशवः । इन्द्रम् ।
एव । इन्द्रियावन्तमितीन्द्रिय-वन्तम् । स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः ।
॥ ३५ ॥ एव । अस्मै । इन्द्रियम् । पशून् । प्रेति ।
यच्छति । पशुमानिति पशु-मान् । एव । भवति ।
^३इन्द्राय । घर्मवन्त इति घर्म-वन्ते । पुरोडाशम् ।

^२इन्द्रियावन्त इति ॥ 'मन्त्रे सोमाश्व' इति दीर्घत्वम् ॥

^३घर्मः प्रतापः ॥

रोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मव-
 र्चसकामो ब्रह्मवर्चसं वै घर्म इन्द्र-
 मेव घर्मवन्तुः स्वेन भागधेयेनोप-
 धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधा-
 ति ब्रह्मवर्चस्यैव भवतीन्द्रायार्कव-
 ते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद-
 न्नकामोर्को वै देवानामन्नमिन्द्रमेवा-

एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति ।
 वपेत् । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्चस-कामः ।
 ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । वै । घर्मः । इन्द्र-
 म् । एव । घर्मवन्तमिति घर्म-वन्तम् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति ।
 सः । एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-व-
 र्चसम् । दधाति । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-वर्चसी ।
 एव । भवति । इन्द्राय । अर्कवत् इत्यर्क-वत्ते ।
 पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपाल-
 म् । निरिति । वपेत् । अन्नकाम इत्यन्न-कामः ।
 अर्कः । वै । देवानाम् । अन्नम् । इन्द्रम् । एव ।

‘अर्कोन्नं ; अर्चनीयत्वात् । अर्चतेः कर्मणि घञ्, कृत्वम् ।
 अर्कं स्तुतौ, इत्यस्मात्[द्वा] ॥

र्कवन्तु॑ स्वेन॑ भाग॒धेये॑न ॥ ३६ ॥
 उप॑ धावति॒ स ए॒वास्मा॒ अन्नं॑ प्र
 यच्छत्यन्नाद॑ ए॒व भ॑वतीन्द्राय॒ घर्म-
 व॑ते पुरोडाशमेकादशकपालं॒ निर्व-
 पेदिन्द्रायेन्द्रियाव॑त॒ इन्द्रायार्क॑व॒ते
 भूतिकामो॑ यदिन्द्राय॒ घर्म॑व॒ते निर्व-
 प॑ति॒ शिरं॑ ए॒वास्य॒ तेन॑ करोति॒ य-

अ॒र्क॒व॒न्त॒मि॒त्य॒र्क-॒व॒न्त॒म् । स्वे॒न॑ । भा॒ग॒धे॒ये॒ने॒ति
 भा॒ग-॒धे॒ये॒न ॥ ३६ ॥ उ॒पे॒ति॑ । धा॒व॒ति॑ । सः ।
 ए॒व । अ॒स्मै॑ । अ॒न्नं॑ । प्रे॒ति॑ । य॒च्छ॒ति॑ । अ॒न्ना॒द
 इ॒त्य॒न्न-॒अ॒दः॑ । ए॒व । भ॒व॒ति॑ । ^५इन्द्राय॑ । घ॒र्म॒व॒त॒
 इ॒ति॑ घ॒र्म-॒व॒ते॑ । पु॒रो॒डा॒शं॑ । ए॒का॒द॒श॒क॒पा॒ल॒मि-
 त्ये॒का॒द॒श-॒क॒पा॒ल॒म् । नि॒रि॒ति॑ । व॒पे॒त् । इन्द्राय॑ ।
 इन्द्रि॒या॒व॑त॒ इतीन्द्रि॒य-॒व॒ते॑ । इन्द्राय॑ । अ॒र्क॒व॑त॒
 इ॒त्य॒र्क-॒व॒ते॑ । भू॒ति॒का॒म् इ॒ति॑ भू॒ति-॒का॒मः॑ । यत् ।
 इन्द्राय॑ । घ॒र्म॒व॑त॒ इ॒ति॑ घ॒र्म-॒व॒ते॑ । निर्व॒प॒ती॒ति॑
 निः-॒व॒प॑ति । शि॒रः॑ । ए॒व । अ॒स्य॑ । ते॒न॑ । क॒रो-
 ति॑ । यत् । इन्द्राय॑ । इन्द्रि॒या॒व॑त॒ इतीन्द्रि॒य-॒व॒ते॑ ।

^५त्रिहविष्का भूतिकामेष्टिः । शिर इति । शिरस्थानीयत्वात् घर्म-

दिन्द्रायेन्द्रियावत आत्मानमेवास्य
 तेन करोति यदिन्द्रायाकर्षते भूत
 एवान्नाद्ये प्रति तिष्ठति भवत्येवे-
 न्द्राय ॥ ३७ ॥ अ५होमुचे पुरो-
 डाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पा-
 प्मनां गृहीतस्यात्पाप्मा वा अ५-

आत्मानम् । एव । अस्य । तेन । करोति । यत् ।
 इन्द्राय । अर्कवत् इत्यर्क-वते । भूतः । एव । अ-
 न्नाद्य इत्यन्न-अद्ये । प्रतीति । तिष्ठति । भवति ।
 एव । इन्द्राय ॥ ३७ ॥ अ५होमुच इत्यहः-
 मुचे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश-
 कपालम् । निरिति । वपेत् । यः । पाप्मनां ।
 गृहीतः । स्यात् । पाप्मा । वै । अ५हः । इन्द्रम् ।

स्य, 'घर्मशिरः'* इति च दर्शनात् । उच्छ्रितशिरस्को भवतीत्य-
 र्थः । आत्मानमिति । आत्मवत्तां बलवत्तामस्य करोति । भूत
 इति भूतिं गत्वा अन्नाद्ये प्रतिष्ठितो भवति । भवत्येवेति । एवं
 भूष्णुतां प्रतापान्तिशयं प्राप्नोतु [मोति] ॥

०अहोमुचे अहसां पापानां मोचयित्रे ॥

ह इन्द्रमेवा॑होमुच॑स्वेन॑ भाग-
 धेयेनोप॑ धावति॑ स ए॒वैनं॑ पाप्म-
 नो॑हंसो॑ मुञ्चतीन्द्राय॑ वैमृधाय॑
 पुरोडाशमेकादशकपालं॑ निर्व॑पेद्यं
 मृधोभि॑ प्र॒वेपैर॑न्नाष्ट्राणि॑ वाभि॑ सं-
 मीयुरिन्द्रमेव॑ वैमृध॑स्वेन॑ भाग-
 धेयेनोप॑ धावति॑ स ए॒वास्मान्मृधः॑

ए॒व । अ॒होमुच॑मित्य॑हः—मुच॑म् । स्वेन॑ । भा-
 ग॒धेयेनेति॑ भाग—धेयेन॑ । उपेति॑ । धा॒वति॑ । सः ।
 ए॒व । ए॒नम् । पा॒प्मनः॑ । अ॒हंसः॑ । मु॒ञ्चति॑ ।
 इन्द्राय॑ । वैमृ॒धाय॑ । पुरो॒डाश॑म् । एका॑दशकपा-
 ल॒मित्येका॑दश—क॒पाल॑म् । निरि॑ति । व॒पेत् । य-
 म् । मृधः॑ । अ॒भीति॑ । प्र॒वेपैर॑न्नि॒ति प्र—वेपैर॑न् ।
 रा॒ष्ट्राणि॑ । वा । अ॒भीति॑ । स॒मीयु॑रिति॑ सं—ई॒युः ।
 इन्द्र॑म् । ए॒व । वैमृ॒धम् । स्वेन॑ । भा॒ग॒धेयेनेति॑
 भाग—धेयेन॑ । उपेति॑ । धा॒वति॑ । सः । ए॒व । अ॒स्मा-

वैमृधायेति ॥ विविधानां संग्रामाणां जनयितृत्वेन सम्बन्धी
 वैमृधः । यमिति । यं संग्रामाभिमुख्येन प्रकर्षेण वेपेरन् परान्
 कम्पयेयुः । राष्ट्राणि नानादेशवासिनो वा जना यमभिसमीयुः
 आभिमुख्येन संहत्योपद्रवन्ति, यं योद्धारो भूत्वा शत्रवोभिप्रवेपेरन्
 यं बद्ध्वा नेतुं सर्वजनपदवासिनोभिसमीयुः परिगच्छेयुः ॥

॥ ३८ ॥ अपं हन्तीन्द्राय त्रात्रे
पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्बुद्धो
वा परियत्तो वेन्द्रमेव त्रातारुं स्वे-
न भागधेयेनोपं धावति स एवैनं
त्रायत इन्द्रायार्काश्वमेधवते पुरोडा-
शमेकादशकपालं निर्वपेद्यं महाय-

त् । मृधः ॥ ३८ ॥ अपेति । हन्ति । ^८इन्द्राय ।
त्रात्रे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश-
कपालम् । निरिति । वपेत् । बुद्धः । वा । परिय-
त्त इति परि-यत्तः । वा । इन्द्रम् । एव । त्राता-
रम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति ।
धावति । सः । एव । एनम् । त्रायते । ^९इन्द्राय ।
अर्काश्वमेधवत् इत्यर्काश्वमेध-वते । पुरोडाशम् ।
एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति ।
वपेत् । यम् । महायज्ञ इति महा-यज्ञः । न ।

^८बुद्धः निगच्छितः परियत्तः परितो निरुद्धः ॥

^९अर्काश्वमेधौ महाक्रतू । तद्वते ताभ्यामाराधनीयाय । महा-
यज्ञः सोमयागः । उक्तं चाचार्येण—‘ते देवा एतं महायज्ञ-
मपश्यन्’* इत्यत्र । अन्त्ये तनू इति । उत्तमे विकृती । अन्तत

ज्ञो नोपनमेदृते वै महायज्ञस्यान्त्ये
 तनू यदर्काश्वमेधाविन्द्रमेवाकर्काश्वमे-
 धवन्तुः स्वेन भागधेयेनोप धावति
 स एवास्मा अन्ततो महायज्ञं च्या-
 वयत्युपैनं महायज्ञो नमति ॥३९॥

उपनमेदित्युप-नमेत् । एते इति । वै । महायज्ञ-
 स्येति महा-यज्ञस्य । अन्त्ये इति । तनू इति । य-
 त् । अर्काश्वमेधावित्यर्क-अश्वमेधौ । इन्द्रम् । एव ।
 अर्काश्वमेधवन्तमित्यर्काश्वमेध-वन्तम् । स्वेन ।
 भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति ।
 सः । एव । अस्मै । अन्ततः । महायज्ञमिति
 महा-यज्ञम् । च्यावयति । उपेति । एनम् । म-
 हायज्ञ इति महा-यज्ञः । नमति ॥ ३९ ॥

इन्द्रियावन्तुः स्वेन भागधेयेनोप धावति
 सौर्कवन्तुः स्वेन भागधेयेनैवेन्द्रायास्मान्मृधोस्मै
 सप्त च ॥ ७ ॥

इति । तस्य समीपे महायज्ञं आगमयति । स च महायज्ञः
 एनमुपनमति ॥

इति द्वितीये द्वितीये सप्तमोनुवाकः.

इन्द्रायान्वृजवे पुरोडाशमेकादशक-
पालं निर्वपेद्ग्रामकाम इन्द्रमेवान्वृ-
जुङ् स्वेन भागधेयेनोप^१ धावति स
एवास्मै सजाताननुकान्करोति ग्रा-
म्येव भवतीन्द्राण्यै चरुं निर्वपेद्य-

^१इन्द्राय । अन्वृजव इत्यनु-ऋजवे । पुरोडा-
शम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।
निरिति । वपेत् । ग्रामकाम इति ग्राम-कामः ।
इन्द्रम् । एव । अन्वृजुमित्यनु-ऋजुम् । स्वेन ।
भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः ।
एव । अस्मै । सजातानिति स-जातान् । अनु-
कानित्यनु-कान् । करोति । ग्रामी । एव । भव-
ति । ^२इन्द्राण्यै । चरुम् । निरिति । वपेत् । यस्य ।

^१इन्द्रायान्वृजव इत्यादि ॥ अनुक्रमेणार्जयति प्रापयति विधे-
यीकरोतीत्यन्वृजुः । ऋजु गतौ, औणादिक उपत्ययः, व्यत्यये-
नाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—अनुगता ऋजवो यस्मिन्नि-
त्यन्वृजुः, सर्वेष्यस्मिन् ऋजवो भवन्तीति । ग्रामकामः ग्रामं
वशीकर्तुकामः । अनुकानिति । इममेव कामयमानान् करोति ।
'अनुकाभिकाभीकः कमिता' इति निपात्यते ॥

^२इन्द्राणीन्द्रपत्नी । 'इन्द्रवरुण' इति ङीष्, आनुगागमश्च,

स्य॑ सेनाऽसंश्रिते॒व स्यादिन्द्राणी
 वै सेनायै॑ देवतेन्द्राणीमे॒व स्वेन॑ भा-
 ग॒धेये॒नोप॑ धावति॒ सैवास्य॑ सेनाऽ
 सऽश्र॑यति॒ बल्ब॑जानपि ॥ ४० ॥
 इ॒ध्मे सन्न॑ह्येद्वौर्यत्राधिष्क॒न्ना न्यमे॑-
 ह॒त्ततो॑ बल्ब॒जा उद॑तिष्ठ॒न्गवामि॑वैनं

सेना । असंश्रितेत्यसं-श्रिता । इव । स्यात् ।
 इन्द्राणी । वै । सेनायै । देवता । इन्द्राणीम् । एव ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति ।
 सा । एव । अस्य । सेनाम् । समिति । श्रयति ।
 बल्बजान् । अपीति ॥ ४० ॥ इध्मे । समिति ।
 नह्येत् । गौः । यत्र । अधिष्कन्नेत्यधि-स्कन्ना ।
 न्यमेहदिति नि-अमेहत् । ततः । बल्बजाः ।
 उदिति । अतिष्ठन् । गवाम् । एव । एनम् । न्या-

‘उदात्तयणः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । असंश्रिता अधृता स्वमा-
 र्गेऽनवस्थिता, अतीक्ष्णा वा, अनुज्ज्वला वा । बल्बजान् दीर्घतृणानि यैः
 कटः क्रियते तानपीध्मे सन्नह्य सह बद्धा सहैवेध्मेन अभ्याद-
 धाति सह वा प्रोक्षेत् । अधिष्कन्नेति । अधिकं स्कन्नं अधिक-
 पुरीषस्त्राविणी यत्र न्यमेहत् नितरां मेहति तत्र जायन्ते बल्ब-

न्यायमपिनीय गा वेदयतीन्द्राय
 मन्युमते मनस्वते पुरोडाशमेका-
 दशकपालं निर्वपेत्सङ्ग्रामे संयत्त
 इन्द्रियेण वै मन्युना मनसा सङ्ग-
 मं जयतीन्द्रमेव मन्युमन्तं मन-
 स्वन्तुः स्वेन भागधेयेनोप धावति

यमिति नि-आयम् । अपिनीयेत्यपि-नीयं । गाः ।
 वेदयति । ^३इन्द्राय । मन्युमत इति मन्यु-मते ।
 मनस्वते । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येका-
 दश-कपालम् । निरिति । वपेत् । सङ्ग्राम इति
 सं-ग्रामे । संयत्त इति सं-यत्ते । इन्द्रियेण ।
 वै । मन्युना । मनसा । सङ्ग्राममिति सं-ग्रामम् ।
 जयति । इन्द्रम् । एव । मन्युमन्तमिति मन्यु-
 मन्तम् । मनस्वन्तम् । स्वेन । भागधेयेनेति भा-
 ग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अस्मि-

जाः । गवामित्यादि । गवामग्रे एषां प्रवेशेन गाः वेदयति लम्भ-
 यति सेनास्वामिनम् ॥

^३इन्द्राय मन्युमते इति ॥ मनस्वान् उद्धत*मनस्कः । इन्द्रि-
 यादित्रयेण संग्रामजयः ॥

स ए॒वास्मिन्निन्द्रि॒यं म॒न्युं मनो॑
 द॒धाति॒ जय॑ति॒ तम् ॥ ४१ ॥ स॒-
 ङ्गाम॑मे॒तामे॒व निर्व॑पे॒द्यो ह॒तम॑ना-
 स्व॒यम्पा॑प इ॒व स्या॑दे॒तानि॒ हि वा
 ए॒तस्मा॑द॒र्पक्रान्ता॑न्यथै॒ष ह॒तम॑ना-
 स्व॒यम्पा॑प इन्द्र॑मे॒व म॒न्युम॑न्तं॒ म-
 न॑स्वन्त॒ः स्वेन॑ भा॒गधे॑ये॒नोप॑ धाव-

ञ् । इन्द्रि॒यम् । म॒न्युम् । मनः॑ । द॒धाति॑ । जय॑-
 ति । तम् ॥ ४१ ॥ स॒ङ्गाम॑मि॒ति सं-ग्रा॒मम् ।
 ए॒ताम् । ए॒व । निरि॑ति । व॒पेत् । यः । ह॒तम॑ना
 इति॑ ह॒त-म॑नाः । स्व॒यम्पा॑प इति॑ स्व॒यं-पा॑पः ।
 इ॒व । स्यात् । ए॒तानि॑ । हि । वै । ए॒तस्मात् ।
 अ॒र्पक्रान्ता॑नीत्य॒र्प-क्रान्ता॑नि । अर्थ॑ । ए॒षः । ह॒त-
 म॑ना इति॑ ह॒त-म॑नाः । स्व॒यम्पा॑प इति॑ स्व॒यं-
 पा॑पः । इन्द्र॑म् । ए॒व । म॒न्युम॑न्तमि॒ति म॒न्यु-म॑-
 न्तम् । मन॑स्वन्तम् । स्वेन॑ । भा॒गधे॑ये॒नेति॑ भा-
 ग-धे॑ये॒न । उपे॑ति । धा॒वति॑ । सः । ए॒व । अ-

ए॒तामित्यादि ॥ गतम् । ह॒तम॑नाः प्रतिबद्धप्रभानः स्वयम्पापः

ति॒ स ए॒वास्मिन्निन्द्रि॒यं म॒न्युं मनो॑
 दधा॒ति न ह॒तम॑नास्स्वय॒म्पापो भ॑-
 व॒तीन्द्रा॑य द॒ात्रे पु॒रोडा॑शमेकादश-
 क॒पालं॑ निर्व॒पेद्यः॑ का॒मये॑त् दान॒का-
 मा मे प्र॒जास्स्युः॑ ॥ ४२ ॥ इती-
 न्द्र॒मेव॑ दा॒तार॑ः स्वेन॑ भाग॒धेये॒नोप॑
 धाव॒ति स ए॒वास्मै॑ दान॒कामाः प्र॑-

स्मिन् । इन्द्रियम् । मन्युम् । मनः । दधाति । न ।
 हतमना इति हत-मनाः । स्वयम्पाप इति
 स्वयं-पापः । भवति । इन्द्राय । दात्रे । पुरोडा-
 शम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् ।
 निरिति । वपेत् । यः । कामयेत् । दानकामा
 इति दान-कामाः । मे । प्रजा इति प्र-जाः ।
 स्युः ॥ ४२ ॥ इति । इन्द्रम् । एव । दातारम् ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धाव-
 ति । सः । एव । अस्मै । दानकामा इति दान-

असत्यविचारेण* स्वरूपेण पापः । एतानीति इन्द्रियमन्युमनांसि
 अस्मादपक्रान्तानि । अथानन्तरमेष हतमनाः स्वयम्पापश्च भवति ॥

^६इन्द्राय दात्र इत्यादि ॥ गतम् ॥

*क, ख-असत्यविचारेण.

जाः करोति दानकामा अस्मै प्र-
जा भवन्तीन्द्राय प्रदात्रे पुरोडाश-
मेकादशकपालं निर्वपेद्यस्मै प्रत्त-
मिव सन्न प्रदीयेतेन्द्रमेव प्रदातारु-
स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवा-
स्मै प्र दापयतीन्द्राय सुत्राम्णे पु-

कामाः । प्रजा इति प्र-जाः । करोति । दान-
कामा इति दान-कामाः । अस्मै । प्रजा इति
प्र-जाः । भवन्ति । ⁶इन्द्राय । प्रदात्र इति प्र-
दात्रे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्येकादश-
कपालम् । निरिति । वपेत् । यस्मै । प्रत्तम् । इव ।
सत् । न । प्रदीयेतेति प्र-दीयेत् । इन्द्रम् । एव ।
प्रदातारमिति प्र-दातारम् । स्वेन । भागधेयेनेति
भाग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अ-
स्मै । प्रेति । दापयति । ⁷इन्द्राय । सुत्राम्ण इति
सु-त्राम्णे । पुरोडाशम् । एकादशकपालमित्ये-

⁶इन्द्राय प्रदात्र इत्यादि ॥ प्रकर्षेण दाता प्रदाता । प्रत्तमेव
सन्न प्रदीयेत [...त यस्मै] तस्य दात्राऽप्रत्तमदत्तं प्रदापयति ॥

⁷सुत्रामा सुष्ठु त्राता । 'आतो मनिन्' इति मनिन्प्रत्ययः ।
अपरुद्धः अपरोधनमैश्वर्यभङ्गः, राष्ट्रभ्रंशो वा ॥

रोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदपरु-
द्धो वा ॥ ४३ ॥ अपरुद्ध्यमानो
वेन्द्रमेव सुत्रामाण्डु स्वेन भाग-
धेयेनोप धावति स एवैनं त्रायतेऽन-
परुद्ध्यो भवतीन्द्रो वै सदृङ्देवताभि-
रासीत्स न व्यावृतमगच्छत्स प्रजा-
पतिमुपाधावत्तस्मा एतमेन्द्रमेका-

कादश-कपालम् । निरिति । वपेत् । अपरुद्ध इ-
त्यप-रुद्धः । वा ॥ ४३ ॥ अपरुद्ध्यमान इत्य-
प-रुद्ध्यमानः । वा । इन्द्रम् । एव । सुत्रामाणमि-
ति सु-त्रामाणम् । स्वेन । भागधेयेनेति भाग-
धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । एनम् ।
त्रायते । अनपरुद्ध्य इत्यनप-रुद्ध्यः । भवति ।
इन्द्रः । वै । सदृङ्ङिति स-दृङ् । देवताभिः । आ-
सीत् । सः । न । व्यावृतमिति वि-आवृतम् ।
अगच्छत् । सः । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् ।
उपेति । अधावत् । तस्मै । एतम् । ऐन्द्रम् । ए-

^४सदृङ् सदृशः । 'समानान्ययोश्च' इति किन्प्रत्ययः । अस्मै यज-
मानाय इदं मया दत्तमिति केचित् [केनचित्] व्यावृत् व्यावृत्तिः । सम्प-

दशकपालं निरवपत्तेनैवास्मिन्नि-
न्द्रियमदधाच्छकरी याज्यानुवाक्ये
अकरोद्वज्रो वै शकरी स एनं वज्रो
भूत्या ऐन्ध ॥ ४४ ॥ सोभवत्सो-
विभेद्भूतः प्र मा धक्ष्यतीति स प्र-

कादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति ।
अवपत् । तेन । एव । अस्मिन् । इन्द्रियम् । अ-
दधात् । शकरी इति । याज्यानुवाक्ये इति याज्या-
अनुवाक्ये । अकरोत् । वज्रः । वै । शकरी । सः ।
एनम् । वज्रः । भूत्यै । ऐन्ध ॥ ४४ ॥ सः । अभवत् ।
सः । अविभेत् । भूतः । प्रेति । मा । धक्ष्यति । इति ।
सः । प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । पुनः । उपे-

दादिलक्षणः क्विप् । शकरी शक्यौ याज्यानुवाक्ये द्वे अप्य-
करोत् । सप्तपदा शकरी । सा शक्यतिशयाद्वज्रतुल्या । स
च शक्यात्मा वज्र एनं भूत्यर्थं ऐन्ध दीतिमकरोत् । स चाभ-
वत् भूतिमगमयत् । अथ स इन्द्रोऽविभेत् भूतः भूतिं गतोपि
पुनरविभेत् अयं शकरो वज्रः प्रधक्ष्यति मामिति । स इत्यादि ।
गतम् । शक्या अधि शक्यामधि शकरीस्थाने पुरोनुवाक्यां
रेवतीं निरमिमीत प्रकृतवान् । यद्वा—शक्या अधि रेवतीं
निरमिमीत पृथक्त्वेन निर्मितवान् शिष्टं पादत्रयं त्यक्तवान् ।

जापतिं पुनरुपाधावत्स प्रजापति-
 शक्या अधि रेवतीं निरमिमीत्
 शान्त्या अप्रदाहाय योलङ् श्रियै
 सन्त्सहृङ्खसमानैस्स्यात्तस्मा एत-
 म्मैन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेदिन्द्रमे-
 व स्वेन भागधेयेनोप धावति स

ति । अधावत् । सः । प्रजापतिरिति प्रजा-
 पतिः । शक्याः । अधीति । रेवतीम् । निरिति ।
 अमिमीत् । शान्त्यै । अप्रदाहायेत्यप्र-दाहाय ।
 यः । अलम् । श्रियै । सन् । सहृङ्खिति स-हृङ् ।
 समानैः । स्यात् । तस्मै । एतम् । ऐन्द्रम् । ए-
 कादशकपालमित्येकादश-कपालम् । निरिति ।
 वपेत् । इन्द्रम् । एव । स्वेन । भागधेयेनेति भा-
 ग-धेयेन । उपेति । धावति । सः । एव । अ-

तादृशी शक्यस्तीतीदमेव प्रमाणम् । सा च रेवती शान्त्या अप्र-
 दाहायाभवत् । तत्र 'रेवतीर्नस्सधमादः'* इति पुरोनुवाक्या रेव-
 तीशब्दयोगाद्देवती । अत एव धनसम्बन्धात् शान्त्या अप्रदाहाय
 च भवति ॥

^१घोलमिति ॥ अधिकां श्रियं प्राप्तुं योग्योपि यस्समानैस्तुल्य-

ए॒वास्मिन्निन्द्रि॒यं द॑धाति रे॒वतीं पु॒-
रोऽनु॒वाक्या॑ भवति॒ शान्त्या॑ अप्रं-
दाहाय॒ शक॑री या॒ज्या वज्रो॑ वै श-
क॑री स ए॒नं वज्रो॑ भू॒त्या इन्धे॑ भ-
वत्ये॒व ॥ ४५ ॥

स्मिन् । इन्द्रियम् । दधाति । रेवतीं । पुरोनुवा-
क्येति पुरः-अनुवाक्या । भवति । शान्त्यै । अ-
प्रदाहायेत्यप्र-दाहाय । शकरी । याज्या । वज्रः ।
वै । शकरी । सः । एनम् । वज्रः । भूत्यै । इन्धे ।
भवति । एव ॥ ४५ ॥

अपि त२ स्युर्वैन्ध भवति चतुर्दश च ॥ ८ ॥

श्रीक एव भवति । 'प्रोष्वस्मै'* इति सप्तपदा शकरी या-
ज्या । गतमन्यत् ॥

इति द्वितीये द्वितीये अष्टमोनुवाकः.

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्व-
पेदभिचरन्त्सरस्वत्याज्यभागा स्या-
द्ब्रह्मस्पत्यश्चरुर्दग्नावैष्णव एका-
दशकपालो भवत्यग्निस्सर्वा देवता
विष्णुर्यज्ञो देवताभिश्चैवैनं यज्ञेन
चाभि चरति सरस्वत्याज्यभागा भ-
वति वाग्वै सरस्वती वाचैवैनमभि

¹आग्नावैष्णवमित्याग्ना-वैष्णवम् । एकादशकपा-
लमित्येकादश-कपालम् । निरिति । वपेत् ।
अभिचरन्नित्यभि-चरन् । सरस्वती । आज्यभा-
गेत्याज्य-भागा । स्यात् । ब्रह्मस्पत्यः । चरुः ।
यत् । आग्नावैष्णव इत्याग्ना-वैष्णवः । एकादश-
कपाल इत्येकादश-कपालः । भवति । अग्निः ।
सर्वाः । देवताः । विष्णुः । यज्ञः । देवताभिः । च ।
एव । एनम् । यज्ञेन । च । अभीति । चरति ।
सरस्वती । आज्यभागेत्याज्य-भागा । भवति ।
वाक् । वै । सरस्वती । वाचा । एव । एनम् ।

¹आग्नावैष्णवमित्यादि ॥ अनिष्टकारिणं प्रत्यनिष्टाचरणं अभि-
चारः । आज्यं भागो यस्यास्ता आज्यभागा सरस्वती, आज्यहवि-
ष्केत्यर्थः । सा द्वितीया देवता द्वितीयस्य हविषः ॥

चरति बार्हस्पत्यश्चरुर्भवति ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैनमभि च-
 रति ॥ ४६ ॥ प्रति वै परस्तादभि-
 चरन्तमभि चरन्ति द्वे द्वे पुरोनुवाक्ये

अभीति । चरति । ^२बार्हस्पत्यः । चरुः । भव-
 ति । ब्रह्म । वै । देवानाम् । बृहस्पतिः । ब्रह्मणा ।
 एव । एनम् । अभीति । चरति ॥ ४६ ॥ प्रतीति ।
 वै । परस्तात् । अभिचरन्तमित्यभि-चरन्तम् ।
 अभीति । चरन्ति । द्वे द्वे इति द्वे-द्वे । पुरोनुवाक्ये
 इति पुरः-अनुवाक्ये । कुर्यात् । अतीति । प्रयु-

^२प्रति वा इत्यादि ॥ प्रथममेवाभिचरन्तं अभिचारप्रवृत्तं शत्रुं
 परस्तादयं प्रत्यभिचरति । तस्मात्प्रत्यभिचारद्योतनाय द्वे द्वे पुरो-
 नुवाक्ये कुर्यात्, द्विर्द्विः पुरोनुवाक्यामन्वाहेत्यर्थः । अत्र प्रकृ-
 त्तिद्वित्वापेक्षं द्विर्वचनम् । पक्षान्तरम्—‘अग्नाविष्णू सजोषसा’*
 ‘अग्नाविष्णू महि तत्’† इति प्रथमस्य पुरोनुवाक्ये । ‘अग्नावि-
 ष्णू महि धाम’† इति याज्या । ‘प्रणो देवी’† ‘आ नो दिवः’†
 इति द्वितीयस्य पुरोनुवाक्ये । ‘पावीरवो’† इति याज्या ।
 ‘बृहस्पते जुषस्व नः’† इति ‘एवा पित्रे’† इति तृतीयस्य
 पुरोनुवाक्ये । ‘बृहस्पते अति यत्’† इति याज्या इति । अति-

कुर्यादति प्रयुक्त्या एतयैव यजेता-
भिचर्यमाणो देवताभिरेव देवताः
प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं
ब्रह्मणा ब्रह्म स देवताश्चैव यज्ञं च
मध्यतो व्यवसर्पति तस्य न कुत-

क्त्या इति प्र-युक्त्यै । ^३एतयां । एव । यजेत ।
अभिचर्यमाण इत्यभि-चर्यमाणः । देवताभिः ।
एव । देवताः । प्रतिचरतीति प्रति-चरति । यज्ञे-
न । यज्ञम् । वाचा । वाचम् । ब्रह्मणा । ब्रह्म ।
सः । देवताः । च । एव । यज्ञम् । च । मध्यतः ।
व्यवसर्पतीति वि-अवसर्पति । तस्य । न । कुतः ।

प्रयुक्त्यै अतिशयेन प्रयुक्त्यर्थम् । अभिचरन्तं सकृत्प्रयुञ्जानं
द्विःप्रयोगेणाप्यतिशेत् इति । यदा तु द्विद्विः पुरोनुवाक्यामन्वाह
तदानीं त्रिस्त्रिहविषामवद्यतीति । काः पुनस्ताः पुरोनुवाक्याः ?
उच्यन्ते—‘अग्राविष्णु महि तद्वां महित्वम्’* ‘प्रणो देवी
सरस्वती’† ‘बृहस्पते जुषस्व नः’‡ इत्येताः ॥

^३एतयैवेति ॥ त्रिहविषा प्रकृत्या इष्ट्या । अभिचर्यमाण
इति । येभिचर्यमाणोभिचारफलमनर्थमभिचारिण्येव संक्रामयितुमि-
च्छति सोप्येतया यजेत । देवताभिरिति । आ तृतीयैर्देवतादिभिः

*सं. १-८-२२.१

†सं. १-८-२२.४

‡सं. १-८-२२.५

श्रुनोपाव्याधो भवति नैनमभिचर-
न्स्तृणुत आग्रवैष्णवमेकादशक-
पालं निर्वपेद्यं यज्ञो न ॥४७॥ उपन-
मेदग्निस्सर्वा देवता विष्णुर्यज्ञोग्नि
चैव विष्णुं च स्वेन भागधेयेनोप
धावति तावेवास्मै यज्ञं प्र यच्छ-

चन । उपाव्याध इत्युप-आव्याधः । भवति ।
न । एनम् । अभिचरन्नित्यभि-चरन् । स्तृणुते ।
'आग्रवैष्णवमित्याग्रा-वैष्णवम् । एकादशकपा-
लमित्येकादश-कपालम् । निरिति । वपेत् ।
यम् । यज्ञः । न ॥ ४७ ॥ उपनमेदित्युप-नमेत् ।
अग्निः । सर्वाः । देवताः । विष्णुः । यज्ञः । अग्नि-
म् । च । एव । विष्णुम् । च । स्वेन । भागधे-
यनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । तौ । एव ।
अस्मै । यज्ञम् । प्रेति । यच्छतः । उपेति । एनम् ।

परकीयान् प्रतिचरति तस्यैव सकाशं प्रापयति । ततस्तान् देवता
दीन् शत्रोरात्मनश्च मध्ये विविधमवसर्पयति साधयति । तत-
स्तस्य कुतश्चिदन्यस्मादपि बाधकादुपाव्याधः उपपीडा न भवति ।
अत एवैनमभिचरन् न स्तृणुते न हिनस्ति ॥

‘यज्ञस्योपनतिरियं केषाद्धर्मः(?) [तेषामेव धर्मः] ॥

त॒ उपै॑नं॒ य॒ज्ञो न॑मत्या॒ग्रावै॒ष्णवं॒ घृ॒-
 ते॒ च॒रुं॒ निर्व॑पे॒च्चक्षु॑ष्कामो॒ग्नेर्वै॑ चक्षु॑षा
 मनु॑ष्या॒ वि प॑श्यन्ति॒ य॒ज्ञस्य॑ दे॒वा
 अ॒ग्निं चै॒व वि॒ष्णुं च॒ स्वेन॑ भा॒गधे॒-
 येनो॑प॒ धाव॑ति॒ तावे॒वा॥४८॥अ॒स्मि-
 श्चक्षु॑र्धत्तश्चक्षु॑ष्माने॒व भ॑वति॒ धेन्वै॒ वा

य॒ज्ञः । न॒म॒ति॒ । ⁵आ॒ग्रावै॒ष्णव॑मित्या॒ग्रा—वै॒ष्णव॑म् ।
 घृ॒ते । च॒रुम् । निरि॑ति । व॒पेत् । चक्षु॑ष्काम॒ इति॒
 चक्षुः—क॒ामः । अ॒ग्नेः । वै । चक्षु॑षा । म॒नु॒ष्याः ।
 वी॑ति । प॒श्य॒न्ति॒ । य॒ज्ञस्य॑ । दे॒वाः । अ॒ग्निम् ।
 च॒ । ए॒व । वि॒ष्णुं॑म् । च॒ । स्वेन॑ । भा॒गधे॒येने॑ति
 भा॒ग—धे॒येन॑ । उ॒पेति॑ । धा॒व॒ति॒ । तौ । ए॒वा॥४८॥
 अ॒स्मिन् । चक्षुः॑ । ध॒त्तः । चक्षु॑ष्मान् । ए॒व । भु-
 व॒ति॒ । धेन्वै॑ । वै । ए॒तत् । रेतः॑ । यत् । आ-

⁵अग्नेर्वा इत्यादि ॥ तृतीयार्थे षष्ठी । अग्निना चक्षुषा मनु-
 ष्या विविधं पश्यन्ति, यज्ञेन चक्षुषा देवाः । यद्वा—चक्षुर्दर्शनं,
 अग्नेर्यज्ञस्य दर्शनेनेति । रेत इति । भक्षितवृणादिपरिणामत्वात्
 कार्यमित्यर्थः । कृष्यादिद्वारेणानडुहः कार्याः तण्डुलाः तस्माद्धृते
 चरुं निर्वपन् मिथुनात् धेन्वनडुहः चक्षुः प्रजनयति, मिथुनाद्धि
 सर्वाः प्रजायन्ते इति भावः । घृते भवतीत्यादि । गतम् ॥

ए॒तद्रे॒तो यदा॒ज्यम॒न॒डुह॑स्तण्डु॒ला
मि॒थुना॑दे॒वास्मै॑ चक्षुः प्र ज॒नय॑ति
घृ॒ते भ॑वति ते॒जो वै घृ॑तं तेज॒श्चक्षुः॑
स्तेज॑सै॒वास्मै॑ तेज॒श्चक्षु॑रव॒ रुन्ध॑ इ-
न्द्रि॒यं वै वी॑र्यं वृ॒द्धे भ्रा॑तृ॒व्यो यज॑-
मा॒नोऽय॑जमानस्याध्व॒रक॑ल्पां प्रति

ज्य॑म् । अ॒न॒डुहः॑ । त॒ण्डु॒लाः । मि॒थुना॑त् । ए॒व ।
अ॒स्मै । चक्षुः॑ । प्रेति॑ । ज॒नय॑ति । घृ॒ते । भ॒वति॑ ।
तेजः॑ । वै । घृ॑तम् । तेजः॑ । चक्षुः॑ । तेज॑सा ।
ए॒व । अ॒स्मै । तेजः॑ । चक्षुः॑ । अवेति॑ । रु॒न्धे । ६इ-
न्द्रि॒यम् । वै । वी॑र्यम् । वृ॒द्धे । भ्रा॑तृ॒व्यः । यज॑मा-
नः । अ॒य॑जमानस्य । अ॒ध्व॒रक॑ल्पामित्यध्व॒र-क॑-
ल्पा॑म् । प्रति॑ । निरिति॑ । व॒पेत् । भ्रा॑तृ॒व्ये । यज॑-

६इन्द्रियं वा इत्यादि ॥ भ्रातृव्यो यजमानस्सोमेनेष्टवांश्चेत् अय-
जमानस्य इन्द्रियं वागादिकं वीर्यं च वृद्धे वर्जयति स्वयमाददीत,
तस्माद्भ्रातृव्यो यजमानः सोमेनेष्टवांश्चेत् अयजमानोन्यः* अध्वरक-
ल्पां अध्वरतुल्यां इष्टिं प्रतिनिर्वपेत् अध्वरकल्पया यजेत ।
पुरा वाचः प्रवदितोरिति । प्रातरनुवाककाल इत्यर्थः । विहगा-

*ख.—भ्रातृव्ये सोमेन यजमाने सति अन्यः.

निर्वपेद्भ्रातृव्ये यजमाने नास्येन्द्रि-
यम् ॥ ४९ ॥ वीर्यं वृद्धे पुरा वाचः
प्रवदितोर्निर्वपेद्यावत्येव वाक्तामप्रो-
दितां भ्रातृव्यस्य वृद्धे तामस्य वा-
चं प्रवदन्तीमन्या वाचोनु प्र वदन्ति

माने । न । अस्य । इन्द्रियम् ॥ ४९ ॥ वीर्यम् ।
वृद्धे । पुरा । वाचः । प्रवदितोरिति प्र-वदितोः ।
निरिति । वपेत् । यावती । एव । वाक् । ताम् ।
अप्रोदितामित्यप्र-उदिताम् । भ्रातृव्यस्य । वृद्धे ।
ताम् । अस्य । वाचम् । प्रवदन्तीमिति प्र-वद-
न्तीम् । अन्याः । वाचः । अनु । प्रेति । वदन्ति ।
ताः । इन्द्रियम् । वीर्यम् । यजमाने । दधति ।

दयः यावद्वाचं प्रवदन्ति तावदुत्थाय निर्वपेत् । 'भावलक्षणे स्थे-
णकृज्वदि' इति तोसुन्प्रत्ययः । यावत्येव वाक्तां सर्वामप्रोदिता-
मेव भ्रातृव्यस्य वृद्धे । तथा च सति तामस्य प्रवदन्तीं प्रकर्षे-
ण सर्वोत्कर्षेण वदन्तीं वाचमनुप्रवदन्ति । प्रजानां सर्वा अन्या
वाचः तस्या गुणभूतां वदन्ति । अथ ताश्च तादृश्यो वाचः
प्राधान्यमस्याविष्कुर्वाणा अस्मिन् यजमाने अध्वरकल्पामिष्टि कुर्वा-
णे इन्द्रियं वीर्यं च दधति ॥

ता इन्द्रियं वीर्यं यजमाने दधत्याग्ना-
 वैष्णवमष्टाकपालं निर्वपेत्प्रातस्सव-
 नस्याकाले सरस्वत्याज्यभागा स्या-
 द्वारहस्पत्यश्चरुर्दष्टाकपालो भव-
 त्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातस्सवनं
 प्रातस्सवनमेव तेनाप्नोति ॥ ५० ॥

७ आग्नावैष्णवमित्याग्ना-वैष्णवम् । अष्टाकपाल-
 मित्यष्टा-कपालम् । निरिति । वपेत् । प्रातस्सव-
 नस्येति प्रातः-सवनस्य । आकाल इत्या-
 काले । सरस्वती । आज्यभागेत्याज्य-भागा ।
 स्यात् । वारहस्पत्यः । चरुः । यत् । अष्टाकपा-
 ल इत्यष्टा-कपालः । भवति । अष्टाक्षरेत्यष्टा-
 अक्षरा । गायत्री । गायत्रम् । प्रातस्सवनमिति
 प्रातः-सवनम् । प्रातस्सवनमिति प्रातः-सवनम् ।
 एव । तेन । आप्नोति ॥ ५० ॥ आग्नावैष्णवमि-

७इदानीमध्वरकल्पां विदधाति—आग्नावैष्णवमित्यादि ॥ प्रातस्स-
 वनस्याकाल इति । आकालनमाकालः । थाथादिनोत्तरपदान्तोदा-
 तत्वम् । प्रातस्सवनस्य स्थाने । यद्वा—प्रातस्सवनस्य यः कालः
 आ ततः आतत्समाप्तेः । आडभिविधौ । अव्ययीभावः, 'तृतीयास-
 त्तम्योर्बहुलम्' इत्यम्भावाभावः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वस्य तत्पु-

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपे-
 न्माध्यन्दिनस्य सर्वनस्याकाले स-
 रस्वत्याज्यभागा स्याद्द्वारहस्पत्यश्च-
 रुर्यदेकादशकपालो भवत्येकादशा-
 क्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं स-
 वनं माध्यन्दिनमेव सर्वनं तेनाप्नो-
 त्याग्नावैष्णवं द्वादशकपालं निर्वपे-

त्याग्ना-वैष्णवम् । एकादशकपालमित्येकादश-
 कपालम् । निरिति । वपेत् । माध्यन्दिनस्य ।
 सर्वनस्य । आकाल इत्या-काले । सरस्वती ।
 आज्यभागेत्याज्य-भागा । स्यात् । वारु हस्पत्यः ।
 चरुः । यत् । एकादशकपाल इत्येकादश-कपालः ।
 भवति । एकादशाक्षरेत्येकादश-अक्षरा । त्रिष्टुप् ।
 त्रैष्टुभम् । माध्यन्दिनम् । सर्वनम् । माध्यन्दिनम् ।
 एव । सर्वनम् । तेन । आप्नोति । आग्नावैष्णव-
 मित्याग्ना-वैष्णवम् । द्वादशकपालमिति द्वादश-
 कपालम् । निरिति । वपेत् । तृतीयसवनस्येति

रुषविषयत्वात् समासान्तोदात्तत्वम् । सरस्वत्याज्यभागेत्यादि । गतम् ।*
 एवं माध्यन्दिनतृतीयसवनयोर्वेदितव्यम् । त्रिष्टुब्जगतीशब्दाभ्यामुत्सा-

तृतीयसवनस्याकाले सरस्वत्याज्य-
 भागा स्याद्बार्हस्पत्यश्चरुर्द्वादश-
 कपालो भवति द्वादशाक्षरा जगती
 जागंतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव
 तेनाप्नोति देवताभिरेव देवताः ॥५१
 प्रतिचरति यज्ञेन यज्ञं वाचा वाचं ब्र-

तृतीय-सवनस्य । आकाल इत्या-काले । सर-
 स्वती । आज्यभागेत्याज्य-भागा । स्यात् । बार्-
 हस्पत्यः । चरुः । यत् । द्वादशकपाल इति द्वा-
 दश-कपालः । भवति । द्वादशाक्षरेति द्वादश-
 अक्षरा । जगती । जागंतम् । तृतीयसवनमिति
 तृतीय-सवनम् । तृतीयसवनमिति तृतीय-सव-
 नम् । एव । तेन । आप्नोति । देवताभिः । एव ।
 देवताः ॥५१॥ प्रतिचरतीति प्रति-चरति । यज्ञेन ।
 यज्ञम् । वाचा । वाचम् । ब्रह्मणा । ब्रह्म । ^४कपालैः ।

दित्वादञ् । गायत्रादिविभक्तत्वात्सवनानां गायत्रं त्रैष्टुभं जागतमि-
 त्युच्यते । देवताभिरित्यादि । व्याख्यातम्* ॥

^४कपालैरिति ॥ अष्टत्वादिविशिष्टैः कपालैः गायत्र्यादीनि प्रातस्स-

ह्य॒णा ब्र॒ह्म क॒पालैरे॒व छ॒न्दा॑ऽस्या-
 प्रो॒ति पुरो॒डाशै॑स्सर्व॒नानि॑ मै॒त्रावरु॑-
 णमे॒कक॑पालं॒ निर्व॑पेद्व॒शायै॑ क॒ाले
 यैवा॒सौ भ्रा॒तृव्य॑स्य व॒शानू॑ब॒न्ध्या
 सो ए॒वैषै॑तस्यै॒कक॑पालो भवति॒ न

ए॒व । छ॒न्दा॑ऽसि । आ॒प्रो॒ति । पुरो॒डाशैः॑ । सर्व-
 नानि॑ । मै॒त्रावरु॑णमिति॑ मै॒त्रा-वरु॑णम् । एक-
 क॒पाल॑मित्ये॒क-क॒पाल॑म् । निरि॑ति । व॒पेत् । व-
 शायै॑ । क॒ाले । या । ए॒व । अ॒सौ । भ्रा॒तृव्य॑स्य ।
 व॒शा । अ॒नू ब॒न्ध्येत्य॑नु-ब॒न्ध्या । सो इति॑ । ए॒व ।
 ए॒षा । ए॒तस्य॑ । एक॑क॒पाल इत्ये॒क-क॒पालः॑ ।

वनादिसम्बन्धीनि छन्दांस्याप्नोति । अष्टाकपालादिभिः पुरोडाशैः
 प्रातस्सवनादीन्याप्नोति ॥

वशायै काल इति ॥ अनूबन्ध्याया वशायाः काले, तत्स्थाने
 वा । यैवासौ पूर्वं भ्रातृव्यस्य यागे अनूबन्ध्या वशाभूत्
 सैवैषा एतस्य यजमानस्यायं मैत्रावरुणः एककपालः क्रियते तस्याः
 प्रतिक्रियेत्यर्थः । सा इत्यस्यार्थे सो इति निपातः । सा उ
 इति पदद्वयसमुदायो वा । तत्रैकादेशस्य परं प्रत्यादिवद्भावात्
 'ओत्' इति प्रगृह्यत्वम् । न हीति । कपालाद्वित्वमपशव्यत्वेन
 निर्दिश्यते । कश्चिदाह—अयं मैत्रावरुणः पुरोडाशोऽनूबन्ध्याख्यं

हि कपालैः पशुमर्हत्याप्तुम् ॥५२॥
 असावादित्यो न व्यरोचत तस्मै
 देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन्तस्मां एतम्

भवति । न । हि । कपालैः । पशुम् । अर्हति ।
 आप्तुम् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मणैवैनमभि चरति यज्ञो न तावेवास्ये-
 न्द्रियमाप्नोति देवतास्सप्तत्रिंशच्च ॥९॥

¹असौ । आदित्यः । न । वीति । अरोचत ।
 तस्मै । देवाः । प्रायश्चित्तिम् । ऐच्छन् । तस्मै ।
 एतम् । सोमारौद्रमिति सोमा-रौद्रम् । चरुम् ।

पशुमाप्तुं क्रियते । तत्र पुरोडाश एव पश्चात्तिहेतुः । अतः
 कपालपर[लबहु]त्वमकिञ्चित्करम् । पुरोडाशनिष्पत्त्यर्थमेकं कपा-
 लमस्त्विति ॥

इति द्वितीये द्वितीये नवमोनुवाकः.

¹असावादित्य इत्यादि ॥ सोमारौद्रमिति । उत्तरपदवृद्धिशिष्टा-
 न्दसी । तिष्यापौर्णमासे इति । तैष्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः । तिष्येण
 सहितः पूर्णमासस्तिष्यापूर्णमासः । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति

सोमारौद्रं चरुं निरवपन्तेनैवास्मि-
 न्नुचमदधुर्यो ब्रह्मवर्चसकामस्यात्त-
 स्मा एतं सोमारौद्रं चरुं निर्वपे-
 त्सोमं चैव रुद्रं च स्वेन भागधेये-
 नोप धावति तावेवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं
 धत्तो ब्रह्मवर्चस्यैव भवति तिष्यापू-
 र्णमासे निर्वपेद्रुद्रः ॥ ५३ ॥ वै

निरितिं । अवपन् । तेन । एव । अस्मिन् । रुच-
 म् । अदधुः । यः । ब्रह्मवर्चसकाम इति ब्रह्मवर्च-
 स-कामः । स्यात् । तस्मै । एतम् । सोमारौद्र-
 मिति सोमा-रौद्रम् । चरुम् । निरितिं । वपेत् ।
 सोमम् । च । एव । रुद्रम् । च । स्वेन । भाग-
 धेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धावति । तौ ।
 एव । अस्मिन् । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् ।
 धत्तः । ब्रह्मवर्चसीति ब्रह्म-वर्चसी । एव । भव-
 ति । तिष्यापूर्णमास इति तिष्या-पूर्णमासे ।
 निरितिं । वपेत् । रुद्रः ॥ ५३ ॥ वै । तिष्यः ।

दीर्घत्वम् । तिष्यः पुष्यः । रुद्रो वा इत्यादि । तयोस्तत्प्र-
 धानत्वात्ताच्छब्दम् । साक्षादिति । अव्यधधानेन द्वयोरपि तेज-
 स्वित्वात् ॥

तिष्यस्सोमः पूर्णमासस्साक्षादेव
 ब्रह्मवर्चसमव रुन्धे परिश्रिते या-
 जयति ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै
 श्वेतायै श्वेतवत्सायै दुग्धं मथित-
 माज्यं भवत्याज्यं प्रोक्षणमाज्येन
 मार्जयन्ते यावदेव ब्रह्मवर्चसं त-

सोमः । पूर्णमास इति पूर्ण-मासः । साक्षादिति
 स-अक्षात् । एव । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् ।
 अवेति । रुन्धे । परिश्रित इति परि-श्रिते । या-
 जयति । ब्रह्मवर्चसस्येति ब्रह्म-वर्चसस्यं । परि-
 गृहीत्या इति परि-गृहीत्यै । श्वेतायै । श्वेतवत्सा-
 या इति श्वेत-वत्सायै । दुग्धम् । मथितम् । आ-
 ज्यम् । भवति । आज्यम् । प्रोक्षणमिति प्र-उक्ष-
 णम् । आज्येन । मार्जयन्ते । यावत् । एव ।
 ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् । तत् । सर्वम् ।

^२परिश्रिते क[कु]शादिभिः परितः छादिते । 'याजयति' इति वच-
 नात्प्रधानं तु परिश्रिते ; स्विष्टकृदाद्यपरिश्रिते एव ॥

^३श्वेताया इत्यादि ॥ ईदृशेनाज्येन एतत्कुर्यात् । सर्वब्रह्मवर्चस-
 लाभः सर्वं प्रोक्षणमार्जनान्या[नाद्या]ज्येनेति । एवं ब्रह्मवर्चसमिति

थसर्वं करोत्यति ब्रह्मवर्चसं क्रियत
इत्याहुरीश्वरो दुश्चर्मा भवितोरि-
ति मानवी ऋचौ धार्ये कुर्याद्यद्वै
किं च मनुरवदत्तद्वेषजम् ॥ ५४ ॥
भेषजमेवास्मै करोति यदि विभी-

करोति । अतीति । ब्रह्मवर्चसमिति ब्रह्म-वर्चसम् ।
क्रियते । इति । आहुः । ईश्वरः । दुश्चर्मति दुः-
चर्मा । भवितोः । इति । मानवी इति । ऋचौ ।
धार्ये इति । कुर्यात् । यत् । वै । किम् । च ।
मनुः । अवदत् । तत् । भेषजम् ॥ ५४ ॥ भेष-
जम् । एव । अस्मै । करोति । यदि । विभीयात् ।

क्रियते अन्यत्रोत्पाद्यते, तत्रायं दुश्चर्मा श्वित्री भवितुमीश्वरस्स्यादित्या-
हुर्ब्रह्मविदः, तत्परिहाराय मानवी मानव्यौ ऋचौ धार्ये कुर्यात् ।
'मक्षू देववतः'* इत्यासां द्वे धार्ये । लोकेषु दधाति । आद्ये
इत्येके । अन्त्ये इत्यन्ये । 'देवानां य इन्मनः'* इति सर्व-
त्रानुषज्यते । 'समिद्धचमानः'† इति 'समिद्धः'‡ इत्येतयोर्मध्ये ये
भवतः ते धार्ये । यद्वा इत्यादि । मननान्मनुः मनस्वी प्रजा-
पतिः । तेनोक्तं सर्वं भेषजं सर्वोपद्रवशमनं भवति । एवं मनो-
विशिष्टत्वान्मानव्योरप्यृचोर्विशिष्टत्वम् । अतस्तयोर्धार्यात्वाद्दुश्चर्मत्व-
भयाप्रसङ्गः ॥

*सं. १-८-२२.¹¹ †ख-...इत्यासाद्वेधासा लोके. ‡बा. ३-५-२.

याहुश्चर्मा भविष्यामीति सोमापौ-
 ष्णं चरुं निर्वपेत्सौम्यो वै देवतया
 पुरुषः पौष्णाः पशवस्स्वयैवास्मै
 देवतया पशुभिस्त्वचं करोति न दु-
 श्चर्मा भवति सोमारौद्रं चरुं निर्व-
 पेत्प्रजाकामस्सोमो वै रेतोधा अ-
 ग्निः प्रजानां प्रजनयिता सोमं ए-
 वास्मै रेतो दधात्यग्निः प्रजां प्र ज-

दुश्चर्मोति दुः-चर्मा । भविष्यामि । इति । ⁴सो-
 मापौष्णमिति सोमा-पौष्णम् । चरुम् । निरिति ।
 वपेत् । सौम्यः । वै । देवतया । पुरुषः । पौष्णाः ।
 पशवः । स्वया । एव । अस्मै । देवतया । पशु-
 भिरिति पशु-भिः । त्वचम् । करोति । न । दुश्च-
 र्मेति दुः-चर्मा । भवति । ⁵सोमारौद्रमिति सो-
 मा-रौद्रम् । चरुम् । निरिति । वपेत् । प्रजाकाम
 इति प्रजा-कामः । सोमः । वै । रेतोधा इति
 रेतः-धाः । अग्निः । प्रजानामिति प्र-जानाम् ।
 प्रजनयितेति प्र-जनयिता । सोमः । एव । अ-
 स्मै । रेतः । दधाति । अग्निः । प्रजामिति प्र-

⁴⁻⁵सोमापौष्णमिति ॥ पूर्ववदुत्तरपदवृद्धिः ॥

नयति विन्दते ॥५५॥ प्रजाꣳ सो-
मारौद्रं चरुं निर्वपेदभिचरन्त्सौम्यो
वै देवतया पुरुष एष रुद्रो यदग्नि-
स्वाया एवैनं देवतायै निष्क्रीय
रुद्रायपि दधाति ताजगार्तिमार्छ-
ति सोमारौद्रं चरुं निर्वपेज्ज्योगा-

जाम् । प्रेति । जनयति । विन्दते ॥ ५५ ॥ प्र-
जामिति प्र-जाम् । ^६सोमारौद्रमिति सोमा-रौद्र-
म् । चरुम् । निरिति । वपेत् । अभिचरन्नित्यभि-
चरन् । सौम्यः । वै । देवतया । पुरुषः । एषः ।
रुद्रः । यत् । अग्निः । स्वायाः । एव । एनम् ।
देवतायै । निष्क्रीयेति निः-क्रीय । रुद्राय । अ-
पीति । दधाति । ताजक् । आर्तिम् । एति । ऋ-
च्छति । ^७सोमारौद्रमिति सोमा-रौद्रम् । चरुम् ।
निरिति । वपेत् । ज्योगामयावीति ज्योक्-आ-

^६अग्निरिति ॥ रोदनाद्बुद्धत्वमग्नेः । स्वाया इति । सौम्यं
पुरुषं सोमान्निष्क्रीय रुद्रायानये अपिदधाति उपहरति, ताजक् तदा-
नीमेवार्तिमार्छति ॥

^७ज्योगामयावी व्याख्यातः* । असितमिति । सोमारुद्रयोः

मयावी सोमं वा एतस्य रसो ग-
च्छत्यग्निं शरीरं यस्य ज्योगामय-
ति सोमादेवास्य रसं निष्क्रीणात्य-
ग्नेश्शरीरमुत यदि ॥ ५६ ॥ इता-
सुर्भवति जीवत्येव सोमारुद्रयोर्वा
एतं असितं होता निष्विदति स
ईश्वर आर्तिमार्तोरनड्वान् होत्रा दे-

मयावी । सोमम् । वै । एतस्य । रसः । गच्छति ।
अग्निम् । शरीरम् । यस्य । ज्योक् । आमयति ।
सोमात् । एव । अस्य । रसम् । निष्क्रीणातीति
निः-क्रीणाति । अग्नेः । शरीरम् । उत । यदि ॥
५६ ॥ इतासुरितीत-असुः । भवति । जीवति ।
एव । सोमारुद्रयोरिति सोमा-रुद्रयोः । वै । ए-
तम् । असितम् । होता । निरिति । विदति ।
सः । ईश्वरः । आर्तिम् । आर्तोरित्या-अर्तोः ।
अनड्वान् । होत्रा । देयः । वह्निः । वै । अनड्वान् ।

आस्यगतं खलु होता याज्यया यजन्निष्विदति निष्क्रमयति ।
'असितस्कभित' इति निपात्यते । ततश्च स आर्तिं गन्तुमीश्व-
रस्स्यात् । तस्मात्तेन होत्रा अन्वाहार्यसादनानन्तरं अनड्वान् देयः ।

यो वह्निर्वा अनड्वान् वह्निर्होता
 वह्निनैव वह्निमात्मानं स्पृणोति
 सोमारौद्रं चरुं निर्वपेद्यः कामये-
 त स्वेऽस्मा आयतने भ्रातृव्यं जन-
 येयमिति वेदिं परिगृह्यार्धमुद्धन्या-
 दर्धं नार्धं बर्हिषस्तृणीयादर्धं ना-

वह्निः । होता । वह्निना । एव । वह्निम् । आत्मा-
 नम् । स्पृणोति । सोमारौद्रमिति सोमा-रौद्रम् ।
 चरुम् । निरिति । वपेत् । यः । कामयेत । स्वे ।
 अस्मै । आयतन इत्या-यतने । भ्रातृव्यम् । ज-
 नयेयम् । इति । वेदिम् । परिगृह्येति परि-गृह्य ।
 अर्धम् । उद्धन्यादित्युत्-ह्न्यात् । अर्धम् । न ।
 अर्धम् । बर्हिषः । स्तृणीयात् । अर्धम् । न । अ-

तथा सति वह्निना वोढा अनडुहा वह्निं यज्ञस्य वोढारं आत्मानं
 स्पृणोति प्रीणयति, वर्धयति वा । सर्वत्यादिषु [स्पृ प्रीत्यादिषु] । सौवा-
 दिकः ॥

थ्यः कामयेतेति ॥ कृषिभूमौ परस्य क्षेत्रमाश्रितां वेदिं परिगृह्य
 तस्या अर्धं वाध्यवसाय दक्षिणमुद्धन्यात् । अर्धान्तरं नोद्धन्यात् ।
 अर्धं तदेव बर्हिषा स्तृणीयात् छादयेत् । अर्धान्तरं न स्तृणीयात् ।

धर्मिधमस्याभ्यादध्यादुर्ध्वं न स्व ए-
वास्मा आयतने भ्रातृव्यं जनय-
ति ॥ ५७ ॥

ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपेन्मारु-

धर्म । इधमस्य । अभ्यादध्यादित्यभि-आदध्यात् ।
अर्धम् । न । स्वे । एव । अस्मै । आयतन
इत्यां-यतने । भ्रातृव्यम् । जनयति ॥ ५७ ॥

रुद्रो भेषजं विन्दते यदि स्तृणीयादुर्ध्वं
द्वादश च ॥ १० ॥

¹ ऐन्द्रम् । एकादशकपालमित्येकादश-कपा-
लम् । निरिति । वपेत् । मारुतम् । सप्तकपालमि-

बर्हिषोर्धमुत्करे त्यजेत् । इधमस्यार्धं अभ्यादध्यात् नार्धान्तरं, उत्करे तं
त्यजेत् । एवं कुर्वन् स्व एवायतने अस्मै भ्रातृव्यं जनयति
गृहजातमेवास्य शत्रुं करोति ॥

इति द्वितीये द्वितीये दशमोनुवाकः.

¹ ऐन्द्रमेकादशकपालमित्यादि ॥ गतम् । आहवनीये ऐन्द्र-
मित्यादि । व्याख्यातम्* ॥

त॒स्र॑ स॒प्तक॑पा॒लं॒ ग्रा॒म॑का॒म इन्द्रं॑ चै-
 व म॒रुतं॑श्च॒ स्वेन॑ भा॒ग॒धेये॒नोप॑ धा-
 वति॒ त ए॒वास्मै॑ स॒जा॒ता॒न्प्र यच्छ-
 न्ति॒ ग्रा॒म्ये॒व भ॑वत्या॒हव॒नीयं॑ ऐन्द्र-
 मधि॑ श्रयति॒ गार्ह॑पत्ये॒ मारु॑तं पा॒-
 पव॑स्य॒सस्य॑ वि॒धृत्यै॑ स॒प्तक॑पालो
 मारु॑तो भ॒वति॑ स॒प्तग॑णा॒ वै म॒रुतो॑
 गण॑श॒ ए॒वास्मै॑ स॒जा॒तान॑व॒ रुन्धे॑ऽ-

ति॑ स॒प्त-क॑पा॒लम् । ग्रा॒म॑का॒म इति॑ ग्रा॒म-का॒मः ।
 इन्द्रं॑ । च । ए॒व । म॒रुतः॑ । च । स्वेन॑ । भा॒ग-
 धेये॒नेति॑ भा॒ग-धेये॑न । उपेति॑ । धा॒वति॑ । ते ।
 ए॒व । अ॒स्मै । स॒जा॒तानि॑ति॒ स-जा॒तान् । प्रेति॑ ।
 यच्छ॑न्ति । ग्रा॒मी । ए॒व । भ॒वति॑ । आ॒हव॒नीय॑
 इत्या॑-ह॒वनीये॑ । ऐन्द्रं॑ । अधीति॑ । श्रयति॑ ।
 गार्ह॑पत्य इति॒ गार्ह॑-प॒त्ये । मारु॑तम् । पा॒पव॑-
 स्य॒सस्ये॑ति॒ पाप॑-व॒स्यस॑स्यं । वि॒धृत्या॑ इति॒ वि-
 धृत्यै॑ । स॒प्तक॑पा॒ल इति॑ स॒प्त-क॑पा॒लः । मारु॑तः ।
 भ॒वति॑ । स॒प्तग॑णा इति॒ स॒प्त-ग॑णाः । वै । म॒रुतः॑ ।
 गण॑श इति॒ गण॑-शः । ए॒व । अ॒स्मै । स॒जा॒ता-
 नि॑ति॒ स-जा॒तान् । अवेति॑ । रुन्धे॑ । अनु॒च्यमा॑-

नूच्यमान् आ सादयति विशमेव
 ॥ ५८ ॥ अस्मा अनुवर्त्मानं करो-
 त्येतामेव निर्वपेद्यः कामयेत क्षत्रा-
 यं च विशे च समदं दध्यामित्यै-
 न्द्रस्यावद्यन्ब्रूयादिन्द्रायानु ब्रूहीत्या-

न इत्यनु-उच्यमाने । एति । सादयति । विशम् ।
 एव ॥ ५८ ॥ अस्मै । अनुवर्त्मानमित्यनु-वर्त्मा-
 नम् । करोति । एताम् । एव । निरिति । वपेत् ।
 यः । कामयेत । क्षत्रायं । च । विशे । च । स-
 मदमिति स-मदम् । दध्याम् । इति । ऐन्द्रस्य ।
 अवद्यन्नित्यव-द्यन् । ब्रूयात् । इन्द्राय । अन्विति ।
 ब्रूहि । इति । आश्राव्येत्या-श्राव्यं । ब्रूयात् ।

समदमिति ॥ क्षत्रवैश्ययोः परस्परं सङ्गमं जनयेयमिति । ऐन्द्र-
 स्यावद्यन् ब्रूयात् इन्द्रायानुब्रूहीति । होता च तदानीं ' इन्द्रं
 वो विश्वतस्परि '* इत्यन्वाह । अत्याक्रम्याश्राव्य ब्रूयात् मरुतो
 यजेति । होता च ' या वशशर्म शशमानाय '† इति यजति । अथ
 मारुतस्यावद्यन् ब्रूयात् मरुदयोनुब्रूहीति । होता च ' मरुतो
 यद्ध वो दिवः '† इत्यन्वाह । अत्याक्रम्याश्राव्य ब्रूयादिन्द्रं यज
 इति । होता च ' इन्द्रं नरः '* इति यजति । एवं स्वे भाग-

श्राव्यं ब्रूयान्मरुतो यजेति मारुत-
स्यावद्यन्ब्रूयान्मरुद्भ्योनु ब्रूहीत्याश्रा-
व्यं ब्रूयादिन्द्रं यजेति स्व एवैभ्यो
भागधेये समदं दधाति वितृ५हा-
णास्तिष्ठन्त्येतामेव ॥ ५९ ॥ निर्व-
पेद्यः कामयेत् कल्पेरन्निति यथादे-

मरुतः । यज् । इति । मारुतस्य । अवद्यन्नित्य-
व-द्यन् । ब्रूयात् । मरुद्भ्य इति मरुत्-भ्यः ।
अन्विति । ब्रूहि । इति । आश्राव्येत्या-श्राव्यं ।
ब्रूयात् । इन्द्रम् । यज् । इति । स्वे । एव । ए-
भ्यः । भागधेय इति भाग-धेये । समदमिति
स-मदम् । दधाति । वितृ५हाणा इति वि-तृ-
५हाणाः । तिष्ठन्ति । ^३एताम् । एव ॥ ५९ ॥
निरिति । वपेत् । यः । कामयेत् । कल्पेरन् ।
इति । यथादेवतमिति यथा-देवतम् । अवदाये-

धेये* इन्द्रस्य मरुतां च कल्पमुपादधाति । ततश्चैते वितृहाणाः
परस्परं हिंसन्तस्तिष्ठन्ति क्षत्रिया विशश्च संग्रामरुचयो भवन्ति ॥

^३कल्पेरन् निवृत्तसंग्रामा विद्रूपेऽवतिष्ठेरन्नित्यर्थः । यथादेवत-
मिति । या यस्य देवता तदनतिक्रमेणावदाय यजेत् । ततश्चैता-

वृ॒त॒म॒व॒दा॒यं॑ यथादे॒व॒तं॑ य॒जे॒द्वा॒ग॒धे-
 ये॒नै॒वै॒ना॒न् यथा॒य॒थं॑ क॒ल्प॒य॒ति॒ क-
 ल्प॑न्त ए॒वै॒न्द्र॒मे॒का॑द॒श॒क॒पा॒लं॑ निर्व-
 पे॒द्वै॒श्व॒दे॒वं॑ द्वा॒द॒श॒क॒पा॒लं॑ ग्रा॒म॒का॒म॒
 इ॒न्द्रं॑ चै॒व॑ वि॒श्वा॑श्च दे॒वा॒न्त्स्वे॒न॑
 भा॒ग॒धे॒ये॒नो॒प॑ धा॒व॒ति॒ त ए॒वा॒स्मै॑
 स॒जा॒ता॒न्प्र॑ य॒च्छ॒न्ति॒ ग्रा॒म्ये॒व भ॑व-

त्य॑व-दायं । यथा॒दे॒व॒त॒मि॒ति॑ यथा-दे॒व॒त॒म् । य-
 जे॒त् । भा॒ग॒धे॒ये॒ने॒ति॑ भा॒ग-धे॒ये॒न॑ । ए॒व । ए॒ना॒न् ।
 यथा॒य॒थ॒मि॒ति॑ यथा-य॒थ॒म् । क॒ल्प॒य॒ति॒ । क॒ल्प-
 न्ते॑ । ए॒व । ऐ॒न्द्र॒म् । ए॒का॑द॒श॒क॒पा॒ल॒मि॒त्ये॒का॑द॒श-
 क॒पा॒ल॒म् । नि॒रि॒ति॑ । व॒पे॒त् । वै॒श्व॒दे॒व॒मि॒ति॑ वैश्व-
 दे॒व॒म् । द्वा॒द॒श॒क॒पा॒ल॒मि॒ति॑ द्वा॒द॒श-क॒पा॒ल॒म् । ग्रा॒म॒-
 का॒म॒ इति॑ ग्रा॒म॒-का॒मः । इ॒न्द्रं॑ । च॒ । ए॒व । वि॒श्वा॑न् ।
 च॒ । दे॒वा॒न् । स्वे॒न॑ । भा॒ग॒धे॒ये॒ने॒ति॑ भा॒ग-धे॒ये॒न॑ । उ॒पे-
 ति॑ । धा॒व॒ति॒ । ते॑ । ए॒व । अ॒स्मै॑ । स॒जा॒ता॒नि॒ति॑
 स-जा॒ता॒न् । प्रे॒ति॑ । य॒च्छ॒न्ति॒ । ग्रा॒मी॑ । ए॒व ।

न्यथायथं यो यस्य भागः तेनैव तं कल्पयति स्थापयति । ततश्च
 ते निवृत्तविरोधा विकल्पन्ते ॥

त्यैन्द्रस्यावदाय वैश्वदेवस्याव द्येद-
थैन्द्रस्य ॥ ६० ॥ उपरिष्ठादिन्द्रि-
येणैवास्मा उभयतस्सजातान्परि
गृह्णात्युपाधाय्यपूर्व्यं वासो दक्षिणा

भवति । ⁴ ऐन्द्रस्य । अवदायेत्यव-दाय । वैश्वदे-
वस्येति वैश्व-देवस्य । अवेति । द्येत् । अथ ।
ऐन्द्रस्य ॥ ६० ॥ उपरिष्ठात् । इन्द्रियेण । एव ।
अस्मै । उभयतः । सजातानिति स-जातान् ।
परीति । गृह्णाति । उपाधाय्यपूर्व्यमित्युपाधाय्य-
पूर्व्यम् । वासः । दक्षिणा । सजातानामिति स-

⁴ ऐन्द्रस्येत्यादि ॥ प्रथममैन्द्रस्यावदाय द्विवैश्वदेवस्यावद्यति ।
अथैन्द्रस्योपरिष्ठात्पुनरवद्यति । एवमिन्द्रियेणेन्द्रदत्तेन वीर्येण सजा-
तानुभयतः आदावन्ते च परिगृह्णाति । अथान्वाहार्यमासाद्य उपा-
धाय्यपूर्व्यं वासो दक्षिणां दद्यात् । वस्त्रान्तरयो[न्तयो]रुपधेयं रत्नं
विरुत्रं(?) उपाधाय्यम् । छान्दसो ण्यत्, कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेन
'तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । तत्सूत्रम् पूर्वं वानकाल एव
यातीति उपाधाय्यपूर्व्यम् । विचि नपुंसकस्य ह्रस्वत्वम्, दासी-
भारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहिर्वा—उपाधाय्यं वस्त्रं पूर्व्यं
प्रथमं प्राप्यं यस्य कारणत्वेन तत्तथोक्तम् । उपहित्यै उपसे-
वायै भवति सजातानाम् ॥

सज्जातानामुपहृत्यै पृश्नियै दुग्धे
 प्रैय्यङ्गवं चरुं निर्वपेन्मरुद्भ्यो ग्राम-
 कामः पृश्नियै वै पयसो मरुतो
 जाताः पृश्नियै प्रियङ्गवो मारुताः
 खलु वै देवतया सजाता मरुत एव
 स्वेन भागधेयेनोप धावति त एवा-
 स्मै सजातान्प्र यच्छन्ति ग्राम्येव भ-

जातानाम् । उपहृत्या इत्युप-हृत्यै । ^५पृश्नियै ।
 दुग्धे । प्रैय्यङ्गवम् । चरुम् । निरिति । वपेत् ।
 मरुद्भ्य इति मरुत्-भ्यः । ग्रामकाम इति ग्राम-
 कामः । पृश्नियै । वै । पयसः । मरुतः । जाताः ।
 पृश्नियै । प्रियङ्गवः । मारुताः । खलु । वै । देव-
 तया । सजाता इति स-जाताः । मरुतः । एव ।
 स्वेन । भागधेयेनेति भाग-धेयेन । उपेति । धाव-
 ति । ते । एव । अस्मै । सजातानिति स-जाता-
 न् । प्रेति । यच्छन्ति । ग्रामी । एव । भवति ।

^५पृश्नियै दुग्धे इत्यादि ॥ पृश्निः श्वेता गौः । शुक्लविन्दु-
 चित्तेत्येके । प्रैय्यङ्गवमिति । प्रियङ्गुः धान्यविशेषः । विकारे 'ओरञ्'
 इत्यञ् । पृश्नियै प्रियङ्गव इति । पयसो जाता इत्येव । मारुताः
 खलु वा इत्यादि । गतम् ॥

वति प्रियवती याज्यानुवाक्ये ॥ ६१ ॥

भवतः प्रियमेवैनं समानानां क-
रोति द्विपदा पुरोनुवाक्या भवति
द्विपदं एवाव रुन्धे चतुष्पदा याज्या
चतुष्पद एव पशून्व रुन्धे देवासु-

६ प्रियवती इति प्रिय-वती । याज्यानुवाक्ये इति
याज्या-अनुवाक्ये ॥ ६१ ॥ भवतः । प्रियम् ।
एव । एनम् । समानानाम् । करोति । द्विपदे-
ति द्वि-पदा । पुरोनुवाक्येति पुरः-अनुवाक्या ।
भवति । द्विपद इति द्वि-पदः । एव । अवेति ।
रुन्धे । चतुष्पदेति चतुः-पदा । याज्या । चतुष्पद
इति चतुः-पदः । एव । पशून् । अवेति । रुन्धे ।
७ देवासुरा इति देव-असुराः । संयत्ता इति सं-

६ प्रियवती इति ॥ 'प्रिया वो नाम हुवे तुराणां'* 'श्रियसे
कं भानुभिः'* इत्येते प्रियशब्दवत्यौ याज्यानुवाक्ये भवतः ।
द्विपदेति । प्रिया वो नामेति द्विपदा त्रिष्टुप् 'एकद्वित्रिभिश्च पङ्क्त्या-
न्या'† इति । द्वौ पादावस्या इति द्विपदा । 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य'
इति लोपस्समासान्तः, 'टावृचि' इति टापि 'पादः पत्'
इति पद्भावः, 'द्वित्रिभ्यां पद्दन्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एवं
चतुष्पदा याज्येति । 'श्रियसे कम्'* इति पूर्वोक्ता ॥

देवासुरा इत्यादि—संज्ञानेष्टिविधिः । देवा अपि मिथो विप्रि-

रास्संयत्ता आसन्ते देवा मिथो वि-
प्रिया आसन्तेऽन्योन्यस्मै ज्यैष्ठ्या-
यातिष्ठमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन्नग्निर्व-
सुभिस्सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण
आदित्यैस्स इन्द्रः प्रजापतिमुपाधा-
वत्तम् ॥ ६२ ॥ एतया संज्ञान्याऽ-

यत्ताः । आसन् । ते । देवाः । मिथः । विप्रिया
इति वि-प्रियाः । आसन् । ते । अन्यः । अन्य-
स्मै । ज्यैष्ठ्याय । अतिष्ठमानाः । चतुर्वेति चतुः-
धा । वीति । अक्रामन् । अग्निः । वसुभिरिति व-
सु-भिः । सोमः । रुद्रैः । इन्द्रः । मरुद्भिरिति
मरुत्-भिः । वरुणः । आदित्यैः । सः । इन्द्रः ।
प्रजापतिमिति प्रजा-पतिम् । उपेति । अधावत् ।
तम् ॥ ६२ ॥ एतया । संज्ञान्येति सं-ज्ञान्या ।

या आसन् ते देवा अन्योन्यस्य ज्यैष्ठ्यं श्रेष्ठ्यमसहमानाः अ-
न्योन्यस्मै अतिष्ठमानाः कार्येष्वप्रकाशमानाश्चतुर्धा व्यक्रामन् चतु-
र्धा व्यूह्य स्थिताः, इन्द्रमनादत्य अग्निर्वसुभिरित्यादिक्रमेण स्थि-
ताः । अन्योन्यस्मा इति 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवतः
समासवच्च बहुलम् यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य'

याजयद्ग्रये वसुमते पुरोडाशमष्टा-
कपालं निरवपत्सोमाय रुद्रवते च-
रुमिन्द्राय मरुत्वते पुरोडाशमेका-
दशकपालं वरुणायादित्यवते चरुं
ततो वा इन्द्रं देवा ज्यैष्ठ्यायाभि

अयाजयत् । अग्रये । वसुमत इति वसु-मते ।
पुरोडाशम् । अष्टाकपालमित्यष्टा-कपालम् ।
निरिति । अवपत् । सोमाय । रुद्रवत इति रुद्र-
वते । चरुम् । इन्द्राय । मरुत्वते । पुरोडाशम् ।
एकादशकपालमित्येकादश-कपालम् । वरुणाय ।
आदित्यवत इत्यादित्य-वते । चरुम् । ततः ।
वै । इन्द्रम् । देवाः । ज्यैष्ठ्याय । अभि । समिति ।

इति समासाभावे पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनम् । अन्यस्मै अन्यस्मै इत्य-
र्थः । 'ष्ठावहुङ्स्थाशपाम्' इति सम्प्रदानत्वम् । 'प्रकाशन-
स्थेयाख्ययोश्च' इत्यात्मनेपदम् । ज्यैष्ठ्यायेति तादर्थ्ये चतुर्थी ।
अथेन्द्रो देवानां राजा प्रजापतिमुपाधावत् इत्थमस्मिन् प्रतिवि-
धेयत्रेति । अथ प्रजापतिरिन्द्रं संज्ञानेष्ट्या अयाजयत्, 'अग्र-
ये वसुमते' इत्येतया संज्ञायते सम्यग्ज्यैष्ठभावेन ज्ञायते अनयेति
करणे ल्युट् । ततो देवा ज्यैष्ठ्याय इन्द्रमभिसमजानत अभ्यु-
पगतवन्तोस्य ज्यैष्ठ्यम् । 'सम्प्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यात्मनेपदम् ॥

समजानत॒ यस्स॑मानैर्मिथो॒ विप्रि-
 य॒स्यात्तमे॒तया॑ सं॒ज्ञान्या॑ याजयेद्-
 ग्रये॒ वसु॑मते॒ पुरो॑डाशं॒मष्टाक॑पालं
 निर्व॑पेत्सोमा॑य रु॒द्रव॑ते च॒रुमिन्द्रा॑य
 म॒रुत्व॑ते॒ पुरो॑डाशं॒मेका॑दशकपालं
 वरु॑णाय॒ादित्य॑वते॒ च॒रुमिन्द्र॑मे॒वैनं

अ॒ज॒ान॒त॒ । ०यः । स॒म॒ानैः । मि॒थः । वि॒प्रि॒य॒ इति
 वि-प्रि॒यः । स्यात् । तम् । ए॒तया॑ । सं॒ज्ञान्ये॑ति
 सं-ज्ञान्या॑ । या॒ज॒येत् । अ॒ग्रये॑ । वसु॑मत् इति
 वसु॑-म॒ते । पुरो॑डाशंम् । अ॒ष्टाक॑पालमित्य॒ष्टा-
 क॒पालम् । निरि॑ति । व॒पेत् । सोमा॑य । रु॒द्रव॑त
 इति रु॒द्र-व॑ते । च॒रुम् । इन्द्रा॑य । म॒रुत्व॑ते । पु-
 रो॑डाशंम् । एका॑दशकपालमित्येका॑दश-क॒पालम् ।
 वरु॑णाय । आ॒दि॒त्यव॑त इत्या॑दि॒त्य-व॑ते । च॒रुम् ।
 इन्द्र॑म् । ए॒व । ए॒नम् । भू॒तम् । ज्यैष्ठ्या॑य । स-

०यस्समानैरित्यादि ॥ स यैस्सञ्जिज्ञासीत तेषूपरतेष्वेतामिष्टिं नि-
 र्वपेत् । ततस्समाना एनं यजमानमिन्द्रमेव भूतं ज्यैष्ठ्याय अभि-
 सज्जानते । ततस्समानानां वसिष्ठः वसुमत्तमो भवति । 'विन्मतो-
 र्दुक्', 'टेः' इति विलोपः ॥

भूतं ज्यैष्ठ्याय समाना अभि सं जा-
नते वसिष्ठस्समानानां भवति ॥ ६३ ॥
हिरण्यगर्भ आपो ह यत्प्रजापते ।
स वेद पुत्रः पितरं स मातरं

मानाः । अभि । समिति । जानते । वसिष्ठः ।
समानानाम् । भवति ॥ ६३ ॥

विशमेव तिष्ठन्त्येतामेवाथैन्द्रस्य याज्यानुवाक्ये
तं वरुणाय चतुर्दश च ॥ ११ ॥

^१हिरण्यगर्भ इति हिरण्य-गर्भः । ^२आपः । ह ।
यत् । ^३प्रजापत इति प्रजा-पते । ^४सः । वेद । पुत्रः ।
पितरम् । सः । मातरम् । सः । सूनुः । भुवत् ।

इति द्वितीये द्वितीये एकादशोनुवाकः.

^१अथ याज्याकाण्डं वैश्वदेवमेव । 'यो मृत्योर्विभीयात्तस्मा
एतां प्राजापत्यां शतकृष्णलां निर्वपेत्' * इत्यस्याः पुरोनुवाक्या—
हिरण्यगर्भ इति त्रिष्टुप् ॥ प्रतीकग्रहणं चेदं 'हिरण्यगर्भस्सम-
वर्तताग्रे'† इत्यस्याः । इयं चाग्निकाण्डे व्याख्यास्यते, यत्राम्ना-
स्यते 'ऊर्ध्वा अस्य'† इत्यत्र । हिरण्यगर्भः प्रजापतिः अग्रे

स सूनुर्भुवत्स भुवत्पुनर्मघः । स
द्यामौर्णोदन्तरिक्षम् स सुवस्स वि-

सः । भुवत् । पुनर्मघ इति पुनः—मघः । सः ।
द्याम् । और्णोत् । अन्तरिक्षम् । सः । सुवः । सः ।

प्रथमं समवर्तत ततो जातः । सर्वस्य भूतजातस्य एकः पति-
रासीत् । स पृथिवीं विस्तीर्णां दिवं द्यां अन्तरिक्षमिमां भूमिं
च दाधार धारयति । तस्मै कस्मै एकस्मै, अविज्ञातस्वभावाय
वा देवाय हविषाऽनेन विधेम परिचरेमेति ॥

^२अथ तत्रैव पुरोनुवाक्याविकल्पः—आपो ह यदिति त्रिष्टुप् ॥
इदं च प्रतीकग्रहणं 'आपो ह यन्महतीर्विश्वम्'* इत्यस्याः । इय-
मपि तत्रैव व्याख्यास्यते* । महत्य आपो यस्माद्गर्भमायन् दक्षं स-
र्वसृष्टिकुशलं दधानास्तमेव गर्भं स्वयं भुञ्जयन्त्यः जनयितुकामाः
तस्मात्कारणाद्देवानां सर्वेषामेकोसुः प्राणभूतः प्रजापतिर्निरवर्तत नि-
प्पन्नोऽभवत् । तस्मै कस्मै एकस्मै, अविज्ञातस्वभावाय वा देवाय
हविषा परिचरेमेति ॥

^३अथ तत्रैव याज्या—प्रजापत इति त्रिष्टुप् ॥ इदं च
प्रतीकग्रहणं 'प्रजापते न त्वदेतान्यन्यः'† इत्यस्याः । इयं च
'सोमस्य त्विषिरसि'† इत्यत्र व्याख्याता । हे प्रजापते न
खलु कश्चित् त्वत्तोऽन्यः तान्येतानि विश्वानि जातानि भूतानि
परिबभूव परिभवति । तस्माद्यत्कामा वयं जुहुमस्तन्नोस्माकमस्तु ।
किञ्च—वयं रयीणां पतयस्स्वामिनश्च स्यामेति ॥

श्वा भुवो अभवत्स आभवत् । उदु

विश्वाः । भुवः । अभवत् । सः । एति । अभवत् । ⁵उ-

⁴अथ तत्रैव याज्याविकल्पः—स वेद पुत्र इतीयं जगती ॥
स एव प्रजापतिः पुत्रो भूत्वा पितरं मातरं च वेद जानाति,
ममायं पिता इयं मातेति जानन् पुत्रात्मना स एव वर्तते । स
एव सूनुर्भुवत् यो यस्सोतव्य उत्पाद्यः पदार्थः सोपि भूधरादिस्स
एव भवेत् । पुनश्च स एव मघः हिरण्यादि धनं भुवत् भवेत्
स एव तथा भवति । भवतेर्लेटि शपो लुक्, 'भूसुवोस्तिडि'
इति गुणाभावः । यद्वा—सूनुस्सोमयजमानः, तद्भावेन च भवति ।
मघस्सोतव्यस्सोमः तादात्म्येन च वर्तते । किञ्च—स एव द्यां द्यु-
लोकं और्गोच्छादयति स्वेन महिम्ना तेजसा वा स एवान्तरि-
क्षमौर्गोदित्येव । स एव सुवः पृथिवीं च और्गोत् । सुष्टु वर-
णात् सुवस्सर्वविकाराणां सुष्टु गन्त्री । तन्वादित्वादुवङ्, छान्द-
समाद्युदात्तत्वम् । यद्वा—सूतेरसुनि गुणाभावश्छान्दसः सवित्री
सर्वविकाराणाम् । किं बहुनेत्याह—स एव विश्वा भुवः भूत-
जातानि विश्वा भुवः भावयित्रीः स्योनीः [योनीः] कारणानि
अभवत् प्राप्तवान् उत्पादितवान् । स एव चाभवत् आवृत्यावृत्य
प्राप्नोति उत्पादयति । यद्वा—स एव विश्वा भुवो अभवत् भवति
विश्वभूतजातात्मना कारणात्मना वा स एवावतिष्ठते । स एव
चावृत्य तद्रूपेण भवति वर्तते सोस्माकं प्रत्यूह*मपनयत्विति ॥

⁵⁴ यो ब्रह्मवर्चसकामस्स्यात्तस्मा एतं सौर्यं चरुं निर्वपेत् ॥

*तं—मृत्यु.

†सं. २-३-२.

३४

त्यं चित्रम् । स प्रत्नवन्नवीयसा-
दिति । उ । त्यम् । चित्रम् । सः । प्रत्नवदिति
प्रत्न-वत् । नवीयसा । अग्ने । द्युम्नेन । संयतेति

इत्यस्याः पुरोनुवाक्या—उदु त्यमिति गायत्री ॥ व्याख्यातेयं ग्रहेषु*
अस्या इदं प्रतीकग्रहणम् । तमिमं जातवेदसं देवं सूर्यं के-
तवो रश्मय उद्वहन्ति विश्वस्य लोकस्य दर्शनार्थमिति ॥

६तत्रैव याज्या—चित्रमिति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्या-
ख्याता* । प्रतीकग्रहणमेवेदम् । चित्रं चायनीयं देवानामनीकं
चमूस्थानीयं मित्रादीनामपि चक्षुस्स्थानीयमुदगादुद्गच्छति । उदुत्यं
च द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं च आप्रा आप्रात् आपूरयन्ति । जगतः
जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चात्मा सूर्य इति ॥

७ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्सावित्रं द्वादशकपालं भूम्यै चरुं यः
कामयेत हिरण्यं विन्देय हिरण्यं मोष नमेत् १ इत्यस्यास्त्रिहवि-
ष्काया आग्नेयस्य पुरोनुवाक्या—स प्रत्नवदिति गायत्री ॥ हेग्ने
स त्वं प्रत्नवत्पुराणार्हम् । यद्वा—प्रागिव । यद्वा—पुरातनेनेव
नवीयसा नवतरेण द्युम्नेन यशसा धनेन वा संयता त्वमेव सङ्ग-
च्छता । ‘शतुरनुमः’ इति व्यत्ययेन न प्रवर्तते । यद्वा—
त्वयैव संयता धनेन । यमेः क्विपि अनुनासिकलोपे तुक्, कृ-
दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । संयतशब्दादेव तृतीयाया आकारः ।
‘परादिश्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । ईदृशेन द्युम्नेन भानुना

ग्रे द्युम्नेन संयता । बृहत्तन्थ भानु-
ना । नि काव्या वेधसश्श्वत-
स्कर् हस्ते दधानः ॥ ६४ ॥ नर्या
पुरूणि । अग्निर्भुवद्रयिपती रयी-

सं-यता । बृहत् । तन्थ । भानुना । नीति ।
काव्या । वेधसः । शश्वतः । कः । हस्ते । दधानः ॥
६४ ॥ नर्या । पुरूणि । अग्निः । भुवत् । रयिपति-
रिति रयि-पतिः । रयीणाम् । सत्रा । चक्राणः ।

भासनशीलेन बृहत् महदिदं विश्वं ततन्थ विस्तारय । छान्दसो
लिट् । यद्वा—विश्वं बृहत् भृशं ततन्थ तथा कुर्वश्चास्माकं हिर-
ण्यलाभहेतुर्भवेति ॥

तत्रैव याज्या—नि काव्येति त्रिष्टुप् ॥ कवेर्भावः काव्यं द्रष्टृ-
त्वम्, समीचीनदर्शनत्वम् । गुणवचनत्वात् प्यञ्, 'सुपां सुलुक्'
इति तृतीयाया आकारः । अयमग्निः काव्या कवित्वेन आत्मी-
येन वेधसः विधातृन् यजमानान् शश्वतः नित्यान् अविच्छिन्नया-
गान् निकः नियमेन करोति । लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्ले-
र्लुक्, लङि वा शपो लुक्, उभयत्र 'बहुलं छन्दस्यमाङ्चो-
गेपि,' इत्यङ्भावः । लेटि वा शपो लुक् । किं कुर्वन्नित्याह—
हस्ते दधानः ददानः प्रत्यक्षवत्प्रयच्छन्नित्यर्थः । किं? नर्याणि
नरेभ्यो हितानि धनानि हिरण्यादीनि । गवादिर्द्रष्टव्यः । 'तत्र
साधुः' इति वा यत् । पुरूणि बहूनि । किञ्च—अयमित्थं

णा५ स॒त्रा च॒क्रा॒णो अ॒मृ॒ता॒नि वि-
 श्वा॑ । हि॒र॒ण्य॒पा॒णि॒मृ॒तये॑ स॒वि॒ता-
 र॒मु॒पं ह्ये । स चे॒त्ता दे॒वता॑ प॒दम् ।
 वा॒म॒म॒द्य स॒वि॒त॒र्वा॒मि॒मु श्वो दि॒वे-

अ॒मृ॒ता॒नि । वि॒श्वा॑ । ^९हि॒र॒ण्य॒पा॒णि॒मि॒ति हि॒र॒ण्य-
 पा॒णि॒म् । ऊ॒तये॑ । स॒वि॒ता॒र॒म् । उ॒पे॒ति । ह्ये ।
 सः । चे॒त्ता । दे॒वता॑ । प॒दम् । ^{१०}वा॒म॒म् । अ॒द्य ।
 स॒वि॒तः । वा॒म॒म् । उ॒ । श्वः । दि॒वे॒दिव॒ इति॑ दि॒वे-

कुर्वन् रयीणां वा रयिपतिः सर्वेषां धनानां नित्यं पालकः भुवत् भवेत् । शपो लुकि पूर्वद्गुणाभावः, 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं, 'नामन्यतरस्याम्' इति नामः । पुनश्च किं कुर्वन्नित्याह—सत्रा सहभूतानि । पूर्वदाकारः, शेर्वा लोपः, छन्दसो वा डाच् । चक्राणः ददानः सहैव दातुं शक्तः । शक्तौ चानश् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपश्शुः, यद्वा—छन्दसस्य लिटः कानजादेशः । किं चक्राणः ? विश्वानि अमृतानि अमरणहेतुभूतानि हिरण्यादीनि ॥

^९अथ सावित्रस्य द्वादशकपालस्य पुरोनुवाक्या—हिरण्यपाणिमिति गायत्री ॥ व्याख्यातेयं ग्रहेषु* । हिरण्यपाणिं हिरण्याभरणपाणिं रसहरणरश्मिं हितरमणीयरश्मिं वा सवितारमुपह्वये उपेत्याह्वयामि ऊतये रक्षणाय । स खलु चेत्ता ज्ञाता अस्माकं पदमास्पदं देवतास्माकं स एवेति ॥

^{१०}तत्रैव याज्या—वाममद्येति त्रिष्टुप् ॥ इयमपि तत्रैव व्या-

दिवे वाममस्मभ्यं सावीः । वा-
मस्य हि क्षयस्य देव भूर्या धि-
या वामभाजस्याम । बडित्था
पर्वतानां खिद्रं विभर्षि पृथिवि ।
प्र या भूमि प्रवत्वति महा जिनोषि

दिवे । वामम् । अस्मभ्यमित्यस्म-भ्यम् । सा-
वीः । वामस्य । हि । क्षयस्य । देव । भूर्यः ।
अया । धिया । वामभाज इति वाम-भाजः ।
स्याम । ¹बट् । इत्था । पर्वतानाम् । खिद्रम् ।
विभर्षि । पृथिवि । प्रेति । या । भूमि । प्रवत्वति ।

ख्याता* । हे सवितः वामं वननीयं हिरण्यादि धनं अद्या-
स्मिन्नहनि सावीः सुवः प्रेरयः । श्वोपि वाममेव सुवः । किं
बहुना—दिवेदिवे दिनेदिने अस्मभ्यं वाममेव सुवः अस्मभ्यं वा-
ममेव सुवः । किञ्च—हे देव भूर्यः वामस्य क्षयस्य निवासस्य
यद्दामं तद्भाजस्याम । यद्वा—अद्य श्वः क्रमेण सर्वदा वामभा-
जो वयं वामस्य क्षयस्य निवासस्यापि सम्बन्धिनो भूयास्म ।
अया धिया अनया बुद्ध्या अहंप्राप्ति[अर्थप्राप्ति]विषयया । यद्वा—
अनेन कर्मणा यागात्मकेनेति ॥

¹अथ भूम्याश्वरोः पुरोनुवाक्या—बडित्थेत्यनुष्टुप् ॥ बडित्था
सत्यं, इत्थमिदं यद्बुद्ध्यामः । किम्पुनस्तदित्याह—हे पृथिवि वि-
स्तीर्णे हे भूमे । ‘कृदिकारादक्तिनः’ इति ङीष् । हे प्रवत्वति

॥ ६५ ॥ महिनि । स्तोमासस्त्वा
विचारिणि प्रतिष्टोभन्त्यक्तुभिः । प्र

महा । जिनोषि ॥ ६५ ॥ महिनि । ¹²स्तोमासः।
त्वा । विचारिणीति वि-चारिणि । प्रतीति । स्तो-
भन्ति । अक्तुभिरित्यक्तु-भिः । प्रेति । या । वाज-

प्रवत् प्रगतम् । प्रवणम् । 'उपसर्गाच्छन्दसि' इति वतिः ।
हे तद्वति । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वम् । हे महिनि महनीये
पूज्ये । महेरौणादिक इनिच्, गौरादित्वात् ङीष् । यद्वा—मह
उत्सवः प्रजानामिति हे तद्वति । ईदृशी त्वं पर्वतानां खिद्रं
बिलं हिरण्यादिपूर्णं विभर्षि । या त्वं द्रविणवती धारय
विस्तीर्णा खलु त्वं, या त्वं महा माहात्म्येन । महेरौणादिको नि-
प्रत्ययः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वम् । प्रजिनोषि प्र-
कर्षेण प्रजास्तर्पयसि; यस्मात्प्रवणवती अत एव पूजिता । जिवि
प्रीणने, इदित्वान्नुम्, वकारस्य छान्दसं सम्प्रसारणम् । यद्वा—
जयतेर्व्यत्ययेन श्रुः । केचिदाहुः—सत्यमित्थं पर्वतानां मेखलानां
खिद्रं छेदनप्रवहमुदकं विभर्षि । पृथुत्वात्प्रभूतं वर्षोदकं विभर्षि ।
या त्वं प्रणवती प्रवणगामिनां उदकेन महा महता विश्वमिदं प्र-
कर्षेण जिनोषि तर्पयसि, अत एव महनीयासि; अनेनैव क्रमे-
ण सर्वहिरण्यादिलाभहेतुत्वात् ॥

¹²तत्रैव याज्या—स्तोमासस्त्वेत्यनुष्टुप् ॥ हे भूमे विचारिणि
विविधं चरणं गमनं भक्षणं वा विचारः । हे तद्वति, स्तोमा-

या वाजं न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जु-
नि । ऋदूदरेण सरुव्या सचेय यो
मा न रिष्येद्धर्यश्व पीतः । अयं य-

म् । न । हेषन्तम् । पेरुम् । अस्यसि । अर्जुनि ।
¹⁸ ऋदूदरेण । सरुव्या । सचेय । यः । मा । न । रि-
ष्येत् । हर्यश्वेति हरि-अश्व । पीतः । अयम् ।
यः । सोमः । न्यधायीति नि-अधायि । अस्मे इति ।

सः स्तोमास्तोत्राणि प्रतिष्टोभन्ति प्रत्येकं प्रतिमुखा वा स्तुवन्ति ।
अक्तुभिस्त्वदीयैः कर्मभिः अपदानैस्तुतिभिः स्तोत्रभक्तिभिः या त्वं
तथा स्तूयमाना हे अर्जुनि निर्मले । 'अन्यतो ङीष्' इति ङीष् ।
हेषन्तं शब्दवन्तं दुष्टं वाजन्न अश्वमिव यथा दुष्टो वाजी
निरर्थकान् शब्दान् करोति एवं निरर्थकशब्दाभिधायितं अमन्त्रा-
र्थज्ञामिति । किञ्च—वाजमिव बलमिव पेरुं अश्वमिव पानशीलं
उपलक्षणत्वात्पानाशनमात्रकृतार्थं अयज्ञार्हं पुरुषं प्रास्यसि त्वं स्व-
ल्वर्जुनीति । सर्वे स्तोत्रादयस्त्वामेव स्तुवन्ति । तेषां च मध्ये
वाजिनमिव हेषन्तमिव पेरुं त्वं नाद्रियसे तस्मात्तादृशानस्मान्
त्वामेव स्तुवतो हिरण्यादिदानेन तृप्तान् कुर्विति । 'उपसर्गात्सु-
नोति' इत्यादिना स्तोभतेष्पत्वम् ॥

¹⁸⁴ एतामेव निर्वपेद्धिरण्यं वित्त्वा '* इत्येतस्या एव याज्या-
नुवाक्या भवन्ति ; 'एतामेव निर्वपेद्यस्य हिरण्यं नश्येत् '* इत्य-

स्सोमो न्यधाद्यस्मे तस्मा इन्द्रं
प्रतिरमेभ्यच्छ । आपान्तमन्युस्तृ-
पलप्रभर्मा धुनिशिमीवाञ्छरुमा ५

तस्मै । इन्द्रम् । प्रतिरमिति प्र-तिरम् । एमि ।
अच्छ । ¹⁴ आपान्तमन्युरित्यापान्त-मन्युः । तृपल-
प्रभर्मेति तृपल-प्रभर्मा । धुनिः । शिमीवान् ।
शरुमानिति शरु-मान् । ऋजीषी । सोमः ।

स्या अप्येता एव, 'यस्सोमवामी स्यात्तस्मा एतं सोमेन्द्रं श्यामा-
कं चरुं निर्वपेत् '* इत्येतस्याः पुरोनुवाक्या—ऋदूदरेणेति त्रिष्टुप् ॥
ऋदूदरेण मृदूदरेण यस्मिन्नन्तःप्रविष्टे अपान्ते उदरस्य मृदुत्वं भव-
ति तादृशेन । छान्दसो वर्णलोपः, उत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं च ।
सख्या समानख्यानेन माममुञ्चता सोमेन रसात्मना सचेय सङ्गसी-
य । पुनश्च विशेष्यते—हे हर्यश्व इन्द्र अयं सोमः पीतो न रि-
प्येत् नोद्यात् नो हिंस्यात् । अपि चास्माकं योयं सोमो न्यधाद्यि
उदरे निधीयते तस्मै तदर्थं तत्प्रधानार्थं इन्द्रं प्रतिरं प्रवर्तयि-
तारं अच्छैमि आभिमुख्येन भजेय ॥

¹⁴ तत्रैव याज्या—आपान्तमन्युरिति त्रिष्टुप् ॥ द्वावपि सोमेन्द्रौ
प्राधान्येन स्तूयेते । आपान्तमन्युः सर्वतोपगतमन्युः । अम
गत्यादिषु, निष्ठायां 'रुप्यमत्वर' इतीडभावः, 'गतिरनन्तरः'
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा—मन्युर्दीप्तिः, आपान्तमन्युः

ऋजीषी । सोमो विश्वान्यत्-
विश्वानि । अतसा । वनानि । न । अर्वाक् । इन्द्रम् ।

आपतितदीप्तिः । पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च इत्यस्य निष्ठा-
यां छान्दस इडभावः । तृपलप्रभर्मा, त्रयाणामुपलानां समाहारस्तृ-
पलं, त्र्युपलमिति वक्तव्ये पूर्वपदस्य सम्प्रसारणे उत्तरपदस्यादि-
लोपः, 'परादिश्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । त्रिभिरुपैर्नर्मावभिः
प्रभर्मा प्रहारोभिषवो यस्य तथोक्तः । हरतेरौणादिको मनित्र, 'हृत्र-
होर्भः' इति भत्वम् । धुनिः कम्पनशालिः । धुञ् कम्पने, औणादिको
निन्प्रत्ययः । यद्वा—'धृञ्प्रीजोर्नुक्' इति नुकि धृनयतेरौणा-
दिक इन्प्रत्ययः, धातोश्च द्वस्त्वम् । धृनयिताङ्गानां धुनिः ।
शिमीवान् कर्मवान् मानाभिषवपवनग्रहणादिसन्ततबहुकर्मा । शरु-
मान् शरणं शरुः हिंसा अभिषवपीडा तद्वात् । ऋजीषी
निस्सारीकृतः । एवं प्रावप्रहारादिसद्भावेपि यस्सोमोपगतमन्युः
आगतदीप्तिरेव भवति, स एवास्माकं विश्वान्यतसा अतमानि अ-
विच्छिन्नानि । अततेरौणादिकोऽसच्च । वनानि वननीयानि धनानि ।
यद्वा—अतसानि शुष्काणि, वनानि सरसानि, तानि विश्वान्यपि
सोम एव, सर्वोपधिराजत्वात् सोमस्य । एवं वरणीयवस्तुसाम्या-
दिना सोमस्तुतः ; इदानीमिन्द्रस्तुतिरूपमे[तिरनुपमे]वेति दर्श-
यति—अर्वाक् अर्वाचीनानि प्रतिमानानि इन्द्रं नैव देभुः दभ्रुवन्ति
न बाधन्ते । समत्वेन स्पर्शनमेव वस्त्वन्तरेरिन्द्रस्य बाधः । एवंगुण-
काविमौ सोमेन्द्रो व्यपगतवान्तदोषं* मा कुरुतामिति । 'श्रन्थि-
ग्रन्थिदम्भिस्वञ्जिनां च' इति लिटः कित्त्वम् । शरुमानित्यस्य
पूर्ववद्भुत्वानुनासिकौ ॥

सा वनानि नार्वागिन्द्रं प्रतिमाना-
नि देभुः । प्र ॥ ६६ ॥ सुवानस्सो-
मं ऋतयुश्चिकेतेन्द्राय ब्रह्म जमद-

प्रतिमानानीति प्रति-मानानि । देभुः । ¹⁵प्रेति ॥
६६ ॥ सुवानः । सोमः । ऋतयुरित्यृत-युः । चि-
केत । इन्द्राय । ब्रह्म । जमदग्निः । अर्चन् । वृषा ।

¹⁵(अथ सोमवामी ह वा अन्यो भवत्यन्यस्सोमाति पवितः सयस्सो-
मातिपवितस्स्यात्) 'तस्मा एतं सोमेन्द्रं श्यामाकं चरुं निर्वपेत्'*
इत्यस्यैषा पुरोनुवाक्या—प्र सुवान इति त्रिष्टुप् ॥ सुवानः अभि-
षुष्वानः । विकरणस्य लुक्, लिटि वा कानचि द्विर्वचनाभावः,
अभ्यासलोपो वा । सोम इति व्यत्ययेन प्रथमा । सोमं
सुन्वानो यजमानः । 'सुपां सुलुक्' इति वा स्वादेशः,
सोमायतेर्वा पचाद्यच्, वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् । ऋतयुः ऋतं
सत्यं यज्ञं वा आत्मन इच्छन् । क्यचि 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इती-
त्वाभावः, 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । प्रचिकेत प्रकर्षेण जा-
नाति । कित ज्ञाने । इन्द्राय इन्द्रार्थं ब्रह्म परिवृढं एतदन्नं
हवीरूपं प्रचिकेत जमदग्निः । जमु अदने । नित्यं जमन् अदन्
हवींषि भुञ्जानः । एवं यस्याग्निः स जमदग्निः । उपमानपूर्वपदं
वा जमदग्निसूल्यर्थं [जमदग्नितुल्य इत्यर्थः] । अर्चन् पूजयन् इन्द्र-
मेव बहुमन्यमानः । यद्वा—इन्द्रमर्चन् । कर्मणि चतुर्थी ।
यत्सोमं सुनुते, यच्चैयक्षते, यच्च हविः प्रकर्षेण जानाति, यच्चा-

शिरर्चन् । वृषा यन्तासि शर्वसस्तु-
रस्यान्तर्यच्छ गृणते धर्त्रे दृह ।
सबाधस्ते मदं च शुष्मयं च ब्रह्म

यन्ता । असि । शर्वसः । तुरस्य । अन्तः । यच्छ ।
गृणते । धर्त्रम् । दृह । ¹⁶सबाध इति स—बाधः ।
ते । मदम् । च । शुष्मयम् । च । ब्रह्म । नरः ।

स्याग्निस्मदा हविर्भुञ्जानो भवति तत्सर्वमिन्द्रमर्चयितुं करोति यज-
मानः । हेतौ शतृप्रत्ययः, अर्च पूजायामुदात्तेत् भौवादिकः,
तेनाण्यन्तत्वाद्यजमानेषु परस्मैपदमेव । यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र
त्वं वृषा वर्धिता कामानां यन्ता यमयिता यथायमतिसारी न
भवति तथावस्थापयिता त्वमसि । कस्य ? शर्वसः बलवतः । मत्व-
र्थीयो लुप्यते । तुरस्य त्वरमाणस्य अधो निस्सरतः । 'तुर त्वरास-
म्भ्रमयोः' इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । तस्मात्सोममतिस्सरन्तमन्त-
र्यच्छ अन्तरेवं नियमय यथातो नातिसरेत् । गृणते त्वामिव
स्तुवानाय यजमानाय । 'शतुरनुमः' इति चतुर्थ्या आद्युदात्तत्वम् ।
तदर्थं किं कर्तव्यामिति चेत् ? श्रूयतां—धर्त्रमपि तस्य सोमस्य
धारणसमर्थं वायुं दृह दृहं कुरु ॥

¹⁶तत्रैव याज्या—सबाध इति त्रिष्टुप् ॥ बाधनं वाक्कर्मनिमित्तं
बुद्धेर्व्यसनं; तत्सहितास्सबाधाः ऋत्विज उच्यन्ते । छान्दसं समा-
सान्तोदात्तत्वम् । यद्वा—सह बाध्यते इति सबाधः । रुदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे सोम ते तव मदं हर्षं देवानां त्वत्कृतं हर्षं

नरो ब्रह्मकृतस्सपर्यन् । अर्को वा
यचुरते सोमचक्षास्तत्रेदिन्द्रो दधते

ब्रह्मकृत इति ब्रह्म-कृतः । सपर्यन् । अर्कः । वा ।
यत् । तुरते । सोमचक्षा इति सोम-चक्षाः । तत्रा
इत् । इन्द्रः । दधते । पृत्स्विति पृत्-सु । तुर्याम् ।

शुष्मयं च ब्रह्म शुष्मं बलं तदिच्छतीति सर्वस्यात्मनो वेति ।
क्यचि पूर्ववदीत्वाभावे पचाद्यच् । धा[याधा]तोर्वा 'आतोनुपसर्गे
कः' । ईदृशं ब्रह्म अन्नं च देवानां त्वत्कृतं त्वत्परिमाणरूपं नरः
मनुष्याः ऋत्विजः ब्रह्मकृतः ब्रह्मणे हविष्कर्तारः ब्रह्मणः परि-
बृढस्य वा तव कर्तारः अभिषवं कुर्वन्तः ते सपर्यन् त्वां पूजयन्ति ।
छान्दसे लडि अडभावः, लेटि वा 'इतश्च लोपः' । सम्यक्सम्पा-
दनमेव पूजा, सम्भवात् । अर्को वा युन्नमिव (?) दृष्टपरिणामं य-
चुरते त्वरते अपागन्तुमुत्सहते किमिदं तव युज्यते योस्य सोमचक्षाः
सोमवाचकः । चष्ट इति चक्षः । कर्तर्यसुन्, 'बहुलं संज्ञाछन्दसोः' इति
ख्याभादेशाभावः । वाचकं पदमुच्यते । सोमशब्दश्चक्षो यस्य स तथोक्तः ।
यद्वा—सोमशब्देन ख्यातव्यः सोमचक्षाः । 'गतिकारकयोरपि
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यसुन् । यद्वा—प्रकाशनं चक्षः सोम
इति प्रकाशो यस्य तादृशं त्वाम् । यद्वा—अर्कस्सविता अर्क-
स्स्वयमेव त्वं सोमचक्षाः इदानीं सोमशब्दाभिधेयः । वाशब्दो-
वधारणे । यद्वा—अर्क एव सोमः त्वं, ईदृशो महानुभावो भवान् ।
यथा त्वन्निमित्तं हर्षं देवानां कर्तुं संक्लेशात् ऋत्विजः परिवृढानां
हविषां कर्तारः त्वां सपर्यन्ति एवमर्कः अर्चनीय एव सन् सो-

पृथ्सु तुर्याम् । वर्षट्टे विष्णवास्
आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपि-
विष्ट हव्यम् ॥६७॥ वर्धन्तु त्वा सु-

¹⁷वर्षट्ट् । ते । विष्णो । आसः । एति । कृणोमि ।
तत् । मे । जुषस्व । शिपिविष्टेति शिपि-विष्ट ।
हव्यम् ॥ ६७ ॥ वर्धन्तु । त्वा । सुष्टुतय इति सु-

मस्यापि प्रकाशयिता भवान् त्वरते । तुर त्वरणसम्भ्रमयोः ।
तत्र इन्द्र एव तुरते इन्द्र एव तथा करोति । हेतुमाह—य-
द्यस्मात् स एव दधते धारयति उत्पादयति । लेट्याडागमः ।
किं ? पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु तुर्याम् । क्षब्बिचो यद्वा—[तुरते-
स्तूर्यतेर्वा ?] क्विबन्तात् क्यच्चि 'अ प्रत्ययात्' इत्यकारप्रत्ययैः ।
यद्वा—पृतनासु कं चित्पुरुषं दुर्बलं तूर्णं यातारं*करोति तस्मा-
त्स एवात्र पीतानां सोमानां परस्परसंग्रामस्थानीये भवन्तं तुर्या त्वर्या
त्वरिततरमधोयान्तं करोति । यद्वा—तूर्णं धावयितारं† वायुं क-
रोति, तस्मात्स एव भवन्तमिन्द्रं नियमयत्विति । 'मांसपृतनासानूनाम्'
इति पृतनाशब्दस्य पृद्वावः ॥

¹⁷न्यादितेषां पुरोनुवाक्याविकल्पेन उत्तरत्र ['यस्य हविर्निरुप्तं
पुरस्तात्' ‡ इत्यादिनाम्नातानां त्रयाणां हविषामन्तिमस्य हविषः पुरोनुवा-
क्यायाज्ये पुरोनुवाक्या च विकल्पेन उत्तरास्तिस्त्रः ॥] वर्षडिति त्रिष्टुप् ॥
हे विष्णो व्यापनशील ते तव । आङ् मर्यादायाम् । वर्षट्ट् कृणो-
मि करोमि ददामि । किम् ? आसः अस्यते क्षिप्यत इत्यासः

ष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभि-
स्सदा नः । प्र तत्ते अद्य शिपिवि-
ष्ट नामार्यश्शसामि वयुनानि वि-

स्तुतयः । गिरः । मे । यूयम् । पात । स्वस्तिभि-
रिति स्वस्ति-भिः । सदा । नः । ¹⁸ प्रेति । तत् ।
ते । अद्य । शिपिविष्टेति शिपि-विष्ट । नामं । अ-
र्यः । शसामि । वयुनानि । विद्वान् । तम् । त्वा ।

अग्नौ क्षिप्यमाणं हविरुच्यते । कर्मणि घञ्, वचनव्यत्ययः,
'कर्षात्वतः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्वा—असुनि स्वर्गव्यत्ययः ।
हे शिपिविष्ट तन्मे हव्यं हविः जुषस्व सेवस्व । शिपयो रश्मयः
तैर्विष्टितः, प्रविष्टो वा । पृषोदरादित्वादभीष्टं रूपं सिद्धम् ।
किञ्च—मम सुष्टुतयः शोभनस्तुतिकारणभूता गिरः त्वां वर्धन्तु
वर्धयन्तु स्तुवन्त्विति यावत् । स्तुत्या हि स्तोतव्यो वर्धते ।
'बहुलं संज्ञाछन्दसोः' इति णिलुक्, 'छन्दस्युभयथा' इति वा
शप आर्धधातुकत्वम् । यूयं च मया स्तुताः नः अस्मान् स्व-
स्तिभिः अविनाशैः पात रक्षत सदा सर्वदा । पूजार्थमेकस्मिन्
बहुवचनम् ॥

¹⁸प्र तत्त इति त्रिष्टुप् ॥ हे शिपिविष्ट ते तव तन्नाम
शिपिविष्टेत्येवं रूपं अद्यास्मिन् कर्मणि प्रशंसामि । प्रशस्तगुणा-
भिधाय्येवेदं नाम न तु निन्दितं मन्तव्यम् । अज्ञस्त्वमिति न
वक्तव्यमित्याह—अर्य अरणीयोहम् । 'अर्यस्त्वामिवैश्ययोः' इति* ।

*क, ख.....स्तगुणाभिधाय्येवेदं नामेति मम मतिरिति.

द्वान् । तं त्वां गृणामि त्वसुमतवी-
गृणामि । त्वसम् । अतवीयान् । क्षयन्तम् । अ-

कोभिप्रायः ? एषोभिप्रायः । केचिदाहुः—शेष इव निर्वेष्टितः
संयतरश्मिशिपिविष्ट इति । अन्ये तु ब्रुवते—निर्विष्टशेषशिपिविष्ट
इति । अपरे त्वाचक्षते—निवृत्तरश्मिशिपिविष्ट इति । नैतेषु
त्रिष्वपि पक्षेषु अनेन पदेन कश्चिद्गुणोभिधीयते । अपि तु निन्दैव ।
ततश्चानेन पदेन निर्वापादि क्रियमाणमुपालम्भमस्यावहेत् । अत
इमं दोषमपनेतुमिदमुक्तमिति । तत्कथमिति चेदुच्यते—नात्र
शेषशब्दोस्ति ; न च केवलोपि विशिर्निरुपसृष्टस्यार्थमभिधातु-
मोष्टे । तस्मात् शिपयो रश्मयः ; श्यतेशिपयः तेष्वप्यात् ; तेषु
प्रविष्टशिपिविष्ट इति प्रशंसापरमेतत् । अतोहमप्येतत्प्रशंसामीति ।
अतवीयान् तन्नामानं त्वसं तपस्विनं महान्तम् । 'तु' इति वृद्धि-
कर्मा । असुन्नन्तादुत्पन्नो मत्वर्थीयो लुप्यते । अत एव प्रत्ययान्तर-
सङ्क्रान्त्या नन्विषयत्वाभावाद्वाद्युदात्तत्वाभावः । ईदृशमहं गृणामि
स्तौमि । अतवीयान्, अतिशयेन तपस्वी तवीयान् ततोऽन्योतवीयान् ।
यद्यप्यहं विद्यामहिम्ना तवीयान्, तथापि त्वदपेक्षया अतवीयान् ।
तादृशोपि त्वत्प्रसादेन त्वां स्तौमीति । 'विन्मतोर्लुक्', तपस्वि-
शब्दादीयसुन्प्रत्ययः । अत एवातिशय्यमानोपि तपस्वीति गम्यते ।
द्वयोर्हि तपस्विनोरन्यतरस्तपीयान् भवति । इदानीमुक्तं शिपिवि-
ष्टपदार्थं समर्थयितुमाह—अस्य रजसोन्तरिक्षस्य पराके परागते
दूरे प्रदेशे क्षयन्तं निवसन्तं तथापि सर्वलोकप्रकाशकं त्वां स्तौमि
इदं तव शिपिविष्टत्वम् अतः प्रशंसामीति । क्षि निवासग-
त्योः, व्यत्ययेन शप् ॥

यान्क्षर्यन्तमस्य रजसः पराके ।
किमित्ते विष्णो परिचक्ष्यं भूत्प्र
यद्वक्षे शिपिविष्टो अस्मि । मा

स्य । रजसः । पराके । ¹⁹किम् । इत् । ते । वि-
ष्णो इति । परिचक्ष्यमिति परि-चक्ष्यम् । भूत् ।
प्रेति । यत् । वक्षे । शिपिविष्ट इति शिपि-वि-
ष्टः । अस्मि । मा । वर्षः । अस्मत् । अपेति ।

¹⁹किमित्त इति त्रिष्टुबेव ॥ हे विष्णो ते तव किं परिचक्ष्यं
गूहनीयं वर्जनीयमेव भूत् भवति नैवैतद्वर्जनीयम् । चक्षेः छा-
न्दसो यत्, 'बहुलं संज्ञाछन्दसोः' इति ख्यात्रादेशाभावः ।
भवतेर्लेटि शपो लुक्, 'भूसुवोस्तिडि' इति गुणाभावः,
लडि वा छान्दसश्शपो लुक् । लुडि वा 'गातिस्था' इति
सिचो लुक् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्चोगेपि' इत्यङ्भावः । इदानीं
तदेव परिसङ्ख्येयतया सम्भाव्यमानं दर्शयति—हे शिपिविष्ट
शिपिविष्टोस्मीति यद्वक्षे किमिदं तदेव परिचक्ष्यं भवति नैत-
देवम् । तस्माच्छिपिविष्टोस्मीति ब्रुवन्नेव विश्वव्यापी वर्तस्वेति ।
वक्तेर्व्यत्ययेनात्मनेपदम्, 'बहुलं छन्दसि' इति शपश्श्लुः ।
इदानीं प्रशस्तगुणाभिधायेतन्नाम न परिसङ्ख्येयं; अपि तु लोके
ख्यापयितव्यमिति दर्शयितुमाह—वर्षः वरितव्यमिदमुच्छ्रितं नाम
मापगूहः नेदं अस्माकं गूहनीयं अपि तु लोके श्लाघमानेन त्वया
आघोषणीयमेव । वर्ष गतौ, असुन्प्रत्ययः । गूहतेश्छान्दसोऽङ्-
प्रत्ययः । अथ यदि ब्रूयाः नापगूहामिति, मृषैतत् यस्मात्त्वं

वर्षो अस्मदपं गूह एतद्यदन्यरूप-
स्समिथे वभूथ ॥ ६८ ॥ अग्ने दा
दाशुषे रयि वीरवन्तं परीणसम् ।

गूहः । एतत् । यत् । अन्यरूप इत्यन्य-रूपः ।
समिथ इति सं-इथे । वभूथ ॥ ६८ ॥ ²⁰अग्ने ।
दाः । दाशुषे । रयिम् । वीरवन्तमिति वीर-वन्त-
म् । परीणसमिति परि-नसम् । शिशीहि । नः ।

समिथे संग्रामे उदयकाले रक्षोभिस्सह तव यस्सङ्ग्रामः तत्रा-
न्यरूपो वभूथ भवसि, न मध्याह्न इव महातेजा भवसि । त-
न्नूनं लज्जया शत्रुजनसमवाये उदयकाले एतदात्मीयं रूपं छा-
दयसीति संलक्ष्यते । तस्मान्नैवमिदं गूहनीयमिति । 'वभूथातत-
न्य' इतीडभावो निपात्यते । अन्य आहुः—उक्तं शिपिवि-
ष्टोस्मीति नेदं परिसङ्ख्येयमिति । अथापि यच्चं लज्जयेव स-
मिथे संग्रामे उदयकाले अन्यरूपो भवसि इदमेव वर्षः प्रश-
स्ततरं रूपं, तस्मादेतं मापगूहः सर्वाविस्थास्वपि इदमेव रूपं तव
भवतु इदमेव शोभनमिति । अत्र निरुक्तादिषु बहुधा व्या-
ख्यानानि कृतानि, अत्र युक्तरूपमिदमस्माभिरुक्तम् ॥

²⁰अथ 'अग्ने दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वेपेदिन्द्राय प्रदात्रे
पुरोडाशमेकादशकपालं पशुकामः'* इत्यस्य प्राजापत्येन सह त्रिहविष
आग्नेयस्य पुरोनुवाक्या—अग्ने दा इति गायत्री ॥ हे अग्ने दा-

शिशीहि नस्सूनुमतः । दा नो अग्ने
शतिनो दास्सहस्रिणो दुरो न वा-
ज्जु श्रुत्या अपा वृधि । प्राची

सूनुमत इति सूनु-मतः । ²¹दाः । नः । अग्ने ।
शतिनः । दाः । सहस्रिणः । दुरः । न । वाजम् ।
श्रुत्यै । अपेति । वृधि । प्राची इति । द्यावापृथि-

शुषे हवीषि दत्तवते यजमानाय रयि धनलक्षणं दाः देहि । लेटि
शपो लुक् । रयिर्विशेष्यते—वीरवन्तं पुत्रपौत्रादिमन्तं तेषां भो-
गपर्याप्तम् । परीणसम्, नासिकया सर्वेऽवयवा लक्ष्यन्ते, परि-
गतसर्वावयवम् । छन्दसो नसादेशः, 'उपसर्गाद्विहुलम्' इति
णत्वम्, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम् । किञ्च—नः
अस्माकं अस्य यजमानस्य सूनुमतः त्वया दीयमानपुत्रपौत्रादि-
कस्य रयिं शिशीहि तीक्ष्णिकुरु उज्ज्वलितं कुरु । यद्वा—नो-
स्मान् शिशीहि उज्ज्वलीकुरु । सूनुमतः सूनुस्सोता सोमस्याभि-
षोता यजमानस्तत्सहितानस्मान् पुत्रादिसमृद्धान् कृत्वा अस्मान् ऋ-
त्विग्यजमानान् सर्वानपि शिशीहि । श्यतेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि'
इति शपश्श्लुः, अभ्यासस्य चैत्वम्, 'ईहल्यघोः' इतीत्वम् ॥

²¹तत्रैव याज्या—दा न इति जगती ॥ हे अग्ने दाः देहि नः
अस्मभ्यम् । किम् ? शतिनस्सहस्रिणश्च पशून् दाः देहि ।
दुरो न द्वाराणीव पशुप्राप्त्युपायानिव वाजमन्नमपावृधि अपावृणु
श्रुत्यै श्रवणार्थं यथा वयं लोके जेतारस्याम तदनुरूपं पशु-

द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि सुवर्णं
शुक्रमुषसो वि दिद्युतुः । अग्निर्दा

वी इति द्यावा-पृथिवी । ब्रह्मणा । कृधि । सुवः ।
न । शुक्रम् । उषसः । वीति । दिद्युतुः । ²²अग्निः ।

प्रातिद्वारभूतमन्नमाह पुरु [...मन्नमपावृणु] । 'बहुलं छन्दसि'
इति शपो लुक्, 'श्रुशृणुष्टकृवृभ्यः' इति धिभावः । केचि-
दाहुः—दुरः द्वाराणि पशुप्राप्त्युपायानपावृधि ; वाजमन्नं श्रुत्यै नापा-
वृधि ; अपि तु अश्रवणार्थं अपावृधि, यथा अपावृते अन्ने पशु-
साध्ये श्रावणा न क्रियते, अविचार्यैवार्थित्वमात्रेण पश्वादिकं दीयते
तथा अपावृधीति । अथापरे ब्रुवते—वाजमन्नं पशुहेतुकं श्रुत्यै
श्रवणायापावृधि श्रवणसामर्थ्यायाविष्कुरु, अन्नेन हि श्रवणसाम-
र्थ्यमुपजायते ; असति ह्यन्ने श्रवणसामर्थ्याभावात् । तस्माच्छ्रुत्या
अपावृधि दुरो न श्रोत्रादीनि द्वाराणीव, यथैतानि श्रवणार्थमपावृता-
नीति । किञ्च—द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ प्राची प्राच्यौ अनु-
कूले ब्रह्मणा परिवृढेन हविषा कर्मणा वा कृधि । पूर्ववच्छपो
लुक्, धिभावश्च । यद्वा—ब्रह्मणा अन्नेन सदास्माकं प्राची
अनुगुणे द्यावापृथिव्यौ । किञ्च—सुवर्णं सुवरिव आदित्य इव ।
सांहितिकं णत्वं छन्दसम् । शुक्रं पुत्रादिकं उषसः उदयात्
विदिद्युतुः विशेषेण द्योतयन्ते । द्युतेरन्तर्भावितण्यर्थाच्छन्द-
सो लिट्, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, 'द्युतिस्वाप्योः' इत्यभ्यासस्य
सम्प्रसारणम् ॥

²²अत्रैव विकल्प्यते—अग्निर्दा इति त्रिष्टुप् ॥ अयमग्निर्द्वि-

द्रविणं वीरपेशा अग्निर् ऋषिं य-
स्सहस्रां सनोति । अग्निर्दिवि हव्य-
मा ततानाग्नेर्धामानि विभृता पुरु-

दाः । द्रविणम् । वीरपेशा इति वीर-पेशाः ।
अग्निः । ऋषिम् । यः । सहस्रां । सनोति । अग्निः ।
दिवि । हव्यम् । एति । ततान् । अग्नेः । धामानि ।
विभृतेति वि-भृता । पुरुत्रेति पुरु-त्रा । ²⁸ मा ॥

णं धनं दाः दात् ददाति । लोटि शपो लुक् । पुरुषव्यत्ययः ।
वीरपेशाः विक्रान्तरूपो योग्निः ऋषिं दर्शयितारं श्रेयसां धस्सहस्रा
सहस्रेण प्रकारैः सनोति संविभजते ; अग्निः खलु दिवि देवेषु आदित्ये
वा हव्यमाततान सर्वतस्तनोति, तस्मादेवं महानुभावस्याग्नेर्धामानि
स्थानानि हवींषि वा विभृता धारयिता येन पशुमन्तस्स्या-
मेति । पुरुत्रा पुरुणि बहूनि । 'देवमनुष्य' इति त्राप्रत्य-
यः । आख्यातस्य सांहितिकं दीर्घत्वम् ॥

²⁸अथ 'इन्द्राय प्रदात्रे'* इत्यस्याः पुरोनुवाक्या याज्या
च—मा नो मधीरा तू भरेति ॥ 'मा नो मधीरा भरा द्धि तन्नः' 'आ
तू भर माकिरेतत्परिष्ठात्'† इत्येतयोरेते प्रतीके गृह्येते । व्याख्याते
चैते 'अन्वह मासाः' ‡ इत्यत्र । तत्र प्रथमा—अस्मान् मा मधीः
संग्रामेण मा बाधिष्ठाः । द्ध्यादिकमाभर आहत्यास्मभ्यं तत्प्रदेहि ।
किं? दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय दातुं यत्ते भूरि बहु सम्पा-

त्रा । मा ॥६९॥ नो म॒र्धी॒रा तू भं-
र । धृ॒तं न पू॒तं त॒नू॒रे॒पाश्शु॒चि
हिर॑ण्यम् । तत्ते॑ रु॒क्मो न रो॑चत

६९ ॥ नः । म॒र्धीः । ^{२४}एति॑ । तु । भ॒र । ^{२५}धृ॒तम् ।
न । पू॒तम् । त॒नूः । अ॒रे॒पाः । शु॒चि । हिर॑ण्यम् ।
तत् । ते । रु॒क्मः । न । रो॒चत॑ । स्व॒धाव॑ इति॑

द्वितं तत्तद्धनमिदानीं अस्मभ्यं देहि । वयमपि नव्ये नूतने देप्णे
दानसमर्थे अस्मिन् शस्ते प्रशस्ते त्वदीये उक्थे शस्त्रस्थानीये
स्तोत्रे त्वां स्तुवन्तः त्वां प्रब्रवाम प्रब्रूमः प्रकर्षेणाभिमतानि
याचामहे हे इन्द्रेति ॥

^{२४}द्वितीया—हे इन्द्र आभर वसु एतत् मापरिष्ठात् अस्मभ्यमन्यत्र
मास्थात् । त्वां हि वयं सर्वेषां वसूनां सम्बन्धितं पतिं वसुपतिं
विद्म जानीमः अस्मात् यत्ते माहिनं महन्महनीयं दत्तं दातव्यं
धनमस्ति तदस्मभ्यं प्रयन्धि प्रयच्छ हे हर्यश्व हरितवाहनेति ।
अत्राचार्येण 'प्रदातारं हवामहे' 'प्रदाता वज्री'* इत्येते
उक्ते । तत्र विकल्पो वेदितव्यः ॥

^{२५}अथ प्राजापत्यस्य पुरोनुवाक्या—धृतं न पूतमिति । अक्षर-
पङ्क्तिः पञ्चपदा ॥ धृतं न धृतमिव पूतं शुद्धं तनूशरीरं तव ;
अनिरुक्तत्वात् प्राजापतिरामन्वयते । हे स्वधावः अन्नवन् । 'मतु-
वसोः' इति रुत्वम् । अरेपाः अपापा तनूः तव रोचते हिरण्य-
मिव शुचि रोचते, रुक्मो न रजतमिव रोचते तव तनूरिति ।

स्वधावः । उ॒भे सु॒श्र॒न्द्र॒ सर्पि॒षो द॒-
 र्वी॑ श्रीणीष आ॒सनि॑ । उ॒तो न॒ उत्पु॒-
 पूर्या॑ उ॒क्थेषु॑ शवसस्पत॒ इष॑ इ॒ स्तो॒-
 स्वधा-वः । ²⁶ उ॒भे इति॑ । सु॒श्र॒न्द्रेति॑ सु-चन्द्र ।
 सर्पि॑षः । द॒र्वी इति॑ । श्रीणी॒षे । आ॒सनि॑ । उ॒तो
 इति॑ । नः । उ॒दिति॑ । पु॒पूर्याः॑ । उ॒क्थेषु॑ । श॒वसः॑ ।
 प॒ते । इष॑म् । स्तो॒तृभ्य॑ इति॑ स्तो॒तृ-भ्यः॑ । एति॑ ।

तदिति लिङ्गव्यत्ययः सा तव तनूरिति । यद्वा—तत्ते अन्नं
 रोचते किमिवेत्याह—पूतं घृतमिव अरेपास्तनूरिव शुचि हिरण्य-
 मिव रोचनशीलं रजतमिवेति ॥

²⁶ तत्रैव याज्या—उभे इति । पञ्चपदा पङ्क्तिः ॥ हे सुश्र-
 न्द्र सुकान्त । 'सुपूर्वश्च चन्द्रपरः' *इति शकारस्सांहितिक आगमः ।
 दर्वी हनू सर्पिषस्सम्बन्धिन्यौ सर्पिस्संसिक्ते । दीर्यते भक्ष्यते
 अन्नमाभ्यामिति दर्वी । ते श्रीणीषे सदा सेवसे । यद्वा—
 उभे दर्वी । सर्पिषश्श्रीणीषे सर्पिः प्रापयसि सर्पिषा मिश्रीकुरु-
 प्व । आसनि आस्ये । पदन्नादिना आसन्भावः । उतो अपि च हे
 शवसस्पते बलस्य पातः । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र' इति सत्वम् ।
 नः अस्माकं उक्थेषु स्तोत्रवत्सु यज्ञेषु उत्पुपूर्याः उच्छ्रितं पूरय
 सामर्थ्याद्धनं बलमेव वा अविशेषणात्सर्वम् । अनिरुक्तत्वात् प्रजा-
 पतिरामन्त्र्यते । पूरी आप्यायने, लिङि 'बहुलं छन्दसि'
 इति शपश्शुः । किञ्च—इषमन्नं स्तोतृभ्य आभर स्तोतृभ्यः
 ऋत्विभ्यः आभर । 'ह्यग्रहोर्भः' ॥

तृभ्य आ भर । वायो शत५ हरी-
णां युवस्व पोष्याणाम् । उत वा
ते सहस्रिणो रथ आ यातु पाज-
सा । प्र याभिः ॥७०॥ यासि द्वा-

भर । ²⁷वायो इति । शतम् । हरीणाम् । युवस्व ।
पोष्याणाम् । उत । वा । ते । सहस्रिणः । रथः ।
एति । यातु । पाजसा । ²⁸प्रेति । याभिः ॥७०॥
यासि । द्वाश्वा५सम् । अच्छ । नियुद्धिरिति नियुत्-

²⁷अथ वायव्ये कचिद्विनियुज्यते लिङ्गात्—वायो शतमिति पुरोनुवाक्या उष्णिक् ॥ हे वायो हरीणां हरितवर्णानामश्वानां शतं युवस्व मिश्रय रथे योजयास्मद्बुद्धमागन्तुम् । यौतेः व्यत्ययेन शः, अत्मनेपदं च । पोष्याणामिति । पोषे साधूनामिति 'तत्र साधुः' इति यत् । उत वा अपि वा ते तव सहस्रिणः; किं? हरिसहस्रवतः; किं? सहस्रं हरीणां रथे युज्यतामिति सामर्थ्याच्छिभ्यते । यद्वा—ते हरयः सहस्रिणः सहस्रसङ्ख्यावन्तो रथे युज्यन्ताम् । तत एव युक्तो रथ आयातु अस्मत्सकाशमागच्छतु पाजसा बलेन सहितः ॥

²⁸तत्रैव याज्या—प्र याभिरिति त्रिष्टुप् । अच्छेति प्रथमपादान्तः ॥ हे वायो याभिः वडवाभिः नियुत्संज्ञाभिः प्रयासि गच्छसि । द्वाश्वासं हविर्दत्तवन्तं अच्छ अभिगन्तुं इष्टये यागाय

श्वा॒सु॒मच्छां॑ नि॒युद्धि॑र्वायविष्टये॒ दु-
रो॒णे । नि नो॑ र॒यि॒सु॒भोज॑सं यु-
वे॒ह नि वी॒रव॒द्गव्य॑मश्वि॒यं च॒ राधः॑ ।
रे॒वती॑र्न॒स्सध॒माद् इन्द्रे॑ सन्तु तुवि-

भिः । वा॒यो । इ॒ष्टये॑ । दु॒रोण॑ इति दुः—ओ॒ने ।
नीति॑ । नः । र॒यिम् । सु॒भोज॑स॒मिति॑ सु—भोज-
सम् । यु॒व । इ॒ह । नीति॑ । वी॒रव॒दिति॑ वी॒र—वत् ।
गव्य॑म् । अश्वि॒यम् । च॒ । राधः॑ । ²⁹रे॒वतीः॑ । नः ।
स॒ध॒माद् इति॑ सध—मादः । इन्द्रे॑ । स॒न्तु । तुवि-

पुनरपि यागं प्रवर्तयितुम् । 'मन्त्रे वृष' इति क्तिन उदात्तत्वम्, 'निपातस्य च' इति संहितायां अच्छेत्यस्य दीर्घत्वम् । दुरोणे यज्ञगृहे ताभिरागत्येहास्मद्यज्ञगृहे रयिं धनं सुभोजसं शोभनभोजनम् । 'सोर्मनसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । नियुव मिश्रय शोभनभुक्तिकं धनमस्माभिर्मिश्रय । पूर्ववद्व्यत्ययेन शः । नियुव च रायः धनम् । कीदृशं ? वीरवत् पुत्रपौत्रादिवत् गव्यं गोसमृद्धिनिमित्तम् । 'गोद्व्यचः' इति यत् । यद्वा—गव्यैः क्षीरादिभिस्तद्वत् । अश्वियं अश्वसमूहवत्, 'केशाश्वाभ्याम्' इति छः, छान्दसं द्वस्त्वम् । आद्युदात्तत्वं च । यद्वा—अश्वयोगस्यापि निमित्तभूतम् । छान्दसो यत् ॥

²⁹उत्तरयोः क्वचिदैन्द्रे द्रष्टव्यो विनियोगः—रेवतीर्न इति

वाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम । रे-
वाꣳ इद्रेवतस्तोता स्यात्त्वावतो

वाजा इति तुवि-वाजाः । क्षुमन्तः । याभिः ।
मदेम । ⁵⁰रेवान् । इत् । रेवतः । स्तोता । स्यात् ।
त्वावत् इति त्व-वत्तः । मघोनः । प्रेति । इत् ।

गायत्री पुरोनुवाक्या ॥ व्याख्याता चेयं 'अन्वह मासाः'* इत्य-
त्र । रेवतीर्धनवत्यः नोस्माकं सधमादः सहमाद्यन्त्यः इन्द्रे सन्तु
तुविवाजाः चरुपुरोडाशादिबहन्नाः याभिर्वयं क्षुमन्तशब्दयन्तः
स्तुवन्तः मदेम माद्येम ता इन्द्रार्थमस्माकं बहन्नास्सन्तु, सर्वा-
र्थसाधनभूता आप उच्यन्ते ॥

⁵⁰तत्रैव याज्या, पुरोनुवाक्या वा—रेवानिति गायत्री ॥ रेवान्
धनवान् महाधनः । 'रयेर्मतौ' इति सम्प्रसारणम्, 'रेश-
ब्दाच्च' इति मतुप उदात्तत्वम् । सांहितिकौ रुत्वानुनासिका-
वुक्तौ । इदित्यवधारणे । धनवानेव स्यात् भवितुमर्हति । कः ?
रेवतः धनवतः यस्य कस्य चिदपि परिवृढस्य स्तोता स्यात् ।
अथ यदैवमेतद्भवति तदा त्वावतः त्वत्सदृशस्य । 'युष्मदस्मद्भ्यां
छन्दसि सादृश्य उपसङ्घानम्' इति वतुप्, 'आसर्वनाम्नः'
इत्यात्वम् । मघोनः धनवतः श्रुतस्य सर्वेष्वपि लोकेषु धनवत्त-
या विख्यातस्य त्वावतो धनवतस्तोता स प्रैव स्यात् प्रकर्षेण
रेवान् भवितुमर्हतीति । उ इति पादपूरणः, विशेषख्यापने

म॒घो॒नः । प्रेदु॑ हरिव॒श्रुत॑स्य ॥७१॥

उ । हरि॒व इति॑ हरि-वः । श्रुत॑स्य ॥ ७१ ॥

द॒धानो॑ जि॒नोषि॑ दे॒भुः प्र ह॒व्यं ब॒भूथ॑ मा या-
भिश्च॑त्वारि॒शच्च॑ ॥ १२ ॥

प्र॒जाप॑तिस्तास्सृष्टा अ॒ग्नये॑ पथि॒कृते॒ग्नये॑ का-
मा॒याग्नये॑न्न॒वते॑ वैश्वान॒रमा॑दित्यं च॒रुमै॑न्द्रं च॒रुमि-
न्द्रा॒यान्वृ॑जव आ॒ग्रावै॑ष्ण॒वम॒सौ सो॑मा॒रौद्रमै॑न्द्रमे-
का॒दश॑कपालः॒ हिर॑ण्यग॒र्भो द्वाद॑श ॥

प्र॒जाप॑तिर॒ग्नये॑ का॒माया॑भि सं भ॒वतो॑ यो वि-
द्विषा॑णयो॒रिध्मे॑ सं न॒ह्येदा॑ग्रावैष्ण॒वमु॑परि॒ष्टाद्या॑सि
दा॒श्वाः॒समे॑कस॒प्ततिः॑ ॥

प्र॒जाप॑तिः प्रेदु॑ हरिव॒श्रुत॑स्य ॥

हरिः॑ ओं तत्सत् ॥

वा । त्वावतः अस्त्वित्यर्थः । हे हरिवः हरिभिरश्वैर्युक्त इन्द्र,
'मतुवसोः' इति रुत्वम् ॥

इति भट्टभास्करमिश्रविरचिते यजुर्वेदभाष्ये

ज्ञानयज्ञाख्ये द्वितीये काण्डे द्विती-

यप्रपाठके द्वादशोनुवाकः,

समाप्तश्च प्रपाठकः.

शुद्धिपत्रिका.

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१३	१	दे॒वात्	दे॒वान्
१५	१०	गु॒ह्नाति	गु॒ह्नाति
१७	१	त्य॒ष	त्य॒ष
"	१२	ति॒ष्ठाह	ति॒ष्ठाह
२०	६	द॒व	दे॒व
३२	१२	ए॒व	ए॒व
४५	१	ष॒म्	ष॒म्
६८	८	बृ॒हस्प॒तेः	बृ॒हस्प॒तेः
८१	४	अ॒ग्नि॒रका	अ॒ग्नि॒रेका
"	१	अ॒ग्निः	^१ अ॒ग्निः
९१	७	अ॒न्वि॒ति	अ॒न्वि॒ति
९५	४	इति	इति
९६	१	भ॒रा	भ॒रा
९८	४	श्वे॒ति	श्वे॒ति
१०४	७	ह॒र्यश्च	ह॒र्यश्च
१३४	३	व्य॒वसा	व्य॒वसा
१४१	४	प्र॒ष्टि	^{१४} प्र॒ष्टि
"	५		^{१५}

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
१४२	५	15	16
"	"	16	17
"	६	17	18
१४५	६	वारु	⁶ वारु
१४६	"	ऐन्द्रम्	² ऐन्द्रम्
१५४	२	पुरोडाशं	पुरोडाशं
१५५	३	ब्रीहीणां	ब्रीहीणां
१५६	७	वाचम्	वाचाम्
१६५	१	असि-	असिञ्च-
१८०	४	अमृतम्	² अमृतम्
१८३	१	णयो	णयो
२०४	३	नडाह	नडाह
२०५	४	वन्तीय	वन्तीय
२०६	१	पष्टौही	पष्टौही
२०७	६	पष्टौहीम्	पष्टौहीम्
२१५	७	धूम्रम्	धूम्रम्
२३०	४	जुषन्ते	जुषन्ते
२३२	"	यसु	यासु
२५२	७	दधाति	दधति

पुटे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२५८	"	इन्द्रियेण	इन्द्रियेण
३०५	१	भवत्येतद्वै	भवत्येतद्वै
३२८	५	¹³ यज्ञो	यज्ञो
"	१०	यज्ञः	¹³ यज्ञः
३२९	१	मतिर्व	मतिर्व
३४४	"	परि	परि
"	५	परिष्ठात्	परिष्ठात्
३४९	६	पुरुषाः	पुरुषाः
३६२	८	⁵ उत	उत
"	१०	एताम्	⁵ एताम्
३६३	"	इन्द्राय	इन्द्राय
३७४	१४	वैश्वान-	⁸ वैश्वान-
३९३	१३	ब्रह्म	ब्रह्म
३९८	८	अश्वमेधौ	अश्वमेधौ
४१२	१४	यनेति	यनेति
४१५	५	चं प्रव	चं प्रव
४१६	८	तत्सव-	तत्सव-
४३९	१०	यत् ॥	यत् ।
४४२	२	सः	⁷ सः

भट्टभास्करभाष्यस्थशुद्धाशुद्धसूची.

पृष्ठे.	पङ्क्ति.	अशुद्धम्	शुद्धम्.
१३	७	भिर्देवा	भिर्देवा
१८	४	दिनी	दिना
३८	५	क्रिमोसि	क्रमोसि
४१	३	वर्चो मे	वर्चो मयि
६२	५	भावश्चान्दसः	भावश्छान्दसः
६४	२	ज्ञानेषु	ज्ञानेषु
७८	१६	तं ३-२-९.	सं. ३-२ ९.
१२६	१	च्लेश्रंडि	च्लेश्रंडि
१४१	५	अत्र	¹⁴ अत्र
"	१३	१४	१५
१४२	२	१५	१६
"	३	१६	१७
"	५	१७	१८
१५२	७	†	*
"	१२	*सं. २-६-४.	
		त्रिा. १-७-४.	*सं. २-६-४.
१६०	११	सं.-१-६-५.	सं १-७-७ ⁷ .
१६८	१४	सं १०-७-९.	सं. १-७-९.
१९६	१६	सं. १-७-७ ¹ .	सं. १-७-७ ² .
२०९	११	पाञ्चालः	पञ्चालः

पृष्ठे.	पङ्क्तौ.	अशुद्धम्.	शुद्धम्.
२२४	३	व्याः	व्याः ।
२२९	११	त्रिभीयद्दुश्चर्मा	त्रिभीयाद्दुश्चर्मा
२३१	२	गृहतामनाशयताम्	गृहतां नाशयताम्
२५५	१	न ल त	न लभेत्
३२०	१५	ऐन्द्र	ऐन्द्र
४३५	८	देवासुरा	देवासुरा
४५७	६	यमिति ।	यमिति ;
